

Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken

J. Deschamps

bron

J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. E.J. Brill, Leiden 1972 (tweede druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/desc001midd01_01/colofon.htm

© 2002 dbnl / J. Deschamps

Woord vooraf

Het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, die in het culturele leven van ons land een vooraanstaande plaats inneemt, is een belangrijke gebeurtenis, die met een buitengewone culturele manifestatie diende gevierd te worden. Toen het bestuur van de voornoemde Maatschappij ons verzocht bij die gelegenheid een tentoonstelling van belangrijke Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te organiseren, zijn we zonder aarzelen op dat verzoek ingegaan. Reeds lang immers wachtten we op een passende gelegenheid om dat belangrijk deel van ons cultureel erfgoed aan een belangstellend publiek voor te stellen. Hoe groot de verzameling Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek Albert I ook is, toch is het onmogelijk alleen daarmee een tentoonstelling samen te stellen, die een verantwoord overzicht van de Middelnederlandse letterkunde, zowel in versals in prozavorm, kan bieden. De Middelnederlandse handschriften zijn immers overal van Europese en Amerikaanse bibliotheken verspreid en belangrijke Middelnederlandse werken zijn slechts in één handschrift bewaard gebleven. Bovendien was het nodig van sommige werken handschriften uit andere bibliotheken ten toon te stellen, ofschoon de Koninklijke Bibliotheek daarvan een of meer codices bezit, omdat de handschriften in andere bibliotheken mooier, gedateerd en gelocaliseerd zijn of een betere tekst bieden. Daarom bestaat het grootste gedeelte van de tentoongestelde manuskripten uit bruiklenen, die bereidwillig door binnen- en buitenlandse bibliotheken, archieven, musea en partikulieren tot onze beschikking zijn gesteld.

We hebben J. Deschamps, wetenschappelijk attaché bij de afdeling Handschriften, die zich al meer dan dertig jaar aan de studie van de Middelnederlandse handschriften heeft gewijd, ertoe bereid gevonden om de tentoonstelling te organiseren en een catalogus van de tentoongestelde handschriften samen te stellen. Het was de wens van het bestuur van de jubilerende Maatschappij dat in die catalogus de tentoongestelde handschriften uitvoerig zouden worden beschreven en besproken, opdat hij ook na de tentoonstelling een bron van informatie over Middelnederlandse hand-

schriften zou zijn. We menen dat J. Deschamps ten volle aan de wensen van het bestuur van de Maatschappij heeft voldaan. Dat hij dit werk in korte tijd heeft kunnen volbrengen, is te danken aan het feit dat hij kon beschikken over talrijke bouwstoffen, die hij op vele reizen in binnen- en buitenland heeft verzameld.

De tentoonstelling bestaat uit 125 handschriften. Het kan niet anders, of er ontbreken codices, die eveneens een plaats in de tentoonstelling hadden verdiend. Toch menen we dat al de belangrijkste Middelnederlandse handschriften in de tentoonstelling zijn opgenomen. We noemen slechts het handschrift-Van Hulthem, het Comburgse handschrift, het Gruuthuse-handschrift, het Dyckse handschrift, het Lancelot-handschrift, het Beatrijs-handschrift, het Walewein-handschrift, het Haagse liederboek en de fragmenten van het z.g. Oudenaardse rijmboek.

Al ontbreken op de tentoonstelling verluchte handschriften niet geheel, toch zijn het merendeel van de tentoongestelde codices teksthandschriften, die hun waarde en belang alleen ontleen aan de werken, die erin voorkomen. Deze tentoonstelling is dus niet zo zeer artistiek dan wel literair en documentair belangrijk. We vestigen er de aandacht op dat, voor zover we weten, deze tentoonstelling de eerste is, waarin belangrijke Middelnederlandse handschriften, afkomstig uit alle delen van het Nederlandse taalgebied en berustend in vijftig bewaarplaatsen zijn samengebracht. Als aanloop daartoe kan de tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen worden beschouwd, die in 1954 door J. Deschamps in de Provinciale Bibliotheek te Hasselt werd georganiseerd.

Alle bibliotheken, archieven, musea en particulieren, zowel in binnen- als in buitenland, die we om bruiklenen hebben verzocht, hebben bereidwillig hun medewerking verleend en zo tot het welslagen van deze tentoonstelling bijgedragen. Hun aantal is zo groot dat we ze in dit woord vooraf niet kunnen opsommen en naar de lijst der bruikleengevers, die elders in deze catalogus is opgenomen, dienen te verwijzen. We betuigen hun, ook in naam van de jubilerende Maatschappij, onze hartelijke dank. We danken J. Deschamps, die de tentoonstelling heeft georganiseerd en de catalogus heeft opgesteld, alsook de jubilerende Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, die ons een welkome gelegenheid heeft bezorgd om een belangrijke tentoonstelling te organiseren, die de Koninklijke

Bibliotheek Albert I als bewaarplaats van een van de grootste verzamelingen Middelnederlandse handschriften aan zichzelf was verplicht. Van deze tentoonstellingscatalogus wordt geen Franse uitgave gepubliceerd. In plaats daarvan verschijnt een gecommantarieerde bloemlezing uit de Middelnederlandse letterkunde in Franse vertaling, getiteld Le cercle des choses. Choix de textes, traduits du moyen néerlandais. De teksten werden door Claudine Lemaire uitgekozen en gecommantarieerd. Een aantal gedichten, waarvan nog geen Franse vertaling bestond, werd door erkende dichters speciaal voor deze bloemlezing in het Frans bewerkt.

*Herman LIEBAERS,
Hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek Albert I.*

Inleiding

Eervol, maar moeilijk was de opdracht ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis een tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften te organiseren, die een overzicht van de Middelnederlandse letterkunde zou bieden, en een wetenschappelijk verantwoorde catalogus van de tentoongestelde stukken op te stellen. De Middelnederlandse handschriften zijn immers over tal van bewaarplaatsen verspreid, niet alleen in Nederland en België, maar ook in andere landen, en belangrijke werken zijn slechts in één handschrift bewaard gebleven, zodat het noodzakelijk is die unieke handschriften in de tentoonstelling op te nemen, opdat die werken op de tentoonstelling niet zouden ontbreken. Wie een tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften wenst te organiseren, moet dus een beroep doen op tal van bibliotheken, archieven, musea en particuliere verzamelaars in Nederland, België en daarbuiten. Een bijkomende moeilijkheid is dat de handschriften veelal kort vóór de opening van de tentoonstelling worden ingezonden en er geen tijd meer is om ze voor de catalogus te beschrijven. Als we niettemin die moeilijke opdracht in korte tijd tot een goed einde hebben weten te brengen, dan is zulks te danken eerst aan de talrijke reizen, die we in de loop der jaren in binnen- en buitenland hebben ondernomen om Middelnederlandse handschriften te bestuderen, waarvan er thans een aantal in de tentoonstelling zijn opgenomen; daarna aan verschillende reizen, die we in de laatste maanden in binnen- en buitenland ter voorbereiding van de tentoonstelling hebben kunnen maken en ten slotte aan de welwillende medewerking van buitenlandse collega's, die ons beschrijvingen van handschriften hebben toegezonden, die we zelf niet konden raadplegen.

Alles samen worden 125 handschriften uit 51 bewaarplaatsen tentoongesteld, die we in de catalogus in 101 nummers hebben beschreven; in sommige nummers hebben we immers twee of drie handschriften opgenomen, die dezelfde inhoud hebben of elk een deel van een werk bevatten. Hoe ruim die keuze ook moge zijn, toch ontbreken een aantal handschriften, die een plaats in de tentoonstelling hadden verdiend. Toch menen we dat alle belang-

rijke handschriften in de tentoonstelling zijn opgenomen, die in geen geval mochten ontbreken. Aan de catalogus gaat een korte geschiedenis van de Middelnederlandse handschriften vooraf, waarin vele bijzonderheden, die in de catalogus voorkomen, in hun historisch verband worden geplaatst. De catalogus bestaat uit twee gedeelten: in het eerste gedeelte worden 61 handschriften met berijmde teksten in 44 nummers en in het tweede gedeelte 64 handschriften met prozateksten in 57 nummers behandeld. Elk nummer bestaat uit een beschrijving, een bespreking en een literatuuropgave. Zonder op volledigheid aanspraak te willen maken, hebben we steeds de handschriften en oude drukken vermeld, waarin een werk eveneens is bewaard gebleven; ook hebben we eventueel Middelnederduitse en Middelfrankische (vooral Ripuarische) afschriften van Middelnederlandse teksten opgesomd, die van de uitstraling van de Middelnederlandse letterkunde in de Duitse grensgebieden getuigen. Veel aandacht hebben we aan de geschiedenis van de handschriften geschonken. De opgegeven literatuur, die geen aanspraak op volledigheid maakt, is chronologisch gerangschikt. Van vaak herdrukte uitgaven van klassieke teksten hebben we slechts de laatste of de laatste ons bekende uitgave vermeld. Fragmenten, die tot hetzelfde handschrift hebben behoord, maar op verschillende plaatsen worden bewaard, hebben we telkens in één nummer samengebracht; enkele van die fragmenten worden niet tentoongesteld, maar werden volledigheidshalve toch in de catalogus opgenomen. Velen, die ons hebben gesteund en geholpen, zijn we dank verschuldigd. We danken Dr. H. Liebaers, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek Albert I en het Bestuur van de jubilerende Maatschappij, vooral haar secretaris Prof. Dr. G. Degroote, die het initiatief tot deze tentoonstelling hebben genomen en de uitgave van de catalogus mogelijk hebben gemaakt. We danken de Algemene Directie van het Hoger Onderwijs en van het Wetenschappelijk Onderzoek, die de meeste reizen naar het buitenland heeft bekostigd, die we ter voorbereiding van de tentoonstelling en de catalogus hebben ondernomen. We danken Prof. Dr. M. Wittek, hoofd van de afdeling Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek Albert I, die ons heeft aangemoedigd en op velerlei wijzen geholpen, alsook Drs. A. Brounts, assistent bij de voornoemde afdeling, die zich met het opmaken van de registers heeft willen belasten. We danken al degenen, die ons inlichtingen heb-

ben verschaft of diensten hebben bewezen, die de tentoonstelling of de catalogus ten goede zijn gekomen; onder hen vermelden we bijzonder: Dr. T. Brandis, Staats- und Universitätsbibliothek, Hamburg; Mr. G.R.C. Davis, British Museum, Londen; Mejuffrouw Dr. A.F. Dekker, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage; Dr. A. Derolez, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Gent; Dr. F. Dressler, Bayerische Staatsbibliothek, München; Dr. A. Gruys, Universiteitsbibliothek, Nijmegen; T.A. Hidma, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Groningen; Dr. W. Irtenkauf, Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart; Dr. H. Knaus, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlijn; Drs. C.W. de Kruyter, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage; Mevrouw C. Lemaire, Koninklijke Bibliotheek, Brussel; Mrs. Dorothy Miner, The Walters Art Gallery, Baltimore, Maryland; Drs. P.F.J. Obbema, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden; A. Schouteet, Stadsarchief, Brugge; Fräulein Dr. R. Steffen, Universiteitsbibliothek, Münster, Westf.; Fräulein Dr. I. Stolzenberg, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlijn; Dr. Struck, Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden; Mevrouw M.J. Tulleken-Vandevelde, Stadsarchief, Oudenaarde; Mejuffrouw Dr. B.R. Ubink, Biblioteek der Rijksuniversiteit, Groningen; Mr. William M. Voelke, The Pierpont Morgan Library, New York en Drs. S. Wartena, Universiteitsbibliothek, Amsterdam. Ten slotte danken we de uitgeverij Wolters-Noordhoff te Groningen, die een kleurencliché van een miniatuur in het Zutphens-Groningse handschrift bereidwillig in bruikleen heeft afgestaan.

J. DESCHAMPS.

Lijst van de bruikleengevers**België**

BRUGGE, RIJKSARCHIEF

Hs. Déc. 351a, 351b en 356 Jacob van Maerlant, Spiegel Historiaeel, fragmenten.

BRUGGE, STADSARCHIEF

Geen signatuur Jacob van Maerlant, Spiegel Historiaeel, fragmenten.

BRUSSEL, BIBLIOTHECA BOLLANDIANA

Hs. 494 Brieven over de H. Hieronymus; Ephraem de Syriër, Preken.

BRUSSEL, EGYPTOLOGISCHE STICHTING KONINGIN ELISABETH

Hs. 55.473 Ambrosius Zeebout, Tvoyage van Mher Joos van Ghistele.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Hs. 643-44 Ridderboec; Willem Jordaens, De mystieke mondkus.

Hs. 1654-55 Herman Stekin, Die expositie op dat pater noster.

Hs. 1805-08 Gregorius de Grote, Dialogen.

Hs. 2341 Johannes Cassianus, Collatiën.

Hs. 3416-24 Jan van Ruusbroec, Werken.

Hs. 4367-68 Jan Storm, Preken.

Hs. 11.085 Bernardus, Preken.

Hs. 11.178 Spreuken der vaderen.

Hs. 12.166	Koenraad van Eberbach, Een vertellinghe vanden beghinsele der ordenen van cistiaus.
Hs. 14.601	Reynaerts historie.
Hs. 15.001	Jacob van Maerlant, Rijmbijbel.
Hs. 15.054	Epistelen en evangeliën.
Hs. 15.134	Der vader boec.
Hs. 15.140	Jacobus de Voragine, Legenda aurea.
Hs. 15.589-623	Het handschrift-Van Hulthem.
Hs. 15.624-641	Geneeskundige traktaten.

XIV

Hs. 15.652-56	Wapenboek van Gelre.
Hs. 15.658	Jan van Boendale, Der leken spiegel.
Hs. 17.012-13	Jan van Boendale, Die Brabantsche yeesten.
Hs. 17.914	Heraut Beyeren, Die hollantsche cronike.
Hs. 19.295-97	Jan van Ruusbroec, Werken.
Hs. II 115, fr. 1, 4 en 5	Die spiegel der sonden, fragmenten.
Hs. II 115, fr. 3	Roman van Lancelot, fragment.
Hs. II 478	Die sevenste bliscap van onser vrouwen.
Hs. II 5580	Vanden levne ons heren, fragment; Dat boec vanden houte, fragment.
Hs. II 6644	Jordanus van Quedlinburg, Die lxx artikelen vander passien ons heren.
Hs. II 138	Jan van Leeuwen, Werken, fragmenten.
Hs. IV 175	Leven van de H. Trudo, fragment.
Hs. IV 192	Die eerste bliscap van Maria.
Hs. IV 307	Leenrecht van het graafschap Vlaanderen.
Hs. IV 401	Jan van Leeuwen, Werken.
Hs. IV 543	Philip Utenbroeke, Spiegel Historiael, Tweede Partie, fragment.

BRUSSEL, STADSARCHIEF

Hs. 1645	Karel ende Elegast, fragment.
----------	-------------------------------

GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT

Hs. 941	Hadewijch, Werken.
Hs. 1272	Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna.
Hs. 2541	Jacob van Maerlant, Spiegel Historiael, fragmenten.
Hs. 2749, 1	Jacob van Maerlant, Historie van Troyen, fragmenten.
Hs. 2749, 6	Jacob van Maerlant, Alexanders geesten, fragment.

HASSELT, RIJKSARCHIEF

Fragm. neerl. 6

Aiol, fragmenten.

KOOLKERKE, KASTEEL TEN BERGHE

Geen signatuur

Het Gruuthuse-handschrift.

LUIK, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Hs. 437

Leven van Jezus.

BURGSTEINFURT, FÜRST ZU BENTHEIMSCHE SCHLOSSBIBLIOTHEK

Hs. B 37

Jacob van Maerlant, Historie vanden grale
en Merlijns boec; Lodewijk van Velthem,
Boec van coninc Arthur.

DARMSTADT, HESSISCHE LANDES- UND HOCHSCHULBIBLIOTHEK

Zu Hs. 2201

Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna,
fragmenten.

SCHLOSS DYCK

Geen signatuur

Jacob van Maerlant, Der naturen bloeme;
Van den vos Reynaerde.

GIESSEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Hs. 98

Roman der Lorreinen, fragmenten.

HAMBURG, STAATS- UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK

Ms. Theol. 1125 in fol. Caesarius van Heisterbach, Dialogus
miraculorum.

KEULEN, HISTORISCHES ARCHIV

Hs. G.B. Kasten A, Nr. 57 Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna,
fragmenten.

KEULEN, UNIVERSITÄTS- UND STADTBIBLIOTHEK

Geen signatuur Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna,
fragmenten.

MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK

Cod. germ. 41 Jacob van Maerlant, Alexanders geesten.

Cod. germ. 198 Roman der Lorreinen, fragment.

Cod. germ. 5249, Nr. 18, 1 Hendrik van Veldeke,
Sint-Servatiuslegende, fragmenten.

Cod. germ. 5249, Nr. 69 Karel ende Elegast, fragmenten.

MÜNSTER, HAUPTSTAATSARCHIV

Dep. Landsberg-Velen Jacob van Maerlant, Merlijns boec,
fragmenten; Lodewijk van Velthem, Boec
van coninc Arthur, fragmenten.

MÜNSTER, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Ms. 268 Die spiegel der sonden.

NEURENBERG, GERMANISCHES NATIONALMUSEUM

Hs. 22.219 Roman der Lorreinen, fragment.

STUTT GART, WÜR TTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK

Cod. misc. 4° 30d	Roman der Lorreinen, fragmenten.
Cod. poet. et philol. fol. 22	Het Comburgse handschrift.
Cod. theol. 8° 140	Leven van Jezus.

WIESBADEN, HESSISCHES HAUPTSTAATSARCHIV

Hs. 3004, B 10	Die spieghel vanden kersten ghelove.
----------------	--------------------------------------

SCHLOSS WISSEN

Geen signatuur	Jacob van Maerlant, Historie van Troyen.
----------------	--

WOLFENBÜTTEL, HERZOG AUGUST BIBLIOTHEK

Hs. 80. 5 Aug. 2°

Jacobus de Voragine, Legenda aurea.

Duitse Democratische Republiek

BERLIJN, BIBLIOTHEK DES OBERSTEN GERICHTS DER DEUTSCHEN
DEMOKRATISCHEN REPUBLIK

Geen signatuur

Hendrik van Veldeke,
Sint-Servatiuslegende, fragmenten.

GREIFSWALD, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Geen signatuur

Roman der Lorreinen, fragmenten.

JENA, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Hs. fol. 155

Parthonopeus van Bloys, fragmenten.

Frankrijk

PARIJS, BIBLIOTHÈQUE DE L'ARSENAL

Hs. 8224

Henricus Suso, Orloy der ewigher
wijsheit.

PARIJS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE

Ms. all. 118b

Roman der Lorreinen, fragment.

Ms. néerl. 3

Openbaring van Johannes.

Ms. néerl. 129

Leven, passie en translatie van de H.
Catharina van Alexandrië.

Groot-Brittannië

LONDEN, BRITISH MUSEUM

Hs. Add. 11.575	Spieghel der menscheliker behoudnisse.
Hs. Add. 15.310	Eerste historiebijbel, eerste deel.
Hs. Add. 15.311	Eerste historiebijbel, tweede deel.

OXFORD, BODLEIAN LIBRARY

Hs. Marshall 29	Melibeus; Jan van Boendale, Jans teesteye; Dat boec der wraken; Hein van Aken, Dit es van Saladine.
-----------------	---

Nederland

AMSTERDAM, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Hs. I G 56	Broeder Geraert, Sinte kerstinen heilege leven.
Hs. I G 57	Broeder Geraert, Dat leven sinte luthgards.
Hs. I G 41	Epistelen en evangeliën.
Hs. MG II F 39	Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna.

ARNHEM, GELDERSE BIBLIOTHEEK

Hs. 7	Gregorius de Grote, Dialogen.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Hs. Akad. XVI	Jacob van Maerlant, Der naturen bloeme.
Hs. Akad. XX	Jacob van Maerlant, Spiegel Historiael.
Hs. 129 A 10	Roman van Lancelot, tweede deel.
Hs. 75 B 7	Reynaerts historie, fragment.
Hs. 74 C 8	Roelandslied, fragmenten.
Hs. 131 D 5	Karel ende Elegast, fragment.
Hs. 76 E 6	Guillaume de Deguileville, Pelgrimage van der menscheliker creaturen; Jacob van Maerlant, Eerste, tweede en derde Martijn.
Hs. 70 E 5	Limburgse sermoenen.
Hs. 75 E 14	Thomas van Cantimpré, Bienboec.
Hs. 128 E 2	Het Haagse liederboek.
Hs. 128 E 3	Melis Stoke, Rijkroniek.
Hs. 128 E 6	Willem van Hildegasberch, Gedichten; Dirc Potter, Der minnen loep.
Hs. 76 E 5	Die dietsche doctrinale; Beatrijs; Jacob van Maerlant, Die heimelicheit der heimelicheden.
Hs. 73 H 6	Gregorius de Grote, Homilieën.

Hs. 76 E 23	Jan van Heelu, Rijmkroniek.
Hs. 135 F 11	Thomas van Cantimpré, Bienboec.
Hs. 75 G 1	Evangelien.
Hs. 132 G 1	Brieven der Apostelen.
Hs. 75 H 15	David van Augsburg, Profectus religiosorum.
Hs. 75 H 58	Roman van Lancelot, fragment.
Hs. 133 L 11	Renout van Montalbaen, fragmenten.

GRONINGEN, BIBLIOTHEEK DER RIJSUNIVERSITEIT

Hs. 405	Het Gronings-Zutphense handschrift.
Hs. 406	Parthonopeus van Bloys, fragmenten.

Hs. 96 A 7 Proza-Lancelot, fragmenten.

UTRECHT, AARTSBISSCHOPPELIJK MUSEUM

Hs. 51 Spreuken der vaderen.

UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT

Hs. 5 E 22 David van Augsburg, Profectus religiosorum.

Hs. 5 F 12 Van den levne ons heren; Dat boec van den houte.

Hs. 3 L 6 Dirc van Herxen, Eerste collatieboek.

Hs. 7 N 25 Vaderboec.

WEERT, PROVINCIAAL ARCHIEF DER MINDERBROEDERS

Hs. 10 Hendrik Herp, Spiegel der volcomenheit.

WEESP, GEMEENTEARCHIEF

Hs. III B 1 Koenraad van Eberbach, Dat boec vanden claren ende verluchten mannen der oerden van cistercien.

Oostenrijk

WENEN, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK

Hs. 13.708 Philip Utenbroeke, Spiegel Historiael, Tweede Partie.

Verenigde Staten van Amerika

BALTIMORE, THE WALTERS ART GALLERY

Ms. 171 Dirc van Delf, Tafel vanden kersten ghelove, winterstuk.

NEW YORK, THE PIERPONT MORGAN LIBRARY

Ms. 696 Dirc van Delf, Tafel vanden kersten ghelove, zomerstuk.

Geschiedenis van de Middelnederlandse handschriften

Lotgevallen en overlevering

W. de Vreese heeft in zijn *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* ca. 11.000 Nederlandse handschriften beschreven, die van de 13de tot de 17de eeuw in de Nederlanden tot stand zijn gekomen. Zij zijn echter slechts een gering gedeelte van de vele duizenden Nederlandse manuskripten, die in de voornoemde eeuwen zijn geschreven. Duizenden Nederlandse handschriften zijn in de loop der tijden op velerlei manieren en door allerhande oorzaken verloren gegaan. In de 16de eeuw, toen het geschreven door het gedrukte boek was verdrongen en onder invloed van het humanisme en de renaissance de literaire smaak was veranderd, werden de letterkundige werken uit de middeleeuwen, die in het Diets waren geschreven, als waardeloos beschouwd. Tal van perkamenten handschriften, die Middelnederlandse ridderromans, leerdichten, berijmde heiligenlevens en rijmkronieken bevatten, waarvan bovendien de verouderde taal haast onverstaaenbaar was geworden, werden door boekbinders opgekocht en tot lijm gekookt of tot kافتen, schutbladen en rugstroken versneden. Op die wijze ging vaak de laatste codex ten onder, waarin een ridderroman of een leerdicht was overgeleverd. In de 19de en de 20ste eeuw werden tal van fragmenten van versneden handschriften uit zestiende-eeuwse boekbanden losgemaakt en werd op die wijze althans een aantal verzen teruggevonden van werken, die in hun geheel verloren zijn gegaan.

In de kloosterbibliotheken berustten in de 16de eeuw nog vele Middelnederlandse handschriften met bijbelvertalingen, mystieke en ascetische werken, preken en heiligenlevens, die tot dan toe aan het boekbindersmes waren ontsnapt. Op het einde van de 16de eeuw werden in de hervormde Noordelijke Nederlanden de kloosters opgeheven. De handschriften, die zich in de kloosterbibliotheken bevonden, werden vernietigd of kwamen in het bezit van verzamelaars. In 1783 en 1784 werden ook in de Oostenrijkse Nederlanden de meeste kloosters opgeheven. De handschriften uit de afgeschafte Brabantse kloosters werden in de lokalen van het

Comité de la caisse de religion te Brussel samengebracht, maar vele werden voordien uit voorlopige depots gestolen en kwamen, voor zover zij niet door onwetenden waren vernietigd, in het bezit van verzamelaars. Een eerste gedeelte van de handschriften die in de lokalen van het voornoemde comité opgestapeld lagen, werd in 1785 en 1786, op verzoek van Charles Jean Beydaels de Zittaert, eerste wapenkoning van de Oostenrijkse Nederlanden en de Bourgondische kreits, aan de Chambre héraldique te Brussel geschonken (thans in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen); een tweede gedeelte werd in 1794 door Franse commissarissen in beslag genomen en naar Parijs gevoerd (de in 1815 teruggegeven handschriften zijn thans in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, de andere in de Bibliothèque Nationale, de Bibliothèque de l'Arsenal en de Bibliothèque Mazarine te Parijs); een derde en laatste gedeelte werd tussen 1800 en 1814 aan de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel geschonken. In 1796 werden in de Zuidelijke Nederlanden de overblijvende kloosters door de Fransen opgeheven. De handschriften uit die kloosters werden, voor zover zij niet aan openbare bibliotheken waren toegewezen, openbaar verkocht en kwamen in het bezit van verzamelaars.

Het aantal thans nog bewaarde Middelnederlandse handschriften kan nog vrij groot schijnen. Gering is echter het aantal handschriften, waarin letterkundige werken in engere zin, zoals ridderromans, leerdichten, berijmde heiligenlevens of berijmde kronieken, zijn overgeleverd. Nog geringer is het aantal handschriften, waarin geneeskundige geschriften bewaard zijn gebleven. Groot daarentegen is het aantal handschriften, waarin bijbelvertalingen, mystieke en ascetische geschriften, heiligenlevens en preken en vooral getijden, gebeden en godvruchtige oefeningen voorkomen. Bovendien zijn in het genoemde aantal de vele honderden fragmenten begrepen, die in de 19de en de 20ste eeuw in oude boekbanden zijn ontdekt.

Ongetwijfeld zijn er Middelnederlandse werken verloren gegaan, waarvan we zelfs de titel niet meer kennen. Van enkele werken zoals de *Madocke* van Willem, het *Leven van Sint-Clara* van Jacob van Maerlant en vijf van de zeven *Bliscappen van Maria* is geen vers overgebleven, maar we weten met zekerheid dat ze hebben bestaan. Tal van werken zijn slechts fragmentarisch bewaard gebleven: we noemen *Vanden bere Wisselau*, het *Nevelingenlied*,

het *Roelandslied*, de beide versies van de *Aiol*, *Flovent*, de *Roman der Lorreinen*, *Willem van Oringen*, *Guidekijn van Sassen*, *Flandrijs*, *Perchevael*, *Lantsloot van der Hagedochte*, *Hughe van Bordeeus*, *Loyhier ende Malaert*, *Aubri de Borgengoen*, de *Roman van Florimont*, *Parthonopeus van Bloys*, *De ridder metten zwane*, *Boeve van Hamtone*, *Willem van Oringen*, *Geraert van Viane*, *Beerte metten brede voeten*, *Boudewijn van Seborch*, de onverkorte versies van *Die riddere metter mouwen* en *Die wrake van Ragisel*, de tweede bewerking van *Die rose*, *Barlaam ende Josaphat*, het *Leven van Sint-Trudo*, *Dat boec exemplaer* en de voortzetting van de *Vierde Partie* van de *Spiegel Historiael*, bewerkt door Lodewijk van Velthem. In zuiver Middelnederlands zijn *Renout van Montalbaen*, *Madelghijs*, *Ogier van Denemarken*, de berijmde *Spiegel der sonden*, alsook de *Historie van Troyen*, *Alexanders yeesten* en *Merlijns boec* van Jacob van Maerlant en het *Boec van coninc Arthur* van Lodewijk van Velthem, slechts zeer gedeeltelijk tot ons gekomen, maar in oostelijk getinte of in Duitse bewerkingen of vertalingen volledig of nagenoeg volledig bewaard gebleven. Van het *Leven van Sint-Lutgard* door Willem van Affligem is het eerste van de drie boeken verloren gegaan. Een aantal verzen ontbreken in het *Leven van Christina de Wonderbare* en het *Leven van Sint-Lutgard* van Broeder Geraert, alsook in de *Tweede Partie* van de *Spiegel Historiael*, bewerkt door Philip Utenbroeke, en in de berijmde *Spiegel der menscheliker behoudenisse*. Werken als *Ferguut*, *Beatrijs*, *Theophilus*, het *Leven van Sint-Franciscus* van Jacob van Maerlant, het *Leven van Sint-Amand* door Gillis de Wevel, de abele spelen *Esmoreit*, *Lanseloet van Denemerken*, *Gloriant* en *Vanden winter ende vanden somer*, alsook de *Eerste* en de *Sevenste bliscap van Maria* zijn slechts in één handschrift overgeleverd; andere, zoals de *Sint-Servatiuslegende* van Hendrik van Veldeke, *Vanden levne ons heren*, *Walewein* en *Floris ende Blancefloer* in één enkel volledig handschrift en in één of meer fragmenten. Uit dit weinig bemoedigend overzicht moge blijken hoeveel dichtwerken er geheel of gedeeltelijk zijn verloren gegaan en hoeveel er slechts door een gelukkig toeval tot ons zijn gekomen. Beter is het gelukkig gesteld met de overlevering van het Middelnederlandse wereldlijke en geestelijke proza, ofschoon ook hier werken op een aantal fragmenten na zijn verloren gegaan: we noemen slechts de vertaling

van het *Tractatus de regimine principum* van Egidius Romanus en de prozabewerking van het berijmde leven van Sint-Trudo.

Verheugend mag het wel heten dat soms fragmenten van een codex, die in de 16de eeuw is versneden, in verschillende boekbanden, soms in ver van elkaar gelegen plaatsen, zijn teruggevonden. Zo berusten er fragmenten van een handschrift van de *Sint-Servatiuslegende* van Hendrik van Veldeke in de Bibliothek des Obersten Gerichts der Deutschen Demokratischen Republik te Berlijn, in particulier bezit te Londen en in de Bayerische Staatsbibliothek te München; fragmenten van een handschrift van de Limburgse *Aiol* in de Bibliothek der Rijksuniversiteit te Leiden en in het Rijksarchief te Hasselt (België); fragmenten van een handschrift van *Renout van Montalbaen* in de Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz te Berlijn en in de Koninklijke Bibliothek te 's-Gravenhage; fragmenten van een vierdelig handschrift van de *Spiegel Historiael* in vier kolommen in het Stadsarchief en in het Rijksarchief te Brugge, in de Koninklijke Bibliothek te Brussel en in de Bibliothek der Rijksuniversiteit te Gent. Verder bevinden er zich fragmenten van een handschrift van de *Historie van Troyen* in drie kolommen in de Bibliothek der Rijksuniversiteit te Gent en in de Bibliothek der Rijksuniversiteit te Leiden; fragmenten van een eerste handschrift van *Parthonopeus van Bloys* in de Koninklijke Bibliothek te Brussel, het Stadtarchiv te Keulen en de Bibliothek der Rijksuniversiteit te Leiden en van een tweede in de Universiteitsbibliothek te Groningen, de Universiteitsbibliothek te Jena en de Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek te Keulen; fragmenten van een handschrift van de *Roman der Lorreinen* in drie kolommen in de Bibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz te Berlijn, de Landesbibliothek te Kassel, de Universiteitsbibliothek te Giessen, de Bayerische Staatsbibliothek te München, het Germanische Museum te Neurenberg, de Bibliothèque Nationale te Parijs en de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart. Ten slotte berusten er fragmenten van een handschrift van de *Wrake van Ragisel* in de Landes- und Stadtbibliothek te Düsseldorf en het Stadtarchiv te Keulen; fragmenten van een eerste handschrift van de tweede *Rose* in de abdij te Beuron en in de Universiteitsbibliothek te Leipzig en van een tweede in de Universiteitsbibliothek te Jena, de Bibliothek der Rijksuniversiteit te Leiden en de Bibliothek der Rijksuniversiteit te Utrecht; fragmenten van een handschrift van *Lantsloot vander*

Haghedochte in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden, het Hessische Staatsarchiv te Marburg a.d. Lahn, het Stadtarchiv te Mengershausen en het Minderbroedersklooster te Münster; fragmenten van een handschrift van een berijmde parafrase van het *Hooglied* in de Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz te Berlijn en in het Hessische Hauptstaatsarchiv te Wiesbaden.

Verzamelaars

We vermeldden reeds dat na de opheffing van de kloosters in de Noordelijke en daarna in de Zuidelijke Nederlanden tal van Middelnederlandse handschriften in het bezit van Nederlandse en Vlaamse verzamelaars waren gekomen. Oorspronkelijk bleven zij eigendom van Nederlandse en Vlaamse bibliofielen, maar in de 18de en de 19de eeuw werden vele Middelnederlandse codices, vooral op veilingen, door Duitse, Engelse en andere buitenlandse verzamelaars gekocht. In de loop van de 19de en de 20ste eeuw verminderde het aantal Middelnederlandse handschriften in particulier bezit echter hoe langer hoe meer, daar zij door aankoop of schenking geleidelijk in definitieve bewaarplaatsen, veelal grote bibliotheken, terechtkwamen. Het verzamelen van Middelnederlandse handschriften begon in de Noordelijke Nederlanden, waar door de opheffing van de kloosters op het einde van de 16de eeuw een groot aantal handschriften uit de kloosterbibliotheken in partikulier bezit was gekomen. Uit de lange rij grote en kleine verzamelaars uit de Noordelijke Nederlanden vermelden we (met tussen haakjes het jaartal, waarin hun bibliotheek is geveild of waarin zij zijn overleden): M.Z. Boxhorn (1654), A. Pauw (1654), P. Scriverius (1663), J. de Witt (1701), A. Bentes (1702), S. van Huls (1730), A. van Bosheiden (1740), I. le Long (1744), J. Marcus (1750), C. van Alkemade en P. van der Schelling (1751), S. Emtinck (1753), Th. Mul (1755), J. Alberti (1762), P. van Damme (1764), H.C.J. van Eversdyck (1766), H. Gockinga (1773), B. Huydecoper (1779), C. van Buuren (1779), J.J. Schultens (1780), H.A. Werumeus (1783), Z.H. Alewijn († 1788), P. Bondam (1800), C. Ploos van Amstel (1800), H. van der Hoop (1801), M. Röver (1806), J. Visser († 1809), C.A. van Wachendorff (1811), J. Hinlopen (1817), C.G. Hultman (1821), J. Meerman (1824), J. Rendorp (1825), P. van Musschen-

broek (1826), J. Clignett (1828), J. Koning (1828, 1833), H. van Wijn (1831), J.P. van Suchtelen († 1836), A. Ypey (1837), B.A.C. de Lange van Wijngaerden (1845), W.H.J. van Westreenen van Tiellandt († 1848), I. van Harderwijk (1848), J. Schouten (1852), H. Defresne (1854), W. van Dam van Brakel (1859), D.C. en J.J. van Voorst (1860), J.J. Nieuwenhuizen (1861), P.G.J. Hoog van Ter Haar (1863, 1869), A.D. Schinkel (1864), A. van der Linde (1864), H.W. Tydeman (1865), J.H. van Swinden (1866), I., J. en J. Enschedé (1867), A. Bogaers († 1870), P. van Cleef (1872), Ch. Guillon (1874), W. Moll († 1889), J.A. Alberdingk Thijm (1889), O.A. Spitzen († 1889), M. de Vries (1893), J.G.R. Acquoy († 1896), J.I. Doedes (1898), N.W.J. Roijaards van den Ham (1898, 1899), J.W. Six van Vromade (1925), J. Six van Hillegom (1928), Mgr. P.J.M. van Gils († 1956) en J.H. van Heek († 1957).

In de Zuidelijke Nederlanden hebben in de 18de eeuw J.B. Verdussen (1776) en J. Desroches (1788) Middelnederlandse handschriften bezeten, maar pas na de opheffing van de Zuid-nederlandse kloosters op het einde van de 18de eeuw begon het verzamelen aldaar voorgoed. Als voornaamste verzamelaars in de Zuidelijke Nederlanden vermelden we: A. Nuewens (1811), G.J. Gérard († 1814), J.M.M. Gasparoli (1823), Ch. Le Candèle († 1830), J.F. Vande Velde (1832), K. van Hulthem († 1832), J.J. Lambin (1841), J.F. Willems († 1846), P.L. van Alstein (1863), J. de Meyer (1869), F.A. Snellaert († 1872), C.P. Serrure (1872), R. della Faille (1878), J.H. Bormans († 1878), J. Camberlyn (1882), W. de Vreese († 1938) en E. Denie († 1944). In Duitsland werden Middelnederlandse handschriften verzameld door August de Jongere, hertog van Brunswijk-Wolfen-büttel († 1666), Z.K. von Uffenbach († 1734), J.W.K.A. von Hüpsch († 1805), August von Arnswaldt (1855), J. Geffcken (1864) en H. Hoffmann von Fallersleben († 1875); in Engeland door Th. Marshall († 1685), Richard, 7de Viscount Fitzwilliam of Merrion († 1816), R. Heber (1836), Augustus Frederik, hertog van Sussex (1844), Sir Th. Phillipps († 1872), Bertram, Earl of Ashburnham († 1878), G. Grey († 1898) en F. Mc Clean (1904); in Frankrijk door M. Thévenot (1694), J. Barrois († 1855), E. de Coussemaker (1877) en E. Agache († 1921); in Denemarken door O. Thott (1795); in Zweden door G. Stephens († 1895) en in Polen door J.A. Zaluski († 1774).

In onze tijd bevindt zich het merendeel van de Middelnederlandse handschriften in openbare instellingen, vooral in grote bibliotheken. De Middelnederlandse handschriften, die zich thans nog in particulier bezit bevinden, zijn grotendeels getijden- en gebedenboeken. Toch bevinden zich nog enkele belangrijke Middelnederlandse codices in particulier bezit: het z.g. Gruuthuse-handschrift met liederen en gedichten; het z.g. Dyckse handschrift met *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant en *Vanden vos Reynaerde*; het enige volledige handschrift, echter oostelijk getint, van de *Historie van Troyen* van Jacob van Maerlant en het enige volledige, eveneens oostelijk getinte, handschrift van de *Historie vanden Grale* en *Merlijns boec* van Jacob van Maerlant en van het *Boec van coninc Arthur* van Lodewijk van Velthem.

Ontdekkers en ontdekkingen

In de 17de en in de 18de eeuw, toen de middeleeuwen als een donker tijdperk werden beschouwd, was de Middelnederlandse letterkunde, samen met de handschriften, waarin ze was overgeleverd, in vergetelheid geraakt; slechts berijmde kronieken, die voor de kennis van de vaderlandse geschiedenis belangrijk werden geacht, werden in die tijd in het licht gegeven. In het begin van de 19de eeuw ontloek in Nederland en Vlaanderen de belangstelling voor de in vergetelheid geraakte en gedeeltelijk vergane werken, die in de late middeleeuwen in het Nederlandse taalgebied in de volkstaal waren geschreven. In de 19de en de 20ste eeuw werden de Middelnederlandse handschriften, die zich in openbare instellingen, vooral bibliotheken en musea, en in particulier bezit bevonden, opgespoord en tal van Middelnederlandse fragmenten uit boekbanden te voorschijn gehaald. We kunnen hier slechts enkele van de talrijke, soms opzienbarende, ontdekkingen vermelden, die in de 19de en 20ste eeuw zijn gedaan. In 1805 ontdekte F.D. Gräter in het Ritterstift Comburg am Kocher een lijvig, waarschijnlijk te Gent geschreven handschrift dat o.a. *Die rose, Sidrac, Van sente Brandane, Vanden vos Reynaerde* en de *Rijm-kroniek van Vlaanderen* bevatte (het Comburgse handschrift, thans hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, cod. poet. et philol. fol. 22). In 1811 kocht K. van Hulthem op de veiling-A. Nuewens te Brussel een verzamelhandschrift, waarin o.a. de vier abele spelen, *Van sinte Brandane, Dboec vanden houte, Die*

borchgravinne van Vergi en *Theophilus* voorkwamen (het handschrift-Van Hulthem, thans hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623). In 1837 ontdekte P.H.G. Iterson in een kast in de Sint-Laurentiuskerk te Weesp een aantal Middelnederlandse handschriften, afkomstig uit het Sint-Jansklooster aldaar (thans 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek). Omstreeks 1830 ontdekte F.J. Mone te Leuven 10 bladen uit een handschrift van de *Flandrijs* (thans hs. Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, Holl. 1). In 1839 bracht D.J. van der Meersch verslag uit over 32 bladen van een handschrift uit het einde van de 13de eeuw, afkomstig uit de abdij van Ename bij Oudenaarde, die fragmenten van 12 dichtwerken o.a. van *Vanden levene ons Heren*, *De dietsche Catoen* en *Dat bouc van seden* bevatten (het Oudenaardse rijmboek, thans hs. Oudenaarde, Stadsarchief, 5576). Eveneens in 1839 kwamen in het gouvernementsgebouw te Maastricht een aantal Middelnederlandse codices aan het licht, afkomstig uit Limburgse kloosters, die in 1797 door de Fransen werden afgeschafte (thans verdeeld over de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht en de Universiteitsbibliotheek te Groningen). In 1840 maakte W. Holtrop de ontdekking van een aantal Middelnederlandse fragmenten o.a. van het *Roelandslied* en *Karel ende Elegast* bekend, die in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage in boekbanden waren ontdekt (hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 74 C 8 en 131 D 5). Eveneens in 1840 ontdekte J.H. Bormans te Sint-Truiden een jammer genoeg niet meer volledig handschrift met het *Leven van Christina de Wonderbare* en het *Leven van Sint-Lutgard*, beide berijmd door Broeder Geraert (thans hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 56 en I G 57). In 1856 vond A. Gillet bij notaris J. Aussems te Aubel een handschrift met de *Sint-Servatius-legende* van Hendrik van Veldeke, afkomstig uit het begaarden-klooster te Maastricht (thans Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 1215). In 1863 ontdekte J. Daris in de band van een register in het archief van de Sint-Odulphuskerk te Borgloon fragmenten van het *Roelandslied* en van *Jonathas ende Rosafiere* (thans hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I A 24^l en I A 24^m). Omstreeks dezelfde tijd kwam in de Zwanenburg te Kleef een dubbel blad uit een handschrift van de *Floevent* aan het licht (thans hs. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, 18.423). In 1869 ontdekte F. von Hellwald in de Hofbibliothek te Wenen een

handschrift, geschreven in Roeklooster te Oudergem bij Brussel, met o.a. de *Tweede Partie* van de *Spiegel Historiae*, bewerkt door Philip Utenbroeke (thans Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708). In 1871 ontdekte J.A. Wolff in het kasteel Wissen bij Kevelaer een handschrift van de *Historie van Troyen* van Jacob van Maerlant. In 1887 publiceerde M. de Vries fragmenten van *De borchgrave van Couchi*, die kort te voren in de abdij van Berne te Heeswijk aan het licht waren gekomen (thans Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1024). In 1897 ontdekte F. van Veerdeghe in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen een handschrift, afkomstig uit de bibliotheek van Rooklooster, met het tweede en het derde boek van het *Leven van Sint-Lutgard*, bewerkt door Willem van Affligem (thans Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Ny kgl. Samling 4° 168). In 1908 ontdekte H. Degering in Schloss Dyck bij Neuss een handschrift, bevattend *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant en *Vanden vos Reynaerde*, dat sindsdien als het Dyckse handschrift bekend staat. In een map met ongeïdentificeerde fragmenten, berustend in de Universiteitsbibliotheek te Lund, ontdekte E. Rooth in 1926 een dubbel blad met fragmenten van minneliedereren. In 1927 vond W. Goossens in een boekband uit de bibliotheek van baron Erp te Baarlo twee bladen uit een handschrift met een prozavertaling van de *Lancelot en prose* (thans hs. Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 A 7).

Ook in de laatste twee decennia zijn nog belangrijke Middelnederlandse handschriften en fragmenten aan het licht gekomen: een handschrift met *De mystieke mondkus* van Willem Jordaens en de strofische gedichten en de mengedichten van Hadewijch (thans Antwerpen, Ruusbroec-genootschap, 385¹ en 385²); fragmenten van de onverkorte versie van *Die riddere metter mouwen* (Hasselt, Rijksarchief, fragm. neerl. 1); nieuwe fragmenten van de Limburgse *Aiol* (Hasselt, Rijksarchief, fragm. neerl. 6); fragmenten van een berijmd *Leven van Sint-Trudo* en van een prozabewerking daarvan (thans Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 175 en IV 174); een fragment van de *Roman van Florimont* ('s-Hertogenbosch, Gemeentearchief); fragmenten van de *Roman van Florigout* (Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek); een fragment van *Boeve van Hamtone* (Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, F 85) en fragmenten van wereldlijke liederen met muzieknotatie (Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2720).

Een bijzondere vermelding als ontdekker van Middelnederlandse

handschriften verdient W. de Vreese († 1938). Systematisch doorzocht hij een groot aantal openbare bibliotheken en particuliere verzamelingen, niet alleen in België en Nederland, maar ook daarbuiten om de aldaar berustende Middelnederlandse handschriften en fragmenten voor zijn groots opgezette *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* te beschrijven. Bij zijn dood omvatte zijn onvoltooid gebleven levenswerk ca. 11.000 beschrijvingen, echter ongelijk van waarde, daar een aantal ervan kennelijk een voorlopig karakter vertoont. Ofschoon de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, die thans in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden berust, door de beheerders, vooral door G.I. Lieftinck en R. Lievens, geregeld is aangevuld, dient zij met het oog op een eventuele uitgave grondig nagezien en bijgewerkt te worden. Voor de Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa is zulks al gedaan door R. Lievens, die in 1963 op grond van de aantekeningen van Willem de Vreese een catalogus van de Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa publiceerde. R. Lievens heeft de aantekeningen van Willem de Vreese bijgewerkt, de teksten zoveel mogelijk geïdentificeerd en bij elk handschrift de literatuur opgegeven.

Bewaarplaatsen

De Middelnederlandse handschriften worden thans in Europese en Amerikaanse bibliotheken bewaard. In Nederland bevinden zich de grootste verzamelingen in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. In de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage worden o.a. bewaard de verzameling-Weesp, het grootste gedeelte van de verzameling-Maastricht, alsook de handschriften van A. Bogaers, G.J. Gérard, J. Visser, J.G.R. Acquoy. Zij bezit o.a. de *Beatrijs*, het tweede deel van Lodewijk van Velthems Lancelot-compilatie, het z.g. Haagse liederhandschrift, alsook handschriften van de *Rijmkroniek* van Melis Stoke, de *Rijmkroniek* van Jan van Heelu, de strofische gedichten van Jacob van Maerlant, *Der minnen loep* van Dirc Potter en de gedichten van Willem van Hildegaersberch; verder fragmenten van *Reynaerts historie*, *Karel ende Elegast*, het *Roelandslied* en de *Roman der Lorreinen*. In bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage bevindt zich sedert 1937 de verzameling handschriften van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, waarin verschillende codices voorko-

men, die aan J.A. Clignett hebben toebehoord; tot deze verzameling behoren o.a. een handschrift van de eerste bewerking van *Die Rose* en het enige volledige handschrift van het gedeelte van de *Spiegel Historiael* dat door Jacob van Maerlant is bewerkt. Toegevoegd aan de Koninklijke Bibliotheek is het Museum Meermanno-Weestreenianum te 's-Gravenhage, waarin verschillende Middelnederlandse handschriften worden bewaard, die aan W.H.J. van Westreenen van Tiellandt hebben toebehoord. In de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden bevindt zich de rijke verzameling Middelnederlandse handschriften van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, bestaande uit het legaat van Z.H. Alewijn, die zelf de belangrijkste handschriften van B. Huydecoper had verworven, en uit een aantal manuscripten door haar op de veilingen J.J. Schultens, C.G. Hultman, J. Koning, H. van Wijn, D.C. en J.J. van Voort en M. de Vries aangekocht. Tot de voornaamste stukken uit die verzameling behoren de *Roman van Walewein*, de *Ferguut*, de *Roman van Limborch*, *Floris ende Blancefloer* en Dirc Potters *Der minnen loep*, alsook een aantal fragmenten o.a. van de *Historie van Troyen*, *Malegijs* en de *Borchgrave van Couchi*. Bovendien bezit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden een aantal belangrijke Middelnederlandse handschriften o.a. het *Leven van Sint-Franciscus* door Jacob van Maerlant; de *Vijfde Partie* van de *Spiegel Historiael*, bewerkt door Lodewijk van Velthem; verder de *Sint-Servatiuslegende* van Hendrik van Veldeke en fragmenten van de Limburgse *Aiol*, beide uit de verzameling van J.H. Bormans. Behalve in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden bevinden zich in Nederland verschillende kleinere verzamelingen Middelnederlandse handschriften. In de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam berusten de handschriften van W. Moll en een gedeelte van de collectie van J.H. Bormans o.a. het *Leven van Christina de Wonderbare* en het *Leven van Sint-Lutgard*, berijmd door Broeder Geraert. In de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht bevindt zich o.a. *Vanden levne ons Heren* en in de Universiteitsbibliotheek te Groningen o.a. het z.g. Zutphens-Groningse handschrift dat o.a. de *Rijmbijbel* en strofische gedichten van Jacob van Maerlant en *Dat boec vanden houte* bevat. Verder berusten er Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de Katholieke Theologische Hogeschool te Amsterdam (handschriften uit het Canisianum te Maastricht en uit het Seminarie te Warmond), de Universiteitsbibliotheek te

Nijmegen (o.a. de verzameling van Mgr. P.J.M. van Gils), het Oud Archief en het Rooms-Katholiek Weeshuis te Nijmegen, het Bisschoppelijk Museum en de Stadsbibliotheek te Haarlem, de Gemeentebibliotheek te Rotterdam, de Athenaeumbibliotheek te Deventer, het Provinciaal Overijsels Museum te Zwolle (verzameling Emmanuelshuizen), de Stadsbibliotheek te Maastricht, het Kruisherenklooster te Sint-Agatha bij Cuyk; het Redemptoristen-klooster te Wittem, het Provinciaal Genootschap en het Archief van de Capucijnen te 's-Hertogenbosch, het Archief van de Minderbroeders te Weert en het Huis Bergh te 's-Heerenberg (verzameling-J.M. van Heek).

In België bevinden de grootste verzamelingen Middelnederlandse handschriften zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berusten een aantal handschriften, afkomstig uit de jezuïetencolleges, die in 1777, en uit andere Brabantse kloosters, die in 1783 en 1784 zijn opgeheven; verder de verzamelingen van Ch. Le Candèle, K. van Hulthem en J.F. Willems, alsook een aantal manuscripten uit de verzamelingen van J.B. Verdussen, P.L. van Alstein, C.P. Serrure, Sir Thomas Phillipps, E. de Coussemaker, R. della Faille, J. Camberlyn, W. de Vreese en de Hertogen van Arenberg. Aldaar berusten o.a. het bekende handschrift-Van Hulthem met o.a. de abele spelen en de sotternieën, *Theophilus*, *Van sinte Brandane*, *De borchgravinne van Vergi* en *Dat boec vanden houte*; vervolgens *Reynaerts historie*, het *Wapenboek van Gelre*, de *Eerste bliscap van Maria* en de *Sevenste bliscap van onser vrouwen*, alsook belangrijke handschriften met werken van Hadewijch, Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen; verder handschriften van de *Eerste Partie* van de *Spiegel Historiael*, de eerste bewerking van *Die Rose* en de *Brabantsche yeesten*, handschriften met geestelijke liederen en fragmenten van het *Roelandslied*, *Parthonopeus van Bloys*, *Ogier van Denemerken*, *Beerte metten bredden voeten* en een berijmd *Leven van Sint-Trudo*. In de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent berusten belangrijke handschriften uit de collectie van C.P. Serrure o.a. een handschrift van de werken van Hadewijch en het z.g. Heber-Serrure-handschrift met o.a. strofische gedichten van Jacob van Maerlant, de *Rinclus* en excerpten uit de *Spiegel Historiael*; verder de handschriften van F.A. Snellaert en fragmenten van de *Roman van Walewein*, *Malegijs*, de *Historie van*

Troyen, Alexanders yeesten, Willem van Oringen, Valentijn ende Nameloos, De borchgravinne van Vergi, de Legende van Barlaam ende Josaphat, alsook fragmenten van een vierdelig handschrift van de *Spiegel Historiael* in vier kolommen. Verder worden Middelnederlandse handschriften bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Luik (o.a. het oudste handschrift van het *Limburgse leven van Jezus* en fragmenten van de *Perchevael*); het Museum Plantin-Moretus, de Stadsbibliotheek en het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen; de Stadsbibliotheek te Oudenaarde (o.a. het z.g. Oudenaardse rijmboek en een prozabewerking van de *Spiegel der sonden*); de Bibliotheca Bollandiana te Brussel; het Archief van de Minderbroeders te Sint-Truiden en de Bibliotheek van het Minder-broedersklooster te Vaalbeek bij Leuven.

Buiten Nederland en België bevinden zich de meeste Middelnederlandse handschriften in Engeland en Duitsland. In Engeland berusten Middelnederlandse handschriften in het British Museum te Londen (o.a. de berijmde *Spiegel der menscheliker behoudnisse*, alsook fragmenten van het *Nevelingenlied* en *Vanden bere Wisselau*), de Bodleian Library te Oxford (o.a. een handschrift met *Melibeus, Jans teesteye* van Jan van Boendale en *Dat boec der wraken*), de Universiteitsbibliotheek en het Fitzwilliam Museum te Cambridge en de John Rylands Library te Manchester. In Duitsland berusten Middelnederlandse handschriften in de Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz te Berlijn, gedeeltelijk afkomstig uit de verzamelingen van Freiherr von Arnswaldt, H. Hoffmann von Fallersleben, J.H. Bormans en G. Stephens (o.a. twee handschriften met geestelijke liederen en fragmenten van o.a. *Renout van Montalbaen, Valentijn ende Nameloos, Geraert van Viane* en de *Roman der Lorreinen*; verder in de Bayerische Staatsbibliothek te München (o.a. *Alexanders geesten* en fragmenten van de *Sint-Servatiuslegende* van Hendrik van Veldeke en van *Karel ende Elegast*); de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart (o.a. het Comburgse handschrift met o.a. de eerste *Rose, Sidrac, Van sente Brandane, Vanden vos Reynaerde* en de *Rijmkroniek van Vlaanderen*); de Universitäts- und Stadtbibliothek te Hamburg (verzameling van Z.K. Uffenbach); de Hessische Landes- und Hochschulbibliothek (verzameling van Baron von Hüpsch); de Landes- und Stadtbibliothek te Düsseldorf; het Stadtarchiv te Keulen; de Universiteitsbibliotheek te Bonn; de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel (verzameling van August de Jongere,

hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel); de Sächsische Landesbibliothek te Dresden; de Landesbibliothek te Gotha en de Universiteitsbibliotheek te Leipzig. Verder dienen hier nog de volgende Duitse bibliotheken of archieven genoemd te worden, die belangrijke Middelnederlandse fragmenten bezitten: de Bibliothek des Obersten Gerichts der Deutschen Demokratischen Republik (fragmenten van de *Sint-Servatiuslegende* van Hendrik van Veldeke), het Hessische Staatsarchiv te Marburg a.d. Lahn (fragmenten van *Lantsloot vander Haghedochte*), de Universiteitsbibliotheek te Giessen (fragmenten van de *Roman der Lorreinen*), de Universiteitsbibliothek te Jena (fragmenten van *Parthonopeus van Bloys* en de tweede *Rose*), het Germanische Nationalmuseum te Neurenberg (fragmenten van de *Roman der Lorreinen* en van de *Flovent*) en het Hauptstaatsarchiv te Münster i. Westf. (fragmenten van *Merlijns boec* door Jacob van Maerlant en van het *Boec van coninc Arthur* door Lodewijk van Velthem).

In Frankrijk bevinden er zich Middelnederlandse handschriften in de Bibliothèque Nationale, de Bibliothèque de l'Arsenal en de Bibliothèque Mazarine te Parijs, in de Bibliothèque Nationale et Universitaire te Straatsburg en in de Universiteitsbibliotheek te Rijsel. Het merendeel van de Middelnederlandse handschriften in de bovengenoemde Parijse bibliotheken bestaat uit handschriften, die in 1794 door Franse commissarissen in de lokalen van het Comité de la caisse de religion, waar de handschriften uit de opgeheven Brabantse kloosters samengebracht waren, in beslag werden genomen, maar in 1815 bij vergissing niet met de andere Belgische handschriften zijn teruggegeven. De meeste Nederlandse handschriften in de voornoemde bibliotheek te Straatsburg is uit het klooster Frenswegen bij Nordhorn afkomstig en zijn in 1874 door Ludwig-Wilhelm II, vorst van Bentheim-Steinfurt, aan die bibliotheek geschonken. In Denemarken berust een belangrijke verzameling Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen (o.a. uit de verzameling van O. Thott) met als glansstuk een handschrift met het tweede en het derde boek van het *Leven van Sint-Lutgard* door Willem van Affligem. In Zweden bevinden er zich kleine verzamelingen Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm (o.a. uit de verzameling van G. Stephens), de Universiteitsbibliotheek te Uppsala en de Universiteitsbibliotheek te Lund (o.a. fragmenten van minneliederen).

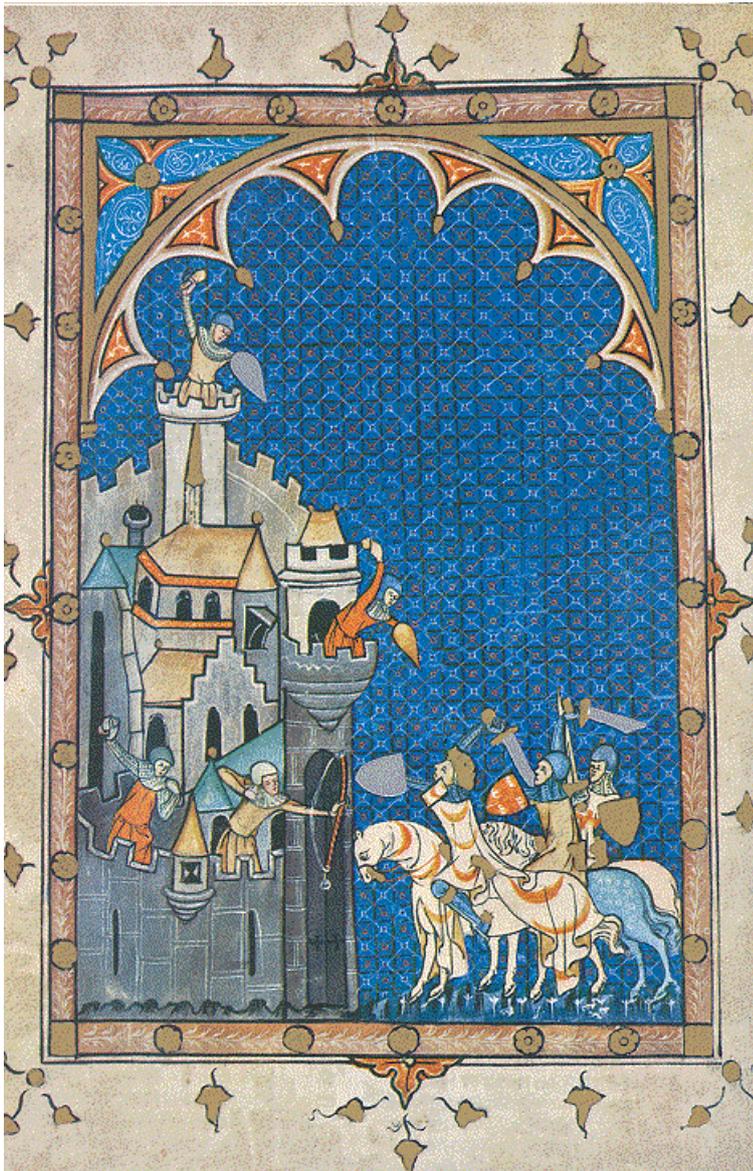
Belangrijk is de collectie Middelnederlandse handschriften in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen (met o.a. het enige handschrift van de *Tweede Partie* van de *Spiegel Historiae*, bewerkt door Philip Utenbroeke). Zij zijn afkomstig uit de Chambre héraldique te Brussel, waaraan in 1785 en 1786 op verzoek van Charles Jean Beydaels de Zittaert, eerste wapenkoning van de Oostenrijkse Nederlanden en de Bourgondische kreits en hoofd van de Chambre héraldique, een aantal handschriften, uit de afgeschafte Brabantse kloosters was geschonken. Bij de inval van de Fransen in 1794 werden die handschriften door Beydaels de Zittaert naar Wenen in veiligheid gebracht, waar ze in de Hofbibliothek (later Österreichische Nationalbibliothek) en in de Fideikommiss-Bibliothek (in 1921 aan de Hofbibliothek overgedragen) belandden. In de Sovjetunie bevinden zich Middelnederlandse handschriften in de Openbare Staatsbibliotheek (o.a. uit de verzameling van J.P. van Suchtelen) en in de Akademie van Wetenschappen te Leningrad en in Polen in de Nationale Bibliotheek in Warschau (uit de verzameling van J.A. Zaluski).

Het aantal Middelnederlandse handschriften dat buiten Europa wordt bewaard, is vrij gering. In de Unie van Zuid-Afrika worden Middelnederlandse codices bewaard in de South African Public Library te Kaapstad (uit de verzameling van G. Grey met o.a. een handschrift van de *Reizen van Jan van Mandeville*); in de Verenigde Staten van Amerika o.a. in de Pierpont Morgan Library en de Public Library te New York, in de Library of Harvard University te Cambridge, in de Henry E. Huntington Library te San Marino en in de Walters Art Gallery te Baltimore.

Literatuur

W. de Vreese, *Over eene Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1902, 2, p. 205-250, herdrukt in W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijgebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren, Zwolle, 1962, p. 31-58 (*Zwolse Reeks van taal- en letterkundige Studies*, 11); W. de Vreese, *De verstrooiing onzer handschriften en oude boeken over de aardbodem*, *Bibliotheekleven*, 16 (1931), p. 199-222, herdrukt in W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijgebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren, Zwolle, 1962, p. 116-135 (*Zwolse Reeks van taal- en letterkundige Studies*, 11); R. Roemans, *Het werk en de betekenis van Prof. Dr. Willem de Vreese*, Antwerpen, 1950; W.H. Hegman, *Ontwikkeling en stand van de Middelnederlandse handschriftkunde*,

Wetenschappelijke Tijdingen, 1951, kol. 306-318, 345-359, 384-391; 1952, kol. 6-19; P.H.J. Vermeeren, *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese*, Utrecht, 1953; J. Deschamps, *Nederlandse handschriften*, in *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*, III; Gent, [1965], p. 480-486; St. G. Axters, *Voor een inventarizing van ons institutionele handschriftenbezit*, Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1966, p. 375-431; 1967, p. 141-142; J. Deschamps, *Het Weense handschrift van de 'Tweede Partij' van de 'Spiegel Historiae'*, Kopenhagen, 1971, p. 11-16 (*Mediaeval Manuscripts from the Low Countries in Facsimile*, 1).

Pl. A. - Belegering van Jerusalem. - Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405, fol. 163r^o (Cat. 26).

Poëzie

1. Karel ende Elegast

a. Karel ende Elegast, fragment, Zuidoost-Limburg, ca. 1375.

Perkament; dubbel blad, tweede kolom van het tweede blad grotendeels weggesneden; volledig blad 222 à 223 × 166 à 168 mm, onvolledig blad 221 à 222 × 95 mm; bladspiegel van het volledige blad 195 × ca. 135 mm; 2 kol., 40 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept.

S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 131 D 5.

b. Karel ende Elegast, fragment, Zuidoost-Limburg, ca. 1390.

Perkament; dubbel blad, bovenste, linker- en rechtermarge met tekstverlies weggesneden; blad oorspronkelijk ca. 205 × ca. 120 mm, thans nog ca. 175 × ca. 75 mm; bladspiegel oorspronkelijk ca. 150 × ca. 70 mm; 1 kol., oorspronkelijk 32 rr. op fol. 1r^o en 34 rr. op fol. 1v^o-2v^o, thans op fol. 1v^o-2v^o de eerste regel geheel en de tweede half weggesneden. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept.

BRUSSEL, STADSARCHIEF, 1645.

c. Karel ende Elegast, fragmenten, Zuidoost-Limburg, ca. 1390.

Perkament; twee dubbele bladen, onderste marges met tekstverlies weggesneden; blad oorspronkelijk ca. 180 × ca. 105 mm, thans nog 140 à 145 × ca. 105 mm; 1 kol., oorspr. 25 rr., thans nog 21 of 22. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden; beginletters van de verzen rood doorstreept; beginletters van de kolommen groot geschreven en met zwart penwerk, soms met grotesken, versierd.

Pl. 1

MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, Cod. germ. 5249, Nr. 69.

Karel ende Elegast is de enige Middelnederlandse Frankische ridderroman, die volledig bewaard is gebleven. Hij ontstond in de 13de eeuw en telt 1414 verzen. De inhoud ervan kunnen we hier slechts in grote trekken aangeven. In de nacht, voordat hij te Ingelheim aan de Rijn hofdag zal houden, wordt Karel de Grote tot driemaal toe door een engel aangemaand uit stelen te gaan. Tijdens zijn nachtelijke tocht komt hij achter twee dingen: de onvoorwaardelijke trouw van Elegast, een ridder, die hij

om een licht vergrijp onrechtvaardig heeft verbannen en het verraad van Eggheric van Egghermonde, zijn zwager, die een samenzwering tegen hem heeft gesmeed. Op de hofdag wordt Eggheric door Elegast gedood. Zijn lijk wordt aan de galg gehangen en de andere samenzweerders worden met de strop gestraft. Elegast wordt in

eer hersteld en krijgt de weduwe van Eggheric, Karels zuster, tot gemalin.

Een volledig Middelnederlands handschrift van *Karel ende Elegast* is niet bewaard gebleven. Wel zijn fragmenten van vijf handschriften bekend, die tussen 1835 en 1955 aan het licht zijn gekomen. Die fragmenten zijn in de volgorde, waarin ze werden ontdekt, de volgende: 1. een perkamenten blad, in 1835 door F.J. Mone (1796-1871) in de Stadsbibliotheek te Atrecht ontdekt, thans hs. Atrecht, Stadsbibliotheek, 227/383; 2. een dubbel blad, hierboven beschreven, in 1840 door J.W. Holtrop (1806-1870) in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage ontdekt, thans hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 D 5; 3. twee bladen, ontdekt in de Stadsbibliotheek te Namen en in 1873 uitgegeven door J.H. Bormans (1801-1878), thans hs. Namen, Stadsbibliotheek, 196, nr. 19; 4. twee met tekstverlies besnoeide dubbele bladen, hierboven beschreven, in de Königliche Staatsbibliothek, thans Bayerische Staatsbibliothek, te München door G. Gött aan de binnenkant van een zestiende-eeuwse perkamenten band ontdekt en in 1912 door B. Lindmeyer uitgegeven, thans hs. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 5249, Nr. 69; en 5. een met tekstverlies besnoeid dubbel blad, in 1955 door P. Gorissen in een register in het Stadsarchief te Brussel ontdekt en in 1955 door P. Gorissen en A.E. Meeussen in het licht gegeven, thans hs. Brussel, Stadsarchief, 1645. Volledig is *Karel ende Elegast* overgeleverd in een ripuarisch afschrift, voorkomend in de *Karlmeinet*, bewaard in hs. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2290, alsook in vijf drukken. Die drukken zijn: 1. een druk van Jacob Jacobsz. van der Meer of Christiaen Snellaert te Delft, verschenen ca. 1486-1488 (Campbell, 971); 2. een druk van Govaert Bac te Antwerpen, verschenen ca. 1493-1500 (Campbell, 972); 3. een druk van Govaert Bac te Antwerpen, verschenen ca. 1496-1499 (Campbell, 973), 4. een Antwerpse druk van ca. 1530 (Nijhoff-Kronenberg, 3166) en 5. een druk van Jan van Ghelen te Antwerpen, verschenen ca. 1550-1608 (Nijhoff-Kronenberg, 0621).

J.W. Holtrop, [*Bericht over fragmenten, ontdekt in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*], *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1840, II, p. 180, nr. 5; *Beatrijs en Carel ende Elegast*. Uitgegeven en toegelicht door W.J.A. Jonckbloet, Amsterdam, 1859; J.H. Bormans, *Karel ende Elegast. Deux fragments manuscrits (ensemble 128 vers) du quatorzième siècle, conservés à la Bibliothèque de la ville*

de Namur, Bulletins de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, 42 (1873), 2e série, t. 36, p. 220-226; J. Bergsma, *Bijdrage tot de tekstcritiek van den Karel ende Elegast*, Groningen, 1890; *Karel ende Elegast*. Opnieuw uitgegeven door E.T. Kuiper, Amsterdam, 1890; B. Lindmeyr, *Neue Fragmente des mittelniederländischen Gedichtes Karel ende Elegast. Programm des Königlichen Maximilians-Gymnasiums für das Schuljahr 1911-1912*, München, 1912; P. Faider, *Catalogue des manuscrits conservés à Namur (Musée Archéologique, É;vêché, Grand Seminaire, Museum Artium S.J., etc.)*, Gembloux, 1934, p. 305, nr. 19; P. Gorissen en A.E. Meeussen, *Fragment van Karel ende Elegast*, vv. 68-99, 101-132, 408-442, 444-476, Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1956, p. 213-223; *Karel ende Elegast*. Opnieuw uitgegeven door J.J. Bergsma, Zutphen, 1960⁸ (*Klassiek Letterkundig Pantheon*); *Karel ende Elegast*. Diplomatische uitgave van de Middelnederlandse teksten en de tekst uit de Karlmeinet-compilatie, bezorgd door A.M. Duinhoven, Zwolle, 1969 (*Zwolve Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*); *Karel ende Elegast*. Uitgegeven door R. Roemans en H. van Assche, Antwerpen, 1970⁷ (*Klassieke Galerij*, 9).

2. Roelandslied

a. Roelandslied, bewerkt naar La Chanson de Roland, fragment, Westmiddelnederlands, ca. 1375.

Perkament; linkerhelft van een overlangs in tweeën gesneden blad uit een handschrift in twee kolommen; blad oorspr. ca. 225 × ca. 145 mm; fragment 220 à 223 × 62 à 68 mm; 40 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Drie rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 21.143.

b. Roelandslied, bewerkt naar La Chanson de Roland, fragmenten, Westmiddelnederlands, ca. 1400.

Perkament; 2 bll.; blad en bladspiegel van het eerste blad 212 à 222 × 155 à 158 mm en 187 × ca. 120 mm; blad en bladspiegel van het tweede blad 219 × 149 mm en 183 × ca. 120 mm; 2 kol., 41 en 42 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en rood doorstreept.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 74 C 8.

**c. Roelandslied, bewerkt naar La Chanson de Roland, fragmenten,
Westmiddelnederlands, ca. 1400.**

Perkament; 2 fragmenten van één blad (bovenste en onderste vierde van een blad dat overdwers in vier even brede stroken werd gesneden); blad oorspronkelijk ca. 230 × ca. 162 mm; bovenste strook 59 à 62 × 160 à 162 mm, onderste strook

48 à 52 × 162 mm; 2 kol. Eén hand (littera textualis). Twee rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en rood doorstreept.

Pl. 2

ROTTERDAM, GEMEENTEBIBLIOTHEEK, 96 B 6: 1.

Van de Middelnederlandse bewerking van *La chanson de Roland* zijn slechts fragmenten, samen ca. 1800 verzen, bewaard gebleven. Die fragmenten zijn: 1. een dubbel blad, in 1835 door C.P. Serrure (1805-1872) te Rijsel ontdekt en afgeschreven, maar reeds zoek geraakt, vooraleer hij het in 1858 naar het door hem gemaakte afschrift uitgaf; 2. twee bladen, in 1840 door J.M. Holtrop (1806-1870) ontdekt, thans hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 74 C 8, hierboven beschreven; 3. de linkerhelft van een overlans in tweeën gesneden blad, in 1851 door K. Stallaert (1820-1893) uitgegeven, thans hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21.143, hierboven beschreven; 4. negen zwaar gehavende bladen, in één kolom beschreven, in 1863 door J. Daris in het archief van de Sint-Odulphuskerk te Borgloon ontdekt, thans hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I A 24¹ en 5. twee fragmenten van één blad, in 1933 door J. Husung te Berlijn aan de Gemeentebibliotheek te Rotterdam verkocht, thans hs. Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 B 6: 1, hierboven beschreven. Onder de titel *Den droeflijken strijt die opten berch van Roncevale in Hispanien gheschiede* werd het *Roelandslied* als volksboek bewerkt, waarvan twee drukken bewaard zijn gebleven: een druk uit het begin van de 16de eeuw door Willem Vorsterman te Antwerpen (Nijhoff-Kronenberg, 3907) en een druk van 1576 door Jan van Ghelen te Antwerpen. In dat volksboek zijn een aantal verzen, weliswaar gemoderniseerd, uit het *Roelandslied* overgenomen. In 1851 gaf K. Stallaert het Brusselse fragment uit. In 1858 publiceerde C.P. Serrure het Rijselse fragment en de berijmde gedeelten uit het volksboek, samen met het Brusselse fragment en de Haagse fragmenten. In 1864 gaf J.H. Bormans de Amsterdamse fragmenten in het licht, samen met al de reeds door Serrure gepubliceerde fragmenten. In 1886 gaf G. Kalff al de bekende fragmenten opnieuw uit, behalve de berijmde gedeelten uit het volksboek. In 1935 bezorgde J. van Mierlo een nieuwe uitgave van al de toen bekende fragmenten. De Rotterdamse fragmenten werden in 1940 door G. Kloeke in het licht gegeven.

J.W. Holtrop, [*Bericht over fragmenten, ontdekt in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*], *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1840, II, p. 180, nr. 3; K.

Stallaert, *Een fragment van het Dietsche Roelandslied*, *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1851, II, p. 406-410; L. de Baecker, *Chants historiques de la Flandre, 400-1650*, Rijsel, 1855, p. 95-101; C.P. Serrure, *Het Roelants-lied*, *Vaderlandsch Museum*, 2 (1858), p. 1-96; *La chanson de Roncevaux, fragments d'anciennes rédactions thioises*, avec une introduction et des remarques par J.H. Bormans, *Mémoires couronnés publiés par l'Académie royale des sciences de Belgique*, 16 (1864), p. 1-223; *Middelnederlandsche epische fragmenten*, met aantekeningen door G. Kalff, Groningen, 1886 (anastatische herdruk: Arnhem, 1967), p. 33-98; *Den droefliken strijt die opten berch van Roncevale in Hispanien gheschiede daer Rolant ende Olivier metten fluer van kerstenrijc verslagen waren*. Naar den Antwerpschen druk van Willem Vorsterman uit het begin der XVI^{de} eeuw uitgegeven door G.J. Boekenoogen, Leiden, 1902 (*Nederlandsche Volksboeken*, I); *Het Roelantslied*. Met inleiding en aantekeningen van J. van Mierlo, *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1935, p. 31-166 (ook als overdruk: Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1935); G. Kloeke, *Het Roelantslied. Nieuwe fragmenten*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 59 (1940), p. 93-120.

3. Renout van Montalbaen

Renout van Montalbaen, bewerkt naar Renaus de Montauban, Westmiddelnederlands, ca. 1360.

Perkament; 12 bl.; blad oorspronkelijk ca. 285 × ca. 215 mm (sommige marges echter afgesneden, meestal echter zonder tekstverlies), bladspiegel 214 à 222 × 140 à 150 mm; 2 kol., 50 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en op sommige bladzijden rood doorstreept; sommige beginletters van de kolommen, alsook enkele lange letters in de bovenste regel van de kolommen, groot geschreven en met grotesken versierd.

Pl. 3

BERLIJN, STAATSBIBLIOTHEK DER STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, Ms. germ. fol. 751, 1-10 (10 bl.) en 'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 133 L 11 (2 bl.).

De roman *Renout van Montalbaen* of *De vier Heemskinderen*, bewerkt naar een verloren versie van *Renaus de Montauban*, is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Daarin worden de lotgevallen verhaald van Ritsaert, Writsaert, Adelaert en Renout, de vier zonen van Haymijn en Aye, een zuster van Karel Martel. Zij werden door hun moeder buiten het weten van hun vader opgevoed, die de dood van Karel Martels maagschap had gezworen en dus ook van zijn eigen kinderen, daar hij met Karel Martels zuster was gehuwd. Aye wist echter de verzoening tussen Aymijn en zijn zonen te bewerken, die door hun vader tot ridder werden geslagen. De vier broeders werden vogelvrij verklaard, nadat

Renout Lodewijk, Karel Martels opvolger, had gedood. Na een strijd met wisselende kansen, waarvan de belegering van het slot Montalbaen een hoogtepunt vormde, kon Aye een verzoening tussen Karel Martel en de vier broeders tot stand brengen, mits het ros Beyaert, een wonderpaard zo groot dat de broeders het samen konden berijden, met molenstenen aan de poten in de Maas werd verdrongen. Renout trok daarna naar Palestina om de Sarazenen te bestrijden en ging meewerken aan de bouw van de Sint-Pieterskerk te Keulen, waar hij uit nijd door medewerkers werd gedood.

De boven beschreven Berlijnse en Haagse fragmenten, resp. 10 en 2 bladen, hebben tot hetzelfde handschrift behoord en bevatten samen ca. 2400 verzen. De Berlijnse fragmenten hebben aan H. Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) toebehoord. Op 20 juni 1820 kreeg hij twee bladen (blad 6 en 7) en later nog vier bladen (blad 3, 4, 9 en 10) ten geschenke van Ludwig Tross (1795-1864) te Hamm in Westfalen. In 1821 maakte hij zijn vondst bekend en publiceerde enkele verzen. In 1824 publiceerde W. Bilderdijk de zes bladen volgens een afschrift dat hem door Hoffmann was bezorgd. Uiterlijk op 15 februari 1825 kreeg Hoffmann door ruiling (met L. Tross?) nog vier bladen van hetzelfde handschrift in zijn bezit (blad 1, 2, 5 en 8). In 1837 publiceerde hij alle bladen, behalve blad 8 dat misschien tijdelijk zoek was. Op 16 juli 1850 verkocht hij de tien bladen, samen met een groot deel van zijn bibliotheek, aan de Königliche Bibliothek, later Preussische Staatsbibliothek, te Berlijn. In 1875, 1939 en 1966 werden de Berlijnse fragmenten resp. door J.C. Matthes, P.J.J. Diermanse en D. van Maelsake opnieuw in het licht gegeven. De twee Haagse bladen, tot nog toe onuitgegeven, werden in 1937 door de Koninklijke Bibliotheek van het Londense antiquariaat Martin Breslauer gekocht.

Behalve de Berlijnse en de Haagse fragmenten zijn in de hss. Riga, Stadsbibliotheek, 3 en Stockholm, Archief van de Academie voor Wetenschap, Geschiedenis en Oudheidkunde kleine fragmenten van andere handschriften bewaard gebleven. Een fragment dat door E. van Even te Leuven werd ontdekt en in 1903 door N. de Pauw werd in het licht gegeven, is verloren gegaan of althans tot dusver niet teruggevonden. Een fragment van een Middelnederduits afschrift is in hs. Boedapest, Nationaal Museum, fol. germ. 1215 (Cod. germ. Med. Aevi 50) bewaard gebleven. Een

Duitse vertaling is in de hss. Heidelberg, Universiteitsbibliothek, Pal. germ. 340 en 399 overgeleverd. Onder de titel *Dit is de historie van den vier Heemskinderen is Renout van Montalbaen* als prozaroman of volksboek bewerkt. De oudste of althans oudst bekende druk daarvan is in 1508 bij Jan Seversoen te Leiden verschenen (Nijhoff-Kronenberg, 3162).

Bonner Bruchstücke vom Otfried nebst anderen deutschen Sprachdenkmälern. Herausgegeben durch H. Hoffmann von Fallersleben, Bonn, 1821, p. XIII en 21-23; H. Hoffmann von Fallersleben, *Over de oude Hollandsche letterkunde*, Algemeene Konst- en Letterbode, 1 (1821), II, p. 312-313; W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*, I, Rotterdam, 1824, p. 111-198; H. Hoffmann von Fallersleben, *Lantsloot ende die scone Sanderijn. Renout van Montalbaen*, Breslau, 1837, p. 45-124 (*Horae Belgicae*, 5); W. Bisschop, *Onuitgegeven fragment der Middelnederlandsche vertaling van den roman der Vier Heemskinderen*, Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1866, p. 88-95; *Renout van Montalbaen*, met inleiding en aantekeningen door J.C. Matthes, Groningen, 1875; H.E. Moltzer, *Het MSS. Germ. fol. 751 van de Berlijnse boekerij*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taalen Letterkunde, 5 (1885), p. 290-305; *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*, uitgegeven door N. de Pauw, II. *Wereldlijke gedichten*, Gent, 1903, p. 108-111; M. Loke, *Les versions néerlandaises de Renaud de Montauban. Étudiées dans leurs rapports avec le poème français*, Toulouse, 1906; L. Arbusow, *Ein Fragment vom mittelniederländischen 'Renout van Montalbaen' in der Rigaschen Stadtbibliothek*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 41 (1922), p. 24-30; *Renout van Montalbaen. De Middelnederlandsche fragmenten en het Middelnederduitsche fragment*. Uitgegeven en toegelicht door P.J.J. Diermanse, I. *Inleiding en teksten*, Leiden, 1939; *De historie van den vier Heemskinderen*. Uitgegeven naar de druk van 1508, berustende op de Universiteitsbibliotheek te München door G.S. Overdiep, Groningen-Den Haag, 1931; R. Pennink, *Een onbekend fragment van Renout van Montalbaen*, Het Boek, 25 (1938-1939), p. 66-67; M.A. Muusses, *Een in Zweden ontdekt fragment van Reinout van Montalbaen*, Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooyts ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, Groningen-Batavia, 1940, p. 258-262; *Renout van Montalbaen*. Uitgegeven, ingeleid en verklaard door D. van Maelsaeke, Antwerpen, 1966 (*Klassieke Galerij*, 156).

4. Aiol

Aiol, bewerkt naar Aiol et Mirabel, Limburgse bewerking, fragmenten (Limburg, misschien Rijkhoven, Oude Biezen), ca. 1220-1240.

Perkament; 4 volledige bl. en fragmenten (soms slechts snippers) van 16 bl.; blad en bladspiegel resp. 207 × 146 mm en 154 × 100 mm, één kol., 22 rr. per kol. Vijftiende-eeuwse foliëring met zwarte, thans verbleekte, Romeinse cijfers op

de versozijde. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden; verzen doorlopend als proza geschreven, maar door een rijmpunt van elkaar gescheiden; de verzen beginnen met een kleine letter behalve die in het begin van een kapittel, die met een lombarde aanvangen.

Pl. 4

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, B.P.L. 1049 (3 volledige bll. en fragmenten van 12 bll.) en HASSELT, RIJKSARCHIEF, fragm. neerl. 6 (1 volledig blad en fragmenten van 4 bll.).

In het begin van de 13de eeuw werd de Franse ridderroman *Aiol en Mirabel* in het Limburgs bewerkt. Van die Limburgse bewerking zijn 24 fragmenten (ca. 750 verzen) aan het licht gekomen, die alle tot hetzelfde handschrift hebben behoord. Een aantal fragmenten zijn slechts knipsels of snippers, waarop niet meer dan een paar woorden of enkele letters voorkomen. Het Franse origineel telt 10.985 verzen. Geheel de Franse roman werd in het Limburgs bewerkt, maar de bewerker heeft de Franse tekst door kleinere uitlatingen en door weglating van bijzonderheden voortdurend bekort. Toch was de Limburgse bewerking niet zoveel korter dan het Franse origineel, omdat de bewerker veelal twee vierheffings-verzen nodig had om één Frans tien- of twaalflettergeregigd vers weer te geven. Misschien is het handschrift, waartoe de fragmenten hebben behoord, in Oude Biezen, de landkommanderij van de Duitse Orde in Rijkhoven bij Bilzen, geschreven, maar dan door een kopiist, die niet uit die streek, maar uit de buurt van Venlo afkomstig was, zoals uit de taal van de bewaarde fragmenten blijkt. Vermoedelijk is de tijdsruimte tussen het verloren Limburgse origineel en het afschrift, waartoe de fragmenten hebben behoord, niet zo groot geweest.

De fragmenten van de Limburgse *Aiol* werden op verschillende plaatsen en tijdstippen ontdekt. In 1858 publiceerde F. Deycks (1802-1867), professor aan de universiteit te Münster, onder de titel *Makaris* twee fragmenten, die hem door een priester uit Xanten waren geschonken (Leiden, B.P.L. 1049, fragment 3 en 4). In 1863 ontdekte baron Camille de Borman de Schalkhoven (1837-1922) bij een boer te Vliermaal een gichtboek van de Schepenbank van Diepenbeek. Als rugversterking van dat register dienden twee fragmenten, die hij ter uitgave aan J.H. Bormans (1801-1878), professor aan de universiteit te Luik, afstond (Leiden, B.P.L. 1049, fragment 1 en 2). In 1863 gaf J.H. Bormans deze laatste fragmenten in het licht, samen met de twee fragmen-

ten, die F. Deycks in 1858 had uitgegeven en die hem door deze laatste waren geschonken. Of een fragmentje dat J.H. Bormans in voornoemde uitgave eveneens publiceerde, hem door F. Deycks of door C. de Borman de Schalkhoven was geschonken, is niet meer uit te maken (Leiden, B.P.L. 1049, fragment 15). Negen fragmenten, waarvan vroeger werd aangenomen dat zij na 1863 door F. Deycks aan J.H. Bormans waren geschonken, zijn aan deze laatste door G.D.L. Franquinet (1826-1902), archivaris te Maastricht, bezorgd, zoals in een onlangs teruggevonden brief van J.H. Bormans aan M. de Vries te lezen staat (Leiden, B.P.L. 1049, fragment 5-14). In oktober 1878 schonk St. Bormans, zoon van J.H. Bormans, 11 van de 15 fragmenten van de Limburgse *Aiol*, die aan zijn vader hadden toebehoord, aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. Het jaar daarna voegde hij daar nog de 4 overblijvende fragmenten aan toe. De Leidse fragmenten 1-12 en 15 werden in 1881 en 1882, dus tweemaal, door J. Verdam in het licht gegeven; de fragmenten 13 en 14, waarop slechts enkele letters voorkomen, beschouwde hij als onbeduidend.

In 1953 werden in het Rijksarchief te Hasselt 9 fragmenten van de Limburgse *Aiol* ontdekt. Zij dienden als rugversterking van of als touwtjes in dunne registertjes van de kommanderij Bernissem te Sint-Truiden, een onderhorige kommanderij van de Landkommanderij Oude Biezen. Tegelijk met die 9 fragmenten werden in het Rijksarchief te Hasselt de registertjes teruggevonden, waarin de Leidse fragmenten 3-14 (15) jaren geleden zijn ontdekt. Ook die registertjes hebben aan Bernissem toebehoord. Wie de geschiedenis van het archief van Oude Biezen kent, waartoe ook het archief van Bernissem en andere onderhorige kommanderij en behoort, zal zulks niet verwonderen. Het archief van Oude Biezen berustte van 1832 tot 1926 in het Provinzialarchiv (thans Haupt-staatsarchiv) te Düsseldorf en van 1926 tot 1953 in het Rijksarchief te Maastricht. Sedert 1953 bevindt het zich ten gevolge van een uitwisseling van archiefstukken tussen België en Nederland in het Rijksarchief te Hasselt. De Leidse fragmenten 3-14 (15) zijn dus in het archief van Bernissem ontdekt, toen dat zich nog in het Provinzialarchiv te Düsseldorf bevond. In 1966 zijn de Hasseltse fragmenten van de *Aiol*, samen met de Leidse, door J. Deschamps en M. Gyseling in het licht gegeven.

F. Deycks, *Carminum epicorum germanicorum saeculi XIII, et XIII. fragmenta, quae ad sacra saecularia tertia conditae ab Iohanne Friderico Magnanimo universitatis*

litterarum Ienensis DD. XV. XVI. XVII. M. Augusti A. MDCCCLVIII pie celebranda auctoritate rectoris et senatus Academiae Regiae Monasteriensis, MÜNSTER, 1858, p. 32-39; J.H. Bormans, *Fragment d'une ancienne traduction ou imitation en vers thiois de la chanson de geste d'Aiol. Extrait de la partie correspondante du texte encore inédit de l'original roman. Notes philologiques sur les deux textes*, *Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 32 (1863), p. 177-275, ook als overdruk met gewijzigde titel en afzonderlijke paginering: *Fragments d'une ancienne version thioise de la chanson d'Aiol, suivis d'un extrait du texte inédit du poëme français et d'annotations*, z.p., z.j.; E.W.L. Eyssonius Wichers, *Over den 'Aiol'*, *De Dietsche Warande*, 7 (1866), p. 447-456; W. Bisschop, *De Roman d'Aiol*, *De Dietsche Warande*, 7 (1866), p. 457-468; J. Normand et G. Raynaud, *Aiol. Chanson de geste, publiée d'après le manuscrit unique de Paris*, Parijs, 1877, p. XXXVI-XXXVII (*Société des anciens textes français*); J. Verdam, *Die Fragmente des mittelniederländischen Aiol*, in W. Förster, *Aiol et Mirabel und Elie de Saint Gille. Zwei altfranzösische Heldengedichte mit Anmerkungen und Glossar*, Heilbronn, 1876-1882, p. 522-542, ook als overdruk met afzonderlijke paginering: Altenburg, 1881; J. Verdam, *Reeds bekende Aiol-fragmenten*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 2 (1882), p. 255-287, overgedrukt in *Oude en nieuwe fragmenten van den Middelnederlandschen Aiol*, Leiden, 1883, p. 47-79; J.H. Kern, *Collatie van de Limburgse Aiol-fragmenten*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 11 (1892), p. 213-224; A. Van Loey, *Middelnederlands leerboek*, Antwerpen, 1947, p. 4, 6, 8 en 10; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt 17 juli-25 augustus 1954, p. 14-16, nr. 4 en 5; J. Deschamps, *De Limburgse Aiolfragmenten*, *Handelingen van het 21ste Vlaams Filologencongres*, Leuven, 12-14 april 1955, p. 231-235; J. Deschamps, *De Limburgse Aiolfragmenten*, *Spiegel der Letteren*, 1 (1956-1957), p. 1-17; J. Deschamps en M. Gysseling, *De fragmenten van de Limburgse Aiol*, *Studia Germanica Gandensia*, 8 (1966), p. 9-71; M. Gysseling, *De Limburgse teksten in de volkstaal uit de 12de en de 13de eeuw*, *Album Dr. M. Bussels*, Tongeren, 1967, p. 295-301; M. Gysseling, *De aanvang van de Middelnederlandse geschreven literatuur*, *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1968, p. 132-144; J. van Cleemput, *Proeve van datering van de Aiol-fragmenten*, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 28 (1969), kol. 261-276; G. De Smet, *Oostmaaslandse epische poëzie rond 1200*, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 28 (1969), kol. 349-362.

5. Roman der Lorreinen

Roman der Lorreinen, bewerkt naar de Geste des Loherains, fragmenten, Brabant, ca. 1370.

Perkament; 23 bladen en 5 fragmenten van bladen; blad en bladspiegel van een volledig blad resp. 390 × 296 mm en ca. 275 × ca. 200 mm; 3 kol., 60 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Initialen; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens; uitstaande beginletters van de verzen niet doorstreept; de kolommen beginnen met grote, met fantasie uitgevoerde, zwarte hoofdletters, die bijna tot aan

de bovenste rand reiken, sommige daarvan zijn met zwart penwerk, veelal grotesken, versierd.

Pl. 5

BERLIJN, BIBLIOTHEK DER STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, Ms. germ. fol. 1385 (fragment van een blad); GIESSEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, 98 (19 bl.); GREIFSWALD, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK (fragmenten van 2 bl.); KASSEL, LANDESBIBLIOTHEK, Ms. poet. 4° 29 (fragment van een blad); MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, Cod. germ. 198 (één blad); NEURENBERG, GERMANISCHES NATIONALMUSEUM, 22.219 (fragment van een blad); PARIJS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, all. 118b (één blad); STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, Cod. misc. 4° 30d (2 bl.).

De Roman der Lorreinen is een bewerking van de *Geste des Loherains*, een uitgebreid dichtwerk in drie boeken, waarin de onverzoenlijke vete tussen Lorreinen en Fromondijnen van geslacht tot geslacht wordt verhaald. Van het Franse origineel is alleen het eerste boek bewaard gebleven; van de Middelnederlandse bewerking zijn tot dusver 10.648 verzen (ongeveer een tiende van het gehele werk) teruggevonden, die tot de drie boeken, grotendeels echter tot het tweede boek, behoren. De fragmenten van het hier besproken handschrift, die samen 9671 van de ca. 10.500 bewaarde verzen bevatten, zijn alle in Duitsland, echter op verschillende plaatsen en tijdstippen, ontdekt en tussen 1828 en 1922 voor de eerste maal uitgegeven. De fragmenten in de Universiteitsbibliotheek te Giessen maakten deel uit van de handschriften en boeken, die R.K. Senkenberg in 1802 aan voornoemde bibliotheek legateerde. De Greifswaldse fragmenten hebben aan K. Ph. Gonz (1762-1872), professor aan de universiteit te Tübingen, toebehoord. Lang was men hun spoor bijster, tot zij in 1932 door bemiddeling van het antiquariaat Aupperle in Schwäbisch-Gmünd door de universiteitsbibliotheek te Greifswald van een onbekende bezitter zijn gekocht, die ze zelf uit de nalatenschap van E.E. Eyth had verworven. Het Parijse fragment is uit de nalatenschap van J.J. Oberlin (1735-1806) afkomstig. De Stuttgartse fragmenten hebben aan F.D. Gräter (1768-1830) toebehoord. Het Münchense fragment is in 1861 door de Bayerische Staatsbibliothek van het antiquariaat Max Brissel te München gekocht. Het Neurenbergse fragment is in 1867 door H. Hölder (1819-1906), ‘Obermedizinalrat’ te Stuttgart, aan het Germanische Nationalmuseum geschonken. In 1920 kreeg het Kasselse fragment dat voordien als nr. 20 van een verzameling fragmenten deel had uitgemaakt, zijn huidige signatuur;

reeds in 1911 had W. de Vreese het fragment ontdekt en de directie van de Landesbibliothek op het belang ervan attent gemaakt. Het Berlijnse fragment heeft aan G. Ehrhardt, 'Zollrat' te Zwickau (Sa.), toebehoord en is in 1923 door de toenmalige Preussische Staatsbibliothek verworven. Buiten de hier besproken fragmenten zijn nog de volgende fragmenten van de *Roman der Lorreinen* bewaard gebleven, die echter tot andere handschriften hebben behoord: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 18.430 (310 verzen); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 D 1 (793 verzen) en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1022 (184 verzen).

Denkmäler deutscher Sprache und Literatur aus Handschriften des 8ten bis 16ten Jahrhunderts, zum ersten Male herausgegeben von H.F. Massmann, I, München-Leiden-Amsterdam, 1828, p. 149-154; G.J. Meijer, *Nalezingen op het Leven van Jezus, enz.; Verslag van den Roman van Walewein en andere bijdragen tot de oude Nederlandsche letterkunde*, Groningen, 1838, p. 87-108; J.V. Adrian, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae academicae Gissensis*, Frankfurt am Main, 1840, p. 34-39, nr. XCVIII en afb. 2; W.J.A. Jonckbloet, *Verslag eener letterkundige reize door Duitschland in de maanden Mei-November 1842*, De Gids, 7 (1843), Tweede Deel, Mengelingen, p. 617-632; W.J.A. Jonckbloet, *Roman van Karel den Grooten en zijne XII pairs (fragmenten)*, Leiden, 1844; L. De Baecker, *Chants historiques de la Flandre*, Rijsel, 1855, p. 113-119; C. Hofmann, *Über ein neuentdecktes mittelniederländisches Bruchstück des Garijn*, Sitzungsberichte der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, 1861, II, p. 59-74; *Die deutschen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München nach J.A. Schmellers kürzerem Verzeichnis*, I, München, 1866, p. 20-21, nr. 198 (*Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, V); J.C. Matthes, *De Roman der Lorreinen (nieuw ontdekte gedeelten)*, Leiden, [1876]; H. Fischer, *Zwei Fragmente des mittelniederländischen Romans der Lorreinen*, Festschrift zur vierten Säcular-Feier der Universität zu Tübingen, dargebracht von der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Stuttgart, 1877, p. 69-87; G.K. Frommann, *Ein Bruchstück des Romans der Lorreinen*, Germania, 14 (1869), p. 434-438; M. de Vries, *Middelnederlandsche fragmenten*, I. *Nieuwe fragmenten van den Roman der Lorreinen*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 3 (1883), p. 1-50; G. Penon, *Nederlandsche dicht- en prozawerken. Bloemlezing uit de Nederlandsche letteren*, I, Groningen, 1889, p. 40-103; G. Huet, *Les fragments de la traduction néerlandaise des Lorrains*, Romania, 21 (1892), p. 361-399; G. Huet, *Catalogue des manuscrits allemands de la Bibliothèque Nationale*, Parijs, 1895, p. 57, nr. 118b; G. Huet, *La version néerlandaise des Lorrains. Nouvelles études*, Romania, 34 (1905), p. 1-23; E. Petzet en O. Glauning, *Deutsche Schrifttafeln*, III, München, 1912, pl. 44; E. Petzet, *Die deutschen Pergament-Handschriften Nr. 1-200 der Staatsbibliothek in München*, München, 1920, p. 358-359 (*Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis*, V, 1); C. Borchling, *Neue Bruchstücke des mnl. 'Romans der Lorreinen'*, Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 48 (1922), p. 43-53; *Die Greifswalder Fragmente 3-5 des mittelniederländischen Lothringerromans*, neu her-

ausgegeben von K. Willner, Greifswald, 1935 (*Aus den Schätzen der Universitätsbibliothek zu Greifswald*, 10); *Een fragment van den Roman der Lorreinen*, uitgegeven door G.S. Overdiep. Assen, 1939 (*Teksten en Studiën op het gebied van taal, stijl en letterkunde*, 3); R. Lievens, *Middel nederlandse handschriften uit Oost-Europa*, Gent, 1963, p. 70-71, nr. 43 (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Leonard Willemsfonds*, 1).

6. Jacob van Maerlant, *Alexanders geesten*

a. Jacob van Maerlant, *Alexanders geesten*, bewerkt naar Gauthier de Châtillon, *Alexandreis*, fragmenten, Vlaanderen, ca. 1325.

Perkament; dubbel blad; blad oorspronkelijk ca. 240 × ca. 170 mm, thans eerste blad 215 à 221 mm × 145 à 148 mm (rechtermarge met tekstverlies en onderste marge zonder tekstverlies afgesneden) en tweede blad 216 à 220 × 165 à 167 mm (rechtermarge afgesneden met slechts verlies van twee letters); 2 kol., 38 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Afwisselend rode en blauwe lombarden, de rode soms met blauw, de blauwe soms met rood penwerk; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept.

GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 2749, 6.

b. Jacob van Maerlant, *Alexanders geesten*, bewerkt naar Gauthier de Châtillon, *Alexandreis*, tussen Kleef en Gulik, ca. 1400.

Perkament; 2 + 108 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 240 × 170 mm en 171 × ca. 120 mm; 2 kol., 35 rr. per kol. Oude foliëring met Romeinse cijfers; moderne inktfoliëring. Eén hand (littera textualis). Rode initialen, soms opengewerkt; rode lombarden en titels; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept; reclamen rood omhaald; in de inhoud op fol. 106rb-108ra titels en nummering in Romeinse cijfers afwisselend in het zwart en in het rood geschreven. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met dubbele filets en losse stempeltjes versierd; sporen van twee riemsluitingen; rug vernieuwd.

Pl. 6

MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, Cod. germ. 41.

In 1177 of 1178 voltooide Gautier de Châtillon zijn *Alexandreis*, een dichtwerk in tien boeken over het leven en de daden van Alexander de Grote, waarmee hij allerhande Alexander-biografieën wilde bestrijden, die grotendeels op loutere fantasie berustten. Als bron gebruikte hij *De rebus gestis Alexandri magni libri octo* van

Quintus Curtius Rufus dat hij als historisch betrouwbaar beschouwde. Tussen 1257 en 1260 bewerkte Jacob van Maerlant de *Alexandreis* in Dietse verzen. Zijn werk dat ca. 14.300 verzen telt en eveneens in tien boeken is verdeeld, droeg hij op aan Gheile,

een jonkvrouw, die uit andere bronnen niet is bekend. Hij volgde trouw zijn voorbeeld. Wel voegde hij er allerlei stukken aan toe, die hij aan de werken over Alexander ontleende, die Gauthier de Châtillon als onbetrouwbaar had bestreden. Ook laste hij moraliserende beschouwingen in over de simonie van de geestelijken en de hebzucht van de heren. Verder vereenvoedigde hij de gezwollen stijl van zijn voorbeeld en liet veelal de mythologische toespelingen weg, die het werk een heidens karakter verleenden. Vermeldenswaard is dat Jacob van Maerlant later in zijn *Spiegel Historiae* andermaal de geschiedenis van Alexander de Grote heeft opgenomen, ditmaal echter bewerkt naar het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais.

Volledig is *Alexanders geesten* slechts in het boven beschreven Münchense handschrift bewaard gebleven dat echter niet in zuiver Middelnederlands is geschreven, maar in een oostelijk gekleurd dialekt dat omstreeks 1400 aan de Beneden-Rijn, in de streek tussen Kleef en Gulik, werd gesproken. Behalve het boven beschreven Gentse fragment zijn nog de volgende fragmenten van zuiver Middelnederlandse handschriften bewaard gebleven: Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, fragment-L. Willems; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1196 en Donaueschingen, Fürstenbergische Hofbibliothek, 173. Het hier besproken Münchense handschrift bevond zich in 1664 in de bibliotheek van de hertog van Berg te Düsseldorf, zoals blijkt uit het *Inventarium librorum bibliothecae in aula ducali Dussel-dorpii* van Joh. Gaspar Silberman, thans hs. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cbm. Cat. 555, waarin het als volgt wordt beschreven: Ein auf Pergament geschriebenes Buch, das Leben Alexandri Magni. Later berustte het in de Kurfürstliche Bibliothek te Mannheim. Sedert 1802 bevindt het zich in de Hofbibliothek, thans Bayerische Staatsbibliothek, te München. Het werd in 1860-1861 door F.A. Snellaert en in 1882 door J. Franck uitgegeven. Het boven beschreven Gentse fragment werd vóór 1841 in het Rijksarchief te Gent ontdekt. Het werd in 1841 door Ph. Blommaert gepubliceerd. In 1919 kwam het in het bezit van de Rijksuniversiteit te Gent.

B.J. Docen, *Alexander der Grosse in X Büchern von Jacob van Meerland gedichtet. Handschrift aus der vormaligen Mannheimer Bibliothek*, von Aretin's Beyträge zur Geschichte und Literatur, 9 (1807), p. 1087-1096; F.J. Mone, *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, Tübingen, 1938, p. 83-84, nr. 52;

Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen, uitgegeven door Ph. Blommaert, II, Gent, 1841, p. 69-72; *Theophilus, gedicht der XIVe eeuw, gevolgd door negen andere gedichten uit de middeleeuwen*, uitgegeven door Ph. Blommaert, Gent, 1858, p. 94-99; *Alexanders geesten van Jacob van Maerlant*, met inleiding, varianten van hss., aantekeningen en glossarium, voor de eerste maal uitgegeven door F.A. Snellaert, Brussel, 1860-1861, 2 dln.; *Die deutschen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek zu München nach J.A. Schmellers kürzerem Verzeichnis*, I, München, 1866, p. 5, nr. 41 (*Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, V); *Alexanders geesten van Jacob van Maerlant*, opnieuw uitgegeven door J. Franck, Leiden, [1882]; E. Petzet, *Die deutschen Pergament-Handschriften Nr. 1-200 der Staatsbibliothek in München*, München, 1920, p. 70-71 (*Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis*, V, 1); A. van Elslander, *Een onuitgegeven fragment van 'Alexanders geesten'*, Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1953, 1, p. 123-157.

7. Jacob van Maerlant, Historie vanden grale en Merlijns boec; Lodewijk van Velthem, Boec van coninc Artur

a. Jacob van Maerlant, *Merlijns boec*, bewerkt naar Robert de Borron, *Merlin*, fragment; Lodewijk van Velthem, *Boec van coninc Arthur*, bewerkt naar *Le livre du roi Artus*, fragmenten, Westmiddelnederlands, ca. 1380.

Perkament; 4 bl.; blad 310 à 315 × ca. 220 mm (drie bl. zijn echter boven 10 à 20 mm afgesneden), bladspiegel 227 à 235 × 155 à 160 mm; 3 kol., 56 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Twee rode lombarden met blauw penwerk; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet rood doorstreept.

Pl. 7

MÜNSTER, HAUPTSTAATSARCHIV, Dep. Landsberg-Velen.

b. Lodewijk van Velthem, *Boec van coninc Arthur*, bewerkt naar *Le livre du roi Artus*, fragmenten, Westmiddelnederlands, ca. 1380.

Perkament; 1 blad en een strookje van het volgende blad; blad 305 à 312 × 217 à 228 mm (strookje 11 × 12 à 35 mm), bladspiegel 272 × ca. 18 mm; 3 kol., 55 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Opengewerkte rode initiaal met rood penwerk; rode titel; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept. Bladspiegel met reagens bewerkt.

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 1107.

c. Jacob van Maerlant, *Historie vanden Gale en Merlijns boec*, bewerkt naar Robert de Borron, *Joseph d'Armathie en Merlin*; Lodewijk van Velthem, *Boec van coninc Arthur*,

bewerkt naar *Le livre du roi Artus*, Middelnederduitse ‘Umschreibung’, Westfalen (Burgsteinfurt), ca. 1425.

Papier, 2 + 227 bl. (oorspronkelijk 229, maar fol. 5 en 6 ontbreken); blad en bladspiegel resp. 289 × 205 mm en 205 × ca. 150 mm; 2 kol., 36 à 43 rr. per kol. Oude foliëring met Romeinse cijfers midden in de onderste marge; katernen op de rectozijde van het eerste blad in de onderste marge tweemaal genummerd: links met Romeinse en rechts met Arabische cijfers. Eén hand (littera cursiva), behalve het excerpt over Merlijn uit Martinus van Troppau en de Middelnederduitse vertaling daarvan op de rectozijde van het papieren schutblad voorin en behalve de lijst van de boeken van Everwin II van Güterswyk (1461-1530) op fol. 229ra. Opengewerkte rode initiaal met rood en zwart penwerk; opengewerkte rode lombarden, meestal met rood penwerk, soms met rood en zwart penwerk; rode titels; kleine zwarte paragraaftekens; beginletters van de verzen noch in een aparte kolom noch rood doorstreept. Oorspronkelijke kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met filets en losse stempels versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken; rug vernieuwd. Op de rectozijde van het papieren schutblad voorin een gedrukt ex-libris: Ad Bibliothecam Aulicam Steinfurtensem.

BURGSTEINFURT, FÜRST ZU BENTHEIMSCHE SCHLOSSBIBLIOTHEK, B 37.

Onder de titel *Historie van den Grale en Merlijns boec* bewerkte Jacob van Maerlant omstreeks 1261 de romans *Joseph d'Arimathie* en *Merlin* van Robert de Borron. Zij bevatten resp. de geschiedenis van de Graal of de schaal, waarin Jozef van Arimathea het bloed uit Jezus' zijde opving, en de geschiedenis van Merlijn, een tovenaer, die door een duivel bij een maagd was verwekt. In 1326 voegde Lodewijk van Velthem daar nog het *Boec van coninc Arthur* aan toe, bewerkt naar de roman *Le livre du roi Artus*, waarin zowel de Graal als de tovenaer Merlijn een rol spelen. Volledig zijn die drie romans slechts in het boven beschreven, sterk Middelnederduits getinte Burgsteinfurtse handschrift overgeleverd. Het is omstreeks 1425 geschreven en heeft aan Everwin II van Güterswyk (1461-1530), graaf van Bentheim, toebehoord. Tot heden toe is het steeds in het bezit van de graven van Bentheim gebleven. In 1837 deelde L. Tross (1795-1864) enige bijzonderheden over dit handschrift mede aan H.W. Tydeman, toen secretaris van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. In 1857 werden, volgens een aantekening van Alexis, graaf van Bentheim (1781-1866), door pastoor Gempt uit Batenburg twee bladen uit het handschrift gescheurd. In 1880 bezorgde J. van Vloten onder de verkeerde titel *Jacob van Maerlant's Merlijn* een uitgave van de drie romans, die in het handschrift voorkomen. Vermeldenswaard is de aantekening op fol. 229ra, waarin de handschriften

worden vermeld, die de bovenvermelde Everwin II van Güterswyck heeft bezeten: Item dit sint de boke de joncher Euerwyn van guterwick Greue to benthem heuet Ten ersten dit boeck merlijn Item twe nye boke van lantslotte vnde eyn olt boek van lantslotte / vnde Item de olde vermaelde Cronike / vnde josaphat / vnde sunte Georgius leygende / vnde dat schachtaffels boeck / van sunte Cristoffers passije Item van alexander / Item de markijne willem / Item perceuale /. Buiten het Burgsteinfurtse handschrift zijn bewaard gebleven: 1. vier bladen met fragmenten van *Merlijns boec* en het *Boec van coninc Arthur*, waarvan in 1901 door J. Verdam een blad werd uitgegeven en een ander gecollationeerd, die hem door J. Jostes, professor aan de Universiteit te Münster, waren bezorgd, thans hs. Münster, Hauptstaatsarchiv, Dep. Landsberg-Velen, hierboven beschreven; 2. een blad met een fragment uit het *Boec van coninc Arthur*, in 1880 door K. Stallaert uitgegeven, thans hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1107, hierboven beschreven, en 3. twee gehavende bladen met fragmenten van het *Boec van coninc Arthur*, door J. Habets (1829-1893), rijksarchivaris te Maastricht, ontdekt en in 1882 door N. de Pauw uitgegeven, thans hs. Maastricht, Rijksarchief, 167a.

L. Tross, [*Bericht over een handschrift, bevattende 'Merlijns prophecien ofte de historie van den Grale, en toebehorende aan de Vorst van Bentheim-Steinfurf*], Handelingen der jaarlijksche Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1837, p. 67-68; L.G. Visser, *Iets over Jacob van Maerlant*, Utrecht, 1838, p. 7-14; J.F. Willems, *Jacob van Maerlant*, Belgisch Museum, 2 (1838), p. 438-451; Nordhoff, *Maerlants Merlin*, Germania, 19 (1874), p. 300-302; J. van Vloten, *Het jongste nieuws omtrent Maerlants Merlin*, Nederlandsche Spectator, 1876, p. 321; J. van Vloten, [*Mededeling over Maerlants Merlijn*], Handelingen van het XVII^{de} Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Mechelen den 24, 25, 26 en 27 augustus 1879, Mechelen, [1881], p. 209-215; K.F. Stallaert, *De Merlijn van Jacob van Maerlant*, Nederlandsch Museum, 1 (1880), 1, p. 51-63; J. van Vloten, *Stallaerts brokken uit de Merlijn*, Nederlandsch Mu-seum, 1 (1880), 1, p. 226-233; *Jacob van Maerlants Merlijn, naar bet eenig bekende Steinforter handschrift*, uitgegeven door J. van Vloten, Leiden, 1880; J. te Winkel, *De Borron's Joseph d'Arimathie en Merlin in Maerlant's vertaling*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 1 (1881), p. 305-363; J. Verdam, *Nieuwe Merlijnfragmenten*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 19 (1901), p. 65-84; J. Verdam, *Naschrift op 'Nieuwe Merlijn-fragmenten*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 19 (1901), p. 131; *Middel nederlandse gedichten en fragmenten*, uitgegeven door N. de Pauw, II. *Wereldlijke gedichten*, Gent, 1903, p. 66-72.

8. Jacob van Maerlant, *Historie van Troyen*

a. Jacob van Maerlant, *Die historie van Troyen*, bewerkt naar Benoît de Sainte Maure, *Roman de Troie*, fragmenten, West-Vlaanderen, tweede helft van de 14de eeuw.

Perkament; 9 bl., waarvan 5 met tekstverlies afgesneden; blad oorspronkelijk 330 × ca. 235 mm, bladspiegel ca. 260 × ca. 185 mm; 3 kol., 62 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Twee opengewerkte rood-blauwe initialen met rood en blauw penwerk; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; beginletters van de kolommen groot geschreven en met zwart penwerk versierd; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept.

Pl. 8

GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 2749, 5 (4 bl., waarvan 2 met tekstverlies besnoeid); LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 181 (5 bl., waarvan 3 met tekstverlies besnoeid).

b. Jacob van Maerlant, *Die historie van Troyen*, bewerkt naar Benoît de Sainte Maure, *Roman de Troie* Kleef (Wissen bij Kevelaer), ca. 1470.

Papier; 2 + 283 + 1 bl.; blad en bladspiegel resp. 284 × 206 mm en 215 × 155 mm; 2 kol., 34 à 37 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Rode initialen en lombarden, beginletters van de verzen afzonderlijk rood doorstreept. Op een ongefolieerd schutblad voorin (littera cursiva): Wessel van den loe; daaronder, in dezelfde hand: Dit is dye istory van troyen. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat versierd met driedubbele filets en losse stempels; twee koperen sloten, waaraan de sluthaken ontbreken. In de linkerbovenhoek van de binnenzijde van het voorbord een in een schrijffletter gedrukt ex-libris: Freiherr von Loë Bibliothek Wissen N^o (niet ingevuld).

SCHLOSS WISSEN.

Omstreeks 1155-1160 schreef Benoît de Sainte Maure zijn *Roman de Troie*, een dichtwerk van ca. 30.000 verzen, waarin hij de strijd om en de ondergang van Troje verhaalde. Als bronnen gebruikte hij *De excidio Troiae historia* van Dares en de *Ephemeris belli Trojani* van Dictys Cretensis. Gedeelten uit de *Roman de Troie* werden door Segher Dengodgaf in het Diets vertaald, die in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37 bewaard zijn gebleven. Omstreeks 1264 bewerkte Jacob van Maerlant onder de titel *Die historie van Troyen* het werk van Benoit de Sainte Maure in de landstaal. De gedeelten daarvan die voordien reeds door Segher Dengodgaf in het Diets waren

vertaald, bewerkte hij niet opnieuw, maar nam ze gewoon over. Hij breidde het werk uit met allerhande verhalen,

die hij aan de *Aeneis* van Vergilius, de *Achilleis* van Statius en de *Metapmorphoses* van Ovidius heeft ontleend. Verder laste hij ook een geografisch overzicht van de wereld in dat hij uit zijn *Alexanders geesten* heeft overgenomen. Alles bij elkaar bedraagt *Die historie van Troyen* ca. 40.880 verzen, ruim 10.000 verzen meer dan de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte Maure.

Volledig is *Die historie van Troyen* slechts in het boven beschreven handschrift uit Schloss Wissen overgeleverd. Het bevat een minder betrouwbare tekst, daar het 200 jaar jonger is dan het origineel en in een oostelijk gekleurd Middelnederlands dialect is geschreven dat in de 15de eeuw aan de Beneden-Rijn tussen Kleef en Geldern werd gesproken. Dank zij dit handschrift weten we welke plaats een aantal fragmenten van *Die historie van Troyen*, die tot oudere en in zuiver Middelnederlands geschreven handschriften hebben behoord, in het werk innemen. Behalve de boven beschreven Gentse en Leidse fragmenten zijn de volgende fragmenten van *Die historie van Troyen* bewaard gebleven: Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwcollege, 451; Berlijn, Deutsche Staatsbibliothek, Fragment 18; *olim* Brno, Mährisch-Ständischer Archiv; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 209, 5; Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, fragment-S. Daems en fragment-L. Willems; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 691 en 1594; Gent, Bibliotheek van het Groot Seminarie; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 D 4; Leuven, Coll.-Prof. Dr. J.M. De Smet; Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 126; Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 B 6: 3 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 4 F 18. Het boven beschreven hs. uit Schloss Wissen heeft aan Wessel van de Loe toebehoord, in wiens opdracht het vermoedelijk is geschreven. In 1871 werd het bestaan ervan door J.A. Wolff, rector te Kalkar, bekendgemaakt, die er als proef ook een aantal verzen uit publiceerde. In maart 1872 kon J. Verdam als gast van de Graaf von Loë in Schloss Wissen het handschrift grondig bestuderen. Het jaar daarna publiceerde hij gedeelten uit het handschrift, voorafgegaan door een uitvoerige inleiding. In 1889-1892 bezorgden N. de Pauw en E. Gailliard een uitgave van geheel het handschrift, alsook van al de toen bekende fragmenten van andere handschriften.

De boven beschreven Gentse en Leidse fragmenten hebben tot een handschrift behoord dat in de tweede helft van de 14de eeuw in West-Vlaanderen is geschreven. De vier Gentse bladen werden in

1852 door V. Gaillard (1825-1856) ontdekt als schutbladen van een register van het Archief van de Raad van Vlaanderen in het Rijksarchief te Gent. In 1919 kwamen zij in het bezit van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit aldaar. De vijf Leidse bladen werden in 1873 door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde aangekocht. De eerste vier bladen bevonden zich reeds in het bezit van C.P. Serrure (1805-1872), toen zij in 1841 door Ph. Blommaert voor het eerst werden uitgegeven. Het vijfde blad, dat in 1838 door Ph. Blommaert voor het eerst werd gepubliceerd, bevond zich toen in het bezit van L. d'Hulster (1784-1843), die het kort daarna aan C.P. Serrure heeft geschonken. In 1892 werden de Gentse en Leidse fragmenten door N. de Pauw en E. Gailliard opnieuw in het licht gegeven. Tot hetzelfde handschrift als deze laatste fragmenten heeft het thans zoek geraakte fragment Brno, Mährisch-Ständischer Archiv behoord, dat in 1854 door J. Feifalik voor het eerst is uitgegeven en in 1892 door N. de Pauw en E. Gailliard opnieuw is gepubliceerd.

Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen, uitgegeven door Ph. Blommaert, I, Gent, 1838, p. 52-56 en II, Gent, 1841, p. 73-91; V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre*, *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique*, 1852, p. 103 en 104; J. Feifalik, *Bruchstücke eines mittelniederländischen Trojanerkriegs*, *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, Neue Folge, 4 (1856), kol. 199-200; *Theophilus, gedicht der XIVe eeuw, gevolgd door negen andere gedichten uit de middeleeuwen*, uitgegeven door Ph. Blommaert, Gent, 1858, p. 56-74; J.A. Wolff, *Ein unbekanntes mittelniederländisches Gedicht über den trojanischen Krieg*, *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, Neue Folge, 18 (1871), kol. 365-370; M. de Vries, *Der Trojanerkrieg von Jacob van Maerlant*, *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, Neue Folge, 19 (1872), kol. 33-38; M. de Vries, *Maerlant en zijn Trojaanse oorlog*, *Taal- en Letterbode*, 3 (1872), p. 154-164; Cat.-C.P. Serrure, II, Brussel, 1873, p. 95, nr. 2562; J. Verdam, *Aankopen voor de bibliotheek der Maatschappij*, *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1873-74, p. 62; *Episodes uit Maerlant's Historie van Troyen*, naar het te Wissen gevonden HS. bewerkt en uitgegeven door J. Verdam; E. Gaillard, [*Verslag over een verblijf in het Kasteel Wissen bij Kevelaar om een afschrift te maken van het aldaar berustende handschrift van Maerlants Historie van Troyen*], *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1888, p. 204-207; *Dit is die istory van Troyen van Jacob van Maerlant*, naar het vijftiende-eeuwsche handschrift van Wessel van de Loe met al de Middelnederlandsche fragmenten diplomatisch uitgegeven door N. de Pauw en E. Gailliard, Gent, 1889-1892; J. Verdam, *Over Maerlant's Historie van Troyen*, *Verslagen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, 4de reeks, 6 (1904), p. 344-379; A. van Elslander, *Twee onuitgegeven fragmenten van de Istory van Troyen*

van *Jacob van Maerlant*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1946, p. 175-219; A. van Elslander, *De fragmenten van de Istory van Troyen*, De Gulden Passer, 25 (1947), p. 102-125; G.I. Liefstinck, *Codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden, 1948, p. 8 (*Bibliotheca universitatis Leidensis. Codices manuscripti, V. Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 concriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur pars I*).

9. Roman van Limborch; Roman van Walewein

Heinric, Roman van Heinric ende Margriete van Limborch; Penninc en Pieter Vostaert, Roman van Walewein, West-Brabant en West-Vlaanderen, ca. 1350 en 1350.

Pl. 9, 10 en 11

Perkament; 2 + 183 + 2 bl.; blad 249 × 165 mm; marges sterk besnoeid. Twee gedeelten, die reeds in de tweede helft van de 14de eeuw samen zijn gebonden. Eerste gedeelte (fol. 1-119): bladspiegel 199 à 207 × ca. 125 mm; 2 kol., 46 rr. per kol.; achttiende-eeuwse foliëring met zwarte Arabische cijfers (de folieerder hield er rekening mee dat het handschrift reeds in de 15de eeuw verkeerd is gebonden: fol. 21 volgt op fol. 9, fol. 11 op fol. 30 en fol. 31 op fol. 20). Eén hand (littera textualis), behalve de zeven laatste verzen van de *Limborch*, die op fol. 120r^o, deel uitmakend van het tweede gedeelte, in een andere hand (littera textualis) zijn geschreven. Opengewerkte rood-blauwe initiaal met rood penwerk; opengewerkte rood-blauwe initialen; rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend geel doorstreept; sommige beginletters van de kolommen, alsook enkele lange letters van de eerste regel van de kolommen, groot geschreven en met geel opgehaald; fol. 1r^o en 1v^o door het gebruik van een reagens grotendeels onleesbaar. Tweede gedeelte (fol. 120-182): bladspiegel 214 à 226 × 135 mm; 2 kol., 45 à 48 rr. per kol.; achttiende-eeuwse foliëring met zwarte Arabische cijfers van 1 tot 62, evenwel met potlood doorgehaald; moderne potloodfoliëring van 121 tot 182, aansluitend bij de achttiende-eeuwse foliëring met zwarte Arabische cijfers in het eerste gedeelte. Twee handen (littera textualis): de eerste hand schreef fol. 121r^oa-152v^oa, vs. 1 en 2, de tweede fol. 152v^oa, vanaf vs. 3-182r^oa. Opengewerkte rood-blauwe initiaal met paars penwerk en blauwe staaf in drie marges; afwisselend rode lombarden met paars en blauwe lombarden met rood penwerk; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept; beginletters van de kolommen met zwart penwerk en grotesken versierd, soms met rood opgehoogd (daarin 21 wapens); op fol. 120v^o een miniatuur, voorstellend Walewein te paard, het schaakbord achtervolgend. Op fol. 182r^o: Dese bouc was ghescreuen int jaer Dat seggic iv wel vorwaer Als men screef m ccc ende .L. mede God gheue ons sinen euwigen vrede Amen. Achttiende-eeuwse gespikkelde kalfsleren band; rug met gouden stempels; rood gespikkelde sneden.

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 195.

Het eerste gedeelte van dit handschrift (fol. 1-119) bevat de *Roman van Heinric ende Margriete van Limborch*, een oorspronkelijke oosterse roman van 22.000 verzen, verdeeld in 12 boeken, die in 1291 werd begonnen en op 20 januari 1318 voltooid. De dichter noemt zich alleen Heinric. De inhoud van de roman kunnen we hier slechts in een paar woorden aangeven. Margriete, dochter van hertog Otto van Limborch, raakte op de jacht verdwaald. Zij werd door de toverkunst van de duivel mijlen ver van haar land gevoerd en door zeerovers verkocht aan de graaf van Athene, die haar daarna aan de keizer van Constantinopel afstond. Haar broer Heinric trok erop uit om haar te zoeken en slaagde er na vele avonturen in haar terug te vinden. Margriete trouwt met Echites, zoon van de graaf van Athene. Heinric huwt met Eusebia, dochter van de Griekse keizer, en wordt keizer van Constantinopel. De *Roman van Limborch* is alleen in dit handschrift nagenoeg volledig bewaard gebleven. Verder zijn nog de volgende fragmenten tot ons gekomen: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M 15.10; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 5949 en IV 209, 6; Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, fragment-L. Willems; Keulen, Historisches Archiv, W. 4° 323*; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 196 en 1792 (afschrift van een zoek geraakt fragment); Parijs, Bibliothèque Nationale, all. 118g en Xanten, Stiftsarchiv, 41. Verder bevindt er zich nog een excerpt in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 H 57. Ook buiten de grenzen van het Nederlandse taalgebied was de *Roman van Limborch* bekend: een Ripuarisch afschrift komt voor in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 18231, geschreven in 1474, en een Middelhoogduitse vertaling in hs. Heidelberg, Universiteitsbibliotheek, Pal. germ. 51, die in 1470 op verzoek van Filips de Oprechte door Johannes van Soest te Heidelberg is vervaardigd. De *Roman van Limborch* werd ook in proza bewerkt. De oudste bekende druk van die prozabewerking verscheen in 1516 bij Willem Vorsterman te Antwerpen (Nijhoff-Kronenberg, 3168).

Het tweede gedeelte van het handschrift (fol. 120-182) bevat de *Roman van Walewein*, een oorspronkelijke Britse roman van 11.198 verzen, die kort na 1200 door Penninc is ontworpen en tot vs. 7834 gedicht en die niet lang daarna door Pieter Vostaert is voltooid. Daarin wordt de avontuurlijke zwerftocht verhaald, die Walewein ondernam om een prachtig schaakbord dat op een dag 's konings zaal kwam binnenzweven, maar spoedig weer verdween, voor

koning Arthur te veroveren. De *Roman van Walewein* is alleen in dit handschrift bewaard; wel bevindt er zich een fragment van een ander handschrift als hs. 1619 in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent.

De eerste bekende bezitter van het hier besproken handschrift is de Amsterdamse taal- en letterkundige B. Huydecoper (1695-1778), die het vóór 1772, samen met de hss. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 191 en 537, in zijn bezit kreeg. In 1779 werd het op de veiling-B. Huydecoper gekocht door Z.H. Alewijn (1742-1788), eveneens een Amsterdamse taal- en letterkundige, die het, samen met andere handschriften, aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde legateerde.

Rijmkroniek van Melis Stoke, met historie-, oudheid- en taalkundige aanmerkingen door B. Huydecoper, Leiden, 1772, 3 dln., passim; Cat.-B. Huydecoper, Amsterdam, 1779, p. 119, nr. 86; H. Hoffmann von Fallersleben, *Horae Belgicae*, I, Breslau, 1830, p. 56-57, 67-68; G.J. Meyer, *Nalezingen op het Leven van Jezus. Verslag van den Roman van Walewein; e.a. bijdragen tot de oude Nederlandsche letterkunde*, Groningen, 1838, p. 29-83; *Roman van Walewein door Penninc en Pieter Vostaert*, uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet, Leiden, 1846-1848, 2 dln.; *Roman van Heinric en Margriete van Limborch, gedicht door Heinric*, uitgegeven door L.Ph.C. van den Bergh, Leiden, 1846-1847, 2 dln.; *Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, I, Leiden, 1887, p. 10; G.S. Overdiep, *Fragmenten van den Roman van Walewein*, Zwolle, 1924 (*Nederlandsche Schrijvers*, 9); A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14de, 15de en 16de eeuwen*, 's-Gravenhage, 1922-1925, Eerste deel, pl. 42 en Tekst, p. 2, nr. 3; G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, I, 's-Gravenhage, 1936, p. 74-77; G.I. Liefstinck, *De herkomst van het Walewein-handschrift*, Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 5de Serie, 1 (1947), p. 12-18; G.I. Liefstinck, *Codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden, 1948, p. 16-18 (*Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti, V. Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur*, Pars I); H.A. Ett, *De briefwisseling Balthazar Huydecoper-Gerard Meerman en Huydecoper's onvoltooide voorrede tot de Rijmkroniek van Melis Stoke*, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), 66 (1948), p. 164-169; *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Uitgegeven volgens het Brusselse handschrift door R. Meesters, Amsterdam-Antwerpen, 1951; *Volksboek van Margarieta van Lymborch (1516)*, uitgegeven en van litterair-historische aantekeningen voorzien door F.J. Schellart, Amsterdam-Antwerpen, 1952; J. van Mierlo, *Ter datering van den Roman van Walewein*, Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1953, p. 711-737; W. Gs Hellinga, *De datering van de 'Roman van Limborch*, Vooy's voor De Vooy's. Hulde-nummer van De Nieuwe Taalgids ter gelegenheid van de 80ste verjaardag van Prof. Dr. C.G.N. de Vooy's op 26 mei

1953, Groningen-Djakarta, 1953, p. 42-47; *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert. Arthur-epos uit het begin van de 13e eeuw*, uitgegeven, verklaard en ingeleid door G. van Es, Zwolle, 1957, 2 dln. (*Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 26a en 26b); W.H. Hegman, *Nog eens datering en attributie van de 'Roman van Limborch'*, *De Nieuwe Taalgids*, 51 (1958), p. 159-167; R. Lievens, *De dichter Hein van Aken*, *Spiegel der Letteren*, 4 (1960), p. 57-74.

10. Ferguut; Diederic van Assenede, Floris ende Blancefloer

a. Ferguut, bewerkt naar Guillaume le Clerc, *Fergus*; Diederic van Assenede, *Floris ende Blancefloer*, bewerkt naar Floire et Blanceflor; Der ystorien bloeme, bewerkt naar Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*; Calfstaf en Noydekijn, *Esopet*, bewerkt naar Romulus; Die bediedenis van der missen; Die dietsche doctrinale, bewerkt naar Albertanus van Brescia, *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum*, Westmiddelnederlands, ca. 1350.

Perkament; 2 + 146 + 2 bl.; blad 248 × 165 mm, moderne potloodfoliëring. Zes gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-32): bladspiegel 217 × ca. 140 mm; 2 kol., 44 rr. per kol.; zestiende- of zeventiende-eeuwse foliëring met zwarte Romeinse cijfers; één hand (littera textualis); een gehistorieerde initiaal (gehelmdde ridder met zwaard); beginletters van de kolommen groot geschreven en met grotesken versierd; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend geel doorstreept; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; correcties door een gelijktijdige hand, die ook de twaalf laatste verzen heeft geschreven. Tweede gedeelte (fol. 33-58): bladspiegel 212 × ca. 140 mm; 2 kol., 40 rr. per kol.; zeventiende-eeuwse foliëring met zwarte Romeinse cijfers; twee handen (littera textualis): de eerste hand schreef fol. 33-34 en 49-58^v, de tweede fol. 35-48); in het gedeelte van de eerste hand: lombarden niet ingevuld; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept; in het gedeelte van de tweede hand: rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept; fol. 33^r en 33^v door een reagens gedeeltelijk onleesbaar. Derde gedeelte (fol. 59-84): bladspiegel 204 × ca. 125 mm; 2 kol., 41 of 42 rr.; zeventiende-eeuwse foliëring met zwarte Arabische cijfers; één hand (littera textualis); opengewerkte rode initiaal; rode lombarden en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept. Vierde gedeelte (fol. 85-94): bladspiegel 204 à 206 × ca. 130 mm; 2 kol., 40 rr. per kol.; zestiende- of zeventiende-eeuwse foliëring met zwarte Romeinse cijfers; één hand (littera textualis); rode initiaal; rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en slechts op fol. 85^r rood doorstreept. Vijfde gedeelte (fol. 95-103): bladspiegel 218 × ca. 140 mm; 2 kol., 36 à 39 rr. per kol.; achttiende-eeuwse foliëring met zwarte Romeinse cijfers; twee handen (littera textualis): de eerste hand schreef fol. 95ra en 95rb, vs. 1-19, de tweede fol. 95rb, vanaf vs. 20-fol. 103va; een opengewerkte rode initiaal; rode lombarden, titels en

paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept. Zesde gedeelte (fol. 104-146): bladspiegel 187 × ca. 125 mm; 2 kol., 38 à 41 rr. per kol.; achttiende-eeuwse foliëring met zwarte Romeinse cijfers; één hand (littera textualis); opengewerkte rood-blauwe initiaal; rode lombarden, titels en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept. Fol. 49, 133, 134 en 142 gedeeltelijk uitgescheurd. Gespikkelde kalfsleren band uit de tweede helft van de 17de eeuw; rug met gouden stempeling; voorbord los.

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 191.

b. Diederic van Assenede, *Floris ende Blancefloer*, bewerkt naar Floire et Blanceflor, fragmenten, West-Vlaanderen, ca. 1300.

Perkament; 8 bl. (4 dubbele bl.); blad oorspronkelijk ca. 175 × 105 mm, thans nog 155 à 160 × 105 mm; bladspiegel 140 × ca. 65 mm; 1 kol., 28 rr. per kol. (twee dubbele bl. hebben slechts 27 rr., daar de bovenste marge met tekstverlies is weggesneden). Moderne potloodfoliëring. Eén hand (sterke inslag oorkondenschrift). Rode lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en rood doorstreept.

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 2040.

Het eerste hierboven beschreven handschrift is een convoluut dat uit zes gedeelten bestaat. Het eerste gedeelte (fol. 1-32) bevat de *Ferguut*, een ridderroman, bewerkt naar de *Fergus* van Guillaume le Clerc. Ferguut, zoon van de rijke dorper Somilet en een adellijke vrouw, vertrok in een jammerlijke wapenrusting naar het hof van koning Arthur, waar hij door iedereen heus werd ontvangen, behalve door Keye, die hem de belofte afdwong een sluier en een hoorn, die door een zwarte ridder werden bewaakt, te zullen veroveren. Hij werd tot ridder geslagen en vertrok op avontuur. In het kasteel Ydeel maakte hij kennis met Galiene, de nicht van de burchtheer, die in liefde tot hem ontbrandde, maar wier liefdesbeeldspraak hij als onnozele knaap niet begreep. Ferguut veroverde de hoorn en de sluier. Toen hij in het kasteel Ydeel terugkeerde, was de ontgoochelde Galiene verdwenen. Ferguut zwoer niet te zullen rusten, vooraleer hij haar terug had gevonden. Een tornooi om de hand van Galiene werd door Ferguut gewonnen, die tot koning van Rikenstene werd gekroond. De Franse *Fergus* telt 6984 verzen, de Dietse bewerking slechts 5589. Tot vers 2593 is de vertaling verdienstelijk, daarna wordt zij vrij, zelfs slordig, wat laat vermoeden dat *Ferguut*, zoals de *Walewein*, door een ander dichter is voltooid.

Het tweede gedeelte (fol. 33-58) bevat *Floris ende Blancefloer*, een roman, die door Diederic van Assenede naar *Floire et Blanceflor* is bewerkt. Het is de idyllische liefdesgeschiedenis van Floris, de zoon van een heidense Spaanse koning, en Blancefloer, de dochter van een Frankische gravin, die door de voormelde koning als slavin was buitgemaakt en de vertrouwde vriendin van de koningin was geworden. Beide kinderen werden op dezelfde dag geboren. Zij hielden zielsveel van elkaar, tot ergernis van de koning, die Blancefloer als slavin liet verkopen. Floris slaagde erin zijn geliefde, die in een hoge toren was opgesloten, op het spoor te komen en zich toegang tot haar te verschaffen. Toen de admiraal van Babylonië, aan wie Blancefloer voor tienmaal haar gewicht in goud was verkocht, zulks vernam, liet hij hen ter dood veroordelen, maar toen hij hun geschiedenis ervoer, schonk hij hun de vrijheid. Zij keerden naar hun land terug, waar Floris zijn vader als koning opvolgde. Volledig is *Floris ende Blancefloer* alleen in het hier besproken convoluut bewaard gebleven; wel zijn er nog 4 dubbele bladen van een ander handschrift tot ons gekomen, die samen ruim 400 verzen bevatten. Zij werden in 1855 door J.A. Alberdingk Thijm uitgegeven, die ze van een vriend uit 's-Hertogenbosch ter uitgave in leen had gekregen. In 1963 werden zij door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde van het antiquariaat Brabant te 's-Hertogenbosch gekocht. Zij hebben tot een handschrift behoord dat omstreeks 1300 is geschreven en dus 50 jaar ouder was dan dat waarin het werk volledig is bewaard.

Het derde gedeelte (fol. 59-84) bevat *Der ystorien bloeme*, bestaande uit korte levens van de twaalf apostelen, in de eerste helft van de 14de eeuw door een onbekend dichter naar de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine in het Diets bewerkt. In de proloog zegt de dichter dat zijn werk uit vier boeken zal bestaan, waarin hij resp. de levens van de apostelen, de martelaren, de belijders en de maagden en weduwen zal verhalen. Het lag dus in zijn bedoeling al de heiligenlevens uit de *Legenda aurea* in het Diets te bewerken. In dit handschrift is alleen het eerste boek, samen 4282 verzen, bewaard gebleven. De andere boeken zijn verloren gegaan, tenzij de dichter slechts het eerste boek met de levens der apostelen heeft bewerkt.

Het vierde gedeelte (fol. 85-94) bevat onder de naam *Esopet* 67 aesopische fabels, bewerkt naar Romulus, een prozabewerking van de fabelbundel van Phaedrus, die tussen de 6de en de 8ste

eeuw is ontstaan. In de *Eerste Partie* van de *Spiegel Historiae*, geschreven in 1284 of kort voordien, gewaagt Jacob van Maerlant van Calfstaf en Noydekijn, die de fabels van Aesopus ‘in rime scone ende fine’ hebben bewerkt. Als Maerlant in die passage de *Esopet* heeft bedoeld, dan zou deze bewerking vóór 1284 tot stand zijn gekomen en het werk van twee dichters zijn. In de *Esopet* is de invloed van het dierenepos duidelijk merkbaar, daar daarin de vos Reinaert, de ezel Boudewijn en de aap Martijn worden genoemd, namen die aan het Griekse dierdicht helemaal vreemd zijn. Het vijfde gedeelte (fol. 95-103) bevat *Die bediedenis van der missen*, een leerdicht van 1283 verzen over de mis. Als bronnen gebruikte de anonieme dichter een preek van Berthold van Regensburg (ca. 1220-1272) en het *Rationale divinorum officiorum* van Guillelmus Durandus (1237-1296). Het zesde en laatste gedeelte bevat *Die dietsche doctrinale*, een leerdicht in drie boeken, samen 6573 verzen, over liefde en vriendschap, deugden en ondeugden, in 1345 door een onbekend Antwerps dichter bewerkt naar *De amore et dilectione Dei et proximi et aliorum rerum* van Albertanus van Brescia. Behalve in dit handschrift is *Die dietsche doctrinale* nog volledig bewaard in de hss. Bremen, Staatsbibliothek, Mscr. b. 2, nr. 4; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4806-07, 12.121, 15.659-61 en II 182; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 942 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 J 59 en 76 E 5. Bovendien komen er fragmenten van voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 398, 2a, 2b en 3; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1617, 1636 en 2210; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 D 3 en 131 D 7; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 193 en 1527, 13-15; Londen, British Museum, Add. 34.392; Eton, Eton College; Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 751, 29 en 30, Ms. germ. fol. 757, 14 en 15, Ms. germ. quart. 1715 en Ms. germ. okt. 635 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 4 F 18. Onder de naam *Den duytschen doctrinael* werd het werk in 1489 te Delft gedrukt (Campbell, 604). Een Ripuarisch afschrift bevindt zich in hs. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2278 en een Middelnederduits in hs. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Blankenburg 127 A. Deze Middelnederduitse omzetting werd in 1507 te Maagdenburg gedrukt (Borchling-Clausen, I, 416).

De eerste bekende bezitter van het hier besproken handschrift is de Amsterdamse taal- en letterkundige B. Huydecoper (1695-

1778), die het vóór 1772, samen met de hss. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 195 en 537, in zijn bezit kreeg. In 1779 werd het op de veiling-B. Huydecoper gekocht door Z.H. Alewijn (1742-1788), eveneens een Amsterdams taal- en letterkundige, die het, samen met andere handschriften, aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde legateerde.

Rijmkroniek van Melis Stoke, met historie-, oudheid- en taalkundige aanmerkingen door B. Huydecoper, Leiden, 1772, 3 dln., passim; Cat.-B. Huydecoper, Amsterdam, 1779, p. 119, nr. 87; H. Hoffmann von Fallersleben, *Horae Belgicae*, I, Breslau, 1830, p. 55, 61-62, 87-88, 102-104, 107-108 en 122-125; *Ferguut. Volksroman uit de XIVde eeuw met eene inleiding over den fabelkring der ridders van de ronde tafel*, uitgegeven door L.G. Visscher, Utrecht, 1836; *Floris ende Blancefloer door Diederic van Assenede*. Mit Einleitung, Anmerkungen und Glossar herausgegeben van H. Hoffmann von Fallersleben, Leipzig, 1836 (*Horae Belgicae*, 3); *Die dietsche doctrinale, leerdicht van den jare 1345, toegekend aan Jan Deckers, clerck der stad Antwerpen*, uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet, 's-Gravenhage, 1842; *Die bediedenis van der missen*, met ophelderende aantekeningen voorzien door A.C. Oudemans, Nieuwe Reeks der Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, VII, 1 (1852), p. 1-80; *Der ystorien bloeme. De legende der heiligen in Dietsche dichtmaat*. Naauwkeurig afgeschreven en met ophelderende aantekeningen voorzien door A.C. Oudemans, De Dietsche Warande, 1 (1855), p. 139-161, 327-361, 533-550; 2 (1856), p. 123-138, 179-194, 470-489; *Floris ende Blancefloer, een ander handschrift van het Dietsche gedicht*, medegedeeld door J.A. Alberdingk Thijm, De Dietsche Warande, 1 (1855), p. 498-512; *Floris ende Blancefloer*. Met inleiding en aantekeningen door H.E. Moltzer, Groningen, 1879; *Esopet*. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien door J. te Winkel, Groningen, 1881; *Ferguut*. Nieuwe uitgave van E. Verwijs. Uit zijne nalatenschap uitgegeven en van een glossarium voorzien door J. Verdam, Groningen, 1882; *Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, I, Leiden, 1887, p. 9-11; J. De Cock, *Esopet*, Leuven, 1906 (*Leuvense Tekstuitgaven*, 1); *Ferguut* van E. Verwijs opnieuw bewerkt en uitgegeven door J. Verdam, Leiden, 1908; *Floris ende Blancefloer van Diederic van Assenede*. Uitgegeven door P. Leendertz Jr., Leiden, 1912; *Ferguut* van E. Verwijs en J. Verdam, opnieuw bewerkt en uitgegeven door G.S. Overdiep, Leiden, [1924]; *Ferguut*. Verkorte uitgave voor schoolgebruik, ingeleid en toegelicht door W. van den Ent, Zwolle, 1928 (*Nederlandsche Schrijvers*, 20); L.M. Fr. Daniëls, 'Die bediedenis van der missen' in de middeleeuwen, *Studia Catholica*, 18 (1942), p. 257-291; G.I. Lieftinck, *Codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden, 1948, p. 10-14 (*Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti*, V. *Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur*, Pars I); H.A. Ett, *De briefwisseling Balthazar Huydecoper-Gerard Meerman en Huydecoper's onvoltooide voorrede tot de Rijmkroniek van Melis Stoke*, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), 66 (1948), p. 169-176; *Esopet. Een Middel-nederlandsche fabelbundel*, uitgegeven, ingeleid en verklaard door W.E. Hegman,

Antwerpen, 1955 (*Klassieke Galerij*, 104); *Ferguut*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door A.C Bouman, Zwolle, 1962 (*Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde*, 18); *Esopet. Facsimile-uitgave naar het enig bewaard gebleven handschrift*. Ingeleid en toegelicht door G. Stuiveling, Amsterdam, [1965], 2 dln. (*Ad Fontes. Facsimile-uitgaven van zeldzame Nederlandse letterkundige werken*); *Floris ende Blancefloer. Een middeleeuwse idylle*. Ingeleid en van verklarende nota's voorzien door P. de Keyser, Antwerpen, 1967³ (*Klassieke Galerij*, 25); *Floris ende Blancefloer*. Verkort uitgegeven door W.H. Beuken, 's-Hertogenbosch, 1968² (*Malmbergs Nederlandse Schoolbibliotheek*).

11. Roman van Lancelot

a. Roman van Lancelot (compilatie van Arthur-romans), eerste deel, fragment, Brabant (Antwerpen), ca. 1320.

Perkament; 1 bl.; blad oorspronkelijk ca. 340 × 225 mm, thans 279 à 329 × 215 mm (bovenste marge afgesneden en aangeplakt stuk perkament in de rechterbenedenhoek verloren); bladspiegel 276 à 282 × ca. 165 mm; 3 kol., 66 rr. per kol. Rode paragraaftekens; drie beginletters van kolommen groot geschreven.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, II 115, 3.

b. Roman van Lancelot (compilatie van Arthur-romans), tweede deel, Brabant (Antwerpen), ca. 1320.

Perkament; 2 + 241 + 2 bll.; blad oorspronkelijk ca. 300 × 205 mm, thans 287 à 289 × 198 à 203 mm (buitenste en bovenste marge besnoeid); bladspiegel 247 à 255 × 160 à 170 mm; 3 kol., 60 of 61 rr. per kol. (op fol. 115r^o en 115v^o echter slechts 2 kol.). Moderne potloodfoliëring van 1 tot 238 (drie bladen zijn echter bij de foliëring overgeslagen, zodat het handschrift eigenlijk 241 bll. telt). Vijf handen (littera textualis). De eerste hand schreef fol. 1r^oa-47v^oc, de vijfde fol. 87v^o-98v^o, de drie andere handen wisselen elkaar af. Een zesde, niet veel latere hand (littera textualis) heeft op vele plaatsen correcties aangebracht en leestekens bijgevoegd. Opengewerkte rood-blauwe initialen met rood penwerk; meestal afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; soms afwisselend rode en blauwe of slechts rode paragraaftekens; beginletters van de verzen meestal in een aparte kolom, maar nooit rood doorstreept. Op fol. 238r^o, in het rood: Hier indet boec van lancelote dat heren lodewijcs es van velthem. Achttiende-eeuwse bruin juchtlere band; op het voor- en het achterplat in verguldwerk het wapen van Willem Karel Hendrik Friso (Willem IV).

Pl. 12

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 129 A 10.

c. Roman van Lancelot (compilatie van Arthur-romans), tweede deel, fragment, Brabant (Antwerpen), ca. 1320.

Perkament; 1 bl.; blad en bladspiegel 376 × 240 mm en 288 × 166 mm; 3 kol., 65 en 66 rr. per kol. In de bovenste marge van de rectozijde, middenin, in het rood: .xliij. Afwisselend rode en blauwe paragraaftekens.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 75 H 58.

Lodewijk van Velthem stelde een reusachtige compilatie van Arthur-romans samen, die gewoonlijk de *Roman van Lancelot* of de Lancelot-compilatie wordt genoemd. Daarin nam hij niet alleen op een bewerking van de *Lancelot en prose* en de twee vervolgen *La queste del Saint Graal* en *La mort le roi Artu*, maar ook, veelal in verkorte versies, een aantal ridderromans, waarin koning Arthur als held optreedt. Het eerste deel van die compilatie, waarin het grootste gedeelte van een bewerking van de *Lancelot en prose* voorkwam, is verloren, behalve echter 396 verzen, die in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 115, 3 bewaard zijn gebleven. Het tweede deel is in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 129 A 10 nagenoeg volledig overgeleverd; bovendien zijn in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 H 58 daarvan nog ca. 395 verzen tot ons gekomen.

Het bewaarde tweede deel van de Lancelot-compilatie, dat 87.000 verzen telt, bestaat uit de volgende ridderromans: 1. het laatste gedeelte van een bewerking van de *Lancelot en prose* (fol. 1-99); 2. een fragmentarische bewerking van een deel van de *Perceval* of *Le conte del Graal* van Chrétien de Troyes, alsook een deel van het anonieme vervolg, met invoegingen (fol. 100-115); 3. een verkorte versie van de *Roman van Moriaen* (fol. 116-128); 4. een bewerking van de *Queste del Saint Graal* (fol. 129-158); 5. een verkorte versie van *Die wrake van Ragisel*, bewerkt naar *La vengeance de Raguidel* van Raoul de Houdenc (fol. 158-166); 6. een verkorte versie van *Die riddere metter mouwen* (fol. 167-177); 7. de *Roman van Walewein ende Keye* (fol. 178-187); 8. *Lanceloet en het hert met de witte voet* (fol. 188-190); 9. een verkorte versie van de *Roman van Torec* van Jacob van Maerlant (fol. 190-200) en 10. een bewerking van *La Mort le roi Artu* (fol. 201-238).

Lodewijk van Velthem heeft de *Perchevael*, de *Roman van Moriaen*, *Die wrake van Ragisel*, *Die riddere metter mouwen* en de *Roman van Torec* dus niet in hun oorspronkelijke vorm, maar in een verkorte versie in zijn compilatie opgenomen. De onverkorte versies van die romans zijn geheel of grotendeels verloren gegaan. Bewaard zijn fragmenten van de onverkorte versie van de *Perchevael* in de hss. Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, F 23 (Middel frankisch); Strahov-Praag, Museum voor Nationale Letterkunde, 392/zl (Middel frankisch) en Luik, Universiteitsbibliotheek, 1333; van *Die Wrake van Ragisel* in de hss. Düsseldorf,

Landes- und Stadtbibliothek, F 26a en F 26b en van *Die riddere metter mouwen* in hs. Hasselt, Rijksarchief, fragm. neerl. 1. Verder publiceerde M. Steel in 1952 een fragment van de oorspronkelijke versie van de *Roman van Moriaen*. Aan de hand van de teruggevonden verzen van de lange redacties en de daarmee overeenstemmende gedeelten van de verkorte versies kunnen we nagaan hoe Lodewijk van Velthem bij het bekorten te werk is gegaan. Zo stemmen de bewaarde 320 verzen van de onverkorte redactie van *Die riddere metter mouwen* met slechts 95 verzen van de verkorte versie overeen. Vermeldenswaard is dat er in het Middelnederlands nog een tweede berijmde vertaling van de *Lancelot en prose* heeft bestaan. Van die tweede vertaling, getiteld *Lantsloot van der Haghedochte*, zijn 34 fragmenten, samen 5819 verzen, waarvan 450 onvolledig, bewaard gebleven. Die fragmenten, die alle tot hetzelfde handschrift hebben behoord, zijn de hss. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1752; Marburg a.d. Lahn. Hessisches Staatsarchiv; Mengerlinghausen, Stadtarchiv en Münster, Minderbroedersklooster.

De drie hier besproken handschriften zijn omstreeks 1320 in Brabant, waarschijnlijk te Antwerpen, geschreven. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 115, 3 heeft aan C.P. Serrure (1805-1872), professor aan de Rijksuniversiteit te Gent, toebehoord, die het in 1861 in het licht gaf. In 1873 werd het op de tweede veiling van de handschriften en boeken van C.P. Serrure door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel aangekocht. Hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 129 A 10 heeft misschien deel uitgemaakt van de bibliotheek van Johan IV, graaf van Nassau, heer van Breda, Vianden enz. (1410-1475) en Maria van Loon (1424-1502), zijn echtgenote. Het heeft toebehoord aan Frederik Hendrik (1584-1647), prins van Oranje, wiens bibliotheek in 1749 te 's-Gravenhage werd geveild. Op die veiling werd het door Willem Karel Hendrik Friso (Willem IV) (1711-1751), prins van Oranje-Nassau, gekocht. In 1798 werd het, samen met het gedeelte van de stadhoudelijke bibliotheek, dat niet als buit door de Fransen naar Parijs was gevoerd, in de pas gestichte Nationale, thans Koninklijke, Bibliotheek te 's-Gravenhage opgenomen. Hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 H 58 werd in 1867 door de Haagse familie De Jonge aan de Koninklijke Bibliotheek geschonken.

Cat.-Frederik Hendrik, prins van Oranje, 's-Gravenhage, 1749, p. 231, nr. 11; *Roman van Lancelot (XIIIe eeuw)*, naar het (eenig-bekende) handschrift der Koninklijke Bibliotheek, op gezag van het gouvernement uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet, 's-Gravenhage, 1846-1849, 2 dln.; C.P. Serrure, *De ridder met de kar. Fragment*, Vaderlandsch Museum, 4 (1861), p. 309-323; *Jacob van Maerlants Roman van Torec*, opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien door J. te Winkel, Groningen, 1878; J. te Winkel, *De Perchevael en het Haagsche Lancelothandschrift*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 10 (1891), p. 161-174; Cat.-C.P. Serrure, II, Brussel, 1873, p. 93, nr. 2551; [W.G.C. Byvanck], *De Oranje Nassau-boekerij en de Oranje-penningen in de Koninklijke Bibliotheek en in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage*, I. *Handschriften en boeken uit de boekerij van Oranje Nassau ter Koninklijke Bibliotheek*, Haarlem, 1898, p. 10, nr. 11; J. Franck, *Zum Lancelot-werk*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 19 (1901), p. 1-51; *Roman van den Riddere metter Mouwen*, opnieuw naar het hs. uitgegeven en van een inleiding en glossarium voorzien door B. van der Stempel, Leiden, [1914]; *Jacob van Maerlant, Roman van Torec*. Uitgegeven met inleiding, aantekeningen en bibliographie door A.Th.W. Bellemans, Antwerpen, 1948² (*Klassieke Galerij*, 14); M. Draak, *De Middelnederlandse vertalingen van de proza-Lancelot*, Amsterdam, 1954 (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, Nieuwe reeks, deel 17, nr. 7); *Lanceloet en het hert met de witte voet*. Tekstuitgave met inleiding en woordverklaring door M. Draak, Zwolle, 1962² (*Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 6); W.P. Gerritsen, *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*, Assen, 1963, 2 dln. (*Neerlandica Traiectina*, 13); J. Deschamps, *Een fragment van de onverkorte versie van 'Die riddere metter mouwen'*, Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts, Leuven, 1968, p. 61-78; W.P. Gerritsen, *L'épisode de la guerre contre les romains dans La mort Artu néerlandaise*, Mélanges de langue et de littérature du moyen âge et de la renaissance. Offerts à Jean Frappier par ses collègues, ses élèves et ses amis, Genève, 1970, p. 337-349 (*Publications romanes et françaises*, 112).

12. Parthoypeus van Bloys

Parthoypeus van Bloys, bewerkt naar Denys Piramus, *Partoypeus de Bloys*, fragmenten, Vlaanderen, ca. 1350.

Perkament; 20 bl.; ca. 345 × ca. 230 mm, enkele bl. zijn echter besnoeid, waarvan 6 met tekstverlies; 2 kol., 45 rr. per kol., behalve op de bl., die met tekstverlies zijn besnoeid. Eén hand (littera textualis). Gouden lombarden op een wit gefiliganeerde blauw-paarse grond; rode lombarden met zwart en blauwe lombarden met rood penwerk; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept; drie tekeningen.

Pl. 13

GRONINGEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 406 (2 dubbele bl., met tekstverlies besnoeid); JENA, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, fol. 155 (14 bl.) en KEULEN, ERZBISCHÖFLICHE DIÖZESAN- UND DOMBIBLIOTHEK (2 met tekstverlies besnoeide bl.).

Parthonopeus van Bloys, bewerkt naar *Partonopeus de Bloys*, een oosterse roman van Denys Piramus, is de bewogen liefdesgeschiedenis van Parthonopeus, neef van Clovis, en Melior, dochter van de keizer van Constantinopel. Alles bij elkaar zijn er van de Middelnederlandse bewerking ca. 9000 verzen bewaard gebleven. De fragmenten van het hier besproken handschrift zijn op verschillende plaatsen en tijdstippen ontdekt en tussen 1847 en 1922 uitgegeven. Twaalf van de 14 bladen in de Universiteitsbibliotheek te Jena zijn vóór 1842 door Göttling, bibliothecaris van de genoemde bibliotheek, in boekbanden ontdekt. Twee van de 14 bladen in de Universiteitsbibliotheek te Jena hebben eerst aan een priester in Xanten toebehoord. Daarna kwamen ze in het bezit van F. Deycks (1802-1867), professor aan de universiteit te Münster, die ze in 1857 uitgaf. Na de dood van F. Deycks werden ze door diens weduwe aan J.H. Bormans (1801-1878), professor aan de universiteit te Luik, gezonden, die een uitgave van alle toen bekende fragmenten van *Parthonopeus van Bloys* voorbereidde. Nadat die uitgave in 1871 was verschenen, zond J.H. Bormans de bladen aan de weduwe van F. Deycks terug, die ze in 1873 aan de Universiteitsbibliotheek te Jena schonk ter aanvulling van de 12 bladen van hetzelfde handschrift, die aldaar reeds berustten. De twee dubbele bladen in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen zijn vóór 1897 aldaar in een boekband gevonden; zij worden in twee lijsten achter glas bewaard. De twee bladen in de Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek te Keulen zijn in 1922 door K. Menne uitgegeven.

Buiten de bovengenoemde fragmenten, die alle tot één handschrift hebben behoord, zijn er nog fragmenten van een tweede, een derde en een vierde handschrift van *Parthonopeus van Bloys* bewaard gebleven. Tot een tweede handschrift hebben behoord de fragmenten Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 572; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 210 en Keulen, Stadtarchiv, G.B. Kasten A, nr. 45; tot een derde de fragmenten Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 757, 22; Trier, Stadtbibliothek, Deutsche Fragmente, Mappe IV, 3 en Keulen, Universitäts- und Stadtbibliothek; van een vierde handschrift heeft deel uitgemaakt het fragment Maastricht, Rijksarchief in Limburg, 167³, nr. 9. Of de fragmenten van *Parthonopeus van Bloys*, die aan het Seminarie voor Historische Hulpwetenschappen van de universiteit te Praag toebehoren en in 1961

door L. Zatočil zijn uitgegeven, tot één van vier bovengenoemde handschriften dan wel tot een vijfde handschrift behoren, is met behulp van de uitgave ervan niet uit te maken.

W.J.A. Jonckbloet, *Verslag eener letterkundige reize door Duitschland in de maanden mei-november 1842*, De Gids, 7 (1843), Tweede Deel, Mengelwerken, p. 583-584; *Parthonopeus und Melior. Altfranzösisches Gedicht des dreizehnten Jahrhunderts*. In mittelniederländischen und mittelhochdeutschen Bruchstücken nebst begleitenden Auszügen des französischen Gedichtes, geschichtlichen Nachweisungen und Wörterverzeichnissen herausgegeben von H.F. Massmann, Berlijn, 1847; *Carminum epicorum Germanicorum saeculi XIII. et XIII. fragmenta*. E codicibus manuscriptis edidit F. Deycks, Münster, 1859, p. 20-31; *Bruchstücke mittelniederländischer Gedichte, nebst Loverkens*. Herausgegeben von H. Hoffmann von Fallerleben, Hannover, 1862, p. 29-40 (*Horae Belgicae*, 12); *Ouddietsche fragmenten van den Parthonopeus van Bloys*, grootendeels bijeenverzameld door wijlen professor F. Deycks en verder in orde geschikt en kritisch uitgegeven door J.H. Bormans, Brussel, 1871; *Parthonopeus van Bloys*. Opnieuw uitgegeven door A. van Berkum, Leiden, [1897-1898]; H. Brugmans, *Catalogus codicum manu scriptorum universitatis Groninganae*, Groningen, 1898, p. 235, nr. 406; K. Menne, *Nieuwe fragmenten van den Middelnederlandschen Parthonopeus van Bloys*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 41 (1922), p. 173-188; L. Zatočil, *Drei Prager Bruchstücke einer Pergamenthandschrift des mittelniederländischen Versromans Parthonopeus van Bloys*, Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brnenské University, 1961, B8, str. 15, p. 97-114; R. Lievens, *Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa*, Gent, p. 83-84, nr. 57 (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Leonard Willemsfonds*, 1).

13. Van den levne ons heren; Dat boec van den houte

a. Van den levne ons heren; Dat boec van den houte; Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, eerste Middelnederlandse vertaling, kap. 1-12, Brabant (Oetingen), 1438.

Papier; 1 + 66 + 1 bll. (sommige bll. met doorschijnend papier gerestaureerd); blad 218 à 222 × 149 mm. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers. Eén hand (littera cursiva). In het versgedeelte (fol. 1r^o-37v^o): bladspiegel 165 à 170 × ca. 115 mm; 2 kol., 37 à 38 rr. per kol.; twee rode initialen; rode en blauwe lombarden (lombarden niet overal ingevuld); beginletters van de verzen op een aantal bladzijden doorlopend of afzonderlijk rood doorstreept. In het prozagedeelte (fol. 39r^o-66v^o): bladspiegel 175 × ca. 115 mm; 1 kol., 39 à 42 rr. per kol.; een opengewerkte zwarte initiaal; zwarte lombarden en titels. Op fol. 33v^ob: Dit was gheint in jaersauende toetinghen. jnt jaer ons heren als smen screef M.CCCC. ende xxxviiij. Negentiende-eeuwse kartonnen band met perkamenten rug en hoeken.

UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 5 F 12.

**b. Van den levne ons heren, fragment; Dat boec van den houte, fragment,
Brabant, ca. 1360.**

Perkament; een dubbel blad, de bovenste marge en de buitenste zijmarges met tekstverlies zijn weggesneden; blad oorspronkelijk ca. 220 × ca. 165 mm, thans nog 195 à 197 × 142 à 146 mm en 197 à 199 × 130 à 133 mm; bladspiegel oorspronkelijk ca. 185 × ca. 125 mm; 2 kol., oorspronkelijk 44, thans nog 42 rr. per kol. Eén hand (littera textualis formata). Rode lombarden en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, II 5580.

De eerste helft van het boven beschreven Utrechtse handschrift (fol. 1r^oa-33v^ob) wordt ingenomen door *Van den levne ons heren*, een anoniem dichtwerk van 4937 verzen over het leven en het lijden van Christus naar de vier evangeliën en het *Evangelie van Nicodemus*. Het is in de eerste helft van de 13de eeuw op de grens tussen Brabant en Oost-Vlaanderen ontstaan. Het bestaat meestal uit vierregelige strofen met een aantal meerregelige rijmen. Volledig is *Van den leven ons heren* slechts in dit handschrift overgeleverd. Verder zijn nog de volgende fragmenten van andere handschriften bewaard gebleven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.572, II 5580 en IV 209, 7; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 K 37 en 133 D 21 en Londen, British Museum, Add. 34.392. Excerpten komen voor in hs. Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405.

Verder bevat het hier besproken Utrechtse handschrift 567 verzen van *Dat boec van den houte* (fol. 34r^oa-37v^ob), een dichtwerk van 850 verzen over de geschiedenis van het H. Kruis, dat tussen 1290 en 1330 door een anoniem dichter uit de school van Jacob van Maerlant is geschreven. Volledig is het dichtwerk slechts in hs. Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405 en bijna volledig in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 overgeleverd. Verder zijn nog de volgende fragmenten van andere handschriften bewaard gebleven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 5580; Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv; 's-Hertogenbosch, Provinciaal Archief der Minderbroeders Capucijnen; Göttingen, Niedersächsische Staats- und Landesbibliothek, Ms. Luneb. 24a en Oudenaarde, Stadsbibliotheek, 5576. Omstreeks 1496 werd *Dat boec van den houte* door Henrick die Lettersnider te Antwerpen gedrukt (Campbell, 1025). In de 16de eeuw werd het nog zesmaal, in de 17de eeuw eenmaal en in de 18de eeuw tweemaal uitgegeven. Een Middelnederduitse vertaling ervan bevindt zich in de hss. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. in scrin. 102 c (het Hartebok) en Cod. ms. Convent. 4.

Ten slotte bevat het hier besproken Utrechtse handschrift de eerste twaalf legenden uit de eerste Middelnederlandse vertaling van de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, voorafgegaan door de proloog van de vertaler en de proloog van de *Legenda aurea* (fol. 39r^o-66v^o). Die vertaling, in 1357 door de ‘bijbel-vertaler van 1360’ voltooid, is in talrijke handschriften en drukken bewaard gebleven.

Het hier besproken Utrechtse handschrift werd in 1438 te Oetingen, tussen Ninove en Edingen, geschreven. In 1840 werd het door het Provinciaal Archief te Utrecht aangekocht, samen met andere handschriften, die aan C. Booth (1605-1678), sedert 1640 tot aan zijn dood bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, hadden toebehoord en sindsdien in particulier bezit waren gebleven. In 1882 werd het door de rijksarchivaris S. Muller Fz. aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht overgedragen. De boven beschreven Brusselse fragmenten hebben aan kanunnik G. van Caster te Mechelen toebehoord. Op de veiling van diens bibliotheek werden zij in 1918 door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel aangekocht.

Vanden levene ons Heren. Een rijmwerk uit de middeleeuwen. Naar een hs. der XV eeuw uitgegeven door P.J. Vermeulen, Utrecht, 1843; *Dboec vanden houte door Jacob van Maerlant.* Uitgegeven door J. Tideman, Leiden, 1844; D.J. van der Meersch, *Van den levene ons Heren. Fragmenten van een hs. uit het laetste der XIII eeuw*, Het Taelverbond. Geschiedenis, Tael- en Oudheidkunde, 1854, p. 70-205; [P.A. Tiele], *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae*, Utrecht-'s-Gravenhage, 1887, p. 316, nr. 1329; J. Verdam, *Het mnl. dichtwerk Van den levene ons Heren*, Verslagen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 4de Reeks, 4 (1901), p. 358-385; *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*, uitgegeven door N. de Pauw, II, Gent, 1914, p. 277-293; Cat.-G. van Caster, Antwerpen, 1918, nr. 262bis; *Vanden levene ons Heren.* Inleiding met kritiese kommentaar en uitgave van alle teksten door W.H. Beuken, Purmerend, 1929; W.H. Beuken, *Rondom het Vanden levene ons Heren-vraagstuk*, Tijdschrift voor Taal en Letteren, 17 (1929), p. 141-155; W.H. Beuken, *Ouderdom en geest van het gedicht Vanden levene ons Heren*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 49 (1931), p. 58-62; G.G. Kloeke, *Vanden levene ons Heren als strofisch gedicht*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 59 (1940), p. 276-305; D.C. Tinbergen, *Opmerkingen over de strofen in Vanden levene ons Heren*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 60 (1941), p. 26-48; R. Lievens, *Vanden levene ons Heren. De herkomst van hs. Utrecht U.B. 1329 (Eccl. 507)*, De Nieuwe Taalgids, 51 (1958), p. 215-216; *Dat boec van den houte. Eine mittelniederländische Dichtung von der Herkunft des Kreuzes Christi.* Mit einer Einleitung neu herausgegeben von L. Hermodsson, Uppsala-Wiesbaden, [1959] (*Uppsala Universitets Årsskrift*, 1959, 1); *Vanden levene ons*

Heren. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.H. Beuken, Zwolle, 1968, 2 dln. (Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 60 A en 60 B).

14. Het Oudenaardse rijmboek

Het Oudenaardse rijmboek, fragmenten, Oost-Vlaanderen (Ename bij Oudenaarde), ca. 1300.

Perkament; 24 besnoeide bll., evenwel zonder of met gering tekstverlies, en 9 onvolledige bll.; blad oorspronkelijk ca. 290 × 225 mm, thans nog 270 à 280 × 205 à 212 mm; bladspiegel 212 à 230 × 165 à 170 mm; 2 kol., 30 à 34 rr. per kol. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers midden in de bovenste marge. Eén hand (*littera textualis formata*), behalve correcties door twee andere handen (*littera textualis*). Rood-blauwe initialen, binnenin met rode en blauwe motieven versierd; naast de initialen blauw-gouden regelvullingen; rode of afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept.

Pl. 14

oudenaarde, STADSBIJLIOTHEEK, 5576 (32 bll.).

OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, Douce 381 (1 bl.).

Het verzamelhandschrift dat we ‘het Oudenaardse rijmboek’ plegen te noemen, telde oorspronkelijk ten minste 257 bladen, waarvan er slechts 33 bladen bewaard zijn gebleven, die fragmenten van 12 verschillende dichtwerken, samen ca. 3000 verzen, bevatten. Die dichtwerken zijn, in de orde waarin ze volgens de bewaarde foliëring in de codex voorkwamen: 1. *Vander zielen ende vanden lichame* (fol. 60), bewerkt naar de *Visio Philiberti*, toegeschreven aan Walter Map, eveneens volledig bewaard in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 en fragmentarisch in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1590; 2. *Van onser vrouwen lof* (fol. 62?); 3. *Van onser vrouwen geslacht* (fol. 62?); 4. *Van sente Caterine* (fol. 101); 5. *Vanden levende ons heren* (fol. 117?, 123, 124, 128 en 131?), volledig bewaard in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 12 en fragmentarisch in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.572, II 5580 en IV 209, 7; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 K 37 en 133 D 21; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405 en Londen, British Museum, Add. 34.392; 6. *Van sente Eustaes* (fol. 154, 155 en 161); 7. *Van sente Aechte* (fol. 165, 166, 169, 170, 179, 181 en 184); 8. *Van sente Waerneer* (fol. 184 en 186); 9. *Van sente Marie Egyptiake ende Zosimus* (fol. 224, 225, 227, 238, 240 en 243); 10. *De boec vander biechten* (fol. 243 en 248); 11. *De boec van*

Catone (fol. 248, 249, 250, 251), een bewerking van de *Disticha Catonis*, eveneens volledig of fragmentarisch bewaard in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 751, 31 en 32 en Ms. germ. quart. 557; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 221; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 102 en Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22; 12. *De boec van seden* (fol. 254, 255, 256 en 257), volledig bewaard in hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22.

J. van Mierlo schreef alle dichtwerken, die in het Oudenaardse rijmboek voorkomen, aan Martijn van Torhout toe. Hij beschouwde die codex als een verzamelhandschrift, waarin de benedictijnen van Ename de gedichten van hun ordebroeder bewaarden. In feite is het Oudenaardse rijmboek een verzamelhandschrift, dat werken van verschillende dichters o.a. van Martijn van Torhout bevat. Slechts *De boec vander biechten* is blijkens de kolofon met zekerheid door Martijn van Torhout geschreven. *Van sente Aechten* en *Van sente Marie Egyptiake en Zosimus* zijn resp. in 1286 en 1290 door een monnik uit de abdij van Ename gedicht. Andere vaststaande feiten bevatten de bewaarde verzen niet. Toch is het waarschijnlijk dat de heiligenlevens in het rijmboek het werk zijn van dezelfde dichter.

Het bestaan van de 32 bladen uit het Oudenaardse rijmboek, die eigendom zijn van de Stadsbibliotheek te Oudenaarde, maar thans in het Stadsarchief van deze stad worden bewaard, werd in 1839 door D.J. vander Meersch (1789-1863), een Oudenaards geneesheer en historicus, bekendgemaakt. Hij had ze, in het Stadsarchief te Oudenaarde en elders, losgemaakt van registers, die tussen 1528 en 1534 in de boekbinderij van het augustinessenklooster Sion te Oudenaarde waren gebonden. Reeds in 1808 had M.J. De Bast (1753-1825), een Gents oudheidkundige, er de aandacht op gevestigd dat er zich in het Oudenaards stadhuis een poortersboek bevond, in de band waarvan er twee bladen uit het hier besproken handschrift zaten. Het Oxfordse blad werd door F. Douce († 1834), samen met zijn handschriften en boeken, aan de Bodleian Library geschonken. Algemeen wordt aangenomen dat het Oudenaardse rijmboek in de abdij van Ename is tot stand gekomen, waarschijnlijk omdat *Van sente Aechten* en *Van sente Maria Egyptiake ende Zosimus* door een monnik uit die abdij zijn ge-

dicht. Doorslaande bewijzen dat het in die abdij is geschreven, zijn evenwel niet voorhanden.

J. De Bast, *Recueil d'antiquités romaines et gauloises, trouvées dans la Flandre proprement dite, avec désignation des lieux où elles ont été découvertes*. Nouvelle édition, Gand, 1808, p. 8 en 9, voetnoot 3; D.J. van der Meersch, *Verslag wegens een rymboek van Martyn van Thorout, uit de XIIIe eeuw*, Belgisch Museum, 3 (1839), p. 197-218; *De boec van Catone, een Dietsch leerdicht, uit het Latyn, naer een handschrift van het einde der XIIIe eeuw*, [uitgegeven door D.J. van der Meersch], Gent, [1846]; D.J. van der Meersch, *Van den levne ons Heren. Fragmenten van een hs. uit het laetste der XIII eeuw*, Het Taelverbond. Geschiedenis, Tael- en Oudheidkunde, 1854, p. 170-205; D.J. van der Meersch, *Uitboezeming tot de H. Moeder Gods*, Het Taelverbond. Geschiedenis, Tael- en Oudheidkunde, 1854, p. 237-239; *De 'Disticha Catonis' in het Middelnederlandsch* door A. Beets, Groningen, 1885, p. 13-14 en passim; *Die bouc van seden. Een Middelnederlandsch zedekundig leerdicht*, na Kausler, volgens het Comburger handschrift opnieuw uitgegeven en toegelicht door W.D. Suringar, Leiden, 1891, p. 34-45; *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*, uitgegeven door N. de Pauw, I, 1893, p. 290-405; R. Priebisch, *Deutsche Handschriften in England*, I, Erlangen, 1896, p. 181, nr. 177 en p. 330-333, nr. 177; *Vanden leven ons Heren*. Inleiding met kritiese kommentaar en uitgave van alle teksten door W.H. Beuken, Purmerend, 1929, p. 51, 52, 80-82, 202-207, 235-248, 255-263 en 279-281; J. van Mierlo, *Martijn van Torhout. Een nieuw dichter van beteekenis uit de dertiende eeuw*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1938, p. 331-375; W.H. Beuken, *Het auteurschap van het Rijmboek van Audenaerde*, Album Philologicum voor Prof. Dr. Th. Baader, Tilburg, 1939, p. 149-156; J. van Mierlo, *Het auteurschap van Martijn van Torhout voor de gedichten uit de Oudenaardsche codex gehandhaafd*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1939, p. 513-523; J. van Mierlo, *Een geestelijk lied uit de XIIIe eeuw*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1941, p. 303-319; P. de Keyser, *De legende van S. Werner. De uitgave van 'Van Sente Waerneer' in het licht van de briefwisseling Nap. de Pauw-Guido Gezelle*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1963, p. 209-255; *Vanden levne ons Heren*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.H. Beuken, Zwolle, 1968, I, p. 5-6, 45-50, 74-84, 90-97 en 110-116; II, p. 21-26, 47-49 en 112-119 (*Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 60 A en 60 B).

15. Hendrik van Veldeke, Sint-Servatiuslegende

a. Hendrik van Veldeke, *Sint-Servatiuslegende*, bewerkt naar een *Vita et miracula sancti Servatii*, fragmenten, Oost-Limburg (Maastricht?), ca. 1220.

Perkament; 9 fragmenten van enkele of dubbele bl., soms bij elkaar passend; blad oorspronkelijk ca. 160 × ca. 120 mm; 1 kol., oorspronkelijk 22 rr. per kol. Rode lombarden; verzen doorlopend als proza geschreven en door een rijmpunt van

elkaar gescheiden; de zinnen (dus niet alle verzen) beginnen met een rood doorstreepte hoofdletter; rood doorstreepte hoofdletters die zich in het begin van een regel bevinden, springen uit; de naam 'Servas' (of verborgen 'Servase') is steeds rood omhaald.

Pl. 15

MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, Cod. germ. 5249, nr. 18, 1 (2 bij elkaar passende stroken van een blad); BERLIJN, BIBLIOTHEK DES OBERSTEN GERICHTS DER DEUTSCHEN DEMOKRATISCHEN REPUBLIK (5 fragmenten, waarvan er twee bij elkaar passen); LONDEN, PROF. DR. H. THOMA (2 fragmenten van een dubbel blad).

b. Hendrik van Veldeke, *Sint-Servatiuslegende*, bewerkt naar een *Vita et miracula sancti Servatii*; *Vita et miracula sanctae Genovefa Virginis*; *Jocundus, Vita, miracula et translatio sancti Servatii* en andere Latijnse teksten, Limburg (Maastricht), ca. 1470.

Pl. 16

Papier; 5 + 202 + 1 bll.; blad 205 × 144 mm, één kol., moderne potlood-folëring. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-106): bladspiegel 131 à 140 × 72 à 83 mm, 27 à 31 rr., één hand (littera cursiva formata), rode initialen en lombarden, één rode titel, uitstaande beginletters van de verzen afzonderlijk rood doorstreept (op fol.

1r^o-8v^o zijn de beginletters van de verzen niet uitstaand, maar wel rood doorstreept), beginletters van de kolommen meestal groot geschreven en vaak met zwart penwerk versierd, sommige eigennamen met rood doorstreepte hoofdletter. Tweede gedeelte (fol. 107-193; fol. 194-202 onbeschreven): bladspiegel 139 à 154 × 89 à 96 mm, 28 à 33 rr.; drie handen (littera bastarda): de eerste hand schreef fol. 109r^o-117v^o en fol. 121r^o-152v^o, eerste 20 regels; de tweede hand fol. 118r^o-120v^o en de derde hand fol. 153r^o-193v^o; rode initialen, lombarden en opschriften. Op fol. 194v^o, in een zestiende-eeuwse hand: Dit bock hoert toe Hendrick Lenssen en den lener; daaronder een monogram HL; over dit monogram heen in dezelfde zestiende-eeuwse hand:

Anno m v^c iaer enen'dre (?) est dit geschreuen satus est - 25^c iaer; op fol. 195v^o, weer in dezelfde zestiende-eeuwse hand: Iste est liber enrici lenssens Mosae traiectensis in scholâ secundae Iste est liber hinrici lenssens Grammatici mosae traiectensis.

Negentiende-eeuwse donkerbruin kalfsleren band op houten borden; op het voorplat een stuk kalfsleer (155 à 156 × 96 à 99 mm), versierd met filets en losse stempels, afkomstig van de oorspronkelijke band.

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, B.P.L. 1215.

Op verzoek van Agnes, gravin van Loon, en van Hessel, koster van de Sint-Servaaskerk te Maastricht, bewerkte Hendrik van Veldeke omstreeks 1170 de legende van de H. Servatius, bisschop van Tongeren en beschermheilige van Maastricht in Dietse verzen. Als bron gebruikte hij een *Vita et miracula sancti Servatii*, die hem

door Hessel was ter hand gesteld. Het werk is in twee boeken verdeeld: het eerste boek (vs. 1-3254) verhaalt de levensgeschiedenis, het tweede (vs. 3255-6228) de overvoering en de verheffing van zijn gebeente en de mirakelen na zijn dood.

Van Veldekes *Servatiuslegende* zijn twee handschriften bekend. Het eerste handschrift, omstreeks 1200 in Oost-Limburg, waarschijnlijk te Maastricht, geschreven, is in de 16de eeuw in Zuid-Duitsland door een boekbinder versneden. Er zijn slechts fragmenten, samen 350 min of meer volledige verzen, van bewaard gebleven. Die fragmenten zijn sedert 1882 op verschillende plaatsen ontdekt. De fragmenten in de Bayerische Staatsbibliothek te München zijn in 1882 door W. Meyer uit een boekband van genoemde bibliotheek te voorschijn gehaald en in 1883 uitgegeven; de fragmenten in de Bibliothek des Obersten Gerichts der Deutschen Demokratischen Republik te Berlijn zijn in een inkunabel van de Bibliothek des Reichsgerichtes te Leipzig ontdekt en in 1890 door B. Schultze gedeeltelijk en in 1899 door L. Scharpé volledig gepubliceerd; de fragmenten in het bezit van Prof. Dr. H. Thoma te Londen zijn door hem in de nalatenschap van zijn grootvader Dr. J. Höfele, die ze uit een boekband had losgemaakt, aangetroffen en in 1935 in het licht gegeven. Fragmenten van hetzelfde handschrift, die in een boekband van de Universiteitsbibliotheek te München zijn ontdekt en in 1940 door P. Lehmann en O. Glauning zijn uitgegeven, gingen in de Tweede Wereldoorlog verloren. Hoe gering van omvang ook, zijn de voornoemde fragmenten filologisch van grote waarde, daar zij tot een handschrift hebben behoord, dat slechts enkele decennia na het origineel in de streek van Veldeke is geschreven.

Volledig komt de *Sint-Servatiuslegende* voor in het eerste gedeelte van het boven beschreven Leidse handschrift dat omstreeks 1470 is geschreven en aan het begaardenklooster Sint-Bartholomeus in de Witmakersstraat te Maastricht heeft toebehoord. Dit eerste gedeelte (fol. 1-106) is geschreven door een anoniem kopiist uit dit klooster, die we naar zijn werkstuk de Servaes-kopiist hebben genoemd. De Servaes-kopiist heeft nog vijf Middelnederlandse handschriften volledig en vijf andere gedeeltelijk geschreven. Geheel schreef hij de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 17, 133 D 29 en 133 E 5; Maastricht, Stadsbibliotheek, 479 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 20; gedeeltelijk de hss. Brussel, Bibliotheca Bollandiana, 494; Brussel, Koninklijke

Bibliotheek, II 112; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 12 en Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 9 en 11. Verschillende van de voornoemde codices zijn tussen 1459 en 1477-1479 gedateerd, zodat de Servaes-kopiist ten minste 18 à 20 jaar als kopiist werkzaam is geweest. Het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende, waarin in het begin van de 16de eeuw Henricus Lensen, die in de school der Maastrichtse begaarden les gaf, herhaaldelijk zijn eigendomsmerk heeft geschreven, bleef in het Maastrichtse begaardenklooster, totdat het op 1 september 1796 door de Fransen werd opgeheven. Na de opheffing werd het, samen met de andere boeken en handschriften uit het klooster naar het gebouw van de Centrale Administratie te Maastricht gevoerd, waar de boeken en handschriften van de opgeheven kloosters uit het Departement van de Nedermaas werden opgestapeld. Het behoorde tot de boeken en handschriften, die van 23 tot 31 oktober en op 2 november 1801 door de Fransen te Maastricht werden geveild. Door wie het op die veiling werd gekocht, is onbekend. In 1856 werd het door A. Gillet (1831-1897), toen secretaris-studiemeester aan de Ecole normale des humanités te Luik, ten huize van J. Aussems (1794-1861), notaris te Aubel, ontdekt. In naam van notaris J. Aussems werd het door A. Gillet aan J.H. Bormans, professor aan de universiteit en aan de Ecole normale des humanités te Luik, overhandigd, die het buitengewone belang van de ontdekking inzag en reeds in 1858 een uitgave van de *Sint-Servatiuslegende* bezorgde. Op 12 februari 1880, kort na het overlijden van J.H. Bormans, werd het handschrift door diens zoon St. Bormans, toen archivaris te Namen, aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden geschonken.

J.H. Bormans, *Het leven van Sinte Lutgardis, een Dietsch gedicht, ten laetste van de tweede helft der XIVde eeuw naar het oorspronkelijk handschrift van Broeder Geraert*, De Dietsche Warande, 3 (1857), p. 39-41, voetnoot 1; J.H. Bormans, *Sur la découverte de deux anciens poèmes thiois jusqu'ici crus perdus ou ignorés*, Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, 24 (1857), deel 1, p. 501-506; J.H. Bormans, *Heynrijck van Veldeken, Sint Servatius legende*, Annales de la Société historique et archéologique à Maestricht, II (1956-1958), ook als overdruk, Maastricht, 1858; P. Piper, *Veldekes Servatius*, Kürschners Deutsche National-Litteratur, 4, 1, 1: Höfische Epik, I. Die ältesten Vertreter ritterlicher Epik in Deutschland, ca. 1890, p. 79-241; W. Meyer, *Veldekes Servatius*, *Münchner Fragment*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 27 (1883), p. 146-157; B. Schulze, *Neue Bruchstücke aus Veldekes Servatius*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 34

(1890), p. 218-223; F. Leviticus, *De klank- en vormleer van het Middelnederlandsch dialect der St. Servatius-legende van Heynrijck van Veldeke*, 1892; C. Huysmans, [*Brief over de ontdekking van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke*], *Limburgsch Jaarboek*, 3 (1894-1895), p. 100; L. Scharpé, *De hss. van Veldeke's Servatius*, *Leuvense Bijdragen*, 3 (1899), p. 5-22; A. Kempeneers, *Hendrik van Veldeke en de bron van zijn Servatius*, Antwerpen-Leuven, 1913; H. Thoma, *Altdeutsche Fündlein*, I. *Aus Veldekes Servatius*, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 72 (1935), p. 193-196; J. van Mierlo, *Geestelijke epiek der middeleeuwen*, Brussel, 1939, p. 53-100; P. Lehmann en O. Glauning, *Mittelalterliche Handschriften-bruchstücke der Universitätsbibliothek und des Georgianum in München*, *Zentralblatt für Bibliotheksweesen*, Beiheft 72, 1940, p. 119-124; Th. Frings en G. Schieb, *Heinrich von Veldeke*, I. *Die Servatiusbruchstücke*, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle), 1945, p. 1-75, ook als overdruk: *Heinrich von Veldeke. Die Servatiusbruchstücke und die Lieder. Grundlegung einer Veldekekritik*, 1947; Th. Frings en G. Schieb, *Heinrich von Veldeke*, X. *Der Eingang des Servatius 1-198*, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle), 1948, p. 1-139; Th. Frings en G. Schieb, *Die Ausgänge von Servatius I und II*, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle), 70 (1948), p. 139-294; beide ook in boekvorm: *Heinrich von Veldeke. Der Prolog und die Epiloge des Servatius*, Halle (Saale), 1948; *Sint Servaes legende*. Naar het Leidse handschrift uitgegeven door G.A. van Es met medewerking van G.I. Liefstinck en A.F. Mirande, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1950; G. Schieb en Th. Frings, *Heinrich von Veldeke*, XIII. *Die neuen Münchener Servatiusbruchstücke*, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle), 74 (1952), p. 1-43, ook als overdruk Halle (Saale), 1952; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 17 juli-25 augustus 1954, p. 13-14, nr. 1; C. Minis, *Dat prologus van Sint Servoes legenden*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 72 (1954), p. 161-183; J. van Mierlo, *Werd de proloog van St. Servaes geïnterpoleerd?* Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1955, p. 41-51; *Sente Servas Sanctus Servatius*. Kritisch herausgegeben von Th. Frings und G. Schieb, Halle (Saale), 1956 (*Die epischen Werke des Henric van Veldeken*, 1); J. Notermans, *Bij het 'eeuwfeest' der ontdekking van een manuscript*, *Levende Talen*, 1957, p. 188-189; J. Deschamps, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke*, *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taalen Letterkunde en Geschiedenis*, 12 (1958), p. 54-78.

16. Jacob van Maerlant, Sinte Franciscus leven

Jacob van Maerlant, *Sinte Franciscus leven*, bewerkt naar Bonaventura, *Legenda sancti Francisci*, Vlaanderen, eerste helft van de 14de eeuw.

Perkament; 2 + 59 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 260 × ca. 170 mm en 205 à 210 × ca. 130 mm; 2 kol., 45 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Een opengewerkte rood-zwarte initiaal met rood penwerk;

rode lombarden en titels; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept. Achttiende-eeuwse kartonnen band met perkamenten rug.

Pl. 17

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, B.P.L. 101.

In opdracht van het generaal kapittel van de orde dat in 1260 te Narbonne werd gehouden, schreef Bonaventura (1217 of 1218-1274), generaal van de minderbroeders, zijn *Legenda sancti Francisci*, een leven van de H. Franciscus van Assisi (1181 of 1182-1226) in twee delen. Het eerste deel handelt in 15 hoofdstukken over zijn levensloop, zijn deugden, zijn wondtekenen en zijn overbrenging; het tweede deel over de wonderen, die na zijn dood zijn geschied. Als voornaamste bron gebruikte Bonaventura de *Vita prima sancti Francisci*, de *Vita secunda sancti Francisci* en het *Tractatus de miraculis sancti Francisci* van zijn ordebroeder Thomas van Celano († ca. 1260), die de in die werken meegedeelde feiten uit de mond van ooggetuigen had vernomen.

Tussen 1276 en 1283 vertaalde Jacob van Maerlant, op verzoek van de minderbroeders te Utrecht, de *Legenda sancti Francisci* van Bonaventura in het Diets. Die vertaling telde oorspronkelijk 10.552 verzen, waarvan er 10.545 in het hier besproken, enig bewaarde handschrift zijn overgeleverd. Maerlant volgde zijn Latijnse voorbeeld op de voet, maar voegde er, behalve een gedeelte van de proloog (vs. 1-92) en geheel de epiloog (vs. 10.539-45), vier stukken aan toe: over de armoede (vs. 357-390), over Elias (vs. 1657-1690), over Thau (vs. 1983-2008) en over de arme weduwe uit het evangelie (vs. 4851-88). Vermeldenswaard is dat er ook een Middelnederlandse prozavertaling van de *Legenda sancti Francisci* van Bonaventura heeft bestaan, die in talrijke handschriften o.a. in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3662-64; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 16, 73 H 12, 75 G 13, 73 E 34 en 70 H 47; Haarlem, Stadsbibliotheek, 187 D 14; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 264, 265 en 266 en B.P.L. 83; Sint-Truiden, Minderbroedersklooster, A.P.B., MzF1 en Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 4 en 8 is bewaard gebleven en driemaal is gedrukt: de eerste maal in 1491 door Gheraert Leeu te Antwerpen (Campbell, 334); de tweede maal in 1504 door Jan Seversz. te Leiden (Nijhoff-Kronenberg, 466) en de derde maal in 1518 door H. Eckert van Homberch (Nijhoff-Kronenberg, 2208). Middelnederduitse of Middelfranki-

sche afschriften van die prozavertaling bevinden zich in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 129 G 33; Keulen, Historisches Archiv, W. 4^a 195 en W. 4° 196; Kopenhagen, Universiteitsbibliotheek, Am. 798; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Theol. 4^a 135; Trier, Bischöfliches Archiv, 64 en Trier, Stadtbibliothek, 1190 (491).

Het hier besproken handschrift wordt nog niet vermeld in de geschreven catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek, in 1607 door Paulus Merula vervaardigd, wel echter in de gedrukte catalogus van 1614, waaruit we mogen besluiten dat het tussen 1607 en 1614 in zijn huidige bewaarplaats is gekomen.

Catalogus librorum bibliothecae Lugdunensis. Praefixa est Danielis Heinsii bibliothecarii ad nobiliss. et ampliss. academiae curatores oratio, [1614], p. 94; *Catalogus bibliothecae publicae Lugduno-Batavae*, Leiden, 1623, p. 145; *Catalogus bibliothecae publicae Lugduno-Batavae*, Leiden, 1640, p. 192; *Catalogus bibliothecae publicae Lugduno-Batavae noviter recognitus. Accessit incomparabilis thesaurus librorum orientalium, praecipue mss.*, Leiden, 1674, p. 405, nr. 102; *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae*, Leiden, 1716, p. 329, nr 101; H. Hoffmann von Fallersleben, *Over de oude Hollandsche letterkunde*, *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1821, II, p. 374; *Leven van Sint Franciscus door Jacob van Maerlant*. Uitgegeven door J. Tideman, Leiden, 1848; J. Franck, *Collation der Handschrift von Sinte Franciscus leven*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 4 (1884), p. 100-110; T.D. Detmers, *Aanteekeningen op de Mnl. berijming van Sinte Franciscus' leven*, Groningen, 1894; B. Kruitwagen, *De Middelnederlandsche handschriften over het leven van Sint Franciscus en zijn eerste gezellen*, *De Katholiek*, 128 (1905), p. 151-191; M. Heyer, *Maerlant's Leven van Sint-Franciscus*, *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, 22 (1934), p. 114-136, P. Maximilianus, *Het handschrift van het oudste Nederlandse leven van Sint-Franciscus*, *Franciskaans Leven*, 35 (1952), p. 13-20 en 53-60; *Sinte Franciscus leven van Jacob van Maerlant*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door P. Maximilianus, Zwolle, 1954, 2 dln. (*Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 7); K. Ruh, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik*, Bern, 1956, p. 217-239.

17. Willem van Affligem, *Leven van de H. Lutgard*

Willem van Affligem, *Leven van Sint-Lutgard*, tweede en derde boek, bewerkt naar Thomas van Cantimpré, *Vita piae Lutgardis*, West-Limburg (Sint-Truiden?), ca. 1300.

Perkament; 356 bl.; blad en bladspiegel 193 × 133 mm en 125 à 135 × 70 mm. Moderne potloodfoliëring. Drie handen (littera textualis formata): de eerste hand schreef fol. 2r^o-3r^o en 252r^o-253r^o, de tweede fol. 4r^o-23v^o, de derde fol. 24r^o-252r^o en 256r^o-355v^o. Opengewerkte rood-blauwe initialen met rood en blauw penwerk,

rode titels. Drie miniaturen, resp. voorstellend: 1. een benedictijn (Willem van Affligem) zijn dichtwerk voordragend, met zijn linkerhand gebarend en met zijn rechterhand een rol perkament vasthoudend (fol. 1v^o); 2. de H. Lutgard op haar sterfbed, op de achtergrond acht cisterciënzerinnen, van wie twee een boek openhouden (fol. 254v^o) en 3. een benedictijn (Willem van Affligem), biddend tot de H. Lutgard, die hem vanuit het hemelvenster een gouden kroon op het hoofd zet, terwijl twee engelen de vensterluiken openhouden (fol. 255r^o). Op fol. 356v^o: (Obit) Lutgardis .XVI. kalendis Julii. Et sunt elapsi anni .XXVII. (bedoeld wordt 1274, daar de H. Lutgard in 1246 overleed). Op fol. 1r^o, bovenaan: Dit boec hoert den brueders vanden roeden cloestere toe te sente pauwels in zonien. Negentiende-eeuwse kartonnen band met bruin lederen rug en hoeken.

Pl. 18 en 19

KOPENHAGEN, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, Ny kgl. Saml. 168, 4³.

Alle Middelnederlandse berijmde heiligenlevens worden in de schaduw gesteld door het *Leven van Sint-Lutgard*, dat in 1274 door Willem van Affligem werd voltooid. Willem van Affligem werd omstreeks 1210 uit het adellijk en aanzienlijk geslacht der Berthouts te Mechelen geboren. Op jeugdige leeftijd trok hij naar Parijs om aldaar aan de universiteit te studeren. Na zijn terugkeer trad hij in de beroemde benedictijnenabdij van Affligem bij Aalst, waar hij enkele jaren later tot prior werd verheven. In 1272 werd hij tot abt van de abdij van Sint-Truiden verkozen. Hij overleed in 1297. Zijn *Leven van Sint-Lutgard* bestond uit drie boeken, waarvan slechts het tweede en het derde boek, alleen in het hier besproken handschrift, bewaard zijn gebleven. In dat enig overgebleven handschrift wordt nergens de naam van Willem van Affligem vermeld, maar dat hij wel degelijk de dichter van dit *Leven van Sint-Lutgard* is, weten we uit de *Catalogus virorum illustrium* van pseudo-Hendrik van Gent: Frater Willelmus monachus Haffligeniensis et ibidem aliquando prior vitam dominae Lutgardis a fratre Thoma Latine scriptam, convertit in Theutonicum ritmice, duobus sibi semper ritmis consonantibus. Als bron gebruikte hij de *Vita piae Lutgardis* van Thomas van Cantimpré, maar dit werk was hem slechts een leidraad, want hij schiep zo'n behagen in de stof dat hij vaak enkele regels uit zijn bron tot 500 à 600 verzen ontwikkelde. Zo is de betrekkelijk korte *Vita piae Lutgardis* van Thomas van Cantimpré een uitvoerig dichtwerk geworden, waarvan het tweede boek 14.544 en het derde boek 5862 verzen telt. In de kroniek van de abdij van Sint-Truiden wordt Willem van Affligem een 'bonus rhythmicus' genoemd. Zijn werk

is niet, zoals al de andere Middelnederlandse dichtwerken, in vierheffingsverzen, maar in jambische verzen geschreven.

Het hier besproken handschrift werd omstreeks 1300 geschreven, waarschijnlijk in de abdij van Sint-Truiden, waarvan Willem van Affligem abt is geweest. Blijkens een eigendomsmerk behoorde het later toe aan Rooklooster, een priorij van reguliere kanunniken van de H. Augustinus te Oudergem bij Brussel. In 1897 werd het door F. van Veerdeghem (1849-1932), professor aan de universiteit te Luik, in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen ontdekt, waar het toen al een zeventigtal jaren onopgemerkt had berust. Op fol. 1r^o is een strookje papier met het cijfer 25 geplakt, waaruit wellicht blijkt dat het door de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen op een veiling is gekocht.

C. Bruun, *De illuminerede haandskrifter fra middelalderen i Det Kongelige Bibliothek*, Kopenhagen, 1890, p. 116-117; F. van Veerdeghem, *Willem van Afflighem's Sinte Lutgart*, *Bulletins de l'Académie royale de Belgique*, 3e Série, 34 (1897), p. 1055-1086; F. van Veerdeghem, *Leven van Sinte Lutgart*, tweede en derde boek, Leiden, 1899; J. Franck, *Aus dem Wortschatz der Kopenhagener St. Lutgart*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 22 (1903), p. 285-291; D.A. Stracke, *Iets over punctuatie in Middelnederlandsche dichtwerken*, *Leuvensche Bijdragen*, 9 (1910), p. 213-243; D.A. Stracke, *Een Lutgartcollatie*, *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1927, p. 853-873; J. van Mierlo, *Willem van Affligem en het Leven van Jesus en het Leven van Sinte Lutgart*, *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1935, p. 775-915; J. van Mierlo, *Het Leven van Sinte Lutgart oorspronkelijk Limburgsch?* *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1936, p. 627-643; J. van Mierlo, *Geestelijk eptek der middeleeuwen*, Brussel, 1939, p. 101-159; D.A. Stracke, *Over den berijmer der Kopenhaagsche Lutgart*, *Ons Geestelijk Erf*, 20 (1946), p. 50-101; W.H. Beuken, *Lutgart-problemen*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 66 (1949), p. 11-22, 98-111; *Gyllene böcker; Illuminerade medeltida handskrifter i dansk och svensk ägo*, Stockholm, Nationalmuseum, mei-september 1952, p. 41, nr. 52; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*. *Catalogus*, Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 17 juli-25 augustus 1954, p. 16-17, nr. 7; G.I. Lieftinck, *Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taalen Letterkunde*, 72 (1954), p. 190-200; G. Hendrix, *Willem van Affligems auteurschap van het Leven van Lutgart, getoetst aan het hoofdstuk-Thimere*, *Ons Geestelijk Erf*, 40 (1966), p. 343-349; J. Aerts, *Ridder Thimerus van Rogenier uit de Vita S. Lutgardis*, *Ons Geestelijk Erf*, 43 (1969), p. 316-323; G. Hendrix, *Naschrift bij de mededeling van J. Aerts*, *Ons Geestelijk Erf*, 43 (1969), p. 323-325; J. Aerts, *Opmerking bij het naschrift van G. Hendrix*, *Ons Geestelijk Erf*, 43 (1969), p. 325-326; N. Häring, *Der Literaturkatalog von Affligem*, *Revue Bénédictine*, 80 (1970), p. 95.

18. Broeder Geraert, Dat leven sinte luthgards; Broeder Geraert, Sinte kerstinen heilege leven

Broeder Geraert, *Dat leven sinte luthgards* en *Sinte kerstinen heilege leven*, resp. bewerkt naar Thomas van Cantimpré, *Vita piae Lutgardis* en *Vita Christinae Mirabilis*, Zuidwest-Limburg (Sint-Truiden), ca. 1370.

Pl. 20

Perkament; 117 bl. benevens fragmenten van 3 bl. en 51 knipsels (hartvormige bladwijzertjes); blad en bladspiegel resp. 166 × 177 mm en 113 × ca. 85 mm; 1 kol., 23 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Roodblauwe initialen met rood en blauw penwerk; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; rode titels en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en in het Lutgard-gedeelte in het begin van een zin rood doorstreept. Een aantal bladen in de rug doorgesneden, soms met enig tekstverlies. Voor en achter ontbreken bladen. Niet gebonden.

AMSTERDAM, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, I G 57 en I G 56.

Broeder Geraert, een minderbroeder, bewerkte het leven van Christina van Sint-Truiden, genaamd de Wonderbare (1150-1224) en dat van de H. Lutgard van Tongeren (1182-1246) in Dietse verzen, resp. naar de *Vita piae Lutgardis* en de *Vita Christinae mirabilis* van Thomas van Cantimpré. *Sinte kerstinen heilege leven* en waarschijnlijk ook *Dat leven sinte luthgards* berijmde hij op verzoek van Maria van Hoye, die tussen 1359 en 1380 'cellarierster' of econome van de benedictinessenabdij Nonnemielen te Sint-Truiden is geweest. Geen van beide dichtwerken is volledig overgeleverd, daar er in het handschrift bladen ontbreken: van *Dat leven sinte luthgards* zijn ca. 3800 en van *Sinte kerstinen heilege leven* 1949 verzen bewaard gebleven. Dat een benedictines uit Nonnemielen Broeder Geraert verzocht die levens in de landstaal over te brengen, hoeft ons niet te verwonderen, daar zowel Christina de Wonderbare als de H. Lutgard van Tongeren een deel van hun leven in de abdij van Nonnemielen hebben doorgebracht. Vermeldenswaard is ook dat in het Middelnederlands nog een prozavertaling van de *Vita Christinae Mirabilis* van Thomas van Cantimpré heeft bestaan, die in de hss. Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, G V 1 (olim A 234); Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1211 en Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch. q. 144 bewaard is gebleven.

Het hier besproken handschrift dat aan de abdij van Nonnemielen heeft toebehoord, is waarschijnlijk het manuscript dat Broeder Geraert aan Maria van Hoye heeft aangeboden. Toen de abdij van Nonnemielen in 1796 werd opgeheven, werd het door de zusters,

die het bijzonder op prijs stelden, uit de handen van de Fransen gered. Régine de Musiel, de laatste benedictines van Nonnemielen, die op 28 september 1836 op 83-jarige leeftijd in het kasteel van Nieuwerkerken overleed, vermaakte het handschrift aan het klooster te Kolen, toen bewoond door Franse zusters. Die zusters, die de waarde ervan niet beseften, hadden reeds enkele bladen tot hartvormige bladwijzertjes verknipt, toen een zekere Aerts, een Sint-Truidense schilder, het in ruil voor lijm en behangpapier in zijn bezit kreeg. Door toedoen van een gemeenschappelijke vriend stond hij het af aan J.H. Bormans (1801-1878), een geboren Sint-Truidenaar, professor aan de universiteit te Luik, die het leven van Christina de Wonderbare in 1850 en het leven van de H. Lutgard in 1857-1858 in het licht gaf. Door bemiddeling van J. Verdam schonk S. Bormans, zoon van J.H. Bormans, het handschrift, samen met een aantal Middelnederlandse fragmenten, die aan zijn vader hadden toebehoord, aan de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

C.P. S[errure], [*Bericht over de ontdekking van een handschrift met het leven van Christina de Wonderbare en het leven van de H. Lutgard*], Kunst- en Letterblad, 1 (1840), p. 80, kol. 2; J.H. Bormans, *Ontdekking, lotgevallen, nadere beschrijving en een paer uittreksels van 't HS. bevattende de ouddietsche berijming der levens van de H. Lutgardis en de H. Christina*, De Middelaer of Bijdragen ter bevordering van tael, onderwijs en geschiedenis, 1 (1840-1841), p. 142-150 en 185-200; 3 (1842-1843), p. 291-304; *Leven van Sinte Christina de Wonderbare, in oud-dietsche rijmen, naer een perkementen handschrift uit de XIV^{de} of XV^{de} eeuw*, met inleiding, aenteekeningen en andere bijvoegsels, voor de eerstemaal uitgegeven door J.H. Bormans, Gent, 1850; J.H. Bormans, *Het leven van Sinte Lutgardis, een Dietsch gedicht, ten laetste van de tweede helft der XIV^{de} eeuw, naar het oorspronkelijk handschrift van Broeder Geraert*, De Dietsche Warande, 3 (1857), p. 37-67, 132-165 en 285-322; 4 (1858), p. 155-170 en 267-302, ook afzonderlijk Amsterdam, 1857; G. Kalff, *Handschriften der universiteitsbibliotheek te Amsterdam*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 9 (1890), p. 162-163; M.B. Mendes da Costa, *De handschriften der stedelijke bibliotheek met de latere aanwinsten*, Amsterdam, 1902, p. 101, nr. 583 en 584 (*Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. Catalogus der handschriften*, 2); W. Schmitz, *Het aandeel der minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur*, Nijmegen-Utrecht, [1936], p. 15-18; J. van Mierlo, *Geestelijke epiek der middeleeuwen*, Brussel, 1939, p. 169-182; L. Ceyskens, *Poging om het Leven van Sinte Kerstine chronologisch te situeren*, Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taalen Letterkunde, 1947, p. 77-94; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 17 juli-25 augustus 1954, p. 47-49, nr. 66 en 67; *Verwijs' Bloemlezing uit de Middelnederlandse dichtkunst*, herzien door C.C. de Bruin, III, Zutphen, 1958,

p. 161-165; J.L.J. Huydts, *Sinte Kerstinen heilege leven van Broeder Geraert*, Uit de school van Michels. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L.C. Michels bij zijn afscheid als hoogleraar te Nijmegen op 30 mei 1958, Nijmegen, 1958, p. 45-67; *Christina en Kristien*, saamgestel deur G.S. Nienaber en A.P. Grové, Kaapstad-Bloemfontein-Johannesburg, [1960].

19. Leven van de H. Trudo

Leven van de H. trudo, bewerkt naar Theodoricus van Sint-Truiden, *Vita sancti Trudonis*, fragmenten, waarschijnlijk Sint-Truiden, ca. 1400.

Perkament; 2 bovenaan besnoeide bl.; blad oorspronkelijk ca. 290 × 200 mm, thans nog 264 × 188 mm; bladspiegel oorspronkelijk ca. 230 × 150 mm, thans nog 224 × 150 mm; 2 kol.; oorspronkelijk 50, thans nog 48 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Afwisselend rode en blauwe lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept. Modern kartonnen bandje.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, IV 175.

Het berijmde leven van Sint-Trudo, een bewerking van de *Vita sancti Trudonis* van Theodoricus van Sint-Truiden, was een omvangrijk dichtwerk van naar schatting 7.700 verzen, waarvan de 384 deels onleesbare verzen, die op dit dubbel blad voorkomen, de schamele overblijfselen zijn. Waarschijnlijk werd dit dichtwerk geschreven door een monnik uit de beroemde abdij van Sint-Truiden, die door Sint-Trudo werd gesticht, waar hij eeuwenlang intens werd vereerd en die bovendien een brandpunt van cultuur is geweest, waar de letteren met voorliefde werden beoefend. In de *Gesta abbatum Trudonensium* wordt er uitdrukkelijk gezegd dat er zich onder Willem van Affligem, abt van Sint-Truiden van 1277 tot 1297, in de abdij verschillende geletterde monniken bevonden, die in het Diets, het Frans en het Latijn bedreven waren. Al valt niet te bewijzen dat het dichtwerk zo hoog opklimt, ook in later tijd zullen er in de abdij monniken geleefd hebben, die een Latijns leven van de stichter daarvan in Dietse verzen konden bewerken. Toch is het niet onmogelijk dat het dichtwerk door een dichter van buiten de abdij is geschreven, die ofwel in opdracht van deze laatste werkte, ofwel gewoonweg door de stof werd aangetrokken, waarvan ontegenzeggelijk een zekere bekoring uitgaat. Theodoricus van Sint-Truiden verdeelde zijn *Vita sancti Trudonis* in twee boeken van resp. 18 en 21 hoofdstukken. De bewaarde verzen behoren tot het eerste boek. De verzen op het eerste blad van het dubbel blad sluiten niet aan bij die op het tweede blad,

daar er zich tussen de twee bladen ten minste één dubbel blad heeft bevonden. De 192 verzen op het eerste blad komen overeen met het slot van het tweede hoofdstuk en met bijna geheel het derde kapittel. Daarin wordt, uitvoeriger dan in het Latijnse voorbeeld, de episode van de boze vrouw verhaald, die door God met blindheid werd geslagen, omdat zij op aanstoken van de duivel het kerkje had omvergegooid dat door de kleine Trudo was gebouwd, maar die door tussenkomst van de H. Trudo opnieuw ziende werd. De 192 verzen op het tweede blad beantwoorden aan het slot van het achtste hoofdstuk, aan het negende hoofdstuk en aan het begin van het tiende kapittel. Daarin wordt de episode verhaald, waarin Remaclus Trudo als zijn geestelijke zoon aanneemt en hem aanraadt zich naar Glodulphus, bisschop van Metz, te begeven en hem zijn goederen in Haspengouw af te staan.

Het berijmde leven van Sint-Trudo werd, waarschijnlijk in het midden van de 15de eeuw, in proza bewerkt. De bewerker heeft verouderde woorden door nieuwe vervangen, de rijmen weggewerkt en de zinsbouw aangepast, maar overigens zoveel woorden, wendingen en zinsneden uit zijn voorbeeld overgenomen dat de samenhang tussen beide levens niet te loochenen valt. Zoals het berijmde leven is ook de prozabewerking fragmentarisch bewaard. Alles bij elkaar zijn er slechts een dertigtal, meest gehavende, bladen, thans als hs. IV 174 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berustend, tot ons gekomen. Zij hebben behoord tot een handschrift van ca. 1470, waarschijnlijk afkomstig uit het klooster Sint-Luciendal te Sint-Truiden.

De fragmenten van het berijmde leven van Sint-Trudo werden op 11 december 1961, in opdracht van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, door het antiquariaat Maggs Bros op een veiling bij Sotheby te Londen gekocht. De fragmenten van de prozabewerking werden in maart 1957 door K. Stevaux te Molveren, een gehucht van Sint-Truiden, ontdekt en later aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel verkocht. Op 8 januari 1962 werden de fragmenten van het berijmde leven en van de prozabewerking in de handschriftenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek opgenomen.

Catalogue of Important Western and Oriental Manuscripts and Miniatures etc. Which will be sold by Auction by Messrs. Sotheby & Co.,... on Monday, the 11th December 1961..., Londen, 1961, p. 46, nr. 147; *Bulletin K.B.*, 6 (1962), p. 58; J. Deschamps, *Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo*, Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letter-

kunde en Geschiedenis, 16 (1962), p. 219-284; J. Deschamps, *Middel nederlandse levens van Sint-Trudo*, De Tijdspiegel, 18 (1963), p. 146-152; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 46-47, nr. 35.

20. Die dietsche doctrinale; Beatrijs; Jacob van Maerlant, Die heimelicheit der heimelicheden

Die dietsche doctrinale, bewerkt naar Albertanus van Brescia, *De amore et directione Dei et proximi et aliorum rerum*; Beatrijs; Jacob van Maerlant, *Die heimelicheit der heimelicheden*, bewerkt naar Philippus Tripolitanus, *Secreta secretorum*, en andere teksten, Brabant, ca. 1374.

Perkament, 3 + 80 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 257 × 190 mm en ca. 185 × ca. 155 mm; 2 kol., 37 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers op de versozijde van J tot xlvj; moderne inktfoliëring van 1 tot 47 en daarbij aansluitend moderne potloodfoliëring van 48 tot 76; bovendien zijn fol. 61-76 nog van 1 tot 16 met inkt gefolieerd. Eén hand (littera textualis). Zes gehistorieerde initialen met randwerk; een gouden initiaal op een wit gefiligraneerde blauw-paarse grond; gouden lombarden met zwart en blauwe lombarden met rood penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels. Op fol. 1r^ob, in het rood: Jnt iaer ons heeren .M.ccc.lxxiiij. es die sondach lettere op .a. ende de mane es prime op .vij. Perkamenten (hoornen) band uit het begin van de 18de eeuw; vooren achterplat met dubbele gouden filets en kronen versierd; rug met gouden filets en ruitvormige bloemornamenten; rood en blauw gespikkelde sneden.

Pl. 21

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 76 E 5.

Dit handschrift, gewoonlijk het Beatrijs-handschrift genoemd, omdat de beroemde legende van Beatrijs erin voorkomt, bestaat uit vier gedeelten. Het eerste gedeelte (fol. 1r^o-46V^o) bevat *Die dietsche doctrinale*, een leerdicht over liefde en vriendschap en deugden en ondeugden, bewerkt naar *De amore et dilectione Dei et proximi et aliorum rerum* van Albertanus van Brescia. Behalve in dit handschrift is *Die dietsche doctrinale* nog volledig bewaard gebleven in de hss. Bremen, Staatsbibliotheek, Mscr. b. 2, nr. 4; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4806-07, 12.121, 15.659-61 en II 182; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 942; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 J 59 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 191. Bovendien komen er fragmenten van voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 398, 2a, 2b en 3; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1617, 1636 en 2210; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 D 3 en 131 D 7; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 193 en 1527, 13-15;

Londen, British Museum, Add. 34.392; Eton, Eton College; Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 751, 29 en 30, Ms. germ. fol. 757, 14 en 15, Ms. germ. quart. 1715 en Ms. germ. okt. 635 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 4 F 18. Onder de titel *Den duytschen doctrinael* werd het werk in 1489 te Delft gedrukt (Campbell, 604). Een Ripuarisch afschrift is in hs. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2278, een Middelnederduits afschrift in hs. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Blankenburg 127A bewaard gebleven. Deze Middelnederduitse omzetting werd in 1507 te Maagdenburg gedrukt (Borchling-Claussen, I, 416).

Het tweede gedeelte van het handschrift (fol. 47v^oa-54v^o) bevat de meesterlijke berijming van de legende van zuster Beatrijs, die alleen in dit manuscript bewaard is gebleven. Versies van deze legende komen reeds voor in de *Dialogus miraculorum* (ca. 1220) en de *Libri VIII miraculorum* (ca. 1237-1238) van Caesarius van Heisterbach, welke laatste versie als bron van het Middelnederlandse dichtwerk mag beschouwd worden. Het derde gedeelte (fol. 54v^o-61r^o) bestaat uit een aantal korte catechetische teksten en *Dit es vanden aflaten van Rome*, een beschrijving van de kerken van Rome en een opsomming van de aflaten, die aldaar te verdienen zijn. Het vierde gedeelte (fol. 61v^o-67r^o) bevat *Die heimelicheit der heimelicheden* van Jacob van Maerlant, bewerkt naar de *Secreta secretorum* van Philippus Tripolitanus, een compilatiewerk met een veelsoortige inhoud, waarin o.a. een vorstenspiegel en een gezondheidsleer voorkomt. Behalve in dit handschrift is *Die heimelicheit der heimelicheden* nog volledig in hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22, nagenoeg volledig in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 169 en fragmentarisch in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.624-41 bewaard gebleven.

Het hier besproken handschrift is in Brabant geschreven, waarschijnlijk in Brussel of in de omgeving daarvan. Het heeft toebehoord aan Nicolaas Heinsius (1620-1681), filoloog en Neolatijs dichter, wiens bibliotheek in 1682 te Leiden is geveild. In zijn *Boek-zaal der Nederduitsche Bybels* heeft I. Le Long in 1732 enige kleine stukken uit het handschrift uitgegeven zonder de eigenaar ervan te vermelden. Het is eigendom geweest van de Amsterdamse boekverkoper Pieter van Damme (1727-1806), die zich in 1764 op een veiling te 's-Gravenhage van zijn handschrif-

ten ontdeed. Later was het in het bezit van C. van Buuren, boekverkoper te 's-Gravenhage, wiens bibliotheek in 1779 adaar is geveild. In 1784, toen J.A. Clignett en J. Steenwinkel hun voorrede tot hun uitgave van de *Spieghel Historiae* schreven, was het reeds in het bezit van de landsadvokaat Mr. J. Visser (1724-1804) te 's-Gravenhage. In 1809 werd het, samen met de handschriften en oude drukken van J. Visser, door diens erfgenamen aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage verkocht.

Cat.-N. Heinsius, II, Leiden, [1682], p. 249, nr. 27; I. le Long, *Boek-zaal der Nederduitsche bybels*, Hoorn, 1764², p. 297-301; Cat.-P. van Damme, I, 's-Gravenhage, 1764, p. 225, nr. 1582; Cat.-C. van Buuren, 's-Gravenhage, 1779, p. 4, nr. 39; N.C. Kist, *De aflaten der zeven kerken van Rome*, Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland, 6 (1835), p. 301-318; *De heimelijkheid der heimelijkheden. Dichtwerk, toegekend aan Jacob van Maerlant*. Met eene inleiding en aantekeningen uitgegeven door J. Clarisse, Dordrecht, 1838; *Beatrijs. Eene sproke vit de XIIIe eeuw*, uitgegeven en opgehelderd door W.J.A. Jonckbloet, 's-Gravenhage, 1841; *Die dietsche doctrinale, leerdicht van den jare 1345, toegekend aan Jan Deckers, clerck der stad Antwerpen*, uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet, 's-Gravenhage, 1842; *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt* [door J. van Vloten], Leiden-Amsterdam, 1851, p. 61-68; *Beatrijs en Carel ende Elegast*, uitgegeven en toegelicht door W.J.A. Jonckbloet, Amsterdam, 1859; D.C. Tinbergen, *Des coninx samme*, Leiden, [1900-1907], p. 142-147; *Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der heimelijkheden*. Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aantekeningen voorzien door A.A. Verdenius, Amsterdam, 1917; *Beatrijs*. Eerste integrale reproductie van het handschrift, naast de tekst in typographie, onder de leiding van A.L. Verhofstede; met een bijdrage van J. van Mierlo; een beschrijving van de codex door G.I. Lieftinck; een bibliographie door R. Roemans en een nota betreffende het middeleeuwse schrift door L. de Man, Antwerpen, [1948²]; *Beatrijs*. Naar het Haagse handschrift uitgegeven door D.C. Tinbergen. Zeventiende druk bezorgd door L.M. van Dis, Groningen, 1959 (*Van alle tijden*); J. van Mierlo, *Geestelijke epiek der middeleeuwen*, Amsterdam, 1939, p. 207-249 (*Bibliotheek der Nederlandse Letteren*); *Der leyen doctrinal. Eine mittelniederdeutsche Übersetzung des mittelniederländischen Lehrgedichts Dietsche doctrinale*. Herausgegeben von G. Ljunggren, Lund-Kopenhagen, [1963], p. 25 en passim (*Lunder germanistische Forschungen*, 35); *Beatrijs*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door F. Lulofs, Zwolle, 1967² (*Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde*, 24); *Beatrijs*. Uitgegeven door R. Roemans en H. van Assche, Amsterdam, 1968⁷ (*Klassieke Galerij*, 21); *Beatrijs*. Uitgegeven door A.C. Bouman, Pretoria, 1968² (*Van stamverwante Bodem*, 6); *Beatrijs*. Naar het Haagse handschrift uitgegeven door D.C. Tinbergen. Twintigste druk bezorgd door L.M. van Dis, Groningen, 1970 (*Van alle Tijden. Bibliotheek van Nederlandse Letterkunde*); *Beatrijs*. Met inleiding en aantekeningen van W.H. Beuken, 's-Hertogenbosch, 1970⁷ (*Malmbergs Nederlandse Schoolbibliotheek*); *Beatrijs*. Met inleiding en aantekeningen van G. Kazemier, Zutphen, [1971], (*Klassiek Letterkundig Pantheon*).

21. Het Comburgse handschrift

Het Comburgse handschrift, Oost-Vlaanderen (Gent?), ca. 1380-1425.

Perkament; 334 bl.; blad 267×195 mm; 2 kol. Zes stukken. Zwarte inkt-foliëring met Arabische cijfers, nadat de zes stukken samen waren gebonden (ca. 1500). Tien handen (littera textualis): de eerste hand schreef fol. $1r^{\circ}a-85v^{\circ}a$ en $283r^{\circ}a-310v^{\circ}a$; de tweede hand fol. $87r^{\circ}a-128v^{\circ}b$; de derde hand fol. $128v^{\circ}b-130v^{\circ}b$; de vierde hand fol. $131r^{\circ}a-178r^{\circ}b$; de vijfde hand fol. $179r^{\circ}a-234v^{\circ}b$, $261r^{\circ}a-281v^{\circ}b$ en $335r^{\circ}a-346r^{\circ}b$; de zesde hand fol. $235r^{\circ}a-260v^{\circ}b$; de zevende hand fol. $310v^{\circ}a-311v^{\circ}b$; de achtste hand fol. $311v^{\circ}b-334v^{\circ}b$, de negende hand fol. $85v^{\circ}b-86r^{\circ}a$ en de tiende hand zes verzen op fol. $178v^{\circ}a$. Eerste stuk (fol. 1-86): bladspiegel 220×153 mm; 42 rr. per kol.; moderne potloodfoliëring; blauw-rode initiaal met rood en zwart (waarschijnlijk oorspronkelijk paars) penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; uitstaande beginletters van de verzen afzonderlijk rood doorstreept; rode paragraaftekens. Tweede stuk (fol. 87-130): bladspiegel $217 \times ca. 145$ mm; 36 rr. per kol.; opengewerkte rode initiaal, rode initialen, lombarden, titels en paragraaftekens; uitstaande beginletters van de verzen afzonderlijk rood doorstreept. Derde stuk (fol. 131-178): bladspiegel 220×142 mm: 38 of 39 rr. per kol.; rode lombarden en paragraaftekens; rode en rood doorstreepte zwarte titels. Vierde stuk (fol. 179-234): bladspiegel 230×140 mm; 42 rr. per kol.; moderne potloodfoliëring midden in de onderste marge; rode initialen, lombarden en titels; uitstaande beginletters van de verzen doorlopend rood doorstreept. Vijfde stuk (fol. 235-281): bladspiegel 225×155 mm, 42 of 43 rr. per kol., moderne potloodfoliëring midden in de onderste marge; rode initialen, lombarden, titels en paragraaftekens; uitstaande hoofdletters van de verzen doorlopend rood doorstreept. Zesde stuk (fol. 282-347): bladspiegel: 230×150 à 160 mm; 42 rr. per kol.; een opengewerkte rood-blauwe initiaal; rode lombarden; moderne potloodfoliëring midden in de onderste marge; uitstaande hoofdletters afzonderlijk rood doorstreept behalve op fol. $337r^{\circ}a-346r^{\circ}b$, waar die hoofdletters doorlopend rood zijn doorstreept. Zestiende-eeuwse wit zwijnsleren band op beuken borden; voorplat versierd met een paneelstempel, rolstempels en filets, achterplat slechts met rolstempels en filets; sporen van twee sloten; rug aan de voorzijde gebarsten en daarom aldaar met een strook zwijnsleer van 45 mm breed overplakt; borden naar binnen afgeschuind.

Pl. 22 en 23

STUTTGART, WÜRTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK,
Cod. poet. et philol. fol. 22.

Het Comburgse handschrift, zo genoemd naar het Ritterstift Comburg (vóór 1488 een benedictijnenabdij) bij Schwäbisch-Hall in Baden-Württemberg, waaraan het tussen ca. 1536 en 1803 heeft toebehoord, is één van de belangrijkste Middelnederlandse handschriften, die bewaard zijn gebleven. Het bestaat uit zes stukken, waarvan althans het eerste, het vierde, het vijfde en het zesde stuk door

nauw samenwerkende kopiisten zijn geschreven, daar de eerste hand delen van het eerste en het zesde stuk en de vijfde kopiist

delen van het vierde, het vijfde en het zesde stuk heeft geschreven. De zes stukken werden omstreeks 1500 samengebonden en met Arabische cijfers gefolieerd. Nadat het handschrift in het bezit van het Ritterstift Comburg was gekomen, werd het in zijn huidige band gebonden; hierbij werd de bovenste marge (vgl. de gedeeltelijk weggesneden foliëring voorin) besnoeid.

Uit de inhoud van het handschrift, die uit een vijftigtal stukken bestaat, vermelden we slechts: *Die rose* van Hein van Aken (fol. 1r^oa-85v^oa), bewerkt naar *Le roman de la rose* van Jean de Meung en Guillaume de Lorris, eveneens bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 1171 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen XXIV, alsook fragmentarisch in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I A 24^{b en c} en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1374 en 1638; *De heimelicheit der heimelichheden* van Jacob van Maerlant, bewerkt naar het *Secretum secretorum*, ook overgeleverd in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 5 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 169, alsook gedeeltelijk in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.624-41; *Die boec van seden* (fol. 102v^oa-110r^ob), een zedenkundig leerdicht, eveneens fragmentarisch bewaard in hs. Oudenaarde, Stadsarchief en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 39; *De boec van Catoene* (fol. 110r^ob-112r^ob), een bewerking van de *Disticha Catonis*, eveneens volledig of fragmentarisch bewaard in de hss. Oudenaarde, Stadsarchief; Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 751, 31 en 32 en Ms. germ. quart. 557; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 221 en München, Bayerische Staatsbibliothek, cod. germ 102, alsook in drie drukken, waarvan de oudste omstreeks 1500 bij Henr. Eckert van Homberch te Antwerpen is verschenen (Nijhoff-Kronenberg, 541); *De eerste Martijn, Dander Martijn* en *Van der drievoudecheide* (fol. 112r^ob-124v^ob), drie strofische gedichten van Jacob van Maerlant, nog overgeleverd in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 F 19 en 76 E 6; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1374; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405 en Oxford, Bodleian Library, ms. Canon, Misc. 278, alsook in een druk van 1496 door Henrick die Lettersnider te Antwerpen (Campbell, 1026), en fragmentarisch in de hss. Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde en Heidelberg, Universiteitsbibliotheek, Heidelb. 362^a, 83; *Het boec van Sidrac* (fol.

131r^oa-174v^ob), een vertaling van *Le livre de Sidrac* of *La fontaine des sciences*, waarin Sidrac de filosoof ruim 400 vragen van koning Boctus beantwoordt, ook bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1714; *olim* Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. germ. 24 fol.; Kaliningrad (Königsberg), Universiteitsbibliothek, 903; Londen, British Museum, Add. 10.286 en Oxford, Bodleian Library, Ms. Marshall 28, alsook fragmentarisch in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 398, 4 en IV 636, 5 en 6; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2749, 7; Hasselt, Rijksarchief, fragm. neerl. 2 en Münster, Universiteitsbibliothek, 1271, 2; *Van sente Brandane* (fol. 179r^or-192r^oa), het verhaal van een wonderlijke zeereis door Brandaan en zijn metgezellen, eveneens grotendeels overgeleverd in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623; *Vanden vos Reynaerde* (fol. 192v^oa-213r^ob), ook volledig bewaard in hs. Schloss Dyck bij Neuss en fragmentarisch in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 774; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 3321 en Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 B 5; *Van den coninc Saladijn en van Hughen van Tabaryen* (fol. 229v^oa-231r^ob), een bewerking van *L'ordre de chevalerie*, een gedicht, waarin Hughe van Tabarië, een gevangengenomen kruisridder, sultan Saladijn in de verheven ridderidealen inwijdt, eveneens overgeleverd in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.642-51 en Oxford, Bodleian Library, Ms. Marshall 29; *Van zeden* (fol. 261v^ob-265r^oa), een bewerking van de *Facetus*, een in de middeleeuwen veel gebruikt schoolboekje met ruim 125 zedenlessen, en de *Rijmkroniek van Vlaanderen* (fol. 282r^oa-346r^ob), alléén bewaard in het hier besproken handschrift, waarin de geschiedenis van Vlaanderen van de forestier Liederik (792) tot aan het begin van de regering van Jan zonder Vrees (1405) wordt behandeld. Deze rijmkroniek telt 10.571 verzen, waarvan het grootste gedeelte (vs. 1-8839) naar Latijnse en Franse kronieken is bewerkt, maar het laatste gedeelte (vs. 8840-10571) omstreeks 1415-1420 door een tijdgenoot is geschreven, die gedeeltelijk ooggetuige van de door hem verhaalde gebeurtenissen moet zijn geweest.

De vraag rijst hoe het handschrift dat waarschijnlijk in Gent is tot stand gekomen, in de bibliotheek van het Ritterstift Comburg is beland. Het kan in het bezit van de Brusselse kanunnik Gernandus von Schwalbach, geboortig uit Hessen, zijn geweest, die het in 1536, toen hij Brussel verliet om deken van het Ritterstift Comburg te worden, kan hebben meegenomen. In 1578 liet Erasmus Neu-

stetter (1522-1594), eerst deken, daarna proost van het Ritterstift Comburg, het wapen van zijn geslacht aanbrengen. In 1802 werd het Ritterstift opgeheven. In 1805 werd het handschrift door F.D. Gräter (1768-1830), toen rector van het gymnasium te Schwäbisch-Hall, in de Comburgse bibliotheek ontdekt, die kort daarna door Frederik, koning van Württemberg, aan de Königliche Öffentliche Bibliothek, thans Württembergische Landesbibliothek, te Stuttgart werd geschonken.

F.D. Gräter, *Über die Merkwürdigkeiten der Comburger Bibliothek. Ein Programm an der Jahresfeyer des glorreichen Geburtsfests Seiner Churfürstlichen Durchlaucht Friedrichs des Zweyten, Herzogs zu Württemberg, den 6ten November 1805*, Hall, 1806, p. 19; F.D. Gräter, *Über die Merkwürdigkeiten der Comburger Bibliothek, Drittes Heft. Ein Programm bey den auf allerhöchsten Befehl der Königlichen Oberstudiendirection den 29sten Sept. 1806 in dem Königlichen Gymnasium ill. zu Hall eröffneten Herbstprüfungen*, Hall, 1806, p. 8-11; F. Weckerlin, *Zur Geschichte, und Litteratur der altflandrischen Sprache überhaupt*, Beyträge zur Geschichte altteuscher Sprache und Dichtkunst, Stuttgart, 1811, p. 100-125; F. Weckerlin, *Zur Geschichte und Literatur des Reineke Fuchs insbesondere*, Beyträge zur Geschichte altteuscher Sprache und Dichtkunst, Stuttgart, 1811, p. 125-151; F.D. Gräter, *Über die Merkwürdigkeiten der Bibliothek des ehemaligen Ritterstifts Comburg am Kocher*, Braga und Hermode, 5 (1812), p. 230, 236, 251, nr. 22 en p. 265-375; J. Grimm, *Reinhart Fuchs*, Berlijn, 1834, p. 115-234; *Denkmäler altniederländischer Sprache und Litteratur*. Nach ungedruckten Quellen herausgegeben von E. Kausler, Tübingen, 1840-1866, 3 dln.; *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*, uitgegeven door Ph. Blommaert, II, Gent, 1841, p. 1-28; *Die Dietsce Catoen, een Middelnederlandsch leerdicht*. Kritisch uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet, Leiden, 1846; *De boec van Catone, een Dietsch leerdicht, uit het Latyn, naaer een handschrift van het einde der XIIIe eeuw*, [uitgegeven door D.J. Vander Meersch], Gent, [1846], p. 18, 91-94 en passim; *Der leken spiegel, leerdicht van den jare 1330, toegekend aan J. Deckers, klerk der stad Antwerpen*, uitgegeven door M. de Vries, I, Leiden, 1848, p. CXXXII-CXXXIII; *Reinaert de Vos, episch fabeldicht van de twaelfde en dertiende eeuw*, met aenmerkingen en ophelderingen van J.F. Willems, Gent, 1850², p. 1-141; *Vanden vos Reinaerde*. Uitgegeven en toegelicht door W.J.A. Jonckbloet, Groningen, 1856; *Jacob van Maerlant's Wapene Martijn met de vervolgen*, kritisch uitgegeven en toegelicht. Academisch proefschrift door E. Verwijs, Deventer, 1857, p. XXXIX en passim; *Rymkroniek van Vlaenderen, naer het Comburgsche handschrift*, Corpus chronicorum Flandriae, edidit J.J. de Smet, IV, Brussel, 1865, p. 587-898; *Die Rose van Heinric van Aken, met de fragmenten der tweede vertaling*, uitgegeven door E. Verwijs, 's-Gravenhage, 1868; *Van Sinte Brandane* door W.G. Brill, Groningen, 1871; *Reinaert. Willems Gedicht Van den vos Reinaerde und die Umarbeitung und Fortsetzung Reinaerts historie*. Herausgegeben und erläutert von E. Martin, Paderborn, 1874, p. VI en VI, 1-105 en 345-385; *Jacob van Maerlant, Strophische gedichten*, uitgegeven en toegelicht door E. Verwijs,

Groningen, 1879; A. Beets, *De 'Disticha Catonis' in het Middelnederlandsch*, Groningen, 1885; *Van den vos Reynaerde*, uitgegeven door W.L. van Helten, Groningen, 1887; H. Pirenne, *La Rijmkroniek van Vlaenderen et ses sources*, Comptes rendus des séances de la Commission royale d'histoire, 4e Série, 15 (1888), p. 346-364; *Die bouc van seden. Een Middelnederlandsch zedekundig leerdicht*, na Kausler, volgens het Comburger handschrift, opnieuw uitgegeven en toegelicht door W.H.D. Suringar, Leiden, 1891; F.A. Stoett, *Van begrijpe*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 11 (1892), p. 210-212; *Van zeden. Een tweede Middelnederlandsch zedekundig leerdicht*, uit het Comburger handschrift voor 't eerst uitgegeven en toegelicht door W.H.D. Suringar, Leiden, 1892; *Van Sente Brandane* naar het Comburgsche en het Hulthemsche handschrift opnieuw uitgegeven door E. Bonebakker, Amsterdam, 1894; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten* door J. Franck en J. Verdam, Leiden, [1898], p. XI, XIV en passim; J. Franck, *Aus der Komburger Handschrift*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 17 (1898), p. 269-283; C.G.N. de Vooy, *De Middelnederlandse legenden over Pilatus, Veronica en Judas*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 20 (1901), p. 125-165; *Van den vos Reynaerde*. Opnieuw naar het Comburgse handschrift uitgegeven met inleiding, aantekeningen en woordenlijst door F. Buitenrust Hetteema en J.W. Muller, Zwolle, 1903-1910, 2 dln. (*Zwolse Herdrukken*, 18 en 20); M. Boas, *Het Latijnse origineel der Middelnederlandse Cato-bewerking*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 29 (1910), p. 182-206; *Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der heimelikheden*. Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aantekeningen voorzien door A.A. Verdenius, Amsterdam, 1917, p. 70-72 en passim; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten*. Nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam door J. Verdam en P. Leendertz Jr., Leiden, 1918, p. XIII, XVII en passim; J.F.J. van Tol, *Middelnederlandse en Middelnederduitse Sidrac-handschriften*, Tijdschrift voor Taal- en Letteren, 1934, p. 34; J.F.J. van Tol, *Het Boek van Sidrac in de Nederlanden*, Amsterdam, 1936, p. LXII en LXIII; *De reis van Sente Brandane*. Naar den Comburgschen tekst uitgegeven met inleiding, aantekeningen en bibliografie door A.T. Bellemans, Antwerpen, 1942 (*Klassieke Galerij*, 5); *Hein van Aken, Van den coninc Saladijn ende van Hughen van Tabaryen*. Bezorgd door P. de Keyser, Leiden, 1950 (*Textus minores*, 15); *Van den vos Reynaerde, I. Teksten*. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500 door W.Gs Hellinga, Zwolle, 1952, p. 2-222 (slechts even bladzijden); *Reinaert de Vos*. Naar de oudste berijming uit de twaalfde eeuw en opnieuw in 1834 berijmd door J.F. Willems, ingeleid door W. Gs. Hellinga, 's-Gravenhage, 1958 (*Ooievaar*, 75); *Van den vos Reinaerde*. Uitgegeven, ingeleid en verklaard door P. de Keyser, Antwerpen, 1965⁵ (*Klassieke Galerij*, 8); W. Gs. Hellinga en P.J.H. Vermeeren, *Codicologie en filologie, XV. Filologie en paleografie, 2*, Spiegel der Letteren, 9 (1965-1966), p. 59-62; *Van Sente Brandane*. Tentoonstelling (14 oktober-23 december 1968), Utrecht, Instituut De Vooy, 1968, p. 10 en 22-25 (*Naar de letter*, 2); *Van den vos Reinaerde*. Uitgegeven door D.C. Tinbergen. Negentiende druk, verzorgd door L.M. van Dis, Groningen, 1969 (*Van alle tijden*).

22. Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*; Van den vos Reynaerde

Het Dyckse Handschrift, bevattend Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, bewerkt naar Thomas van Cantimpré, *De natura rerum* en Willem, *Vanden vos Reynaerde*, Utrecht, ca. 1375.

Perkament; 124 bl. (oorspronkelijk 126, want er ontbreekt een blad tussen fol. 8 en 9 en tussen fol. 14 en 15); blad en bladspiegel resp. 294 à 296 × 211 mm en 195 à 198 × 125 à 140 mm; 2 kol., 40 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Een rood-blaauwe initiaal met rood en zwart penwerk; rode en blauwe initialen; afwisselend rode en blauwe lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept. Oorspronkelijke wit varkensleren band op eiken borden; sporen van twee riemsluitingen; repen leder uit het voorplat weggesneden; rug grotendeels uitgevallen. Op fol. 1r^o, in de onderste marge, in een negentiende-eeuwse hand: Augustus Eugenius Comes in Salm et Reifferscheidt.

SCHLOSS DYCK.

Als eerste dichtwerk bevat dit handschrift *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant (fol. 1r^oa-102r^oa), een natuurkundig handboek in 13 boeken, samen ca. 16.660 verzen, geschreven omstreeks 1270 en opgedragen aan Nicolaas van Cats, heer van Noord-Beveland. De 13 boeken handelen achtereenvolgens over de mens en fabelachtige of mythologische wezens, de viervoeters, de vogels, de zeemonsters, de vissen, de slangen, de insecten, de bomen, de specerijen, de geneeskruiden, de bronnen, de stenen en de metalen. De besproken wezens of voorwerpen zijn volgens hun Latijnse naam alfabetisch gerangschikt. De nadruk ligt op de beschrijving van de wezens of de voorwerpen. Er komen ook zedenkundige bespiegelingen in voor, die echter in verhouding tot het geheel slechts een geringe plaats innemen. Als bron gebruikte Maerlant *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré (1201-ca. 1270), een natuurkundige encyclopedie, die in haar eerste redactie uit 19 en in haar tweede redactie uit 20 boeken bestaat. Hij volgde zijn bron getrouw, maar bekortte de tekst hier en daar en liet boek II (over de ziel) en boek XVI-XX (over chemische en kosmografische onderwerpen) onvertaald. Het is nog niet uitgemaakt, of hij de eerste of de tweede redactie van *De natura rerum* als bron gebruikte. Hij beschouwde Albertus Magnus en niet diens leerling Thomas van Cantimpré als de schrijver van *De natura rerum*. In een dertigtal van de 144 thans bekende handschriften van dat werk wordt het aan Albertus magnus toegeschreven. Blijkbaar gebruikte Maerlant dus een handschrift, waarin deze laatste als

auteur wordt genoemd. Behalve in net hier besproken handschrift is *Der naturen bloeme* nog in de volgende manuscripten bewaard gebleven: Bremen, Stadtbibliothek, Ms. 39; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.546; Detmold, Lippische Landesbibliothek, Ms. 70; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XVI; Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Philol. germ. 19 in scrinio; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 14A; Londen, British Museum, Add. 11. 390 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 58. 7 Aug. 2°. De hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.440 vormen samen één, zij het nog steeds defekte, codex. Verder zijn er nog een aantal fragmenten van andere handschriften bewaard gebleven o.a. Brugge, Stadsarchief; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 209, 4 en IV 398, 5; Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, F 46; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2749, 8; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 179 en 1527, 10-12; Mechelen, Stadsarchief en Nijmegen, Stadsarchief, 11.

Als tweede dichtwerk bevat het hier besproken handschrift *Vanden vos Reynaerde* (fol. 102r^ob-123r^ob), een dierenepos, op het einde van de 12de eeuw geschreven door Willem, een Vlaamse ‘clerck’, die te voren een ander, thans verloren werk, *Madoc* geheten, had geschreven dat toen een zekere bekendheid genoot, daar hij zich ‘Willem die Madocke madeke’ noemde. In dit handschrift zijn slechts 3393 in plaats van 3469 verzen overgeleverd. Voor het eerste gedeelte volgde Willem zeer zelfstandig *Le Plaid* van Perrot de Saint-Cloud; de tweede helft is blijkbaar oorspronkelijk. *Vanden vos Reynaerde* wordt soms *Reynaert I* genoemd om het te onderscheiden van *Reynaerts historie* of *Reynaert II*, een bewerking van *Vanden vos Reynaerde*, waaraan nog door de bewerker een vervolg werd toegevoegd. In het kort is de inhoud als volgt. Met Pinksteren houdt Nobel, de leeuw, koning der dieren, hofgericht. Reynaert, de vos, wordt door allerlei dieren aangeklaagd. Hij wordt ten hove gedagvaard en tot de galg veroordeeld. In een openbare biecht vertelt hij over een samenzwering tegen de koning door Bruin, de beer, en Isengrim, de wolf, en over een schat, die door hen is bij elkaar gebracht en te Kriekepitte bij Hulsterlo is verbonden. De koning en de koningin, belust op de schat, schenken

Reynaert vergiffenis. Hij mag op bedevaart naar Rome. Bruin en Isengrim worden in boeien geslagen en moeten een deel van hun huid afstaan om een bedevaarttas voor de loze bedevaarder te vervaardigen. Belijn, de ram, en Cuwaert, de haas, doen Reinaert uitgeleide tot Malpertuus, waar hij afscheid van vrouw en kroost wil nemen. Reinaert bijt Cuwaert het hoofd af, steekt het hoofd in de pelgrimstas en zendt Belijn daarmee naar de koning. Als de koning de tas opent en ziet dat hij door Reynaert lelijk is beetgenomen, ontslaat hij Bruin en Isengrim uit hun boeien. Behalve in het hier besproken handschrift is *Vanden vos Reynaerde* nog volledig in hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. 22 en fragmentarisch in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 774; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 3321 en Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 B 5 bewaard gebleven.

Het hier besproken handschrift is omstreeks 1375, waarschijnlijk in Utrecht, tot stand gekomen. Het werd pas in 1908 door H. Degering (1866-1942), de latere directeur van de afdeling handschriften van de Preussische Staatsbibliothek te Berlijn, in Schloss Dyck bij Neuss ontdekt.

J.M. Muller, *Een nieuw handschrift van den Reinaert*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1908, p. 109-188; L. Willems, *La découverte d'un nouveau manuscrit du Reinaert*, Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand, 16 (1908), p. 125-141; *Van den Vos Reynaerde*. Nach einer Handschrift des XIV. Jahrh. im Besitze des Fürsten Salm-Reifferscheidt auf Dyck, herausgegeben von H. Degering, Münster i. Westf., 1910; L. Willems, *Het nieuwe Reynaert-handschrift*, Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwesen, 8 (1910), p. 97-114; *Van den vos Reinaerde*. Naar de thans bekende handschriften en bewerkingen, kritisch uitgegeven met een inleiding door J.W. Muller, 1914; *Van den vos Reynaerde*, uitgegeven naar het Comburgse en Darmstadtse handschrift door F. Buitenrust Hetteema, naar het Dyckse handschrift door H. Degering, Zwolle, 1921 (*Zwolsche Herdrukken*, 18); *Van den vos Reinaerde*. Critisch uitgegeven door J.W. Muller, Leiden, 1944³, (*Leidsche Drukken en Herdrukken, uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Grote reeks, 1); *Van den vos Reynaerde*, I. *Teksten*. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500 door W. Gs. Hellinga, Zwolle, 1952; W. Gs. Hellinga, *Naamgevingsproblemen in de Reynaert*, Amsterdam, 1952, p. 3, 4 en 19 (*Bijdragen en Mededeelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, 3); A. Panthaleon van Eck-Kampstra, *Jacob van Maerlant's 'Der naturen bloeme'*. *Twee notities over handschriften*, Het Boek, 36 (1963-1964), p. 223; W. en L. Hellinga, *De betekenis van de incunabelkunde voor de neerlandistiek*, Dietse stu-

dies. Bundel aangebied aan Prof. Dr. J. du P. Scholtz by geleentheid van sy vyf-ensestigste verjaardag, 14 mei 1965, Kaapstad-Pretoria, 1965, p. 52-76; *Jacob van Maerlant's Der naturen bloeme*. Tentoonstelling (1 oktober 1970-1 februari 1971), Utrecht, Instituut De Vooys, 1970, p. 8-9 (*Naar de letter*, 4).

23. Reynaerts historie

a. Reynaerts historie (Reynaert II), waarskynlik Utrecht, ca. 1470.

Perkament; 6 + 120 + 6 bll.; blad en bladspiegel 245 × 175 mm en 165 à 168 × ca. 85 mm; 1 kol., 34 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (Claes van Aken, littera bastarda). Een blauwe initiaal met rood penwerk dat met groen is opgehoogd; afwisselend rode en blauwe lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept; beginletters van de kolommen groot geschreven en met zwart penwerk, vaak met grotesken, versierd; ruimte opengelaten voor 22 miniaturen, waarvan er enkele blykens lijmsporen werden ingeplakt, maar thans zijn verdwenen. Op de rectozijde van het tweede perkamenten schutblad voorin eigendomsmerken van twee bezitters: Dit boeck hoert toe margriet jan beijers dochter (begin 16de eeuw); Dit boeck hoert toe marija van ham haeijndrijck van bijler dochter dit is mijn moeder Aelke[n] (tweede helft 16de eeuw). Donkerrood marokijnen band (G. Dubois d'Enghien, 1967); rode sneden; op de binnenzijde van het voor- en het achterplat resp. het voor- en het achterplat van de vorige zeventiende- of achttiende-eeuwse bruin kalfsleren band, overdadig met een vignet, rolstempel, losse stempels en filets versierd.

Pl. 24

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 14.601.

b. Reynaerts historie (Reynaert II), fragment, Holland, 1475.

Papier; 6 bll.; blad en bladspiegel resp. 277 × 200 mm en 195 × ca. 165 mm; 2 kol., 45 à 48 rr. per kol. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers (bewaard zijn fol. xxxij-xxxvij). Eén hand (littera bastarda). Rode lombarden; beginletters van de verzen elk afzonderlijk rood doorstreept. Op fol. xxxvijv^o, door de kopiist, met zwarte inkt: Dit boec is ghescreuen in dien tiden Doemen screef Mcccc lxxv ende twe iden Op onser vrouwen avont inden oest God moet wesen ons alre troest AmeN. Kartonnen band met bruin leren rug en hoeken.

Pl. 25

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 75 B 7.

Omstreeks 1375 bewerkte een onbekend Vlaams dichter naar vorm en inhoud het dierenepos *Vanden vos Reynaerde*, geschreven omstreeks 1270, en voegde er een vervolg van ca. 4300 verzen aan toe, dat hij vrij, veel weglatend en nog meer toevoegend, naar een Franse branche heeft bewerkt. Dit dichtwerk telt 7794 verzen en

wordt naar de voorlaatste regel *Reynaerts historie* of ter onderscheiding van *Vanden vos Reynaerde* of *Reynaert I* ook *Reynaert II* genoemd. Het vervolg is grotelijks op hetzelfde stramien als *Vanden vos Reynaerde* geborduurd. Weer klagen dieren, waaronder de wolf Isegrijn, over Reynaert, weer wordt hij ten hove gedagvaard en weer weet hij in handige pleidooien zijn onschuld te bewijzen. Het verhaal eindigt met een kamp tegen Isegrijn, waaruit Reinaert, dank zij de raadgevingen van de apin Rukenau, als overwinnaar te voorschijn treedt. In triomf wordt hij door vrienden en magen naar Malpertuus teruggebracht. *Reynaerts historie* is slechts volledig in het boven beschreven Brusselse en fragmentarisch in het boven beschreven Haagse handschrift bewaard gebleven. In 1487 werd het dichtwerk, voorzien van aantekeningen in proza door Heinric van Alkmaer, door Gheraert Leeu te Antwerpen gedrukt (Campbell, 977a). Slechts zeven bladen van die druk worden in de Universiteitsbibliotheek te Cambridge bewaard (vroeger in het bezit van F.G.H. Culemann te Hannover). Naar die druk werd een Middelnederduitse *Reynke de Vos* bewerkt, waarnaar Goethe zijn *Reineke Fuchs* heeft geschreven. *Reynaerts historie* werd onder de titel *Die hystorie van Reynaert die Vos* ook in proza bewerkt. Die prozabewerking werd in 1479 door Gheraert Leeu te Gouda en in 1485 door J. Jacobsz. van der Meer te Delft gedrukt (Campbell, 976 en 977). Op de Goudse druk berust een Engelse vertaling, die door W. Caxton is vervaardigd en in 1481 en 1489 door hem is uitgegeven.

Het boven beschreven Brusselse handschrift werd omstreeks 1470, waarschijnlijk te Utrecht, door Claes van Aken geschreven. In het begin van de 16de eeuw behoorde het toe aan ‘margriet jan beijers dochter’ en in de tweede helft van de 16de eeuw aan ‘marija van ham haeijndrijck van bijler dochter’. Het is in het bezit geweest van J. Rendorp van Marquette, wiens bibliotheek in 1825 te Londen werd geveild. Op die veiling werd het door de Engelse bibliofiel R. Heber (1773-1833) gekocht. Op verzoek van J.F. Willems en C.P. Serrure werd het in 1836 op de negende veiling-R. Heber door de Belgische staat voor de Koninklijke Bibliotheek te Brussel verworven.

Het boven beschreven Haagse handschrift heeft aan H. van Wijn (1740-1831), rijksarchivaris, toebehoord, die het in 1780 ontdekte achter in een handschrift, dat een Dietse vertaling van de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine bevatte. In 1834 werd

het op de veiling-H. van Wijn door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage verworven.

H. van Wijn, *Historische en letterkundige avondstonden ter ophelderinge van eenige zeden der Nederlanderen; byzonderlyk in derzelver daaglyksch en huislyk leven, en van den stand der nederduitsche dichtkunde sedert de vroegste tyden, tot aan het begin der 16de eeuw*, I, Amsterdam, 1800, p. 273; Cat.-J. Rendorp, Londen, 1825, p. 66, nr. 1325; Cat.-H. van Wijn, 's-Gravenhage, 1834, p. 4, nr. 28; J. Grimm, *Reinhart Fuchs*, Berlijn, 1834, p. CLXI-CLXVI en 235-267; Cat.-R. Heber, XI, Londen, 1836, p. 154, nr. 1484; *Reinaert de Vos, episch fabeldicht van de twaelfde en dertiende eeuw*, met aenmerkingen en ophelderingen van J.F. Willems, Gent, 1836 (herdrukt door F.A. Snellaert, Gent, 1850); *Reinaert. Willems gedicht Van den vos Reinaerde und die Umarbeitung und Fortsetzung Reinaerts historie*. Herausgegeben und erläutert von E. Martin, Paderborn, 1874; J.W. Muller, *De oude en de jongere bewerking van den Reinaert*, Amsterdam, 1884; J.W. Muller, *De taalvormen van Reinaert I en II*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 7 (1887), p. 1-84; *Reinaerts historie (Hs. Koninklijke Bibliothek' 14601)*. Met een inleiding van P. de Keyser, Antwerpen, 1938 (*Rijksuniversiteit te Gent Werken uitgegeven door de faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Extra serie: Facsimiles*, 1); P. de Keyser, *Bijdrage tot de ikonografie van de Reinaert. De verdwenen miniaturen van het Brusselse handschrift van 'Reinaerts historie' (nr. 14601)*, Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, 5 (1938), p. 16-30; *Van den vos Reynaerde, I. Teksten*. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500 door W.Gs. Hellinga, Zwolle, 1952.

24. Hadewijch, Werken

Hadewijch, *Werken*, Brabant, ca. 1350.

Perkament; 2 + 90 bl.; blad 253 × 183 mm; bladspiegel 183 à 185 × 125 à 130 mm (fol. 1r^oa-48v^o en 71v^o-74r^o) en 183 à 185 × ca. 125 mm (fol. 49r^o-71r^o en 74v^o-90r^o); 2 kol., 40 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Twee handen (littera textualis): de eerste hand schreef fol. 1r^oa-12r^ob, tweede regel, eerste helft; de tweede hand fol. 12r^ob, tweede regel, tweede helft-90v^oa. Opengewerkte roodblauwe initialen met rood en blauw penwerk; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; in de versgedeelten beginletters van de verzen in een aparte kolom en geel doorstreept en beginletters van de kolommen groot geschreven en met zwart penwerk, vaak grotesken, versierd; op fol. 49r^o-71r^o eenregelige hoofdletters in het begin van een strofe afwisselend rood en blauw; op fol. 85v^o-90v^oa afwisselend rode en blauwe paragraaftekens. Rood kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met vier paneelstempels versierd; sporen van twee riemsluitingen.

Pl. 26

GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 941.

Hadewijch, de grote Vlaamse mystica, dichteres en prozaschrijfster, leefde en werkte in de 13de eeuw in Brabant. Volgens een traditie, die slechts tot de 15de eeuw opklimt, was zij afkomstig uit Antwerpen. Zij schijnt niet tot een kloostergemeenschap, maar tot een kring van gelijkgezinden behoord te hebben. Een poging om haar met de Brusselse ketterin Bloemardinne, die door geschriften een nieuwe leer over de vrijheid van geest verspreidde, te identificeren, mislukte. Zij schreef de volgende werken: *Strofische gedichten*, 45 mystieke minnedichten, waarin de invloed van de Franse troubadours en trouvères duidelijk merkbaar is; *Visioenen*, 14, volgens recente onderzoeken slechts 11, mystieke verbeeldingen; *Brieven*, 31 in getal, waarin zij aan gelijkgezinden leiding gaf, en *Mengeldichten I-XVI*, meestal berijmde brieven. De *Mengeldichten XVII-XXIX* en het *Tweevormich traktaetken*, die in Hadewijch-handschriften worden aangetroffen, zijn niet van haar.

De werken van Hadewijch zijn in drie handschriften overgeleverd: de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2879-80 en 2877-78, beide uit Roeklooster afkomstig, en het boven beschreven hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 941; bovendien zijn de *Strofische gedichten* en de *Mengeldichten* nog in hs. Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 385² bewaard gebleven. Verder komen kleinere delen uit Hadewijchs werk in de volgende handschriften voor: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2412-13 (gedeelte van de 10de brief) en 3037 (excerpten in de kanttekeningen bij *Dboec der passien ons liefs heren ihesu cristi*); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 5 (10de brief) en 133 H 21 (excerpten uit verschillende brieven) en Parijs, Bibliothèque Mazarine, 920 (6de en 10de brief). Vermelden we nog dat de *Mengeldichten XVII-XXIX*, die niet van Hadewijch zijn en in de bovengenoemde hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2877-78 en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 941 zijn overgeleverd, eveneens in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3093-95 worden aangetroffen.

Het hier besproken handschrift bevat geen oud eigendomsmerk. Daar de band echter dezelfde paneelstempels als hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2030 vertoont, dat blijkens een eigendomsmerk aan het klooster Bethlehem te Herent heeft toebehoord, heeft men aangenomen dat ook dit handschrift uit hetzelfde klooster afkomstig is. Slechts zeker is echter dat beide handschriften door dezelfde binder zijn gebonden. Het handschrift heeft

aan de bollandisten te Antwerpen toebehoord. Niet alleen bevat het het eigendomsmerk van de bollandisten, maar het komt ook voor in de *Catalogue des manuscrits trouvés dans la bibliothèque de la Maison professe à Anvers*, bewaard in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21.583-84. In 1867 werd het door C.P. Serrure (1805-1872), professor aan de universiteit te Gent, op een veiling te Amsterdam gekocht. Op de tweede veiling-C.P. Serrure werd het in 1873 niet toegewezen, daar er slechts 2000 fr. werd voor geboden. In 1878 werd het door C.A. Serrure (1835-1898), samen met 19 andere handschriften uit de bibliotheek van zijn vader, aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent verkocht.

Catalogus van eene groote verzameling kostbare prentwerken, van zeer vele plaatwerken en boeken over architectuur, alles verzameld door twee architecten.

Wijders een zeer belangrijk handschrift der 14^e eeuw der Visioenen van Hadewych, van den Muzen Almanak met 150 originele teekeningen en 300 handschriften..., Amsterdam, 1867, p. 3, nr. 1; Cat.-C P. Serrure, II, Brussel, 1873, p. 94-95, nr. 2557; *Werken van Zuster Hadewijch*, II. *Proza* Naar de drie bekende handschriften diplomatisch uitgegeven door J. Vercouillie, Gent, 1895 (*Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen*, 4de Reeks, nr. 11); *Liederen van Hadewijch*, naar de drie bekende hss. kritisch uitgegeven met eene inleiding en woordenlijst door J. Snellen, Amsterdam, 1907; *Hadewijch, Proza*. Uitgegeven door J. van Mierlo, Leuven, 1908, 2 dln. (*Leuvense Tekstuitgaven*, 4¹⁻² en 3); *Hadewijch, Strophische gedichten*. Uitgegeven door J. van Mierlo, Leuven, 1910 (*Leuvense Tekstuitgaven*, 4⁴⁻⁶); *Hadewijch, Mengeldichten*. Uitgegeven door J. van Mierlo, Brussel-Leuven, 1912 (*Studiën en Tekstuitgaven*, 2); *De visioenen van Hadewych*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo, Leuven-Gent-Mechelen, [1924-1925], 2 dln. (*Leuvense Studiën en Tekstuitgaven*); P. Verheyden, *La reliure en Brabant*, in *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du XVe au XIXe siècle*, Gembloers, 1935, p. 170-171, pl. VIII; *Brieven van Hadewijch in de oorspronkelijke tekst en in Nieuw-Nederlandse overzetting*, met aantekeningen door M.H. van der Zeyde, Antwerpen, 1936; *Hadewijch, Strophische gedichten*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, [1942], 2 dln.; *Hadewijch, Brieven*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, [1947], 2 dln. (*Leuvense Studien en Tekstuitgaven*); J. van Mierlo, *Hadewijch. Een bloemlezing uit hare werken*, Amsterdam-Brussel, 1950 (*Bibliotheek der Nederlandse Letterkunde*); *Hadewijch, Mengeldichten*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, [1952] (*Leuvense Studiën en Tekstuitgaven*); *Hadewijch, Brieven*. Oorspronkelijke tekst en Nieuwnederlandse overzetting met inleidende verklaringen door F. van Bladel en B. Spaapen, Tiel-'s-Gravenhage, 1954; L. Indestege, *Einbandkunst in den alten Nederlanden. Frühe flämische Plattenstempel*, Gutenberg-Jahrbuch, 1955, p. 243, afb. 1; [L. Indestege], *Boekbanden uit vijf eeuwen. Catalogus van de tentoonstelling*, 1961, p. 58-59, nr. 108 (*Rijksuniversiteit te Gent. Centrale Bibliotheek. Bijdragen tot de bibliotheekwetenschap*, 1); *Hadewijch, Strofische gedichten. Middelnederlandse tekst en*

moderne bewerking, met een inleiding door E. Rombauts en N. De Paepe, Zwolle, 1961 (*Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde*, 12); A. Derolez, *Rijksuniversiteit Gent, Bibliotheek. Census van de handschriften*, 6de aflevering, Gent, 1964, hs. 941.

25. Jacob van Maerlant, Rijmbijbel

Jacob van Maerlant, *Rijmbijbel*, bewerkt naar Petrus Comestor, *Historia scholastica* en Flavius Josephus, *De bello Judaico*, vermoedelijk Limburg, ca. 1300.

Perkament; 3 + 212 + 3 bl.; blad en bladspiegel resp. 302 × 225 mm en ca. 220 × ca. 150 mm; 2 kol., 42 rr. per kol. (echter 43 rr. op fol. 1r^o-8v^o). Zeventiende-eeuwse paginering met sterk verbleekte inkt; moderne potloodfoliëring. Twee handen (littera textualis); de eerste hand schreef fol. 1r^o-8v^o, de tweede fol. 9r^o-212r^o; fol. 50 echter door een zestiende-eeuwse hand. Afwisselend rode initialen met blauw en blauwe initialen met rood penwerk versierd; rood-blauwe kantlijnen; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept; ca. 160 kleine miniaturen op een gouden grond. Perkamenten (hoornen) band; rug en hoeken gerestaureerd. Ex-libris van J.B. Verdussen en K. van Hulthem.

Pl. 27

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.001.

Jacob van Maerlant voltooide zijn *Rijmbijbel* in 1271. Het eerste deel (vs. 1-27.102), de eigenlijke *Rijmbijbel*, is een bewerking van de *Historia scholastica*, de bekende bijbelse geschiedenis van Petrus Comestor († 1179), die in de late middeleeuwen op de scholen veelal als leerboek werd gebruikt; het tweede deel (vs. 27.103-34.892), *Die wrake van Jerusalem*, waarin de verdere geschiedenis van het Joodse volk tot aan de val van Jerusalem in 70 n. Chr. wordt verhaald, heeft als bron *De bello Judaico* van Flavius Josephus (37-100 n. Chr.). De *Rijmbijbel*, die blijkens het aantal bewaarde handschriften en fragmenten, die ervan bewaard zijn gebleven, veel succes heeft gehad, was bijna een eeuw het enige boek, waaruit latijnonkundige tijdgenoten van Jacob van Maerlant de geschiedenis van het Oude Testament konden leren kennen. Slechts in 1360-61 vertaalde een anonymus, waarschijnlijk een monnik uit de abdij van Affligem, de historische boeken van het Oude Testament in het Nederlands. Later verdietste dezelfde verdienstelijke vertaler ook de overige bijbelboeken, zodat hij geheel de H. Schrift in het Nederlands heeft overgebracht.

Dit handschrift behoort tot de mooiste afschriften van de *Rijmbijbel*, die tot ons zijn gekomen. Het is verlucht met ca. 160 kleine miniaturen, die slechts tien regels hoog en één kolom breed zijn.

Veelal staan die miniaturen een paar centimeters naar links, zodat zij een deel van de linkermarge of van de ruimte tussen de twee kolommen innemen. Rechts van de meeste miniaturen is er zodoende enige ruimte vrijgekomen, waarin de kopiist telkens vijf verzen, verdeeld over tien regels, heeft geschreven. Slechts enkele miniaturen bevinden zich in de rechter-, linker- of onderste marge. Als kleuren gebruikte de miniaturist slechts blauw, groen, geel, vermiljoen, karmijn en wit. De miniaturen zijn fraai van tekening en eenvoudig van compositie, maar jammer genoeg niet steeds even goed bewaard.

Ofschoon dit bijzonder fraaie handschrift waarschijnlijk het oudste afschrift van de *Rijmbijbel* is dat bewaard is gebleven, heeft J. David, die in 1858-59 een uitgave van het werk bezorgde, het niet als teksthandschrift gebruikt. De kopiist heeft alles samen 128 verzen overgeslagen en fol. 50 met 168 verzen ontbreekt. Een zestiende-eeuwse bezitter heeft het ontbrekende blad door een nieuw blad vervangen, waarop hij, de tweede hand nabootsend, 168 gekruist rijmende verzen heeft geschreven, die niets met de *Rijmbijbel* hebben uit te staan, maar precies dezelfde inhoud als de ontbrekende verzen hebben. Aan zijn uitgave legde J. David hs. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 622 ten grondslag, dat in 1321 door Jacobus, pastoor te Waterduinen in Zeeuws-Vlaanderen, is geschreven.

Behalve in het hier besproken Brusselse en het bovengenoemde Berlijnse handschrift is de *Rijmbijbel* in een groot aantal handschriften bewaard gebleven, nl. in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 720-22 en 19.545; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XVIII; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 16, 129 A 11, 129 A 12 en 75 E 20; 's-Gravenhage, Museum Meermanno-Westreenianum, 10 B 21 en 10 C 19; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 168 en Londen, British Museum, Add. 10.044 en Add. 10.045. Verder zijn er fragmenten van verschillende andere handschriften tot ons gekomen, waaronder de fragmenten Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2749, 3 en 4; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1527, 6-9 en Riga, Stadsbibliotheek, 2 bijzonder dienen vermeld te worden.

Over de herkomst van het hier besproken handschrift is niets met zekerheid bekend. Volgens de kunsthistorici doet de stijl van de

miniaturen aan de Maastrichtse school denken. De taal is echter Westvlaams, al komt in vs. 13 de vorm *ure* (uwe) voor, die zeker Limburgs is. Het handschrift werd in 1766 door J.B. Verdussen (1698-1773), boekhandelaar, bibliofiel en schepen van Antwerpen, op een Brusselse veiling gekocht. Het behoorde toe aan J. Des Roches (1740-1787), lexicograaf, historicus en secretaris van de Académie impériale et royale des sciences et des belles-lettres; aan baron A.H.M. van de Werve van Lichtaart (1764-1793); aan C.F. de Nelis (1736-1798), bisschop van Antwerpen; aan J.M.M. Gasparoli (1737-1814), kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, en aan de Gentse bibliofiel en botanicus Karel van Hulthem (1764-1832). In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Bibliothèque choisie ou catalogus d'une magnifique collection de livres fort curieux et très rares en toutes sortes de facultés et langues, Brussel, 1766, p. 10-11, nr. 113; Cat.-J.B. Verdussen, Antwerpen, 1776, p. 3, nr. 12; Cat.-J. Des Roches, Brussel, 1788, p. 158, nr. 14; Cat.-Baron A.H.M. van de Werve van Lichtaart, Antwerpen, 1793, p. 6, nr. 22; *Catalogue d'une très belle collection de livres en tout genre et faculté, parmi lesquels quantité de manuscrits, tant sur vélin que d'autres, suivi de trois appendices, dont la vente se fera lundi le 21 avril 1806, et jours suivants*, Antwerpen, 1806, p. 46, nr. 1; *Catalogue d'une belle collection de manuscrits, tant sur vélin que d'autres, dont la vente se fera à Anvers, mercredi 3 septembre 1823*, Antwerpen, 1823, p. 10, nr. 63; *Bibliotheca Hulthemiana*, VI, Gent, 1837, p. 1-2, nr. 1; *Rymbybel van Jacob van Maerlant, met voorrede, varianten van hss., aantekeningen en glossarium*, voor de eerste maal uitgegeven door J. David, Brussel, 1858-59, 3 dln.; J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I, Brussel, 1901, p. 49-50, nr. 104; Georg Graf Vitzthum, *Die Pariser Miniaturmalerei von der Zeit des hl. Ludwig bis zu Philipp von Valois und ihr Verhältnis zur Malerei in Nordwesteuropa*, Leipzig, 1907, p. 138; C. Gaspar en F. Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I, Parijs, p. 168-172, nr. 168 en pl. XXXIV, c-d; F. Lyna, *De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530*, Brussel-Amsterdam, 1934, p. 45; *Rijkdom van de Koninklijke Bibliotheek van België*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1958, p. 32-33, nr. 11; *Karel van Hulthem, 1764-1832*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1964, p. 263-264, nr. 103.

26. Het Gronings-Zutphense handschrift

Het Zutphens-Groningse handschrift, 's-Hertogenbosch, 1339.

Perkament; 3 + 235 bl.; blad 315 × 210 mm; bladspiegel 233 à 235 × 146 mm (fol. 1r^o-3r^o), 232 × 145 mm (fol. 5r^o-12v^o), 225 à 230 × ca. 135 mm (fol. 13r^o-207v^o), 246 à 247 × ca. 130 mm (fol. 208r^o-232v^o) en 232 × ca. 135 mm (fol. 233r^o-234r^o); 2 kol., 48 rr. (fol. 2r^oa, 13r^oa-207v^ob), 51 rr. (fol. 208r^oa-232v^ob) en 40 of 41 rr. per kol. (fol. 233r^oa-233v^ob). Oude foliëring met rode

Romeinse cijfers midden in de bovenste marge van elke versozijde; moderne potloodfoliëring. Vier handen (littera textualis): de eerste hand schreef fol. 2r^oa-3r^oa, de tweede fol. 4r^o-207v^ob, de derde fol. 208r^oa-212r^ob en 212v^oa-232v^ob en de vierde fol. 3v^ob (inhoud) en fol. 233r^oa-234r^oa. Op fol. 15r^oa een grote gouden initiaal H op een zwart gefiliganeerde donkerblauwe en een wit gefiliganeerde licht-paarse grond, gehistorieerd met een gekroonde gouden leeuw met rode tong; gouden initialen op een wit gefiliganeerde blauw-paarse grond; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; op fol. 2r^oa-3r^oa twee rode initialen en vijftien rode lombarden; beginletters van de verzen (zelden hoofdletters) noch uitstaand, noch rood doorstreept; rode titels. Twee miniaturen: op fol. 23r^oa een kleine miniatuur (78 × 60 mm), God de Vader voorstellend, aldaar in de onderste marge een randversiering met honden, hazen, vogels en bomen; op fol. 163r^o een grote miniatuur (213 × 146 mm), de belegering van Jerusalem voorstellend. Op fol. 4r^o en 4v^o tekeningen van zons- en maansverduisteringen. Zeventiende-eeuwse perkamenten (hoornen) band (misschien van 1609); rug vernieuwd; op voor- en achterplat een blind gestempelde vignet.

Pl. A en 28

GRONINGEN, BIBLIOTHEEK DE RIJKSUNIVERSITEIT, 405.

Het grootste gedeelte van dit handschrift wordt ingenomen door de *Rijmbijbel* (fol. 15r^oa-162r^oa) en *Die wrake van Jherusalem* (fol. 162v^oa-192r^oa), door Jacob van Maerlant bewerkt resp. naar de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor en *De bello Judaico* van Flavius Josephus. De *Rijmbijbel* en *Die wrake van Jherusalem* zijn in verschillende handschriften bewaard gebleven, die we hierboven in de bespreking van hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.001 hebben opgesomd. Verder bevat dit handschrift o.a.: 1. *Die miracle van onzer vrouwen* (fol. 143r^oa-207v^ob), een excerpt uit de *Eerste Partie* van de *Spiegel Historiae* van Jacob van Maerlant, nl. Boek VII, kap. 56-91; 2. *Ene disputacie van onser vrouwen ende van den heilighen cruce* (fol. 208r^oa-210v^ob), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, ook voorkomend in hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. fol. 22; 3. *Van den vijf vrouden* (fol. 210v^ob-211r^ob), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, bewerkt naar *De gaudiis beatae Mariae virginis*, ook bewaard in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.588; 4. *Van den verkeerden Martijn* (fol. 211r^ob-211v^ob), alleen in dit handschrift overgeleverd; 5. *Van ons heren wonden* (fol. 211v^ob-212r^ob), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, bewerkt naar de hymne *Omnibus consideratis paradisis voluptatis*, eveneens bewaard in de hss. Brugge, Bisschoppelijk Seminarie, 72/175; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 6 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 4 F 18; 6. *Die clausule*

vander bible (fol. 213v^oa-216r^oa), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, slechts in dit handschrift overgeleverd; 7. *Vander drievoudichede (De derde Martijn)* (fol. 217r^oa-219r^ob), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, eveneens voorkomend in de hss. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1374; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 6 en 73 F 19; Oxford, Bodleian Library, Ms. Canon. Misc. 278; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. fol. 22 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708; 8. *Van iacob ende van martijn (De eerste Martijn)* (fol. 219v^oa-224r^ob), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, ook bewaard in de hss. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1374; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 6 en 73 F 19 en Oxford, Bodleian Library, Ms. Canon. Misc. 278; 9. *Van den lande van over zee* (fol. 224r^ob-225v^oa), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, alleen in dit handschrift voorkomend; 10. *Van den drie gaerden (Dat boec van den houte)* (fol. 225v^oa-229v^oa), een gedicht over de geschiedenis van het H. Kruis, nog onvolledig of fragmentarisch bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 en II 5580; Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, zonder signatuur; 's-Hertogenbosch, Provinciaal Archief der Minderbroeders Capucijnen, zonder signatuur; Göttingen, Niedersächsische Staats- und Landesbibliothek, Ms. Luneb. 24a en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 12; 11. *Zente anselmus. Dit is onzer vrouwen claghe* (fol. 239v^oa-232r^oa), bestaande uit *Vanden levne ons heren*, vs. 3268-3702 en een excerpt uit een berijmde vertaling van de *Dialogus de passione Domini* van pseudo-Anselmus van Canterbury en 12. *Van ons heren kijnscheide* (fol. 232v^o-232v^ob), een excerpt uit *Vanden levne ons heren* (vs. 854-921).

Dit handschrift moet in 1339 zijn geschreven, daar de paastafel in het kalendergedeelte (fol. 4r^o-14v^o) met dat jaar begint. Vroeger werd algemeen aangenomen dat het in de cisterziënerabdij Mariënweerd te Beesd, ten westen van Geldermalsen aan de Linge, was geschreven. Uit een nieuw onderzoek van het handschrift is gebleken dat het waarschijnlijk in opdracht van de abt van Mariënweerd in een lekenatelier te 's-Hertogenbosch is vervaardigd. De abt wou het Reinoud II, in 1339 tot hertog van Gelre verheven, bij zijn officieel bezoek aan de abdij aanbieden. Ten gevolge van moeilijkheden, die tussen de hertog en de abt waren ontstaan, werd het handschrift hem echter niet aangeboden. Als

bemiddelaar tussen de abt en het atelier is waarschijnlijk Jacob van Zuylichem opgetreden, die de abdijs heele wat diensten heeft bewezen. Het handschrift is nadien in het bezit van Jacobus van Zuylichem gekomen, zoals blijkt uit de ‘obiits’ van leden van de familie Van Zuylichem, die in iets later schrift in de kalender zijn bijgeschreven. In de 17de eeuw was het handschrift in het bezit van Simon van Leeuwen (1625-1682), schrijver van *Batavia illustrata*, die het in 1657 aan zijn leermeester Jan van Woerden schonk. Vervolgens heeft het toebehoord aan A. Bentes, schepenen van Amsterdam. In 1702 werd het op de veiling van de bibliotheek van A. Bentes gekocht door Florentius de Bruin, predikant te Gorinchem. Van diens zoon Franco de Bruin, predikant te Amsterdam, heeft I. le Long het in bruikleen gehad, die er in zijn *Boekzaal der Nederduitsche bybels* menige bladzijde aan wijdde. Het bleef in de familie De Bruin, totdat het door A.W.C. Staring (1767-1840) van of uit de nalatenschap van Dr. Isaac de Bruin is verworven. Na Starings overlijden werd het door diens erfgenamen aan B.H. Lulofs (1787-1849), professor aan de universiteit te Groningen, geschonken. B.H. Lulofs vermaakte het handschrift aan de Rijksuniversiteit te Groningen, waar het sinds 1849 berust.

Cat.-A. Bentes, I, Amsterdam, 1702, p. 1, nr. 7; I. le Long, *Historische beschryvinge van de reformatie der stad Amsterdam*, Amsterdam, 1729, p. 169-170; I. le Long, *Boek-zaal der Nederduitsche bybels*, 1764², p. 195-211; H. van Wijn, *Huiszittend leeven. Bevattende eenige mengelstoffen over afzonderlijke en, voorheen, weinig of niet bewerkte onderwerpen, betrekkelijk tot de letter-, historie- en oudheidkunde van Nederland*, II, 1ste stuk, Amsterdam, 1812, p. 306-322; A.C.W. Staring van den Wildenborch, *Berigt nopens het Zutphensche handschrift van Van Maerlant*, Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, III, 2de stuk, 1834, p. 53-71; *De Wapene Martijn van Jacob van Maerlant*, naar het Zutphensche handschrift medegedeeld door A.C.W. Staring van den Wildenborch, met eene inleiding en aantekeningen van M. Siegenbeek, Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, III, 2de stuk, 1834, p. 81-225; L.G. Visscher, *Bijdragen tot de oude letteren der Nederlanden*, Utrecht, 1835, p. 146-164; *Geestelijke gedichten van Jacob van Maerlant en anderen, uit de 13de en 14de eeuw*. Medegedeeld en met eene inleiding en doorlopende aantekeningen voorzien door L. Ph. C. van den Bergh, Dordrecht, 1840; L. Ph. C. van den Bergh, *Van ons Heren kynscheide*, Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, V, 2de stuk, 1841, p. 84-86; B.H. Lulofs, *Over het zoogenaamde Zutphensche handschrift van den Rijmbijbel en van eenige andere kleinere gedichten, met meer of minder regt aan Jacob van Maerlant toegeschreven*, Verslagen en Mededeelingen, uitgegeven door de vier klassen van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde

en Schoone Kunsten over den jare 1843, Amsterdam, 1843, p. 114-131; *Dboec vanden houte door Jacob van Maerlant*. Uitgegeven door J. Tideman, Leiden, 1844; B.H. Lulofs, *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde, of proeven uit Nederlandsche schriften der dertiende en veertiende eeuw*, Groningen, 1845, p. 34-53, 69-105; B.H. Lulofs, *Gelderlands voortreffelijke dichter, letteren landhuiskundige Mr. A.C.W. Staring van den Wildenborch, in zijn leven, karakter en verdiensten geschetst*, Arnhem, 1843, p. 319-321; *Jacob van Maerlant's Wapene Martijn met de vervolgen*, kritisch uitgegeven en toegelicht door E. Verwijs, Deventer, 1857; *Van den lande van Over-See en Der kercken claghe, twee strophische gedichten van Jacob van Maerlant*, uitgegeven door J.F.J. Heremans, Gent, 1870; *Kleine gedichten van Jacob van Maerlant*, met inleiding, toelichting en bijlagen van J. van Vloten Haarlem, 1878; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten*, uitgegeven en toegelicht door E. Verwijs, Groningen, 1879; P. Leendertz Jr., *Het Zutfensch-Groningsche handschrift*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taalen Letterkunde, 14 (1895), p. 265-283; 15 (1896), p. 81-99, 270-276; 16 (1897), p. 25-43, 129-141; H. Brugmans, *Catalogus codicum manu scriptorum universitatis Groninganae bibliothecae*, Groningen, 1898, p. 231-235, nr. 405; *Jacob van Maerlants' Strophisthe gedichten*, nieuwe uitgave, bewerkt door J. Franck en J. Verdam, Groningen, 1898; E. Gailliard en W. de Vreese, *Dietsche kalenders*, Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 25 (1911), p. 14-20, 65-128; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten*. Nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam door J. Verdam en P. Leendertz Jr., Leiden, 1918; A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14de, 15de en 16de eeuwen*, 's-Gravenhage, 1922-1925, Tekst, p. 2, nr. 2 en Eerste deel, pl. 21 en 22; *Vanden levne ons Heren*. Inleiding met kritiese kommentaar en uitgave van alle teksten door W.H. Beuken, Purmerend, 1929, p. 51, 187-191, 280-302 en 341-343; G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse schilderkunst*, I, 's-Gravenhage, 1936, p. 66-71; *Tentoonstelling 'Het Nederlandse boek 1300-1800'*, 's-Gravenhage, Gemeentemuseum, 1950, nr. 2; *Noord-nederlandse handschriften 1300-1500*, Enschede, Rijksmuseum Twenthe, 1950, nr. 3; J. van Mierlo, *Uit de strophische gedichten van Jacob van Maerlant*, Zwolle, 1954 (*Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde*, 3); *Verwijs' Bloemlezing uit de Middelnederlandse dichtkunst*, herzien door C.C. de Bruin, II, Zutphen, 1957, p. 250-257; *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, Rijksmuseum, 28 juni-28 september 1958, p. 115, nr. 141; *Dat boec van den houte. Eine mittelniederländische Dichtung von der Herkunft des Kreuzes Christi*. Mit einer Einleitung neu herausgegeben von L. Hermodsson, Uppsala-Wiesbaden, [1959] (*Uppsala Universitets Årsskrift*, 1959, 1); G.I. Lieftinck, *Problemen met betrekking tot het Zutphens-Groningse Maerlant-handschrift*, Amsterdam, 1959 (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, Nieuwe reeks, deel 22, nr. 2); K. Chr. J.W. de Vries, *De Mariaklachten*, Zwolle, z.j., p. 21-22 (*Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letteren te Leiden*, 48); *Van den lande van ouer zee naar het enig bewaard gebleven handschrift*. Ingeleid en toegelicht door G. Stuiveling, Amsterdam, [1966], 2 dln.; M.J.M. de Haan, *Tweemaal 'Van zente Ancelmus'*, *Ons Geestelijk Erf*, 42 (1968), p. 113-141; *Vanden levne ons Heren*. Ingeleid, toegelicht en uitgegeven door W.H. Beuken, Zwolle, 1968, I, p. 6, 33-36,

112-130, 132-133, 164 en 165; II, p. 29-31 en 50-52 (*Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 60A en 60B).

27. Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael*

Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael*, *Eerste Partie*, *Derde Partie* en *Vierde Partie*, boek I-III, kap. 24, bewerkt naar Vincentius van Beauvais, *Speculum historiale*, West-Vlaanderen, ca. 1350.

Perkament; 3 + 258 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 320 × 233 mm en 253 × ca. 175 mm; 3 kol., 60 rr. per kol. Moderne inktfoliëring. Eén hand (littera textualis). Negentien gehistorieerde initialen met randwerk, 49 miniaturen, 2 opengewerkte rood-blauwe initialen met rood en blauw penwerk; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; rode titels; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens; beginletters van de kolommen groot geschreven en met penwerk, soms met grotesken, versierd; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept. Bruin juchtlere band; voor- en achterplat met filets en losse stempels versierd.

Pl. 29

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, BRUIKLEEN KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, XX.

Omstreeks 1283 begon Jacob van Maerlant het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais, een reuzenwerk in 32 boeken, waarin de geschiedenis van de schepping tot 1250 wordt behandeld, in Dietse verzen te bewerken. Hij verdeelde de stof over vier partieën, die resp. 8, 7, 8 en 8 boeken bevatten. Zelf bewerkte hij de *Eerste Partie* (ca. 33.000 verzen), de *Derde Partie* (ca. 40.000 verzen) en de *Vierde Partie* tot en met kap. 34 van het derde boek (ca. 18.000 verzen). Uit het *Speculum historiale* liet hij ongeveer de helft weg, maar voegde er nagenoeg 10.000 verzen uit andere bronnen aan toe. Het onvoltooide werk werd door twee jongere tijdgenoten voortgezet: Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem. Omstreeks 1300 bewerkte Philip Utenbroeke de *Tweede Partie* (ca. 40.000 verzen) en in 1315 voltooide Lodewijk van Velthem de onafgewerkt gebleven *Vierde Partie*, waarin hij de geschiedenis niet tot 1250, maar tot 1256 verhaalde (ca. 26.000 verzen). Aan de nu voltooide vier partieën, die door Jacob van Maerlant waren ontworpen, voegde Lodewijk van Velthem nog een *Vijfde Partie* toe (ca. 30.000 verzen), waarin hij de geschiedenis van 1256 tot 1316 behandelde.

Dit handschrift is het enige dat de *Spiegel Historiael*, voor zover

hij door Jacob van Maerlant is bewerkt, volledig bevat. De *Eerste Partie* is eveneens in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 1171 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 1291 bewaard gebleven. Fragmenten van de door Jacob van Maerlant bewerkte gedeelten van de *Spiegel Historiael* komen o.a. voor in de hss. Brugge, Rijksarchief, Découvertes 351^a en 356; Brugge, Stadsarchief, fragment 1-6; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.578, 19.582 en IV 217; Damme, Maerlant-Museum; Deventer, Atheneumbibliotheek, 11 D 2; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1640 en 2541, fragment 1-6; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 176, 1020, 1197, 2 en 1527, 1-5 en 17-18 en B.P.L 911, 1291 en 2552, 33; Keulen, Stadtarchiv, G.B. Kasten A, nr. 47; Oxford, Bodleian Library, Cod. Rawl., D 913, 98; Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 B 6: 2 en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, Vu 85. Verder komen er nog excerpten uit de door Jacob van Maerlant bewerkte gedeelten voor in de eerste drie boeken van de *Brabantsche yeesten* van Jan van Boendale (bewaard in de hss. Antwerpen, Stadsbibliotheek, B 15.828; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17.012-13 en 19.607 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1019), alsook in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1374; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708.

Het hier besproken handschrift is in 1782 door J.A. Clignett (1756-1827) te Gent op een anonieme veiling gekocht. Na diens dood kwam het, samen met andere handschriften, die hem hadden toebehoord, in de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. In 1937 werd het, samen met de aan de voornoemde academie toebehorende handschriften, incunabelen en postincunabelen, aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage in bruikleen gegeven.

Catalogue van eene schoone verzaemeling Latynsche, Fransche, dog meest Vlaemsche boeken, bestaende in godsgelerde, regtsgeleerde, philosophische, natuerkundige, medicynsche, poëtische, historische en mengel-werken, naergelaeten door verscheyde overledene, Gent, 1782, p. 28, nr. 267; *Spiegel Historiael of Rijkronijk van Jacob van Maerlant*. Met aanteekeningen door J.A. Clignett en J. Steenwinkel, Leiden, 1784-1785, 2 dln.; *Spiegel Historiael of Rijkronijk van Jacob van Maerlant*. Derde deel, met aanteekeningen van J. Steenwinkel, Amsterdam, 1812; *Spiegel Historiael of Rijkronijk van Jacob van Maerlant*. Vierde deel, [uitgegeven door J.H. Halbertsma], Amsterdam, 1849; *Jacob van Maerlant's Spiegel Histo-*

riael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem. Uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs, Leiden, 1863, 3 dln.; D.J.H. ter Horst, *Catalogus van de handschriften der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, in bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek*, 's-Gravenhage, 1938, p. 14, nr. XX; R. Lejeune en J. Stiennon, *La légende de Roland dans l'art du moyen âge*, I, Brussel, 1966, p. 320-323, 372-375, afb. LV.

28. Philip Utenbroeke, Spiegel Historiael, Tweede Partie

Philip Utenbroeke, *Spiegel Historiael, Tweede Partie*, bewerkt naar Vincentius van Beauvais, *Speculum historiale*, en andere teksten, Zuid-Brabant (Rooklooster te Oudergem bij Brussel), ca.1393-ca.1402.

Perkament; 3 + 250 + 3 bl. (oorspronkelijk 260 of meer); blad en bladspiegel resp. ca. 260 × ca. 190 mm en ca. 205 × ca. 130 mm; 2 kol., 42 à 50 rr. per kol. Oude foliëring met zwarte Arabische cijfers in de linkerbovenhoek van elke versozijde, moderne potloodfoliëring in de rechterbovenhoek van elke rectozijde. Vijf gedeelten van ongelijke lengte (fol. 1-5, 6-32, 33-206, 207-220 en 221-250), geschreven door één kopiïst (littera textualis) en kort na 1402 samengebonden. Zesmaal gedateerd (tweemaal in het tweede, eenmaal in het derde en driemaal in het vijfde gedeelte, telkens door de kopiïst; op fol. 27r^ob: Dits vte gescreuen in dit boec als men screef .M.ccc. ende .xciiij. op den ,xvij.^{den} dach van hoymaende; op fol. 28r^ob: Gheindt in dit boec .1393. op .19.^{den} dach van hoymaende; op fol. 205v^ob: Volscreuen in dit boec doemen screef .M.cccc. ende .ij. opten seuentiensten dach van iunius; op fol. 224v^oa: Volscreuen in desen boec doemen screef .M.ccc. xciiij. op den .vijtenden. dach van aprille. op den goensdach vore palm sondach; op fol. 226v^oa: Volscreuen dese vier symbolen in desen boec in diaer ons heren M.ccc. ende .xciiij. op den .xxiiij.sten dach van aprile; op fol. 244v^oa: Jn dit boec gescreuen .M.ccc x c iiij .xi. in october. Moderne kartonnen band met lichtbruin kalfsleren rug en hoeken (1951).

WENEN, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, 13.708.

Het grootste gedeelte van dit handschrift wordt ingenomen door de *Tweede Partie* van de *Spiegel Historiael*, omstreeks 1300 bewerkt door Philip Utenbroeke van Damme (fol. 32r^oa-205v^ob en 246v^ob-249v^ob). De *Tweede Partie*, die vrijwel geheel uit heiligenlevens bestaat, komt in dit handschrift niet volledig voor. De kopiïst kopieerde slechts 360 van de 460 hoofdstukken of ca. 34.000 van de ca. 42.000 verzen. De andere hoofdstukken sloeg hij over, maar verwees telkens naar de 'breviarijs', een handschrift van de eerste Middelnederlandse vertaling van de *Legenda aurea*, dat zich in Rooklooster bevond en waarin de overgeslagen heiligenlevens, evenwel in proza, reeds voorkwamen. Zulks is des te meer

te betreuen, daar dit handschrift het enige is, waarin de *Tweede Partie* is overgeleverd. Wel zijn er nog een aantal fragmenten van andere handschriften aan het licht gekomen, die echter de talrijke leemten in dit handschrift slechts in geringe mate aanvullen. Die fragmenten zijn: Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 757, 20; Brugge, Stadsarchief, fragment 7 en 8; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 553 en IV 543; Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, Fragmentensammlung nr. 1; Frankfurt, Stadt- und Universitätsbibliothek, Ms. germ. qu. 35; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1620 en 2541, fragment 7 en 8; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 177 en 1198; Megen, Minderbroedersklooster; Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 118 en Riga, Stadsbibliotheek, 1.

Verder bevat het hier besproken handschrift o.a.: 1. een vertaling van het zevende hoofdstuk uit het *Libellum super modo vivendi devotorum hominum simul commorantium* van Gerard Zerbolt van Zutphen, waarin gehandeld wordt over de vraag, of het de leken geoorloofd is de H. Schrift in de landstaal te lezen (fol. 1r^oa-4v^oa); 2. excerpten uit *Der leken spiegel* van Jan van Boendale (fol. 7v^oa-22v^oa); 3. excerpten uit het gedeelte van de *Vierde Partie* van de *Spiegel Historiae*, bewerkt door Jacob van Maerlant (fol. 28r^ob-29r^ob); 4. excerpten uit het gedeelte van de *Vierde Partie* van de *Spiegel Historiae*, bewerkt door Lodewijk van Velthem (fol. 29v^oa-30r^ob); 5. excerpten uit de *Vijfde Partie* van de *Spiegel Historiae*, bewerkt door Lodewijk van Velthem (fol. 30r^ob-31r^ob); 6. *Van der drievoudichede* of de *Derde Martijn* door Jacob van Maerlant (fol. 218r^oa-220r^ob); 7. *Vanden kerstenen ghelove* door Jan van Ruusbroec (fol. 221r^oa-224v^oa); 8. een vertaling van de *Responsio ad quemdam Judaeum ex verbis evangelii secundum Matthaëum contra Christum nequiter arguentem* van Nicolaus van Lyra (fol. 227r^oa-244r^ob); 9. excerpten uit de *Eerste Partie* van de *Spiegel Historiae*, bewerkt door Jacob van Maerlant (fol. 244v^oa-246v^ob).

Het handschrift bevat geen eigendomsmerk, maar het is geschreven in en heeft toebehoord aan Rooklooster, een priorij van reguliere kanunniken van de H. Augustinus te Oudergem bij Brussel. De kopiïst heeft immers vijf handschriften geheel of gedeeltelijk geschreven, die blijkens eigendomsmerken aan Rooklooster hebben toebehoord, nl. de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1805-08, 2849-51, 2905-09 en 3093-95 en Gent, Bibliotheek

der Rijksuniversiteit, 1374; bovendien bracht hij correcties aan in de hss. Leningrad, Academie van Wetenschappen, XX. I. XIV minor en Parijs, Bibliothèque Mazarine, 920 en schreef hij fol. 58r^o-58v^o, de rode koptitels en drie rubrieken in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2979, welke drie handschriften blijkens eigendomsmerken eveneens uit Rooklooster afkomstig zijn. Hij schreef ook een inventaris van de Dietse boeken, die omstreeks 1393 in Rooklooster voorhanden waren, getiteld *Dit sijn die dietsche boeke die ons toe behoeren* en voorkomend in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1351-72, waaruit we mogen afleiden dat deze ijverige kopiist librarius van de Dietse boeken in Rooklooster is geweest.

Rooklooster werd op 13 april 1784 door Jozef II opgeheven. De handschriften van Rooklooster werden eerst naar het gewezen kartuizerklooster, daarna naar de lokalen van het Comité de la caisse de religion in het gebouw van de Rekenkamer te Brussel gevoerd, waar de handschriften van de opgeheven Brabantse kloosters werden samengebracht. Op verzoek van Ch. J. Beydaels de Zittaert, eerste wapenkoning van de Oostenrijkse Nederlanden en de Bourgondische kreits, werden in 1785 en 1786 ruim 200 handschriften uit de afgeschafte Brabantse kloosters, waaronder het hier besproken handschrift, aan de Chambre héraldique te Brussel geschonken. Toen in 1794 de Fransen de Oostenrijkse Nederlanden binnenvielen, vluchtte Beydaels met de bezittingen van de Chambre héraldique naar Rotterdam en daarna, naarmate de Fransen oprukten, steeds verder, totdat hij in 1799 in Wenen aankwam, waar de schatten van de Chambre héraldique in de Kanselarij der Nederlanden werden ondergebracht. Vandaar kwam het hier besproken handschrift in 1803 in het Geheime Hausarchiv, daarna in 1869 in de Hofbibliothek, thans Österreichische Nationalbibliothek, te Wenen, waar het in datzelfde jaar door Ferdinand von Hellwald (1843-1884), toen aan de Hofbibliothek verbonden, is ontdekt.

F. von Hellwald, *Eine neue Maerlant-Handschrift*, Beilage zur Augsburgener Allgemeine Zeitung, 30 september 1869, nr. 273, p. 4214; F. von Hellwald, *Der zweite Theil von Maerlant's 'Spieghel historiael'*, Magazin für die Literatur des Auslandes, 9 oktober 1869, p. 595-597; *Een nieuw handschrift van Jacob van Maerlant*, De Eendracht. Veertiendaagsch Tijdschrift voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen, 24 (1869-1870), p. 35; F. von Hellwald, *Zwei neue Maerlant-Fragmente*, Altpreussische Monatsschrift, 7 (1870), p. 208-216; F. von Hellwald, *Een nieuw Maerlant-handschrift*, De Taal- en Letterbode, 1 (1870), p. 160-178;

W. Moll, *Geert Groote's verklaring aangaande den inhoud zijner prediking te Utrecht*, *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische Theologie*, 1 (1870), p. 404-411; *Tabulae codicum manuscriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, VII, Wenen, 1875, p. 252-254, nr. 13.708; *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiae. Tweede Partie*, bewerkt door Philip Utenbroeke, uitgegeven door F. von Hellwald, M. de Vries en E. Verwijs, Leiden, 1879; P.J. Blok, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland en Oostenrijk naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage, 1889, p. 56, nr. 46; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten*, nieuwe uitgave, bewerkt door J. Franck en J. Verdam, Groningen, 1898, p. XIV en 61-84; W. de Vreese, *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, Gent, 1900-1902, p. 276-277; W. de Vreese, *De Dietsche boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400*, Album Kern, Leiden, 1903, p. 402-403; herdrukt in W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijgebragt, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren, Zwolle, 1962, p. 68 (*Zwolve Reeks van Taal- en Letterkundige Studies*, 11); C.G.N. de Vooy, *De Dietsche tekst van het tractaat: 'De libris teutonicalibus'*, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie*, 4 (1907), p. 117-134; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten*. Nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam door J. Verdam en P. Leendertz Jr., Leiden, 1918, p. XVI en passim; R. Roemans, *Beschrijvende bibliographie van en over Jan van Ruusbroec*, Jan van Ruusbroec, leven, werken, Mechelen-Amsterdam, 1931, p. 331; C.C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen-Batavia, 1935, p. 334-337; J. Van Rooij, *Gerard Zerbolt van Zutphen, I. Leven en geschriften*, Nijmegen-Utrecht-Antwerpen, 1936, p. 340-341, nr. 126; J.G.J. Tiecke, *De werken van Geert Groote*, Utrecht-Nijmegen, 1941, p. 156; F. Stegmüller, *Repertorium biblicum medii aevi*. Tomus IV: *Commentaria. Auctores N-Q*, Madrid, 1954, p. 92, nr. 5983 en p. 93, nr. 5984; H. Menhardt, *Verzeichnis der altdeutschen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, III, Berlijn, 1961, p. 1331-1337; J. Deschamps, *Middelnederlandse vertalingen van Super modo vivendi (7de hoofdstuk) en De libris teutonicalibus van Gerard Zerbolt van Zutphen*, *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 14 (1960), p. 72-74; R. Lievens, *De nieuwe Weense handschriftencatalogus*, *Leuvense Bijdragen, Bijblad*, 53 (1964), p. 6; J. Deschamps, *Het Weense handschrift van de 'Tweede Partie' van de 'Spiegel Historiae'*, *Kopenhagen*, 1971, p. 25-53 (*Mediaeval Manuscripts from the Low Countries in Facsimile*, 1).

29. Lodewijk van Velthem, *Spiegel Historiae*, *Vijfde Partie*

Lodewijk van Velthem, *Spiegel Historiae*, *Vijfde Partie*, Brabant, ca. 1325.

Perkament; 3 + 94 + 2 bl. (oorspronkelijk 95 bl., want tussen fol. 69 en 70 ontbreekt een blad); blad en bladspiegel resp. 272 × 195 mm en 210 × 155 mm; 3 kol., 50 rr. per kol. Achttiende-eeuwse inktfoliëring. Eén hand (littera textualis). Rood-blauwe initialen met rood penwerk; rode lombarden en titels; beginletters van de verzen noch in een aparte kolom noch rood doorstreept. Perkamenten

(hoornen) band uit de tweede helft van de 17de eeuw; voor- en achterplat met dubbele filets, een vignet (middenin) en bloemstempels (in de hoeken) versierd.

Pl. 30

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, B.P.L. 14 E.

Toen Lodewijk van Velthem in 1315 de *Vierde Partie* van de *Spiegel Historiae* had voltooid, die Jacob van Maerlant niet had afgewerkt, bewerkte hij de *Vijfde Partie*, waarin hij naar Latijnse bronnen, de *Rijmkroniek* van Jan van Heelu en verhalen van ooggetuigen de geschiedenis van 1256 tot 1316 behandelde. Op aanraden van Jan Visier droeg hij zijn werk op aan de heer van Voorne, waarschijnlijk Gerard van Voorne, een Zeeuws edelman. De *Vijfde Partie*, die omstreeks 30.000 verzen telt, is alleen in dit handschrift, bijna volledig, bewaard gebleven. Verder zijn nog fragmenten van andere handschriften bewaard o.a. de hss. Büdingen, Ehem. Fürstl.

Ysemburgisches Archiv en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2541, fragment 12-16. Een fragment dat in de Universiteitsbibliotheek te Leuven werd ontdekt en in 1906 door C. Lecoutere werd uitgegeven, is in 1914 bij de brand van de voornoemde bibliotheek verloren gegaan. Excerpten bevinden zich in de hss.

Antwerpen, Stadsbibliotheek, B 15.828; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 en IV 684 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708. Het hier besproken handschrift werd ca. 1325 in Brabant geschreven. Het heeft toebehoord aan A. van Meusenbroek († 1630), advocaat te Dordrecht. Vervolgens kwam het in het bezit van P. Scriverius (1576-1660). Op de veiling van diens bibliotheek werd het in 1663 door F.A. van Westphalen gekocht. Nadien behoorde het toe aan A. Matthaëus (1635-1710), professor aan de Universiteit te Leiden, wiens bibliotheek in 1717 te Leiden werd geveild. Op die veiling werd het gekocht door M. Ooster, die het vóór 1727 aan I. le Long overdeed, die er in 1727 een uitgave van bezorgde. Op de veiling-I. le Long werd het in 1744 door de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden gekocht.

Cat.-P. Scriverius, Amsterdam, 1663, p. 5, nr. 91; Cat.-A. Matthaëus, Leiden, 1717, p. 108, nr. 19; *Spiegel Historiaal, of Rym-Spiegel, zynde de Nederlandsche Rym-Chronyk, van Lodewijk van Velthem, voor ruym 400 Jaaren in Dichtmaat gebracht*. Getrouwelyk uytgegeven, volgens het oorspronklyke Handtschrift, op Perkement geschreeven, en met noodige verklaaringen opgeheldert, door I. le Long, Amsterdam, 1727; Cat.-I. le Long, Amsterdam, 1744; p. 5, nr. 25; *Specimen e literis*

Neerlandicis, exhibens Ludovici de Velthem chronici, quod inscribitur Speculum Historiale, librum III, denuo editum secundum codicem ms. unicum, ad publicam disceptationem proponit G.J.A. Jonckbloet, 's-Gravenhage, 1840; J. Geel, *Catalogus librorum manuscriptorum qui inde ab anno 1741 Bibliothecae Lugduno Batavae accesserunt*, Leiden, 1852, p. 194, nr. 657; W.A.J. Jonckbloet, *Fragmenten van een tweede handschrift van Velthem*, Verslagen en Berigten uitgegeven door de Vereniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde, 3 (1846), p. 72-76; *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiae, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem*. Uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs, I, Leiden, 1863, p. LXXVII-LXXXIX; C. van de Water, *Velthem's Spiegel Historiae. Tekstcritiek*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 9 (1890), p. 22-89, 204-219 en 246-262; C.J.M. van den Gelder-van de Water, *Velthem's Spiegel Historiae. Tekstcritiek*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 12 (1893), p. 150-166 en 223-239; N.M. Hoogenhout, *Untersuchungen zu Lodewijk van Velthem's Spiegel Historiae*, Leiden, 1902; *Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae. Catalogus, XIV. Inventaris van de handschriften. Eerste afdeeling*, Leiden, 1932, p. 98; C. Lecoutere, *Een nieuw fragment van Lodewijk van Velthem's 'Spiegel Historiae'*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1906, p. 755-768; *Lodewijk van Velthem's voortzetting van den Spiegel Historiae (1284-1316)*, opnieuw uitgegeven door H. vander Linden, P. de Keyser, W. de Vreese en A. van Loey, Brussel, 1906-1938, 3 dln.; S.G. de Vries, *Het Būdinger fragment van Lodewijk van Velthem's Spiegel Historiae*, Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1906-1907, p. 71; J. Deschamps, *De fragmenten van twee handschriften van de 'Spiegel Historiae' in vier kolommen*, Hulde-album Prof. Dr. J.F. Vanderheyden, Leuven, 1970, p. 71-73.

30. Jacob van Maerlant, Spiegel Historiae; Philip Utenbroeke, Spiegel Historiae, Tweede Partie

a. Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, Spiegel Historiae, bewerkt naar Vincentius van Beauvais, Speculum historiale, fragmenten, Holland, ca. 1400.

Perkament; 32 bll. of fragmenten van bll. (bij elkaar passende fragmenten van een blad zijn als één fragment beschouwd); blad oorspronkelijk ca. 420 × ca. 315 mm, bladspiegel ca. 350 × ca. 250 mm; 4 kol., 75 of 76 rr. per kol. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers. Twee handen (littera textualis). Vier opengewerkte blauwgouden initialen met rood penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept. In de marges of in de ruimte tussen de kolommen van 28 fragmenten hebben landmeters in de 17de en de 18de eeuw titels van grondboeken van waterschappen, polders, heerlijkheden en parochies uit het Brugse Vrije gecshreven.

BRUGGE, RIJKSARCHIEF, Découvertes 351^a, 351^b en 356 en Verzameling Brugse Vrije, Charters, 255, bijlage (3 bl. en een fragment van een blad); BRUGGE, STADSARCHIEF, zonder signatuur (9 bl. en een

fragmentje van een blad); BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, IV 543 (1 blad); GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 2541 (11 bl. en 5 fragmenten van bl.); *olim* SINT-ANNA TER MUIDEN, GEMEENTEARCHIEF (1 bl.).

b. Philip Utenbroeke, *Spiegel Historiael, Tweede Partie*, bewerkt naar Vincentius van Beauvais, *Speculum historiale*, fragment, Brabant, ca. 1400.

Perkament; 1 blad; blad en bladspiegel resp. 480 × 340 mm en 397 × 270 mm; 4 kol., 82 rr. per kol. Foliëring met rode inkt op de recto- en de versozijde. Eén hand (littera textualis). Afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; rode titels; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept. De rectozijde is gedeeltelijk met een reagens bewerkt.

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 177.

Voor zover we weten, hebben er twee handschriften van de *Spiegel Historiael* in vier kolommen bestaan. Van het eerste handschrift zijn er 32 fragmenten, van het tweede is er slechts één fragment bewaard gebleven. Het eerste handschrift bevatte de vijf partieën van de *Spiegel Historiael* en bestond uit vier delen. Blijkens de foliëring bevatte het eerste deel de *Eerste* en de *Tweede Partie*, het tweede deel de *Derde Partie*, het derde deel de *Vierde Partie* en het vierde deel de *Vijfde Partie*. De vier delen telden resp. ca. 120, ca. 70, ca. 71 en ca. 50, dus samen ca. 311 bladen. Van het eerste deel zijn er 22 fragmenten teruggevonden, waarvan er 15 tot de *Eerste Partie* (samen 8851 verzen) en 7 tot de *Tweede Partie* (samen 2942 verzen) hebben behoord; van het derde deel (met de *Vierde Partie*) zijn er 5 fragmenten (samen 2748 verzen) en van het vierde deel (met de *Vijfde Partie*) zijn er eveneens 5 fragmenten (samen 1996 verzen) bewaard gebleven; fragmenten van het tweede deel (met de *Derde Partie*) zijn tot dusver nog niet aan het licht gekomen. Elk van de vier delen was afzonderlijk gefolieerd. Al blijkt hieruit dat elk deel op zichzelf bestond, toch kunnen de delen later samen zijn gebonden. Van een latere foliëring, die gewoonlijk na het samenbinden van verschillende handschriften werd aangebracht, is echter geen spoor te vinden.

Omstreeks 1650 werd het handschrift versneden. Bladen ervan werden door een landmeter of door landmeters uit het Brugse Vrije als kaften van grondboeken gebruikt. De 32 bewaarde fragmenten werden tussen 1845 en 1969 in Brugge of omstreken ontdekt. In 1845 publiceerde J.F. Willems twee fragmenten van

een blad, toebehorend aan de historicus A. Pinchart (1823-1884), die hem door bemiddeling van baron Jules de Saint-Genois ter uitgave in bruikleen waren gegeven (Gent 2541, fragment 7). In 1850 publiceerde de Zeeuwse predikant H.Q. Janssen (1812-1881) een fragment dat hij in het gemeentearchief van Sint-Anna ter Muiden, zijn geboorteplaats, had gevonden (*olim* Sint-Anna ter Muiden, Gemeentearchief). In 1862 ontdekte F. vander Haeghen (1830-1913), de latere bibliothecaris van de Gentse universiteitsbibliotheek, te Brugge 13 fragmenten (Gent 2541, fragment 1-5, 9-16). In 1867 vermeldde A.C. Serrure (1835-1898), zoon van C.P. Serrure, voor de eerste maal een fragment dat hem door de ontdekker Ch. Gilliodts (1808-1878), advocaat te Brugge, werd afgestaan (Gent 2541, fragment 8). L. Gilliodts-van Severen (1827-1915), stadsarchivaris van Brugge, ontdekte op verschillende tijdstippen 8 fragmenten: een fragment kort vóór 1867 (Brugge, Stadsarchief, fragment 6), een ander fragment in 1880 of kort voordien (*id.*, fragment 7), nog een fragment kort vóór 1881 (*id.*, fragment 2), weer een fragment in 1885 of kort voordien (*id.*, fragment 8) en ten slotte nog vier fragmenten in 1888 (*id.*, fragment 1, 3, 4 en 9). In 1881 maakte E. Vanden Bussche (1840-1909), conservator van het Rijksarchief te Brugge, het bestaan van drie bij elkaar passende strookjes bekend, die hij in het Rijksarchief te Brugge had ontdekt (Brugge, Rijksarchief, Verzameling Brugse Vrije, Charters, 255, bijlage). In 1888 ontdekte F. vander Haeghen nog een fragment (Gent 2541, fragment 6) en in hetzelfde jaar vond K. de Flou (1853-1931), ambtenaar bij het Provinciaal Bestuur te Brugge, een fragment dat aan A. Dhaese (1822-1896), een Brugse koopman en verzamelaar, toebehoorde (Brugge, Stadsarchief, fragment 5). In 1902 ontdekte J. Colens (1840-1918), conservator van het Rijksarchief te Brugge, twee bladen in een verzameling archiefstukken, die M. Peper (1874-1956), gezworen landmeter te Brugge, kort vóór zijn vertrek naar New York op 11 oktober 1901, aan het Rijksarchief te Brugge had afgestaan (Brugge, Rijksarchief, Découvertes 351a en 351b); in 1905 of kort voordien kwam J. Colens nog een fragment op het spoor (*id.*, Découvertes, 356). Ten slotte verwierf de Koninklijke Bibliotheek te Brussel op 14 januari 1969 van D. Crul, restaurateur van schilderijen en heraldicus te Sint-Michiels bij Brugge, een fragment, waarvan de Bruggeling O. Dumon (1878-1945), ingenieur-

architect, bloemkweker en verzamelaar, de eerste bekende bezitter is geweest (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 543).

Het tweede handschrift van de *Spiegel Historiae* in vier kolommen heeft blijkens de foliëring slechts de *Tweede Partie* bevat. Het was groter van formaat dan het eerste en telde 82 regels per kolom. Het enige fragment dat ervan bewaard is (647 verzen) heeft aan C.P. Serrure (1805-1872), professor aan de universiteit te Gent, toebehoord. In 1873 werd het in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden door M. Nijhoff op de tweede veiling-C.P. Serrure gekocht. Of dit manuscript tot een vijfdelig handschrift heeft behoord dat geheel de *Spiegel Historiae* bevatte, is met de beschikbare gegevens niet uit te maken.

J.F. Willems, *Fragment uit een oud berymd Passionael*, Belgisch Museum, 9 (1845), p. 418-434; H.Q. Janssen, *Beschrijving en mededeeling van een fragment van den Spiegel Historiae van Jacob van Maerlant, in het plaatselijk Archief te St. Anna ter Muiden*, Nieuwe Reeks van Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 6 (1850), p. 115-157; *Handelingen van het Zevende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Kongres, gehouden te Brugge, den 8, 9 en 10 september 1862*, p. 75; *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiae, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem*, uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs, Leiden, 1863, 3 dln.; C.A. Serrure, *Jacob van Maerlant en zijne werken*, Gent, 1867, p. 99, voetnoot; C.A. Serrure, *Letterkundige geschiedenis van Vlaanderen*, I, Gent, 1872, p. 304, voetnoot; *Catalogue de la Bibliothèq̄ue de M.C.P. Serrure*, II, Brussel, 1873, p. 95, nr. 2561; J. Verdam, *Aankopen voor de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1874, p. 62; *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiae. Tweede Partie, bewerkt door Philip Utenbroeke*, uitgegeven door F. von Hellwald, M. de Vries en E. Verwijs, Leiden, 1879; A. Nelis, *Fragment inédit du Spiegel Historiae*, Annales de la Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et les antiquités de la Flandre, 4e Série, 4 (1880), p. 170-205; M. de Vries, *Een nieuw hoofdstuk der Tweede Partie van den Spiegel Historiae*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 1 (1881), p. 115-124; E. Vanden Bussche, *Inventaire des Archives de l'Etat à Bruges, Section première, Franc de Bruges, Chartres*, Brugge, 1881, p. 99, nr. 255, voetnoot; L. Gilliodts-van Severen, *Un fragment du Spiegel Historiae*, Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire, 4e Série, 12 (1885), p. 245-310; *Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, I, Leiden, 1887, p. 8; N. de Pauw, *De vijf nieuwe handschriften van Maerlant's Spieghel Historiae, III. Het Brugsch handschrift*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1888, p. 379-380; J. Verdam, *Nieuwe aanwinsten voor de kennis van onze Middelnederlandsche taal en in het bijzonder voor de critiek van Maerlant*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letter-

kunde, Derde reeks, 6 (1889), p. 97-98; K. de Flou, *Een fragment van Jacob van Maerlants Spiegel Historiae* (1^e partie, VIIIe boec, cap. 34-42), Nederlandsche Kunst- en Dichthalle, 13 (1890), p. 489-507, 534-545; J. Verdam, *Nieuwe aanwinsten voor de kennis van het Middelnederlandsch*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Derde Reeks, 8 (1892), p. 15; K. de Flou, *Twee nieuwe fragmenten van den Spiegel Historiae*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1902, p. 399-467; N. de Pauw, *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*, II, Gent, 1903, p. 153-171; K. de Flou, *Nieuw fragment van Maerlant's Spieghel Historiae*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1905, p. 41-80; *Lodewijk van Velthem's voortzetting van den Spiegel Historiae (Derde deel)*, uitgegeven door H. Vander Linden, P. de Keyser en A. van Loey, Brussel, 1938, p. 66-197; G.I. Lieftinck, *Codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden, 1948, p. 6-7 (*Bibliotheca universitatis Leidensis. Codices manuscripti, V. Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur pars I*); J. Deschamps, *De fragmenten van twee handschriften van de 'Spiegel Historiae' in vier kolommen*, Hulde-album Prof. Dr. J.F. Vanderheyden, Leuven, 1970, p. 51-79.

31. Melis Stoke, Rijkroniek

Melis Stoke, Rijkroniek van Holland, Holland, ca. 1375.

Perkament; 4 + 90 + 4 bl.; blad en bladspiegel resp. 235 × 172 mm en 195 × ca. 140 mm; 2 kol., 38 rr. per kol. Kolommen met inkt genummerd; moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Eén opengewerkte rood-blauwe initiaal met rood en blauw penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met driedubbele filets en losse stempels versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluishaken ontbreken; rug vernieuwd.

Pl. 31

's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 128 E 3.

In zijn *Rijkroniek van Holland* behandelde Melis Stoke de geschiedenis van het Hollandse gravenhuis van 689 tot 1305. Het eerste deel, lopend tot 1205, schreef hij omstreeks 1289-1291, het tweede deel na 1305. Als bronnen gebruikte hij in het eerste deel het *Chronicon Egmondanum* en de *Vita sancti Wulfrani*, in het tweede deel de *Spiegel Historiae* van Jacob van Maerlant en de *Chroniques abrégées de Baudouin d'Avesnes*. Voor de laatste jaren berust zijn kroniek op eigen waarneming en op verhalen van ooggetuigen. Van de *Rijkroniek van Holland* bestaan twee redacties. De oorspronkelijke redactie is in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke

Bibliotheek, 128 E 4 en 128 E 5, de omgewerkte redactie in het hier besproken Haagse handschrift overgeleverd.

In de hss. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 183; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 398, 6 en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1649 zijn nog fragmenten van andere handschriften bewaard gebleven. Tot 1966 werd Melis Stoke algemeen als de auteur van beide redacties beschouwd. In dat jaar betoogde H.C. Peeters dat Wouter de Clerc, die tot dusver slechts als de kopiist van het hier besproken Haagse handschrift werd beschouwd, de auteur van de eerste redactie zou zijn. Wegens in die redactie uitgebrachte meningen zou hij in ongenade zijn gevallen en tot een bedevaart naar het H. Land zijn veroordeeld. Melis Stoke zou slechts de bewerker van de tweede redactie zijn. Hij zou de eerste redactie van de gewraakte meningen hebben gezuiverd en de epiloog hebben geschreven, waarin de kroniek aan Willem III wordt opgedragen. Hoe indrukwekkend het scherpzinnige betoog van H.C. Peeters ook zij, toch doen we er goed aan de *Rijmkroniek van Holland* als een werk van Melis Stoke te beschouwen, zolang dit betoog de toets van een bevoegde kritiek niet heeft doorstaan.

Het hier besproken handschrift werd door Pieter van Loo aan een boekenkraam in Amsterdam gekocht, waar het uit de boedel van een predikant was terechtgekomen. Hij schonk het aan zijn vriend Simon Schijnvoet (1652-1727), bouwmeester, tekenaar, graveur en verzamelaar van oudheden, die het aan Pieter van Loo, die het hem had geschonken, bij testament vermaakte. Op de veiling-P. van Loo werd het in 1731 toegewezen aan J. Marcus, een Amsterdamse koopman en verzamelaar van oudheden. Op de veiling-J. Marcus werd het in 1750 door de Amsterdamse letter- en taalkundige B. Huydecoper (1695-1778) gekocht. In 1779 kwam het op de veiling-B. Huydecoper in het bezit van M. Röver (1719-1803), wiens bibliotheek in 1806 te Amsterdam onder de hamer kwam. Op de veiling-M. Röver werd het door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage gekocht.

Cat.-P. van Loo, Amsterdam, 1731; *Chronyk van Holland van den Klerk uit de laage Landen by der Zee: nooit voorheen gedrukt*. Met eenige aantekeningen zoo van P. Scriverius als van den uitgever [P. van Mieris], Leiden, 1740, p. 170-171; Cat.-J. Marcus, Amsterdam, 1750, p. 6, nr. 65; *Rijmkroniek van Melis Stoke*, met historie-, oudheid- en taalkundige aanmerkingen door B. Huydecoper, Leiden, 1772, 3 dln.; Cat.-B. Huydecoper, Amsterdam, 1779, p. 116, nr. 48; Cat.-M Röver, I, Amsterdam, 1806, p. 67, nr. 290; J.A. Clignett, *Vertoog over het aantal HSS. door Huydecoper gebruikt bij de uitgaaf der Rijmkroniek van Melis Stoke*, 's-Gravenhage, 1825; *Rijmkroniek van Melis Stoke*. Uitgegeven door W.G. Brill,

Utrecht, 1885, 2 dln. (*Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*, Nieuwe serie, 40); S. Hofker, *De taal van Melis Stoke*, Groningen, 1908; H.A. Ett, *De briefwisseling Balthazar Huydecoper-Gerard Meerman en Huydecoper's onvoltooide voorrede tot de Rijkroniek van Melis Stoke*, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), 66 (1948), p. 145-151 en passim; H.C. Peeters, *De Rijkroniek van Holland, haar auteur en Melis Stoke*, Antwerpen, 1966.

32. Jan van Heelu, Rijkroniek

Jan van Heelu, *Rijkroniek*, Brabant (Brussel), ca. 1440.

Perkament; 2 + 241 + 1 bl.; blad en bladspiegel resp. 295 × 195 mm en 180 × 80 mm; één kol., 34 rr. per kol. Achttiende-eeuwse inktfoliëring; moderne potloodfoliëring. Eén hand (Heinricus van den Damme; littera textualis). Op fol. 1r^o, 9v^o en 67v^o fleuronné-initialen met randversieringen; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; beginletters van de verzen in een aparte kolom en geel doorstreept. Achttiende-eeuwse bruin kalfsleren band; voor- en achterplat onversierd; twee gedreven koperen sloten met dito sluihaken; rug gerestaureerd.

Pl. 32

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 76 E 23.

Nadat Irmgard, hertogin van Limburg, in 1283 kinderloos was overleden, brak tussen haar gemaal Reinoud I, graaf van Gelre, en Jan I, hertog van Brabant, een conflict uit om het bezit van het hertogdom Limburg en om de hegemonie in de streek tussen Maas en Rijn. Aan de zijde van Reinoud I stonden de aartsbisschop van Keulen en de graven van Vlaanderen, Luxemburg en Nassau, aan de zijde van Jan I de graven van Berg, Mark, Kleef en Holland. Dit conflict bereikte zijn hoogtepunt in 1288 in de Slag bij Woeringen, die door Jan I en zijn bondgenoten werd gewonnen. Die overwinning werd door Jan van Heelu in een rijkroniek van 8948 verzen beschreven. Waarschijnlijk was hij ridder van de Duitse Orde en commandeur van de kommanderij te Bekkevoort bij Diest. Hij droeg zijn werk op aan Margaretha van York, de verloofde van Jan II. Daar Jan I en Margaretha van York in 1290 in het huwelijk zijn getreden, moet Jan van Heelu zijn kroniek tussen 1288 en 1290 hebben vervaardigd, dus kort na de Slag bij Woeringen, waarvan hij ooggetuige is geweest. Aan de kroniek gaat een voorrede van 592 verzen vooraf, die er later, misschien door een kopiist, is bijgevoegd. Behalve in het boven beschreven Haagse handschrift is het werk nog in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 628; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 6003-05 en IV 593 en 's-Graven-

hage, Koninklijke Bibliotheek, 130 G 24 overgeleverd, die echter alle op het hier besproken Haagse handschrift teruggaan.

Het hier besproken handschrift is door dezelfde kopiist geschreven en door dezelfde verluchter, versierd als hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.607. Daar dit laatste handschrift in 1444 in opdracht van de stad Brussel door Heinricus van den Damme is geschreven, is ook het hier besproken handschrift door Heinricus van den Damme vervaardigd, waarschijnlijk eveneens in opdracht van de stad Brussel. Bijna zeker is dit dus het handschrift van de kroniek van Jan van Heelu dat volgens F.C. Butkens omstreeks 1640 in het stadhuis te Brussel werd bewaard. Daar dat handschrift nadien was verdwenen, vermoedden sommigen dat het in 1695 bij het bombardement van Brussel of in 1731 in de brand van het koninklijk paleis was verloren gegaan. Zulks was gelukkig niet zo. In 1688 kwam het in het bezit van Aegidius Carolomannus Nys. Daarna behoorde het toe aan de geschiedschrijver en bibliograaf I. le Long (1683-na 1762), wiens bibliotheek in 1744 te Amsterdam werd geveild. Op die veiling werd het gekocht door J. Marcus, een Amsterdams koopman en verzamelaar van oudheden, wiens bibliotheek in 1750 te Amsterdam onder de hamer kwam. Op de veiling-J. Marcus werd het aan B. Huydecoper (1695-1778), een Amsterdams taal- en letterkundige, toegewezen. In de auctiecatalogus-B. Huydecoper komt het handschrift niet voor. Op 12 september 1779, enkele maanden na de veiling, die op 29 maart 1779 en volgende dagen plaats had, werd het door H. van Wijn (1740-1831) van de erfgenamen van B. Huydecoper gekocht. Na de dood van H. van Wijn kwam het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Cat.-I. le Long, Amsterdam, 1744, p. 5, nr. 27; Cat.-J. Marcus, Amsterdam, 1750, p. 9, nr. 89; F. van Lelyveld, *Aanteekening over de Rymkronijk van Jan van Heelu, Slach van Woeronc M.S.*, in B. Huydecoper, *Proeve van taal- en dichtkunde in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius*, I, 1782², p. 483-515; *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaar 1288*, uitgegeven met ophelderingen en aanteekeningen door J.F. Willems, Brussel, 1836; *Letter- en geschiedkundige aanteekeningen op de Rymkroniek van Jan van Heelu, betreffende den slag van Woeringen in het jaar 1288*, nagelaten door H. van Wyn, uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet en A.W. Kroon, 's-Gravenhage, 1840; H.E. Ett, *De briefwisseling Balthazar Huydecoper-Gerard Meerman en Huydecoper's onvoltooide voorrede tot de Rymkroniek van Melis Stoke*, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), 66 (1948), p. 179-182.

33. Jan van Boendale, *Die Brabantsche yeesten*

Jan van Boendale, *Die Brabantsche yeesten*, boek I-V; Anonymus, *Die Brabantsche yeesten*, boek VI-VII, Brabant (Korsendonk), ca. 1470.

Papier en perkament: 2 + 276 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 280 × 205 mm en 210 × 145 mm; 2 kol.; 42 of 44 rr. per kol. Moderne nummering der kolommen met zwarte inkt; moderne foliëring met rode inkt. Eén hand (Antonius Vlaminckx van Bergen op Zoom; littera bastarda). Opengewerkte blauwe initialen met rood penwerk; rode lombarden, titels en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept. Op fol. 277v^ob, door de kopiïst, met rode inkt: Hier eynden die croniken vanden edelen hertoghen ende princen van brabant. Die welke ghescreuen heeft broeder anthonijs van berghen opten zoem priester ende cantor in de convente van korstendonck Bid om gode wille voer hem. Achttiende-eeuwse bruin kalfsleren band; platten met dubbele gouden filets afgebiesd; rug met verguldwerk; rug en hoeken gerestaureerd. Ex-libris van J.B. Verdussen en K. van Hulthem.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 17.012-13.

Op verzoek van Willem Bornekolve, een telg uit een voorname Antwerpse schepenfamilie, schreef Jan van Boendale (1279-ca. 1350), ‘scepenclerc’ (stadssecretaris) van Antwerpen, *Die Brabantsche yeesten*, een berijmde kroniek van de Brabantse hertogen in vijf boeken. In de *Spiegel Historiael* had Jacob van Maerlant reeds gedeelten uit de geschiedenis van de heren van Brabant vóór Godfried I, eerste hertog van Brabant, behandeld, maar die gedeelten waren daarin zo verspreid dat zij slechts met grote moeite te vinden waren. In plaats van die gedeelten opnieuw te bewerken, nam Boendale ze in de eerste drie boeken van *Die Brabantsche yeesten* meestal onveranderd over. Alles samen ontleende hij aan de *Spiegel Historiael* 6470 verzen, nl. 360 in het eerste, 4470 in het tweede en 1640 in het derde boek. Het vierde en het vijfde boek heeft hij naar Latijnse bronnen en naar de kroniek van Jan van Heelu zelfstandig bewerkt. Hij voltooide zijn werk in 1316 of 1317, maar later voegde hij aan het vijfde boek nog 3866 verzen toe, waarin hij de geschiedenis van de Brabantse hertogen tot 1347 voortzette.

De vijf boeken van *Die Brabantsche yeesten* zijn ongelijk van lengte; ze tellen respectievelijk 1701, 5917, 2116, 1518 en 5066 verzen. Het eerste boek begint met Pippijn van Landen († 640), het laatste eindigt in 1347 onder de regering van Jan III. Opmerkelijk is dat Boendale in het tweede boek de geschiedenis van Amicus en Amelius en in het derde boek het verhaal van de eerste

kruistocht uit de *Spiegel Historiae* integraal heeft overgenomen. Het einde van het vierde en geheel het vijfde boek zijn historisch belangrijker dan wat daaraan voorafgaat; hierin vertelt Boendale immers gebeurtenissen die hij zelf heeft bijgewoond of uit de mond van ooggetuigen heeft vernomen.

Een anoniem dichter, een oud dienaar van Jan IV, heeft aan de vijf boeken, die door Boendale zijn bewerkt, een zesde en een zevende boek toegevoegd. In het zesde boek (11.982 verzen), voltooid in 1432 'int wout van sonyen', waarschijnlijk in Groenendaal, behandelde hij de regering van Jan III en Johanna van Brabant; in het zevende boek (18.186 verzen), voleindigd kort na 1441, de regering van Antoon van Bourgondië, Jan IV, Filips van Sint-Pol en Filips de Goede (tot 1441). Als bronnen gebruikte hij officiële stukken, de *Croniques* van Jean Froissart, de kroniek *De Grimbergsche oorlog* en het *Chronicon ducum Brabantiae* van Edmundus van Dynter (ca. 1375-1448). Het zesde en het zevende boek tellen samen 30.168 verzen en zijn dus samen bijna tweemaal zo lang als de eerste vijf boeken, die slechts 16.318 verzen beslaan. Behalve in dit handschrift is *Die Brabantsche yeesten* geheel of gedeeltelijk in de volgende handschriften bewaard gebleven: Antwerpen, Stadsbibliotheek, B 15.828 (boek I-VII); Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17.017 (boek VI en VII), 19.576 (fragmenten), 19.607 (boek I-VII), IV 684 (boek IV) en IV 685 (boek V); Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1019 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 216 (fragmenten van boek I en II). Achttiende-eeuwse afschriften van gedeelten uit *Die Brabantsche yeesten* zijn bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17.015, 17.016, 17.018 en 21.550.

Het hier besproken handschrift is geschreven door Antonius Vlaminckx van Bergen op Zoom († 1504), priester en cantor in de priorij van Korsendonk bij Turnhout, een ijverig kopiist, die tussen 1466 en 1498 nog 11 andere handschriften heeft geschreven, die van de bibliotheek van voornoemde priorij deel hebben uitgemaakt. Het handschrift heeft toebehoord aan Jan Gevartius (1563-1623), aan Gaspar Gevartius (1593-1666), griffier van de stad Antwerpen, dichter en historicus, en aan Jacob Marcus, een Amsterdams koopman en verzamelaar van handschriften en oudheden. In 1750 werd het op de veiling-J. Marcus te Amsterdam gekocht door J.B. Verdussen (1698-1773), boekhandelaar, bibliofiel en schepen van de stad Antwerpen. In 1776 ging het op de veiling-J.B. Verdussen

te Antwerpen over aan Jan Des Roches (1740-1787), lexicograaf, historicus en secretaris van de Académie impériale et royale des sciences et des belles-lettres te Brussel. Op de veiling-J. Des Roches te Brussel werd het in 1788 gekocht door de Brusselse boekhandelaar Jozef Ermens (1736-1805) voor rekening van burggraaf Edouard de Walckiers (1758-1837), die het in 1790 naar Parijs meenam, waar het geruime tijd bleef. Batowski, schoonzoon van burggraaf E. de Walckiers, zond het handschrift, samen met andere handschriften en boeken, handelend over Belgische geschiedenis, aan de Brusselse advocaat J. Tarte (1764-1841) ter betaling van een bedrag dat hij hem verschuldigd was. Op 18 mei 1812 werd het door de Gentse bibliofiel en botanicus Karel van Hulthem (1764-1832) van J. Tarte gekocht. In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Naar dit handschrift publiceerde J.F. Willems in 1839 de eerste vijf boeken en J.H. Bormans in 1869 het zevende boek van *Die Erabantsche yeesten*; in zijn uitgave van het zesde boek, die in 1843 het licht zag, gebruikte J.F. Willems echter als teksthandschrift hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17.017, waarin het zesde boek als de autograaf van de bewerker wordt beschouwd.

Cat.-J. Marcus, Amsterdam, 1750, p. 5, nr. 49; Cat.-J.B. Verdussen, Antwerpen, 1776, p. 221, nr. 8; Cat.-J. Des Roches, Brussel, 1788, p. 166, nr. 1062; *Bibliotheca Hulthemiana*, VI, Gent, 1837, p. 199-202, nr. 664; J.F. Willems, [*Les manuscrits des Brabantsche yeesten*]. Comptes-rendu des séances de la Commission royale d'histoire, 2 (1838), p. 12-13; J.F. Willems, *Les gestes des ducs de Brabant, par Jen de Klerk*, d'Anvers, I en II, Brussel, 1839 en 1843; J.H. Bormans, *Les gestes des ducs de Brabant, chronique en vers thyois du quinzième siècle, septième livre*, III, Brussel, 1869; H. Haerynck, *Jan Boendale, ook geheeten Jan de Clerc; zijn leven, zijne werken en zijn tijd*, Gent, 1888; J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, VIII, Brussel, 1908, p. 254-255, nr. 5635; D. De Bruyne, *De la provenance de quelques manuscrits*, Revue Bénédictine, 46 (1934), p. 117 en 120; J. Mak, *Amijs ende Amelijs. Een middeleeuwse vriendschapssage naar de berijming van Jacob van Maerlant te zamen met zijn Latijnse bron*, Zwolle, 1954 (*Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 13); L. Mellaerts, *Jan van Boendale. Een bladzijde uit de geschiedenis van Tervuren*, Leuven, 1961; Karel van Hulthem, *1764-1832*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1964, p. 263-264, nr. 103.

34. Wapenboek van Gelre

Heraut Gelre, *Wapenboek*, hertogdom Gelre, kort vóór 1378.

Perkament; 1 + 124 + 1 bl.; blad 220 × 140 mm; in het tekstgedeelte (fol. 1r^o-21r^o) bladspiegel 195 × 110 mm, 2 kol., wisselend aantal rr. per kol. Oude foliëring van I tot XX (fol. 2v^o is als ij gefolieerd) op fol. 1-19; achttiende-eeuwse paginering van 1 tot 13 op fol. 26-32; moderne potloodfoliëring. Twee handen: de eerste hand (littera textualis) schreef fol. 1r^oa-6v^ob, fol. 18v^ob-21r^ob en de namen onder de meeste wapenschilden; de tweede hand (littera cursiva formata) fol. 6v^ob-18v^ob en correcties op fol. 2r^o. Rode en blauwe initialen. Alles samen 1553 fraai uitgevoerde wapenschilden. Op fol. 2v^o een miniatuur, voorstellend een everzwijn met het wapen van Jan III, hertog van Brabant. Op fol. 26r^o een gekleurde tekening, voorstellend keizer Karel IV te midden van drie geestelijke en vier wereldlijke keurvorsten. Op fol. 122r^o een afbeelding van heraut Gelre, bekleed met een mantel, vertonende het wapen van de hertog van Gelre. Moderne paarsbruin marokijnen band; platten met rolstempels versierd. Marges sterk afgesneden. Ex-libris van K. van Hulthem.

Pl. 33

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.652-56.

Herauten waren wapenkundige ambtenaren in dienst van vorsten en heren, die namens hun heer wapenbrieven uitgaven en wapens verleenden. Bij tornooien en plechtigheden speelden zij een belangrijke rol. Soms werden zij genoemd naar het gebied of een gebiedsdeel, waarover hun heer gebood. Bij plechtige gelegenheden droegen zij een mantel, waarop het wapen van hun heer geborduurd was. Vaak legden zij wapenboeken aan, waarin wapenschilden van vorsten en heren afgebeeld stonden. Dit handschrift is het oudste en het voornaamste wapenboek dat in de Nederlanden is ontstaan. Het is het wapenboek van heraut Gelre, zo genoemd naar Gelre, het hertogdom, waarover zijn heer, de hertog van Gelre, heerschappij voerde. Het bestaat uit twee delen. Het eerste deel (fol. 1r^o-21v^o) bevat een aantal gedichten: *Van den ever* (uitdagingen van 17 ridders tot Jan III, hertog van Brabant, en diens antwoord daarop); wapendichten op ridders, gesneuveld in de slag bij Stavoren in 1345; een kroniek van de hertogen van Brabant; een kroniek van de graven van Holland en lofdichten op twaalf verschillende ridders. Het tweede deel (fol. 22r^o-123r^o) bevat 1553 wapenschilden van koningen, hertogen, graven en bisschoppen, alsook van hun vazallen, systematisch naar de landen gerangschikt. In het tweede deel zijn blijkbaar bladen zoek geraakt: er ontbreken immers wapenschilden van een aantal Gelderse

ridders, die men er normaal mocht in verwachten en die trouwens in jongere wapenboeken voorkomen.

Vrij algemeen wordt thans aangenomen dat heraut Gelre, de samensteller van dit wapenboek, en heraut Beyerens quondam Gelre, de samensteller van het *Wapenboek van Beyerens*, en de schrijver van *Die Hollantsche cronike* en van een *Wereldkroniek*, één en dezelfde persoon is geweest, die met zijn ware naam Claes Heynensoen (ca. 1340/1345-1414) heette. Vooraleer hij in dienst trad van Albrecht van Beyerens, graaf van Holland, was hij heraut aan het Gelderse hof, vermoedelijk bij Mechteld van Gelre, in 1372 gehuwd met Jan II van Châtillon, graaf van Blois. Dat heraut Gelre de auteur van de gedichten is, die in het handschrift voorkomen, valt wel niet te betwijfelen, daar hij zich in een paar daarvan als de dichter kenbaar maakt. Of hij óók de uitmuntende kunstenaar is, die de wapenschilden (op een paar toevoegsels na) heeft getekend en gekleurd en de tekeningen heeft vervaardigd, is op zijn minst twijfelachtig. Het lijkt waarschijnlijk dat ze volgens de aanwijzingen van heraut Gelre, die uit hoofde van zijn ambt een uitnemend wapenkenner moet geweest zijn, door een ervaren kunstenaar zijn vervaardigd. Misschien is die kunstenaar in het atelier van de Maelwaels te Nijmegen te zoeken.

Waarschijnlijk is fol. 6v^ob-18v^ob van het *Wapenboek van Gelre* eigenhandig door heraut Gelre geschreven: de hand op die folio's vertoont in ieder geval grote gelijkens met die, welke hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17914 heeft geschreven, dat als de autograaf van *Die Hollantsche cronike* van heraut Beyerens quondam Gelre wordt beschouwd. Andere handschriften van het *Wapenboek van Gelre* zijn niet bewaard gebleven; wel berust er in de Landesbibliothek te Gotha een fragment van een ander handschrift (Cod. membr. II 219) dat verzen uit twee lofdichten bevat. De hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 6003-05 en II 626, beide van dezelfde zeventiende-eeuwse hand, bevatten afschriften uit het *Wapenboek van Gelre*: het eerste handschrift bevat een afschrift van een gedeelte uit het gedicht *Van den ever* (vs. 115-136) en van de kroniek van de hertogen van Brabant; het tweede een afschrift van vijf van de twaalf lofdichten. In *Die Hollantsche cronike* heeft heraut Beyerens quondam Gelre de wapendichten op ridders, gesneuveld in de slag bij Stavoren, opgenomen; die wapendichten komen dus ook in de handschriften van die kroniek voor,

nl. in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17.914, fol. 101v^o-104r^o en 5753-59, fol. 120v^o-121v^o.

Namen van oudere bezitters van het *Wapenboek van Gelre* bevinden zich op een stuk perkament dat op fol. 124r^o is geplakt. In 1820 werd het door K. van Hulthem te Brussel op de tweede veiling van de bibliotheek van Anne, Thérèse, Philippine, gravin d'Yve (1738-1814) gekocht. In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Cat.-Anne, Thérèse, Philippine, gravin d'Yve, II, Brussel, 1820, p. 473, nr. 6211; Bibliotheca Hulthemiana, VI, Gent, 1836, p. 51-53, nr. 195; J.F. Willems, *Wapenlied van Jan den IIIe, hertog van Brabant*, Belgisch Museum, 1 (1837), p. 287-296; J.F. Willems, *Wapendichten op sommige ridders, gevallen in den slag by Staveren, in Vriesland, ten jare 1345*, Belgisch Museum, 5 (1841), p. 103-112; J. van Malderghem, *La bataille de Staveren, 26 septembre 1345, Noms et armoiries des chevaliers tués dans cette journée, publiées pour la première fois d'après le ms. original du héraut d'armes Gelre, conservé à la Bibliothèque de Bourgogne et d'après un grand nombre de chroniques inédites et imprimées*, Brussel, 1869; K. Regel, *Ein Fragment einer unbekanntes Handschrift von Gelres Wapenboeck*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 5 (1885), p. 17-48; S. Muller Fz., *Die Hollantsche Cronike van den Heraut. Eene studie over de Hollandsche geschiedbronnen uit het Beijersche tijdperk*, Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, III, 2, 1885, p. 11-25; V. Bouton, *Wapenboeck ou armorial de 1334 à 1372, précédé de poésies héraldiques par Gelre, héraut d'armes*, Parijs-Brussel, 1881-1905, 10 dln.; W.A. Beelaerts van Blokland, *Het wapenboek 'Gelre'*, Gelre, Bijdragen en Mededeelingen, 13 (1910), p. 267-275; D.L. Galbreath, *La suisse féodale d'après l'Armorial de Gelre*, Archives héraldiques suisses, 1932, p. 87-109; W.A. Beelaerts van Blokland, *Beyeren quondam Gelre, armorum rex Ruyris. Eene historisch-heraldische studie*, 's-Gravenhage, 1953; F. Lyna, *Een groot miniatuurschilder, Henen, alias Gelre*, Oud-Holland, 51 (1934), p. 29-39; F. Lyna, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, XII, Ronse, 1936, p. 132-150; C. Gaspar en F. Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I, Parijs, 1937, p. 372-377; J. van Toll, *Nederlandsche sabbekundigen vóór 1853*, I, Naarden, 1944, p. 6-10 (*Bibliotheek voor Geslacht- en Wapenkunde*, 16); H. Bruch, *Supplement bij de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen van Dr. Jan Romein*, Haarlem, 1956, p. 36-37; F. Gorissen, *Jan Maelwael und die Brüder Limburg. Eine Nimweger Künstlerfamilie um die Wende des 14. Jhs.*, Bijdragen en Mededeelingen der Vereniging 'Gelre', 54 (1954), p. 153-221; H.F. Wijnman, *Project voor een vervolg op het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, 1963, p. 37-38; Karel van Hulthem, *1764-1832*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1964, p. 270-272, nr. 108; L.M. Delaissé, *A Century of Dutch Manuscript Illumination*, Berkeley en Los Angeles, 1968, p. 13-16, 18, pl. 1 en 2.

35. Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*

Natuurkunde van het geheelal; Heynric van Hollant, *Die cracht der mane*; Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, bewerkt naar Thomas van Cantimpré, *De natura rerum* en kleinere teksten, Westmiddelnederlands, ca. 1350.

Perkament; 1 + 163 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 278 × 208 mm en 210 à 215 × ca. 160 mm; 2 kol., 38 à 40 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Acht gehistorieerde gouden initialen op een gekleurde grond; een gekleurde initiaal op een gouden grond; afwisselend rode lombarden met paars en blauwe lombarden met rood penwerk; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept; 454 miniaturen; tekening van het heelal; 33 cirkelvormige astronomische tekeningen, waarvan slechts 17 zijn voltooid. Zestiende-eeuwse donkerbruin kalfsleren band op naar binnen afgeschuinde eiken borden; op voor- en achterplat rolstempels met sporen van verguldsel; rug uitgevallen en leder op de platten afgesleten of verdwenen; op het voorplat 5 en op het achterplat 4 koperen knoppen (de vijfde knop, beneden rechts, ontbreekt); op het voorplat: ghedenct den / den doot des heeren; op het achterplat: h.p.v.d.h; twee gedreven koperen sloten; hoeken en randen tegen de rug geschoeid; op de binnenzijde van het voor- en het achterbord een blad uit een Latijns handschrift in twee kolommen uit de tweede helft van de 13de eeuw.

Pl. 34

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, BRUIKLEEN KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, XVI.

Dit handschrift bevat: 1. een kalender (fol. 1r^o-6v^o); 2. *De natuurkunde van het geheelal* (fol. 7r^o-25v^o), een anoniem leerdicht van 1888 verzen over de hemellichamen en de natuurverschijnselen, in 1273 of kort daarna in Oost-Vlaanderen, waarschijnlijk in de Vier Ambachten geschreven, eveneens voorkomend in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.624-41; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 14A; Maastricht, Rijksarchief, 167³, 14a (fragmenten); Oudenaarde, Stadsarchief, 5556/13; Uppsala, Universiteitsbibliotheek, DG 56; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 5 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 18.2 Aug. 4°; 3. *Die cracht der mane* van Heynric van Hollant (fol. 25v^ob-28r^oa), een leerdicht van 384 verzen over de invloed, die de maan naar gelang zij in de verschillende sterrenbeelden staat of met de verschillende planeten in conjunctie treedt, op de mens uitoefent, eveneens bewaard in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4; 4. een astrologische tabel en prozastukken, meestal van astrologische aard (fol. 28r^ob-34r^o); 5. *Die boec van den IV complexien* (fol. 34r^o-37r^ob), ook overgeleverd in hs. 's-Graven-

hage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4; 6. *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant (fol. 38r^oa-163r^oa), een natuurkundig handboek in 13 boeken, samen ca. 16.660 verzen, omstreeks 1270 bewerkt naar *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré (1201-ca. 1270), eveneens bewaard in een aantal handschriften en fragmenten, die we boven bij de bespreking van het Dyckse handschrift hebben opgesomd. Vermeldenswaard is dat hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4 van het hier besproken handschrift is afgeschreven en dus dezelfde inhoud heeft.

Het is niet met zekerheid uit te maken waar het hier besproken handschrift is tot stand gekomen, ook niet met behulp van de kalender, waarin heiligen voorkomen, die in het bisdom Doornik en in het bisdom Utrecht bijzonder worden vereerd. Vóór 1804 was het in het bezit van J.A. Clignett (1756-1827). Vóór 1812 deed hij het aan J. Steenwinkel over. Omstreeks 1812 werd het door P. van Musschenbroek (1764-1823) voor het Koninklijk Instituut, thans Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, aangekocht. In 1937 werd het door de voornoemde instelling, samen met andere handschriften, aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage in bruikleen afgestaan.

W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, IV, Rotterdam, 1823, p. 76-77; M. de Vries, *Die cracht der mane, door Heynric van Hollant*, Verslagen en Berigten uitgegeven door de Vereniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde, 4 (1847), p. 5-22; *Sterre- en natuurkundig onderwijs, gemeenlijk genoemd: Natuurkunde van het geheel-al, en gehouden voor het werk van zekeren Broeder Gheraert. Een Nederduitsch oorspronkelijk leerdicht uit het laatst der XIIIe of het begin der XIVe eeuw*. Uitgegeven naar vijf zeer oude handschriften, met gebruikmaking van vier latere maar zeer naauwkeurige afschriften, met eene inleiding en aantekeningen door J. Clarisse, Leiden, 1847; *Jacob van Maerlant's Naturen bloeme*, uitgegeven door E. Verwijs, Groningen, 1878, 2 dln.; A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14de, 15de en 16de eeuwen*, 's-Gravenhage, 1922-1925, Tekst, p. 4, nr. 7; Tweede deel, pl. 121; D.J.H. ter Horst, *Catalogus van de handschriften der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, in bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek*, 's-Gravenhage, 1938, p. 12-13, nr. XVI; A. van Panthaleon van Eck-Kampstra, *Jacob van Maerlant's 'Der naturen bloeme'. Twee notities over handschriften*, Het Boek, 36 (1963-1964), p. 224; R. Jansen-Sieben, *De natuurkunde van het geheelal. Een 13de-eeuws middelnederlands leerdicht*, Brussel, 1968, 2 dln. (*Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection des Anciens Auteurs Belges*); *Jacob van Maerlant's Der naturen bloeme*. Tentoonstelling (1 oktober 1970-1 februari 1971), Utrecht, Instituut De Vooy, 1970, p. 8 en passim.

36. Jan van Boendale, *Der leken spieghel*

Jan van Boendale, *Der leken spieghel*, Brabant, ca. 1350.

Perkament; 2 + 143 bl.; blad en bladspiegel resp. 223 × 170 mm en ca. 180 × ca. 130 mm; 2 kol., 40 rr. per kol. Moderne foliëring met zwarte inkt. Twee handen (littera textualis). Opengewerkte rood-blauwe initialen met rood en paars penwerk; afwisselend rode lombarden met paars en blauwe lombarden met rood penwerk; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens; inhoudsopgaven van de vier boeken in het rood geschreven; rode titels; beginletters van de verzen in een aparte kolom, maar niet doorstreept. Achttiende-eeuwse kalfsleren band; rug met verguldwerk. Ex-libris van C. van Bavière en K. van Hulthem.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.658.

Na *Die Brabantsche yeesten* schreef Jan van Boendale *Der leken spieghel*, een uitgebreid dichtwerk (21.818 verzen) over godsdienst, zedenleer en kerkgeschiedenis dat als zijn voornaamste werk en als het belangrijkste Middelnederlands leerddicht mag worden beschouwd. Dit werk dat hij in 1325 begon en op 6 augustus 1330 voltooide, droeg hij op aan Rogier van Leefeldale, burggraaf van Brussel, en aan diens gemalin Agnes van Kleef. Jan III, hertog van Brabant, bood hij eveneens een exemplaar van zijn werk aan. Het leerddicht bestaat uit vier boeken en is zeer verscheiden van inhoud. In het eerste boek (4900 verzen) handelt Boendale over God, de engelen, het heelal, het vagevuur, de hel, het lichaam, de ziel, Adam en Eva, de zondeval, Kaïn en Abel, Noach, Abraham, Mozes, de stichting van Rome en de vroegste Romeinse geschiedenis; daartussen weidt hij uit over het huwelijk, de nijd, de gierigheid, de dronkenschap, de eerbied voor de ouders, de regeerkunst, de gehoorzaamheid en de tien geboden. In het tweede boek (10.385 verzen) behandelt hij de geschiedenis van Maria, het leven van Jezus tot zijn 12de jaar, verder het lijden, de hellevaart, de verrijzenis en de hemelvaart van Christus, alsook de geschiedenis der pausen tot Karel de Grote; daarin verklaart hij ook het onzevader, het weesgegroet, het credo, de misgewaden, de mis, de zeven getijden en de zeven tijdperken, waarin de geschiedenis van het mensdom kan verdeeld worden. Het leven van Jezus van zijn 12de jaar tot aan zijn passie liet hij weg, omdat Maerlant dit gedeelte van Jezus' leven reeds in de *Rijmbijbel* had behandeld. Het derde boek bestaat uit een aantal zedenlessen, vaak met exempelen of korte verhalen toegelicht; daarin handelt Boendale o.a. over het bestrijden van de afgunst, de gramschap en de onkuisheid; over de verhouding van man en vrouw in het huwelijk en

over de opvoeding van de kinderen; over de vier standen (geestelijkheid, adel, boeren en kooplieden); over de vijf soorten van liefde (God, echtgenoot, landsheer, ouders, kinderen). Opmerkelijk is vooral het 15de hoofdstuk, waarin Boendale als vereisten voor een dichter een grondige kennis van taal en stijl, waarheidsliefde en een onberispelijke levenswandel vooropstelt en dat als een eerste proeve van poëtica in het Diets mag beschouwd worden; in dit hoofdstuk ook noemt Boendale Jacob van Maerlant de ‘vader der dietscher dichtren algader’. Het vierde en laatste boek (1116 verzen) is aan de toekomst gewijd: hoe de christenen Jeruzalem zullen veroveren en hoe een christenkoning over Jeruzalem zal regeren, hoe de Antichrist het volk zal willen misleiden en hoe Enoch en Helias door hem worden gedood, hoe vijftien tekenen de oordeelsdag zullen aankondigen en hoe God de kwaden naar de hel zal verwijzen en de goeden in het hemelrijk zal opnemen. Al kunnen verschillende bronnen aangewezen worden, waaruit Boendale zijn stof heeft geput, toch is *Der leken spieghel* oorspronkelijk van opvatting en uitwerking. In het eerste boek gebruikte hij als bron de *Sidrac* en de *Natuurkunde des geheelals*; in het tweede boek de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, het Evangelie van pseudo-Petrus, het Evangelie van Nicodemus, het *Rationale divinorum officiorum* van Gulielmus Durandus en het *Chronicon summorum pontificum atque imperatorum romanorum* van Martinus Polonus (Martinus van Troppau); in het derde boek de *Disticha Catonis* en de *Facetus*, twee bekende spreukenverzamelingen.

Behalve in dit handschrift is *Der leken spieghel* nog in drie handschriften overgeleverd: 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 62 en 75 E 63 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XXIII. Verder zijn er nog enkele fragmenten van andere handschriften bewaard gebleven o.a. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 5949, IV 209, 2, IV 398, 2 en IV 636, 7; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 D 41, 4; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1588; Gotha, Landesbibliothek, II 220; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 187, 1198 en 1203 en Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, 2938 (Holl. 2). Excerpten uit *Der Leken spieghel* komen voor in de hss. Anholt i. Westf., Fürstlich Salm-Salmsches Archiv, Schmitz 42; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623; Stuttgart, Württembergische Landesbi-

bibliotheek, Cod. poet. et philol. fol. 22 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708.

In de 15de eeuw heeft het handschrift toebehoord aan Heinrich Estor, in de 16de eeuw aan Lambrecht vanden Wesenhagen, in de 18de aan Judocus Tkint. Daarna maakte het deel uit van de bibliotheek van Charles Louis Van Bavière (1765-1815), secretaris van de juridische faculteit, die in 1807 te Brussel werd opgericht en in 1814 werd afgeschaft. Op 8 december 1815 werd het door de Gentse bibliofiel en botanicus Karel van Hulthem (1764-1832) van de weduwe van Ch. L. Van Bavière gekocht. In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Bibliotheca Hulthemiana, VI, Gent, 1836, p. 53-54, nr. 197; M. de Vries, *Der leken spiegel, leerdicht van den jare 1330, toegekend aan Jan Deckers, klerk der stad Antwerpen*, Leiden, 1844-1848, 4 dln.; J. te Winkel, *Middeleeuwsche zedespreuken. Die Bouc van seden en Der leken spiegel*, Dietsche Warande, Nieuwe reeks, 5 (1892), p. 60-76; M. Boas, *De IV virtutibus cardinalibus, een middeleeuwse benaming voor de Disticha Catonis*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 31 (1912), p. 101-138; H.F. Rosenfeld, *Mittelniederländische Reimkroniken*, Mémoires de la Société Néophilologique, 13 (1939), p. 348-378; J.J. Mak, *Boendale en de Legenda aurea*, Amsterdam, 1957 (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, deel 20, nr. 13); J.J. Max, *Boendale-studies*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 75 (1957), p. 241-290 en 77 (1959), p. 65-111; J.F. Vanderheyden, *Litteraire theorieën en poëtië in Middelnederlandse geschriften. Enkele losse beschouwingen*, Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1961, p. 173-275; *Karel van Hulthem, 1764-1832*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1964, p. 267-269, nr. 106.

37. Melibeus; Jan van Boendale, Jans teesteye; Dat boec der wraken; Hein van Aken, Dit es van Saladine

Melibeus, bewerkt naar Albertanus van Brescia, *Liber consolationis*; Jan van Boendale, *Jans teesteye; Dat boec der wraken; Hein van Aken, Dit es van Saladine (Huge van Tyberien)*, bewerkt naar De l'ordene de chevalerie, en andere gedichten, Brabant, ca. 1400.

Perkament; 102 bl.; blad en bladspiegel resp. 265 × 180 mm en 230 × 150 mm; 2 kol., 49 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Rode initialen, lombarden en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept. Oude kalfsleren band op houten borden; knoppen; twee sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

Pl. 35

OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, Marshall 29.

Dit handschrift bevat de volgende gedichten: 1. *Melibeus* (fol. 1r^oa-22r^ob), een dialoog tussen Prudentia en haar echtgenoot Melibeus, bewerkt naar het *Liber de consolatione* van Albertanus van Brescia, eveneens volledig bewaard in hs. *olim* Hamburg, Universitäts- und Stadtbibliothek, God. germ. 24, fol. en fragmentarisch in de hss. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1607 en Leuven, Coll.-J. Deschamps; 2. *Jans teesteye* (fol. 24v^oa-45v^oa), een leerdicht van Jan van Boendale, fragmentarisch eveneens bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 209, 15 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1527, 16, waarin zonder veel samenhang gehandeld wordt over de Drieëenheid, de drie godsdiensten (heidendom, jodendom en christendom), de standen van de maatschappij, de tien geboden en de zeven hoofdzonden; 3. *Noch meer van wiven* (fol. 45v^ob-46r^oa); 4. *Dit es van ghevene* (fol. 46r^ob-46v^ob); 5. *Dat boec vander wraken* (fol. 48r^oa-78v^ob), ook fragmentarisch bewaard in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 D 2 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 2002, een leerdicht, waarin aan de hand van historische voorbeelden bewezen wordt dat God het kwaad, door vorsten en volken bedreven, niet ongestraft laat; 7. *Dit es van Maskeroen* (fol. 80r^oa-86v^ob), een satansproces, waarin de H. Maagd als middelares optreedt, alleen in dit handschrift bewaard; 7. *Dit is van Saladijn* (fol. 86v^ob-88r^ob), ook geheten *Van den coninc Saladijn ende van Hughen van Tabaryen*, bewerkt door Hein van Aken naar *De l'ordene de chevalerie*, de geschiedenis van Hughe van Tabarië, een gevangen kruisridder, die sultan Saladijn in de verheven ridderidealen inwijdt en hem daarna tot ridder slaat, eveneens voorkomend in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 en Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22; 8. *Dit sijn die .x. plaghen ende die .x. ghebode* (fol. 88v^o-101r^o), een leerdicht over de tien plagen van Egypte en de tien geboden, alleen in dit handschrift bewaard.

Het handschrift heeft toebehoord aan Thomas Marshall (1621-1685), rector van Lincoln College in Oxford, een kenner van het Gotisch en het Angelsaksisch, schrijver van *Observationes in evangeliorum versiones per antiquas duas, Gothicas scil. et Anglo-Saxonicas* (1665). Gedurende meer dan twintig jaar (ca. 1647 - ca. 1672) was hij eerst in Rotterdam, daarna in Dordrecht predikant van de Engelse kooplui. In die jaren moet hij dit handschrift,

alsook de andere Middelnederlandse handschriften, die hij heeft bezeten, in Nederland hebben verworven. Hij vermaakte zijn handschriften en boeken aan de Bodleian Library te Oxford.

F.J. Mone, *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, Tübingen, 1838, p. 347, nr. 535; R.P.A. Dozy, *Brief aan M. de Vries*, Verslagen en Berigten uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde, 2 (1845), p. 41-55; *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen*, naar het Oxfordsch handschrift uitgegeven door F.A. Snellaert, Brussel, 1869; R. Pribsch, *Deutsche handschriften in England*, I, Erlangen, 1896, p. 158 en 159, nr. 156; F. Madan, H.H.E. Graster en N. Denholm-Young, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford which have not hitherto been catalogued in the Quarto Series*, Vol. II, Part II, Oxford, 1937, p. 996, nr. 5264; Hein van Aken, *Van den coninc Saladijn ende van Hughen van Tabaryen*. Bezorgd door P. de Keyser, Leiden, 1950 (*Textus minores*, 15).

38. Spieghel der menschelijker behoudnisse

De Spieghel der menschelijker behoudnisse, bewerkt naar het *Speculum humanae salvationis*, West-Vlaanderen, ca. 1410.

Perkament; oorspronkelijk 122, thans nog 97 bl., bovendien voorin nog 5 moderne papieren bl. met een lijst van de in het handschrift voorkomende tekeningen; blad 266 × 193 mm; 2 kol., 44 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring, de 5 papieren bl. meetellend. Eén hand (litera cursiva formata). Oorspronkelijk 196, thans nog 155 genummerde en gekleurde pentekeningen, echter van nr. 100 af erg beschadigd; initialen en lombarden met penwerk; beginletters van de verzen in een aparte kolom; paragraaftekens. Moderne kartonnen band met zwart segrijnen rug en hoeken. Op de binnenzijde van het voorbord het ex-libris van G. Kloss.

Pl. 36

LONDEN, BRITISH MUSEUM, Add. 11.575.

Het *Speculum humanae salvationis* is een catechetisch werk in 42 hoofdstukken van 100 verzen of 50 rijmparen, dus van 4300 regels, waarin het leven van Christus en de H. Maagd wordt verteld en waarin elk onderwerp, te beginnen met het derde hoofdstuk, door drie voorafbeeldingen uit het Oude Testament of uit de profane geschiedenis wordt toegelicht. Na het eigenlijke *Speculum* volgen in de meeste handschriften nog drie beschouwingen, elk 208 verzen lang: *De septem stationibus passionis Christi*, *De septem tristitiis beatæ virginis Mariæ* en *De septem gaudiis beatæ virginis Mariæ*. In de geïllustreerde codices worden de 42 hoofdstukken met vier, de drie beschouwingen met acht tekeningen verlucht. Het *Speculum* werd in 1324 door een Zuidduitse dominikaan geschreven. Als bronnen gebruikte hij de *Historia scholastica* van Petrus

Comestor, de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, de *Libri novem factorum dictorumque memorabilium* van Valerius Maximus, de *Vitae fratrum*, de *Summa theologica* van Thomas van Aquino en het *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg. In de 14de en de 15de eeuw was het *Speculum* een van de meest gelezen boeken. Van het Latijnse origineel zijn niet minder dan 205 handschriften bewaard. Het werk werd in het Duits, het Engels, het Frans, het Nederlands en het Tsjechisch vertaald.

Van het *Speculum* bestaan er twee Middelnederlandse vertalingen, de ene in verzen, de andere in proza. De berijmde vertaling is alleen in het hier besproken Londense handschrift bewaard gebleven. Zij is in West-Vlaanderen tot stand gekomen, waarschijnlijk in de tweede helft van de 14de eeuw, en telde ca. 17.700 verzen. Daarvan zijn er slechts 14.431 tot ons gekomen, daar er in het handschrift 25 bladen ontbreken. De prozavertaling is bewaard in twee prototypografische drukken (Campbell, 1571 en 1572), in een druk van 1483 door Johan Veldener te Culemborg (Campbell, 1573), alsook in hs. Haarlem, Stadsbibliotheek, Depot Frans Hals Museum, II 17, geschreven in 1468.

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan G. Kloss (1787-1854), een Frankfurtse geneesheer, geschiedschrijver en verzamelaar, wiens bibliotheek in 1835 te Londen is geveild. In 1840 werd het door het British Museum te Londen aangekocht.

Cat.-G. Kloss, Londen, 1835, p. 341, nr. 4658; *List of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years MDCCCXXXVI-MDCCCXL. Printed by Order of the Trustees*, Londen, 1843, jaar 1840, p. 5, nr. 11.575; H. Brugmans, *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, in 1892 op last van de regering ingesteld*, 's-Gravenhage, 1895, p. 413; K. de Flou en E. Gailliard, *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1896, p. 273-294, nr. 50, en 1897, p. 439-463, nr. 14; R. Pribsch, *Deutsche Handschriften in England*, II, Erlangen, 1896, p. 114, nr. 132; *De spiegel der menschliker behoudenis. De Middelnederlandse vertaling van het Speculum humanae salvationis*. Naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en toegelicht door L.M. Fr. Daniëls, Tiel, 1949 (*Studiën en Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf*, 9); L.C. Michels, *Kanttekeningen bij de Spiegel der menschliker behoudenis*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1950, p. 171-208, herdrukt in L.C. Michels, *Filologische Opstellen, I. Stoffen uit de middeleeuwen*, Zwolle, 1957, p. 58-97 (*Zwolse Reeks van Taal- en Letterkundige Studies*, 2).

39. Die spiegel der sonden

a. Die spiegel der sonden, bewerkt naar Guillaume Pérault (Guilielmus Peraldus), *Summa de vitiis*, fragmenten, Vlaanderen, begin 15de eeuw.

Perkament; 3 bll.; blad 305 × 210 mm (één van de bladen is beneden afgesneden en meet nog slechts 270 à 277 × 210 mm), bladspiegel 212 à 215 × ca. 150 mm; 2 kol., 40 rr. per kol. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers midden in de bovenste marge. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden, titels en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, II 115, fragment 1, 4 en 5.

b. Die spiegel der sonden, bewerkt naar Guillaume Pérault (Guilielmus Peraldus), *Summa de vitiis*, Middelnederduits getint afschrift, Westfalen (Münster), ca. 1450.

Perkament; oorspronkelijk 165 bll., thans nog 3 vóór ingeplakte fragmenten en 139 bll. (volledig verloren zijn dus 23 bll., waarvan 15 in het begin en 8 elders); voorin twee papieren schutbladen; blad en bladspiegel 268 × 198 mm en 192 à 195 mm × ca. 155 mm; 2 kol., 32 rr. per kol. Moderne inktfoliëring in de rechterbenedenhoek van elke versozijde. Eén hand (littera cursiva). Rood-blauwe initialen, soms opengewerkt, met rood en zwart penwerk; afwisselend rode lombarden met zwart en blauwe lombarden met rood penwerk; rode titels; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk rood doorstreept; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens. Op fol. 25-34, 37-54, 70-74 en 102-108 is de onderste marge, soms met tekstverlies, weggesneden. Zestiende-eeuwse donkerbruin kalfsleren band op houten borden; voor- en achterplat met rolstempels, losse stempels en filets versierd; in de rolstempels figuren ten halven lijve (Isaias, Paulus, Salomon en David), hoofden in medaillons en bloemornamenten; rug, onderste hoek van het voorbord en buitenste zijrand van het achterbord vernieuwd; sporen van twee sloten. Op de rectozijde van het derde fragment, op fol. 1r^o en op fol. 139v^o een ronde zwarte stempel: Ex Bibl. Paulina Monast.

Pl. 37

MÜNSTER, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, Ms. 268.

Omstreeks 1236 stelde Guillaume Pérault (kort vóór 1200-1271), een Franse dominikaan, een *Summa de vitiis* samen, bestaande uit negen traktaten, die over de zonde in het algemeen, de gulzigheid, de onkuisheid, de gierigheid, de traagheid, de hoogmoed, de nijd, de gramschap en de zonden van de tong handelen. Het werk bestaat grotendeels uit aanhalingen, meestal uit de Latijnse kerkvaders, vooral

Augustinus en Bernardus, en in mindere mate uit de Griekse kerkvaders en profane schrijvers. De leer wordt toegelicht met exempelen, die aan de *Vitae patrum*, de *Dialogen* van Gregorius en andere dergelijke werken zijn ontleend.

In de 14de eeuw werd de *Summa de vitiis* door een Westvlaming in het Diets vertaald. Van die vertaling zijn ca. 17.000 verzen in het boven beschreven Münsterse handschrift, een Middelnederduits getint afschrift, bewaard gebleven. Oorspronkelijk moet zij echter ca. 20.000 verzen hebben bedragen. Verder zijn nog, behalve de boven beschreven Brusselse fragmenten, de volgende fragmenten van zuiver Middelnederlandse handschriften bekend: Geervliet, Gemeentearchief (zoek geraakt); Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1635, 1-4 en Rijssel, Archives du Département du Nord, Bibliothèque des manuscrits, Cat. 269 (zoek geraakt). Die berijmde vertaling werd in het begin van de 15de eeuw in proza bewerkt. Die prozabewerking is alleen bewaard gebleven in hs. Oudenaarde, Stadsarchief, 5556/13, dat in 1434-1436 door kanunnik Jan Neve in Nijmegen is geschreven.

Het hier besproken Münsterse handschrift is omstreeks 1450 tot stand gekomen, waarschijnlijk in het fraterhuis te Münster. Het is ons onbekend wanneer het in de Universiteitsbibliotheek te Münster is gekomen. Het werd door Max Hanlo, een kuiper, die sedert 1854 als helper in de bibliotheek gebruikt werd, gestolen en aan een schrijnwerker verkocht. Deze laatste knipte er bladen uit en sneed de onderste marge van een aantal bladen weg om daarmee gaten in muziekinstrumenten te stoppen. Toen hij echter vernam dat het handschrift was gestolen, bezorgde hij het vrijwillig, jammer genoeg gehavend, aan de Universiteitsbibliotheek te Münster terug. Het is ons niet bekend wanneer de boven beschreven Brusselse fragmenten II 115, 4 en 5 in de Koninklijke Bibliotheek zijn gekomen; het Brusselse fragment II 115, 1, vroeger bij hs. 2303-04 horend, werd door W. de Vreese bij de fragmenten II 115, 4 en 5 gevoegd, omdat het tot hetzelfde handschrift heeft behoord.

F.J. Mone, *Niederländische Bruchstücke (aus dem Lêkenspiegel)*, Anzeiger der deutschen Vorzeit, 6 (1837), kol. 61 en 62; F.J. Mone, *Aus dem Lekenspiegel des Jan de Clerc*, Anzeiger der deutschen Vorzeit, 7 (1838), kol. 87-97; J.J. Nieuwenhuyzen, *Dietsche kleinigheden*, II. *Fragment van een Mnl. leerdicht*, De Dietsche Warande, 1 (1855), p. 240-241; A. Lübben, *Spieghel der zonden*, Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 4 (1878), p. 54-61; J. Staender, *Chirographorum in Regia Bibliotheca Paulina Monasteriensi catalogus*, Breslau, 1889, p. 117, nr. 536; H. Babucke, *Spieghel der zonden (Mnd. Handschrift des 15. Jahrh. in der Paulinischen Bibliothek zu Münster i/W.)*, Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 17 (1891), p. 97-136; N. de Pauw, *Ontdekking van een onbekend Middelnederlands gedicht 'Spiegel der sonderen'*,

Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1891, p. 471-483; J. te Winkel, *De spiegel der sonden, een nieuw Mnl. leerdicht*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 12 (1893), p. 25-40; *Middelnerlandsche gedichten en fragmenten*, uitgegeven door N. de Pauw, I. *Geestelijke gedichten*, Gent, 1893-1897, p. 406-486; J. Verdam, *Nieuwe aanwinsten voor onze kennis der middeleeuwsche taal en letterkunde*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Vierde Reeks, 3 (1899), p. 298-300; *Die spiegel der sonden*, uitgegeven door J. Verdam, I, Leiden, 1900; L. Willems, *Middelnerlandsche fragmenten*, I. *Een onbekend fragment van den 'Spiegel der sonden'*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1922, p. 779-798; H. Neumann, *Der westflämische 'Spiegel der Sonden' und seine Quelle*, Unterscheidung und Bewahrung. Festschrift für Hermann Kunisch zum 60. Geburtstag. Herausgegeben von Kl. Lazarowicz und W. Kron, Berlijn, 1961, p. 277-293; H. Neumann, *Neue fragmente aus dem verschollenen Anfang des westflämischen 'Spiegel der sonden'*, Göttingen, 1962 (*Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. I. *Philologisch-historische Klasse*, 1962, 1).

40. Willem van Hildegarsberch, Gedichten; Dirc Potter, Der minnen loep

Willem van Hildegarsberch, *Gedichten*; Spreuken; Dirc Potter, *Der minnen loep*, Holland, ca. 1480.

Papier; 5 + 195 + 2 bl.; blad 281 × 203 mm; moderne potloodfoliëring. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-130): bladspiegel 215 × ca. 155 mm; 2 kol., 41 rr. per kol. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers van vj tot Cxxxvi (de eerste vijf bladen uitgescheurd). Eén hand (littera bastarda). Rode lombarden, titels en paragraaftekens; beginletters van de verzen niet uitstaand en elk afzonderlijk rood doorstreept. Tweede gedeelte (fol. 131-195): bladspiegel 210 à 215 × ca. 150 mm; 2 kol., 43 à 46 rr. per kol. Achttiende- of negentiende-eeuwse foliëring met zwarte inkt van 1 tot 62 (= fol. 131-192). Eén hand (littera bastarda). Twee rode initialen; een opengewerkte rode initiaal; een rode initiaal met zwart penwerk; rode lombarden; beginletters van de verzen niet uitstaand, maar doorlopend rood doorstreept; eigennamen rood onderstreept. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met drievoudige filets versierd; twee gedreven koperen sloten, waaraan de sluthaken ontbreken; rug en hoeken vernieuwd.

Pl. 38

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 128 E 6.

Dit handschrift bestaat uit twee gedeelten. Het eerste gedeelte (fol. 1-130) bevat, behalve 180 tweeregelige spreuken, de gedichten van Willem van Hildegarsberch; evenwel ontbreken de eerste drie gedichten, samen 492 verzen, en de eerste 322

verzen van het vierde gedicht, daar de eerste vijf bladen uit het handschrift zijn gescheurd. Willem van Hildegaersberch († waarschijnlijk 1409) was een sprookspreker, die aan hoven en in steden zijn gedichten

voordroeg en herhaaldelijk aan het grafelijk hof te 's-Gravenhage optrad. Van hem zijn 120 gedichten, samen ruim 22.500 verzen, bewaard gebleven. Die gedichten kan men in verschillende rubrieken indelen: godsdienstige en zedenkundige bespiegelingen, politieke gedichten, geschiedkundige sproken, hekeldichten, dierfabels en boerden. Behalve in het boven beschreven handschrift zijn de gedichten van Willem van Hillegaersberch in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.659-61 overgeleverd; fragmenten van een derde handschrift worden in hs. Rostock, Universiteitsbibliotheek, Ms. philol. 84 bewaard. Twee gedichten *Enen honts bete* en *Sente ghetruden minne ende sente jans vriendscap die deen vrient den andren geeft* bevinden zich ook in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623; het gedicht *Vanden goeden vrouwen* komt eveneens voor in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 H 57. Het tweede gedeelte van het hier besproken handschrift (fol. 131-195) bevat *Der minnen loep* van Dirc Potter (ca. 1370-1428), baljuw van 's-Gravenhage, secretaris van Albrecht van Beieren, Willem VI en Jacoba van Beieren. *Der minnen loep*, geschreven in 1411-1412, is een leerdicht in vier boeken van resp. 3282, 4268, 1264 en 2324 verzen, handelend over de verschillende soorten van liefde. Als toelichting van de leer komen er 57 liefdesgeschiedenissen in voor, die grotendeels aan de *Heroides* en de *Metamorphoses* van Ovidius en aan de H. Schrift zijn ontleend. Behalve in het hier besproken handschrift is *Der minnen loep* nog in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 205 bewaard gebleven.

Het hier besproken handschrift is omstreeks 1480 in Holland tot stand gekomen. Daniel van Alphen (1651-1733), raad en burgemeester der stad Leiden, die het in 1717 toevallig ontdekt had, ontving het in 1721 van de 'Heren Meesteren van de Catharinae ende Caeciliae gasthuisen' te Leiden ten geschenke. Later kwam het in het bezit van J.A. Clignett (1756-1827). In 1828 werd het op de veiling-J.A. Clignett door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage gekocht.

J.C. de Jonge, *Verhandeling over den oorsprong der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, ontleend uit echte, meest onbekende gedenkstukken*, Leiden, 1817, p. XXX-XXXII en 269-280; J.A. Clignett, *Bydragen tot de oude Nederlandsche letterkunde*, 's-Gravenhage, 1819, p. XXVIII-XLIV en 381-411; Cat.-J.A. Clignett, 's-Gravenhage, 1828, p. 8, nr. 76; *Van den Sacramente van Amsterdam. Gedicht van Willem van Hillegaersberch*. Met ophelderende aantekeningen uitgegeven door

P. Leendertz, Wz., Sneek, 1845; *Der minnen loep, door Dirc Potter*. Uitgegeven door P. Leendertz, Wz., Leiden, 1845-1847, 2 dln.; M. de Vries, *Spreuken*, Verslagen en Berigten uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde, 4 (1847), p. 29-41; *Dit sijn x goede boerden*, uitgegeven en toegelicht door E. Verwijs, 's-Gravenhage, 1861, p. 25-32; *Gedichten van Willem van Hildegasberch*, uitgegeven door W. Bisschop en E. Verwijs, 's-Gravenhage, 1870; *De Middelnederlandse boerden*. Voor het eerst verzameld uitgegeven door C. Kruyskamp, 's-Gravenhage, 1957, p. 64-79; T. Brandis, *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnereden. Verzeichnis der Handschriften und Drucke*, München, 1968, p. 232-233 (*Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters*, 25).

41. Het Gruuthuse-handschrift

Het Gruuthuse-handschrift, West-Vlaanderen (Brugge), tweede helft van de 14de eeuw.

Perkament; 4 + 85 + 10 bl.; blad oorspronkelijk ca. 295 × ca. 195 mm, thans nog maar 251 × 190 mm (fol. 2 echter 285 × 188 mm); bladspiegel ca. 225 à 230 × ca. 150 mm; 2 kol., 50 of 51 rr. per kol. Driedelig convoluut. Moderne potloodfoliëring. Vijf handen: de eerste hand schreef fol. 2r^oa-4v^oa; de tweede hand fol. 4v^oa-5v^ob; de derde hand fol. 6r^oa-9r^ob, 11r^oa-37v^ob, 39r^oa-42v^ob en 58v^ob; de vierde hand fol. 59r^oa-68v^ob en de vijfde hand fol. 43r^oa-50v^ob, 16v^ob-80r^ob en 82r^oa-84v^ob; bovendien schreven nog zeven latere handen korte teksten op de bladzijden, die door de vijf bovengenoemde handen geheel of gedeeltelijk onbeschreven waren gelaten. Vier gouden initialen op een blauw-paarse grond; een rode initiaal; afwisselend rode en blauwe lombarden; beginletters van de verzen in een aparte kolom en rood doorstreept (op een aantal bladzijden zijn de lombarden echter niet ingevuld en de beginletters van de verzen niet rood doorstreept). Op fol. 2r^o, onderaan, het wapen van Lodewijk van Gruuthuse: een gekwartileerd schild, het eerste en het derde kwartier met een Latijns kruis van sabel op een gouden veld, het tweede en het vierde kwartier met een sint-andrieskruis van sinopel op een veld van keel, het geheel omhangen met de keten van het Gulden Vlies. Op fol. 1r^o, middenin in een laat-vijftiende-eeuwse hand: Mevrouw Margriete van Borsele dhuijsvrouw van Mher Loijs van Brugghe prince van steenhuijse; op fol. 10v^o, in dezelfde hand: Mevrouw Margriete van Borsele; op fol. 43r^oa en 85v^ob een gelijkaardige aantekening in dezelfde hand. Negentiende-eeuwse kalfsleren band.

Pl. 39 en 40

KOOLKERKE, KASTEEL TEN BERGHE, Baron Ernest van Caloen.

Het Gruuthuse-handschrift, zo genoemd naar Lodewijk van Gruuthuse, wiens wapen in de codex voorkomt, bestaat uit drie delen: het eerste deel (fol. 2r^o-10v^o) bevat 7 berijmde gebeden; het tweede deel (fol. 11r^o-58v^o) 147 liederen met muzieknnotatie,

waaronder 41 rondeelliederen, en het derde deel (fol. 59r^o-85r^o) 16 allegorische gedichten. In het handschrift ontbreken 7 bladen met tekst, nl. een dubbel blad tussen fol. 20 en 21, een blad tussen

fol. 33 en 34 en twee dubbele bladen tussen fol. 68 en 69, zodat in het tweede deel twee liederen fragmentarisch zijn overgeleverd en ca. 15 liederen verloren zijn gegaan en in het derde deel het 4de en het 5de gedicht fragmentarisch bewaard zijn gebleven. De drie delen, die reeds vroeg tot een convoluut zijn samengebonden, zijn in hetzelfde Brugse scriptorium ontstaan: de kopiïsten hebben op perkament geschreven dat op dezelfde wijze is gelinieerd en de derde hand ontmoeten we in het eerste en het tweede en de vijfde hand in het tweede en het derde deel. Uit de inhoud zijn vooral drie liederen zeer bekend: *Wi willen van de kerels zingen (Kerelslied)*; *Egidius, waer bestu bleven?* en *Aloette, voghel klein*. Sommige liederen bevatten, wellicht onder invloed van Duitse kooplieden, die in Brugge verbleven, een aantal Middelhoogduitse vormen.

Alle stukken in het handschrift zijn anoniem behalve het 4de en het 5de berijmde gebed en het 11de gedicht, die we aan Jan van Hulst, en het 13de gedicht dat we aan Jan Moritoen, telkens op grond van een acrosticon, mogen toeschrijven. K. Heeroma schreef echter geheel de inhoud van het handschrift aan bovenvermelde dichters toe, die tot een kring van letterlievende Brugse burgers zouden behoord hebben, ten gebruike waarvan de drie delen, waaruit het handschrift bestaat, zouden zijn geschreven. Jan van Hulst, de oudste en minstbegaafde, zou 5 berijmde gebeden en 10 gedichten, Jan Moritoen, de jongste en meestbegaafde, zowel componist als dichter, 'de Bredero van de 14de eeuw', 2 berijmde gebeden, al de liederen en 6 gedichten hebben geschreven. Betwist is K. Heeroma's verklaring van het lied *Egidius, waer bestu bleven?* door een z.g. driehoeksverhouding tussen Jan Moritoen, zijn vroeg gestorven vriend Egidius en diens geliefde Mergriete, die na Egidius' dood de liefde van Jan Moritoen onbeantwoord liet en in het klooster trad.

Alle teksten zijn slechts in dit handschrift bewaard gebleven, behalve 6 berijmde gebeden, die eveneens in andere handschriften worden aangetroffen: het eerste gebed *Miserere mei Deus*, een parafrase van de 51ste psalm, komt nog voor in de hss. Antwerpen, Ruusbroec-genootschap, 11; Brugge, Groot Seminarie, 72/175; 's-Gravenhage, Museum Meermanno-Westreenianum, 10 D 43; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2627; Londen, British Museum, Add. 39.638 en München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 135; het tweede gebed *O glorieuse, almoghende*

god in de hss. Antwerpen, Ruusbroec-genootschap, 11; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 18.270; *olim* Gent, Baron Oswald de Kerkhove de Denterghem; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2627 en Londen, British Museum, Add. 39.638; het derde gebed *Johannes, vriend van gode vercoren* in hs. Fulda, Landesbibliothek, Aa 144; het vijfde gebed *Sonder smette, saliche rose*, een parafrase van het *Salve regina* door Jan van Hulst, het zesde gebed *Benedicite Dominus* en het zevende gebed *Ave, vul des hemels gratie*, een parafrase van het weesgegroet, in de hss. Antwerpen, Ruusbroec-genootschap, 11 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2627.

Het hier besproken handschrift heeft deel uitgemaakt van de beroemde bibliotheek van de Brugse patriciër Lodewijk van Gruuthuse (1422-1492), ridder van het Gulden Vlies en trouw dienaar van drie Bourgondische vorsten. Na diens dood bleef het in het bezit van zijn echtgenote Margriete van Borsele († 1510), wier eigendomsmerk op vier plaatsen in het handschrift voorkomt. Later was het achtereenvolgens eigendom van Jean Adrien van Caloen (1734-1813); Charles Joseph de Groeser de Berges (1778-1857), die in 1818 zijn naam in het handschrift heeft geschreven; Anselme van Caloen, baron van Bassegem (1803-1876); Paul Maximilien van Caloen, baron van Bassegem (1843-1920); baron Ernest van Caloen (1859-1937) en diens zoon baron Ernest van Caloen, de huidige bezitter.

Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen, [uitgegeven door Ch.L. Carton], Gent, [1848] (*Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen*, 2de serie, nr. 9); J. Verdam, *Over de Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der 14de en 15de eeuw*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 9 (1890), p. 273-301; N. Geerts, *Die altflämischen Lieder der Handschrift Rhetroycke (sic) ende Ghebeden-Bouck van Mher Loys van den Gruythuse*, Halle a. S., 1909; W. de Vreese, *Het Gruuthuse-handschrift*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 59 (1940), p. 241-261; B.H. Erné, *Rondeellieder in het handschrift van Gruuthuyse*, Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooy ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, Groningen-Batavia, 1940, p. 133-139; J.B. Gessler, *Tekstverbeterende aantekeningen op Oudvlaamse liederen en andere gedichten uit het Gruuthuse-handschrift*, De Gulden Passer, N.R., 18 (1940), p. 37-63; A.L. de Vreese, *Het 'Salve regina' van Jan van Hulst*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 64 (1946), p. 107-120; C.W.H. Lindenburg, *Notatieproblemen van het Gruythuyzer handschrift*, Tijdschrift voor Muziekwetenschap, 17 (1948-1955), p. 44-86; K. Deleu, *Tekstkritische aantekeningen bij de 'Gruuthuse-liederen'*, Album Edgard Blancquaert. De gehuldigde aangeboden ter

gelegenheid van zijn emeritaat door kollega's, vakgenoten en oud-leerlingen, Tongeren, 1958, p. 459-466; K. Deleu, *Wie schreef de Middelhoogduitsgetinte liederen in het Gruuthusehandschrift?* Spiegel der Letteren, 3 (1959), p. 81-97; J.J. Mak, *De liederen van het Gruuthuse-handschrift. Een tekstkritische en lexicologische bijdrage*, 49 (1960), p. 1-21; K. Deleu, *Het achtste Gruuthuse-gedicht*, Spiegel der Letteren, 5 (1961), p. 241-299; *Lieder en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift*, uitgegeven door K. Heeroma met medewerking van C.W.H. Lindenburg, I, Leiden, 1966 (*Leidse Drukken en Herdrukken*, uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, Grote reeks, 4); K. Heeroma, *Het Gruuthuse-handschrift*, Spiegel Historiae, 1 (1966), p. 165-172; A. Schelp, *Egidius en Aloeëtte. Lieder en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift*, Mens en Melodie, 21 (1966), p. 270-274; K. Heeroma, *Het leven van een tekst*, Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1967, p. 145-163; G.I. Lieftinck, *Avontuurlijke wetenschap*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 83 (1967), p. 161-186; B. Overmaat, *Het Gruuthuse-handschrift*, De Nieuwe Taalgids, 60 (1967), p. 148-157; K. Heeroma, *Het lied van Aloeëtte*, Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1966-1967, 1968, p. 45-58; K. Heeroma, *Raden naar de betekenis: Jan Moritoens eerste allegorie*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 85 (1969), p. 1-31; K. Heeroma, *Wi willen van den kerels zinghen*, Maatstaf, 16 (1969), p. 736-761; W.P. Gerritsen, *Kritische kanttekeningen bij de inleiding tot Heeroma's editie van het Gruuthuse-liedboek*, De Nieuwe Taalgids, 62 (1969), p. 187-215; K. Heeroma, *Spelend met de spelgenoten. Middelnederlandse leesavonturen*, 's-Gravenhage, 1969, p. 11-178 (*Faculteitenreeks*, 12); H. Wagenaar-Nolthenius, *Wat is een rondeel?* Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 21 (1969), p. 61-67; K. Heeroma, *Het Gruuthuse-handschrift en zijn teksten*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 85 (1969), p. 249-285; K. Heeroma, *Het Gruuthuse-handschrift en de 'Spiegel der Sonden'*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 85 (1969), p. 286-293; K. Heeroma, *Hij, zij en ik: 'tffste' allegorische gedicht van Jan Moritoen*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 86 (1970), p. 41-63; A.M. Duinhoven, *De verdwenen katern van het Gruuthuse-handschrift*. De Nieuwe Taalgids, 63 (1970), p. 261-269.

42. Het Haagse liederboek

Het Haagse liederhandschrift, Westmiddelnederlands (soms Middelhoogduits getint of gekleurd) en Middelhoogduits, ca. 1400.

Perkament; 3 + 67 + 3 bll.; blad en bladspiegel resp. 250 × 186 mm en 185 à 188 × ca. 145 mm; 2 kol., 40 rr. per kol. Achttiende-eeuwse foliëring met zwarte inkt. Een hand (littera cursiva). Een gedecoreerde blauwe initiaal op een gouden grond; rode lombarden; zwarte titels rood onderstreept; zwarte paragraaftekens rood doorstreept; beginletters van de verzen in een aparte kolom en afzonderlijk of doorlopend rood doorstreept. Op fol. 67vb, in een hand van ca. 1460 (littera cursiva): Dit boech huert zo joncker johan greue zo nossou zo vijanden vnd marien van loen sijnre huijsvrauwen. Achttiende-eeuwse bruin juchtlere band;

op voor- en achterplat het wapen van Willem Karel Hendrik Friso (Willem IV) of van diens weduwe Anna van Hannover; rug met verguldwerk versierd.

Pl. 41

's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 128 E 2.

Dit handschrift, in de literatuur als het Haagse liederboek bekend, bevat 155 stukken, meestal liederen, evenwel zonder muzieknootatie, verder zedenkundige gedichten en spreuken. Sommige van die stukken zijn, onder invloed van de graven van Holland en Zeeland uit het huis van Beieren, in het Middelhoogduits of in een Middelhoogduits getint of gekleurd Middelnederlands geschreven. Vijf stukken *Nu dicwile hordic lesen, Et is Vrouw Eren wal gevallen, Die coninc Ere woude opgeven, Min vrou heyt Wendelmoet, Gonst is alre gaven groet* en *Boven der naturen leere* zijn van een zekere Noydekin, waarschijnlijk niet dezelfde als degene, die volgens Jacob van Maerlant, samen met Calfstaf, de *Esopet* heeft gedicht. Drie gedichten *Lijd den tijt, Van den scepe* en *Dits van der vrouwen borch (De borch van Vroudenrijc)* zijn door Augustijnken van Dordt geschreven. Al de Middelnederlandse stukken zijn alleen in dit handschrift overgeleverd, behalve *Van den scepe* van Augustijnken van Dordt dat ook in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 en 15.642-51, en *Dits van der vrouwen borch* van dezelfde, dat eveneens in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 voorkomt, alsook *Min vrou heyt Wendelmoet* van Noydekin dat ook in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 H 57 wordt aangetroffen.

Het hier besproken handschrift werd omstreeks 1400 geschreven. Het heeft deel uitgemaakt van de bibliotheek van Johan IV, graaf van Nassau, heer van Breda, Vianden enz. (1410-1475) en van Maria van Loon (1424-1502), zijn echtgenote. Het heeft toebehoord aan Frederik Hendrik (1584-1647), prins van Oranje, wiens bibliotheek in 1749 te 's-Gravenhage werd geveild. Op die veiling werd het door Karel Hendrik Friso (Willem IV) (1711-1751), prins van Oranje-Nassau, gekocht. In 1798 werd het, samen met het gedeelte van de stadhouderlijke bibliotheek, dat niet door de Fransen als buit naar Parijs was gevoerd, in de pas gestichte Nationale, thans Koninklijke, Bibliotheek te 's-Gravenhage opgenomen.

Cat.-Frederik Hendrik, prins van Oranje, 's-Gravenhage, 1749, p. 231, nr. 10; W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, III, Rotterdam, 1822, p. 160-

174; J. Zacher, *Handschriften im Haag*, Zeitschrift für deutsches Alterthum, 1 (1841), p. 227-262; *Geestelijke gedichten van Jacob van Maerlant en anderen, uit de 13de en 14de eeuw*. Medegedeeld en met eene inleiding en doorlopende aantekeningen voorzien door L.Ph.C. van den Bergh, Dordrecht, 1840, p. 12 en 112-114; H. Hoffmann von Fallersleben, *Übersicht der mittelniederländischen Dichtung*, Hannover, 1857², passim (*Horae Belgicae*, I); *Onuitgegeven verzen van Noydekin, Pieter Vreugdegaer, Jan Vrouwentroost, Jan van Gulick, Augustijnken van Dordrecht, en anderen*, medegedeeld door J. van Vloten, De Dietsche Warande, 7 (1866), p. 370-399; *Esopet*. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van een inleiding en woordenlijst voorzien door J. te Winkel, Groningen, 1881, p. 6-15; A. Nijland, *Gedichten uit het Haagsche liederhandschrift uitgegeven en toegelicht uit de Middelhoogduitsche lyriek*, Leiden, 1896; [W.G.C. Byvanck], *De Oranje Nassau-boekerij en de Oranje-penningen in de Koninklijke Bibliotheek en in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage*, I. *Handschriften en boeken uit de boekerij van Oranje Nassau ter Koninklijke Bibliotheek*, Haarlem, 1898, p. 9, nr. 6; A. Kalla, *Über die Haager Liederhandschrift Nr. 721*, Praag, 1909, (*Prager deutsche Studien*, 14); *Die Haager Liederhandschrift*. Faksimile des Originals mit Einleitung und Transskription, herausgegeben von E.F. Kossmann, 's-Gravenhage, 1940, 2 dln.; T. Brandis, *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnereden. Verzeichnis der Handschriften und Drucke*, München, 1968, p. 231 en 232 (*Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters*, 25).

43. Het handschrift - Van Hulthem

Het Handschrift - Van Hulthem, Brabant, ca. 1410.

Papier; 23 + 241 + 9 bll.; blad en bladspiegel resp. 274 × 205 mm en ca. 215 × ca. 155 mm; 2 kol. (behalve op fol. 196r^o), 46 of 47 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera cursiva formata). Rode initialen, lombarden, titels en paragraaftekens; beginletters van de verzen in een aparte kolom en doorlopend rood doorstreept; stukken met rode Romeinse cijfers genummerd. Zestiende-eeuwse bruin kalfsleren band; voor- en achterplat met losse stempels en filets versierd; rug en hoeken vernieuwd; twee gedreven koperen sloten, sluithaak van het bovenste slot ontbreekt. Op de binnenzijde van het voorbord het ex-libris van K. van Hulthem.

Pl. 42

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.589-623.

Het handschrift-Van Hulthem, zo genoemd naar Karel van Hulthem, die het van 1811 tot 1832 in zijn bezit heeft gehad, behoort tot de voornaamste Middelnederlandse handschriften, die bewaard zijn gebleven. Oorspronkelijk telde het 250 bladen of een paar meer, die naar de telling van de kopiïst 214 stukken bevatten; thans ontbreken echter een aantal bladen (vóór fol. 1 ten minste twee, maar waarschijnlijk drie bladen;

na fol. 28 één blad; na fol. 195 zes bladen, waarvan nog sporen voorhanden zijn; na fol. 234 één

of twee bladen), zodat het nog slechts 241 bladen met 210, ten dele onvolledige, stukken telt. Van die 210 stukken zijn er 185 in verzen en 25 in proza. De berijmde stukken zijn een uitgebreide keuze uit alle dichtsoorten, die in de 13de en 14de eeuw in het Nederlandssprekende gedeelte van de Nederlanden werden beoefend. De prozastukken zijn uitsluitend geestelijk van inhoud.

Uit de rijke inhoud van het handschrift vermelden we: *Van sente brandane*, vs. 324-2198 (fol. 1r^oa-10r^oa), ook bewaard in hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22; *Dboec vanden houte* (fol. 15r^oa-19v^ob), een dichtwerk over de herkomst van het H. Kruis, volledig overgeleverd in hs. Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405 en in zeven drukken en fragmentarisch bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 5580; Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, zonder signatuur; Göttingen, Niedersächsische Staats- und Landesbibliothek, Ms. Luneb. 24a en 's-Hertogenbosch, Provinciaal Archief der Minderbroeders Capucijnen, zonder signatuur; *De preek op den gulden berch* van Nikolaas van Straatsburg (fol. 48v^ob-49v^ob), nog in verschillende andere handschriften bewaard; *Tgheloue*, een zondenbelijdenis (fol. 49v^ob-51r^oa); *Die corte cornike van brabant* (fol. 82v^ob-84v^oa), eveneens bewaard gebleven in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37; *Dits tprieel van troyen* (fol. 118r^ob-132r^ob), *Dits tpaerlement van troyen* (fol. 123v^oa-125v^oa), *Dits vanden groten strijt daer hem her hector ende achilles in onder spraken* (fol. 125v^oa-130v^ob), *Dits hoe dat her hector vte der stat voer die van troyen te hulpen* (fol. 130v^ob-136r^oa) en *Dits her hectors doot* (fol. 136r^oa-136v^oa), vier episodes uit de belegering van Troje, samen 2312 verzen, door Segher Diengotgaf, later door Jacob van Maerlant in de *Historie van Troyen* opgenomen en dus eveneens voorkomend in het handschrift van dit werk, berustend in Schloss Wissen bij Kevelaer; bovendien komt *Dits tprieel van troyen* nog voor in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37; *De borchgrauinne van vergi* (fol. 158v^oa-164v^ob), een bewerking van *La chastelaine de Vergi*, alleen bewaard in dit handschrift; de vier abele spelen *Een abel spel van esmoreit, tconincx sone van cecielen* (fol. 170v^oa-178r^ob), *Een abel spel ende een edel dinc vanden hertoghe van brunswijc hoe hi wert minnende des roede lioens dochter van abelant (Gloriant)* (fol. 213r^oa-221r^ob), *Een abel spel van lanseloet van denemerken hoe hi wert minnende ene joncfrou die met sijnder moeder diende*

(fol. 223r^ob-230r^oa) en *Een abel spel vanden winter ende vanden somer* (fol. 235v^oa-239v^ob), alléén in dit handschrift overgeleverd, behalve *Een abel spel van lanseloet* dat ca. 1486 te Gouda door Govert van Ghemen is gedrukt; de zes sotternieën *Lippijn* (fol. 178r^ob-180r^oa), *De buskenblaser* (fol. 221r^ob-223r^ob), *Die hexe* (fol. 230r^oa-231r^ob), *Drie daghe here* (fol. 231v^ob-233v^ob), *Die truwanten* (fol. 235v^oa-235v^oa) en *Rubben* (fol. 239v^ob-241v^ob), slechts in dit handschrift tot ons gekomen; *Ene scone miracle dat onse vrouwe dede an theophiluse ende ene scone exempel* (fol. 196v^oa-206v^oa), een berijming van een bekende Marialegende, eveneens alleen in dit handschrift bewaard; drie verzamelingen rijmspreuken, nl. *Van alder hande sprockine clein notabel verskine* (fol. 87v^oa-94r^ob), *Van vele edelen parabelen ende wiser leeren* (met o.a. 116 spreuken, bewerkt naar Freidanks *Bescheidenheid*) (fol. 136v^oa-146r^oa) en *Dit sijn seneka leren* (fol. 206v^oa-211r^ob), een bewerking van pseudo-Seneca, *Liber de remediis fortuitorum*; verder gedichten van Augustijnken van Dordt, Willem van Hildegarsberch, Boudewijn van der Lore, Jan van Hollant, Jan Dille, Jan Knibbe en Jan Dingelsche; excerpten uit de *Spiegel Historiael* en *Der leken spiegel*; berijmde gebeden, minnedichten, boerden, fabels en liederen.

Waarschijnlijk is dit handschrift van een ouder verzamelhandschrift afgeschreven, waarin reeds al de stukken in dezelfde volgorde voorkwamen. Een fragment van een ouder verzamelhandschrift met dezelfde inhoud is tot dusver niet aan het licht gekomen. Dat er wel degelijk oudere verzamelhandschriften hebben bestaan, bewijzen drie bladen uit een verzamelhandschrift in drie kolommen, thans hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1590, dat blijkens de bewaarde foliëring ten minste 90 bladen heeft geteld; die drie bladen bevatten *Van der zielen ende van den lichame*, een bewerking van de *Visio Philiberti*, toegeschreven aan Walter Map, eveneens voorkomend in het handschrift-Van Hulthem (fol. 153r^ob-155r^ob) en een fragment van *De borchgrauinne van Vergi*, evenwel in een andere bewerking dan in dit laatste handschrift. Waar en voor wie het handschrift-Van Hulthem is geschreven, is niet meer uit te maken. Misschien bevond er zich een eigendomsmerk op een thans ontbrekend schutblad of op het thans niet meer voorhanden eerste blad. In 1773 werd het door H. van Wijn (1734-1814), de schepper van het Algemeen Rijksarchief in Nederland, bij een particulier te Brussel aangetroffen, wiens naam

hij zich later echter niet meer kon herinneren. Het heeft toebehoord aan de Brusselse bibliofiel Antoine Joseph Nuewens (1747-1813). Dat deze laatste notaris of advocaat zou geweest zijn, zoals tot dusver aangenomen werd, wordt door de archivalia, die we in het Stadsarchief te Brussel raadpleegden, niet bevestigd. Waarschijnlijk werd hij bij vergissing zo genoemd, omdat zijn vader Johan Baptist Nuewens († 1763) en zijn jongste broer Petrus Nuewens (1740-1815) notaris waren en zijn oudste broer Georges Nuewens (1736-1801) advocaat was. In 1808 verhuisde Antoine Joseph Nuewens naar Brugelette, waar hij de laatste jaren van zijn leven in het ‘Pensionat Carnoye’, een rusthuis voor ouden van dagen, doorbracht. Op last van zijn zoon George Joseph Nuewens werd zijn rijke bibliotheek op 1 april 1811, dus drie jaar vóór zijn dood, geveild. Op die veiling werd het handschrift gekocht door de Gentse bibliofiel en botanicus Karel van Hulthem (1764-1832). In 1837 kwam het, samen met de verzameling-Karel van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Vonte d'une riche et rare collection de manuscrits et livres imprimés. La description de cette belle collection, ayant pour titre: Notice succinte d'une collection unique de manuscrits inédits, rares et curieux, concernant l'histoire belge, suivie d'une description bibliographique de livres imprimés, rédigée par un amateur [Abbé Brasseur], II, Brussel, 1811, p. 31, nr. 440; J.F. Willems, Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud, Antwerpen, 1827-1830, p. 285-306; F.J. Mone, Quellen und Forschungen zur Geschichte der teutschen Literatur und Sprache, Aken-Leipzig, 1830, p. 145-155; F.J. Mone, Zum Reinhart Fuchs von Jakob Grimm, 6. Quellen, Anzeiger für Kunde des deutschen Mittelalters, 3 (1834), kol. 299-306; C.P. Serrure, Le Jeu d'Esmorée, fils du roi de Sicile, Messenger des sciences et des arts de la Belgique, 3 (1835), p. 6-40; Theophilus, gedicht der XIVe eeuw, gevolgd door drie andere gedichten van het zelfde tydvak, uitgegeven door Ph. B[lommaert], Gent, 1836; Bibliotheca Hulthemiana, VI, Gent, 1837, nr. 19; J.F. Willems, Oude rymspreuken, Belgisch Museum, 1 (1837), p. 99-136; J.F. Willems, Ene scone exempel van eenen jonghen kinde ende van haren scoelmeester, Belgisch Museum, 1 (1837), p. 326-339; J.J. Lambin, Van der zielen ende van den lichame, een oud gedicht, en bedenkingen daarop, Belgisch Museum, 2 (1838), p. 57-77; J.F. Willems, De levende en de doode koning, tweespraek, Belgisch Museum, 2 (1838), p. 237-240; J.F. Willems, Acht personen wenschen, Belgisch Museum, 2 (1838), p. 432-437; F.J. Mone, Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit, Tübingen, 1838; H. Hoffmann von Fallersleben, Altniederländische Schaubühne. Abele spelen en sotternien, Breslau, 1838 (Horae Belgicae, 6); Ph. Blommaert, Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen, Gent, 1838-1851, 3 dln.; J.F. Willems, Wisen raet van Vrouwen [Vertelling], Belgisch Museum, 3 (1839), p. 108-114; J.F. Willems, Ene tafelronde, Belgisch Museum, 5 (1841), p. 256-258; J.F. Willems, Oude rymspreuken en priamelen, Belgisch Museum, 6 (1842), p. 184-217; J.F. Willems, Reinardiana III en IV, Belgisch

Museum, 6 (1842), p. 418-426; J.F. Willems, *Dit sijn drie papegayen sprekende den prijs van vrouwen*, Belgisch Museum, 7 (1843), p. 229-230; J.F. Willems, *Samenspraek tusschen een gezeten' en een rondzwerfenden menestreeel*, Belgisch Museum, 7 (1843), p. 318-324; J.F. Willems, *Van den ouden ridder ende den jonghen*, Belgisch Museum, 8 (1844), p. 96-102; *Dboec vanden houte door Jacob van Maerlant*. Uitgegeven door J. Tideman, Leiden, 1844; J.F. Willems, *Sproken (fabliaux)*, Belgisch Museum, 10 (1846), p. 51-98, 339-341; J.F. Willems, *Spreuken*, Belgisch Museum, 10 (1846), p. 342-344; *Reinaert de Vos, episch fabeldicht van de twaelfde en dertiende eeuw*, met aanmerkingen en ophelderingen van J.F. Willems, Gent, 1850², p. 288-295; C.P. Serrure, *Kleine gedichten uit de dertiende en veertiende eeuw*, Vaderlandsch Museum, 1 (1855), p. 296-401; J. Vanstichele, *Dietsche kleinigheden*, Rumbeekse Avondstonden, 1856, p. 16-26; Ph. Blommaert, *Een edel exempel*, De Dietsche Warande, 2 (1856), p. 352-354; Ph. Blommaert, *Ene figure*. De Dietsche Warande, 3 (1857), p. 242-244; H. Hoffmann von Fallersleben, *Übersicht der mittelniederländischen Dichtung*, Hannover, 1857 (*Horae Belgicae*, 1); *Theophilus, gedicht der XIVe eeuw, gevolgd door negen andere gedichten uit de middeleeuwen*, uitgegeven door Ph. Blommaert, Gent, 1858; C.P. Serrure, *Kleine gedichten en prozastukken uit de dertiende en veertiende eeuw*, Vaderlandsch Museum, 2 (1858), p. 374-451; C.P. Serrure, *Het groot Hulthemsch handschrift*, Vaderlandsch Museum, 3 (1859-1860), p. 139-164; *Dit sijn X goede boerden*, uitgegeven en toegelicht door E. Verwijs, 's-Gravenhage, 1861; H.E. Moltzer, *De Middelnederlandsche dramatische poëzie*, Groningen, 1868-1875; *De borchgravinne van Vergi, Middelnederlandsche gedicht uit het begin der 14de eeuw*, opnieuw naar het handschrift uitgegeven [door S. Muller Hzn.], Leiden, 1873; *Theophilus. Middelnederlands gedicht der XIVde eeuw*. Op nieuw uitgegeven door J. Verdam, Amsterdam, 1882; *Middelnederlandsche rijmspreuken*. Uit een oud Brusselsch handschrift van de Koninklijke Bibliotheek als vertaalde verzen van Freidanks Bescheidenheit aangewezen en toegelicht door W.H.D. Suringar, Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1886, p. 185-281; *Die Borchgravinne van Vergi. Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14de eeuw*. Uitgegeven en toegelicht door F.A. Stoett, Zutphen, 1892 (*Klassiek Letterkundig Pantheon*, 127); *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*, uitgegeven door N. de Pauw, I, Gent, 1893-1897, p. 1-120; *Van sente Brandane*. Naar het Comburgsche en het Hulthemse handschrift opnieuw uitgegeven door E. Bonebakker, Amsterdam, 1894; *Dit syn seneka leeren, liever te noemen Tweespraec tusscen enen vader ende sinen sone over alrehande swaer gheval*. Een Middelnederlandsch zedekundig leerdicht, na Blommaert volgens het Brussels handschrift opnieuw uitgegeven en toegelicht door W.H.D. Suringar, Leiden, 1895; P. Leendertz, *Middelnederlandsche dramatische poëzie*, Leiden, 1899-1907; P. Tack, *Onderzoek naar den ouderdom van het Hulthemse handschrift*, Het Boek, 2 (1913), p. 81-91; S. Axters, *De preek op de gulden berg door den leermeester van Straatsburg*, Tijdschrift voor Taal en Letteren, 28 (1940), p. 5-58; J. van Mierlo, *Een geestelijk lied uit de XIIIe eeuw*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1941, p. 303-319; *De borchgravinne van Vergi*. Ingeleid en van nota's voorzien door P. De Keyser, Antwerpen, 1943 (*Klassieke Galerij*, 10); A. De Mayer en R. Roemans, *Esmoreit. Eerste integrale reproductie van het handschrift naast de tekst in*

typographie, voorafgegaan door een bondige inwijding en een uitvoerige analytische bibliographie en gevolgd door op-

helderende aantekeningen bij de oorspronkelijke tekst, Antwerpen, [1948]; *De reis van Sinte Brandaan*. Uitgave, inleiding en commentaar door M. Draak. Herdicht door B. Aafjes, Amsterdam, [1948]; *De borchgravinne van Vergi*. Diplomatische uitgave naar het Hulthemse handschrift (Koninklijke Bibliotheek te Brussel), bezorgd door A. van Loey, Leiden, 1949 (*Textus minores*, 9); *Lanseloet van Denemerken*. Van 'n inleiding en aantekeninge voorsien door J.J.M. van der Merwe, Pretoria, 1951 (*Van stamverwante bodem*, 14); *De Middelnederlandse boerden*. Voor het eerst verzameld uitgegeven door C. Kruyskamp, 's-Gravenhage, 1957; *Dat boec van den houten. Eine mittelniederländische Dichtung von der Herkunft des Kreuzes Christi*. Mit einer Einleitung neu herausgegeben von L. Hermodsson, Uppsala-Wiesbaden, 1959, p. 48-52 en passim; *Theophilus*. Uitgegeven door R. Roemans en H. van Assche, Antwerpen, 1960 (*Klassieke Galerij*, 136); *Het abel spel 'Gloriant' en de sotternie 'De buskenblazer'*. Aantekeningen van G. Stellinga, Gorinchem, 1960; *Esmoreit*. Uitgegeven deur T.H. le Roux, Pretoria, 1963 (*Van stamverwante bodem*, 5); *Karel van Hulthem 1764-1832*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1964, p. 277-279, nr. 112; K.Chr.J.W. de Vries, *De Mariaklachten*, Zwolle, [1964], p. 25 en 294-302 (*Zwolve Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 48); Segher Diengotgaf, *Tprieel van Troyen*. Naar het Hulthemse handschrift uitgegeven, ingeleid en geannoteerd door G.C. de Waard en G.Ch. Dupuis, Gorinchem, 1965; *Het abel spel Vanden winter ende vanden somer, gevolgd door de sotternie Rubben, voorafgegaan door de fragmenten Drie daghe here en Truwanten*. Inleiding en verklaringen G. Stellinga, Zutphen, [1966] (*Klassiek Letterkundig Pantheon*, 175); *Een abel spel van Esmoreit*. Uitgegeven door R. Roemans en H. van Assche, 1967 (*Klassieke Galerij*, 98); *De abele spelen*. Naar het Hulthemse handschrift verzorgd door L. van Kammen, Amsterdam, 1968 (*Nederlandse Klassieken*); *Van Sente Brandane*. Tentoonstelling (14 oktober-23 december 1968), Utrecht, Instituut De Vooys, 1968), p. 10-11, 25-26; K. Heeroma, *De Borch van Vroudenrijc*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 84 (1968), p. 1-37; T. Brandis, *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnereden. Verzeichnis der Handschriften und Drucke*, München, 1968, p. 220-221 en passim (*Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters*, 25); *Een abel spel van Lanseloet van Denemerken*. Uitgegeven door R. Roemans en H. van Assche, Antwerpen, 1969⁴ (*Klassieke Galerij*, 123); A.M. Duinhoven, *De verdwaalde verzen in de Theophilus*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 85 (1969), p. 81-104; K. Heeroma, *Van der feesten een proper dinc*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 85 (1969), p. 161-193; *De borchgravinne van Vergi*. Uitgave en commentaar door R. Jansen-Sieben, Gent, 1970 (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Reeks III, nr. 38).

44. Die eerste bliscap van Maria; Die sevenste bliscap van onser vrouwen

a. Die eerste bliscap van Maria, Zuid-Brabant (Brussel), ca. 1455.

Perkament; 4 + 46 + 8 bl. en een strookje (fol. 15a); blad en bladspiegel resp. 200 × 125 mm en 148 à 150 × 80 mm; 1 kol., 31 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Drie rode initialen, waarvan één opengewerkt;

rode titels en toneelaanwijzingen; beginletters van de verzen rood doorstreept; namen van de personages rood onderstreept. Negentiende-eeuwse rood segrijnen band; rug met verguldwerk versierd; voor- en achterplat met een motief in verguldwerk afgebiesd; vergulde sneden. Voorin is een blad geplakt met een aantekening van J.F. Willems over dit handschrift.

Pl. 43

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, IV 192.

b. Die sevenste bliscap van Onser Vrouwen, Zuid-Brabant (Brussel), ca. 1455.

Perkament; 1 + 38 bll.; blad en bladspiegel resp. 201 × 120 mm en 150 × 70 mm; 1 kol., 31 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Drie rode initialen, waarvan één opengewerkt; drie rode lombarden; rode titels en toneelaanwijzingen; beginletters van de verzen rood doorstreept; namen van de personages rood onderstreept. Op de versozijde van het schutblad voorin: Den tijt is cort de [doot] Js snel wacht u van sonden soo doedij wel 1681 Joannes Verheijleweghen Als kerckmeester van Onse lieue vrouwe vande sauel; op fol. 1r^o, bovenaan: Ghespeelt by franchoys van ballaer facteur van bruessele Anno 1559 daer naer noch 1566; op de binnenzijde van het achterbord: 1680 Joannes Verheijleweghen geraerd. Negentiende-eeuwse band van bruin bezaan, voor- en achterplat met een fleuron, rolstempels en filets versierd. Op de binnenzijde van het voorbord een aantekening van J. Camberlyn.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, II 478.

In 1348 werd een wonderdadig beeld van de H. Maagd uit een heiligdom te Antwerpen naar Brussel overgebracht. Het werd door de magistraat in ontvangst genomen en door hertog Jan III in triomf naar de kapel op de Zavel gedragen. Die heuglijke gebeurtenis werd jaarlijks op de zondag vóór Pinksteren met een luisterrijke ommegang herdacht. Op 18 februari 1448 kondigde de Brusselse magistraat af dat er elk jaar na de ommegang op de Grote Markt beurtelings een van de zeven vreugden van de H. Maagd ten tonele zou worden gevoerd. Voor zover we weten, werden *Die seven bliscapen* in 1448-1454 voor het eerst opgevoerd. In 1560-66 werden zij voor de laatste maal gespeeld. Blijkbaar werd de opvoering ervan wegens de godsdiensttwisten gestaakt.

Van de zeven mysteriespelen zijn slechts het eerste en het zevende spel in de hier besproken handschriften bewaard gebleven, die beide door dezelfde kopiist zijn geschreven en op dezelfde manier zijn uitgevoerd. Kennelijk is het handschrift van *Die eerste bliscap* met het oog op de opvoering van 1455 geschreven. Aan de proloog

zijn toen drie verzen toegevoegd, die slechts op die vertoning betrekking kunnen hebben. In die toegevoegde verzen (vs. 8-10) is er sprake van ‘Charloot, onsen jongen heere, met sijnder vrouwe’. Bedoeld worden Karel, graaf van Charolais, de latere Karel de Stoute, en Isabella van Bourbon, die slechts het jaar te voren, nl. op 30 oktober 1454, in het huwelijk waren getreden. Over hun dochter Maria van Bourgondië, geboren in 1457, is in die toegevoegde verzen nog geen sprake, zodat het handschrift wel degelijk voor de opvoering van 1455 en niet voor die van 1461 is vervaardigd.

In *Die eerste bliscap* en *Die sevenste bliscap* worden respectievelijk behandeld de verkondiging van Jezus' geboorte door de engel Gabriël en de tenhemelopneming van Maria. De onderwerpen van de vijf verloren spelen worden in de ‘naproloog’ van *Die sevenste bliscap* opgesomd, nl. de geboorte van Christus, de aanbidding der wijzen, de twaalfjarige Jezus in de tempel, de verrijzenis van Christus en de nederdaling van de H. Geest. *Die eerste bliscap* telt 2081 verzen; *Die sevenste bliscap* 1733. Alles bij elkaar moeten de zeven mysteriespelen ca. 15.000 verzen hebben bedragen. De dichter, naar taal en stijl te oordelen een rederijker, is onbekend.

Het handschrift van *Die eerste bliscap* heeft aan P.Ph.C. Lammens (1762-1836), bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek te Gent, toebehoord. Na diens dood werd het eigendom van C.A. van Coetsem (1788-1865), professor in de geneeskunde aan de universiteit te Gent. Op de veiling van diens bibliotheek werd het in 1866 gekocht door C.P. Serrure (1805-1872), de bekende bibliofiel en numismaat, professor aan de universiteit te Gent. In 1872 werd het niet met de handschriften en boeken van C.P. Serrure geveild. In juli 1866 immers had hij bij gebrek aan contanten het handschrift, samen met andere kostbaarheden uit zijn bibliotheek, aan de hertog van Arenberg te Brussel verkocht. Na 1918 werd de bibliotheek van de hertog van Arenberg uit vrees voor inbeslagneming achtereenvolgens op verschillende plaatsen in België en Nederland verborgen gehouden en kreeg niemand toegang tot de kostbare handschriften en boeken. In 1952 werden er bij J. Seligmann en Co te New York 33 verluchte handschriften uit de verzameling-Arenberg geveild; de manuscripten zonder miniaturen, waaronder het handschrift van *Die eerste bliscap*, werden niet geveild, maar ondershands aan antiquaren verkocht. In

1962 kocht de Koninklijke Bibliotheek te Brussel het handschrift van *Die eerste bliscap* van het antiquariaat A. Laube te Zürich.

Het handschrift van *Die sevenste bliscap* heeft op het einde van de 17de eeuw aan Joannes Verheijleweghen, kerkmeester van de Onze-Lieve-Vrouwekerk op de Zavel te Brussel, toebehoord. Later kwam het in het bezit van ridder J. Camberlyn (1783-1861), een Brussels verzamelaar, wiens boeken en handschriften in 1882 te Brussel werden geveild. Op die veiling werd het door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel verworven.

F.J. Mone, *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, Tübingen, 1838, p. 355-357, nr. 553; J.F. Willems, *Die eerste bliscap van Maria, misteriespel van het jaer 1444*, Belgisch Museum, 9 (1845), p. 37-138; *De Middelnederlandsche dramatische poëzie*, ingeleid en toegelicht door H.E. Moltzer, Groningen, 1875, p. 329-418 (*Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde*); Cat.-J. Camberlyn, Brussel, 1882, p. 136, nr. 1082; *De sevenste bliscap van Maria, misteriespel der XV^{de} eeuw*. Uitgegeven door K. Stallaert, Gent, 1887; P. Leendertz, *Middelnederlandsche dramatische poëzie*, Leiden [1907], p. LIII-LVII, 329-387, 576-592 (*Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde*); *Die sevenste bliscap van Onser Vrouwen*, bewerkt door W. Smulders, 's-Hertogenbosch, [1913]; *Die eerste bliscap van Maria*, opnieuw uitgegeven en toegelicht door W. de Vreese, 's-Gravenhage, 1931; *Die eerste bliscap van Maria, vijftiend'eeuwsch misteriespel*, bewerkt door W. Smulders, Nijmegen-Utrecht, 1932; W. van Eeghem, *Rhetores Bruxellenses*, Revue belge de philologie et d'histoire, 14 (1935), p. 427-431; P.N. van Eyck, *Dierste prologhe van 'Die eerste bliscap van Maria'*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 58 (1939), p. 240-255; W. van Eeghem, *Die seven bliscapen en het Corenbloemken*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1941, p. 529-547; J. van Mierlo, *De vroegste vertoningen van de Zeven Bliscapen van Maria*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1942, p. 91-111; J.J. Mak, *Die eerste bliscap van Maria*, Antwerpen, 1949 (*Klassieke Galerij*, 49); G. Kazemier, *De datering van Die eerste bliscap van Maria*, Leuvense Bijdragen, 42 (1952), p. 125-136; J. van Mierlo, *Kantaantekeningen bij het opstel van G. Kazemier over de datering van de Eerste Bliscap van Maria*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1953, p. 495-503; W. van Eeghem, *Brusselse dichters, Vierde reeks*, Brussel, 1963, p. 7-44; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteeenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 80-82, nr. 66; W.H. Beuken, *Kanttekeningen bij de beide Bliscapen*, Leuvense Bijdragen, 58 (1969), p. 63-68.

Pl.B. - Ruusbroec schrijvend onder een boom. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.295-97, fol. 2v^o (Cat. 54a).

Proza

45. Proza-Lancelot

Lancelot en prose, Middelnederlandse prozavertaling, fragmenten, Brabant, ca. 1350.

Perkament; 2 bl., rechterhelft van de bovenste marge van het eerste blad grotendeels weggescheurd; eerste blad 333 à 334 × 220 mm, tweede blad 326 à 327 × 220 mm; bladspiegel 220 × 145 à 150 mm; 2 kol., 41 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk.

Pl. 44

ROTTERDAM, GEMEENTEBIBLIOTHEEK, 96 A 7.

Deze twee bladen, die tot een handschrift van omstreeks 1350 hebben behoord, werden in 1927 door W. Goossens, rijksarchivaris in Limburg, in een band uit de bibliotheek van het kasteel van Baron van Erp te Baarlo ontdekt. Zij zijn kort nadien, samen met het boek, waarin ze werden gevonden, in het bezit van de Gemeentebibliotheek te Rotterdam overgegaan. Zij werden in 1931 door J. Notermans en W. de Vreese in het licht gegeven. Die uitgave vond slechts de weerklink die ze verdiende, toen uitgemaakt was dat de Rotterdamse fragmenten niet tot een vroege prozabewerking van een berijmde vertaling van de *Lancelot en prose* behoorden, maar deel uitmaakten van een zelfstandige prozavertaling, die nog in de 13de eeuw is tot stand gekomen en dus in dezelfde eeuw als de twee berijmde vertalingen - de Haagse *Lancelot* en *Lantsloot vander Haghedochte* - is vervaardigd.

Het belang van de Rotterdamse fragmenten werd nog groter, toen een mogelijke samenhang vermoed werd met een Duitse vertaling van de *Lancelot en prose*, die in hs. Heidelberg, Universiteitsbibliotheek, Pal. germ. 147, geschreven omstreeks 1430, is overgeleverd. Dat handschrift is een betrouwbaar afschrift van een dertiende-eeuws handschrift, want het bevat dezelfde tekst als een fragment van een dertiende-eeuws manuscript dat in het Fürstliches Leiningensches Archiv te Amorbach wordt bewaard. Een vergelijking van de Rotterdamse fragmenten met het Heidelbergse handschrift leverde niet veel overeenkomsten op, maar in de Duitse tekst komen enkele fouten voor, die alleen kunnen verklaard worden, als aangenomen wordt dat de Duitse vertaling in het Heidelbergse handschrift niet rechtstreeks naar het Frans is gemaakt, maar, waarschijnlijk over Neder- en Middelfrankische afschriften, op een Middelnederlandse prozavertaling teruggaat, waarvan in de Rotterdamse fragmenten delen zijn overgeleverd.

Over de samenhang tussen de Middelnederlandse prozavertaling en de Duitse vertaling in het Heidelbergse handschrift kan echter nog niets definitiefs worden gezegd, zolang het nog aan de gang zijnde onderzoek niet is afgesloten.

J. Notermans en W. de Vreese, *Fragmenten van de Middelnederlandse proza-Lancelot*, Tijdschrift voor Taal en Letteren, 19 (1931), p. 221-251; *Lancelot I*. Nach der Heidelberger Pergamenthandschrift pal. germ. 147 herausgegeben von R. Kluge, Berlin, 1948, p. LI-LIII (*Deutsche Texte des Mittelalters*, 42); J. van Mierlo, *Een verloren Middelnederlandse prozaroman uit de eerste helft der dertiende eeuw*, Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1952, p. 313-335; M. Draak, *De Middelnederlandse vertalingen van de proza-Lancelot*, Amsterdam, 1954, p. 8-12 (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, Nieuwe reeks, deel 17, nr. 7); P. Tilvis, *Prosa-Lancelot-Studien I-II*, Helsinki, 1957, p. 11-123 (*Annales academiae scientiarum Fennicae*, Ser. B, 110); *Lancelot II*. Nach der Kölner Papierhandschrift W. f° 46* Blankenheim und der Heidelberger Pergamenthandschrift pal. germ. 147 herausgegeben von R. Kluge, Berlin, 1963, p. 117-132 en 831-849 (*Deutsche Texte des Mittelalters*, 47); H.H. Steinhoff, *Zur Entstehungsgeschichte des deutschen Prosa-Lancelot*, in *Probleme mittelalterlicher Überlieferung und Text-kritik. Oxforder Colloquium 1966*. Herausgegeben von P.F. Ganz und W. Schröder, Berlin, [1968], p. 81-95.

46. Leven van Jezus

a. Leven van Jezus of Het Luikse diatessaron (I-tekst), West-Limburg (Sint-Truiden), ca. 1300.

Perkament; 1 + 116 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 208 × 155 mm en 150 × 95 mm; één kol., 32 rr. per kol. Oude foliëring met rode Arabische cijfers midden in de bovenste marge van elke versozijde, moderne foliëring met zwarte inkt. Vier handen: de eerste hand (littera textualis) schreef fol. 1r^o-101v^o, de tweede (littera textualis) fol. 102r^o-111v^o en de marginale capitannummering, de derde (littera textualis) fol. 111v^o-116v^o, de vierde (littera cursiva) een aantal Latijnse incipits van de liturgische lessen. Opengewerkte rode initiaal, rode lombarden en paragraaftekens; capita in de marges met rode Romeinse cijfers genummerd; namen van de evangelisten in het rood; hoofdletters in de bovenste regel van de bladzijden soms groot geschreven en met rood penwerk versierd. Op fol. 116v^o: *Pertineo monasterio sancti trud[onis]*. Moderne hoornen band, twee leren lussen (G. Dubois d'Enghien, Brussel, ca. 1968).

Pl. 45

LUIK, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, 437.

b. Leven van Jezus (s-tekst), West-Vlaanderen, 1332.

Perkament, 2 + 227 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 115 × 85 mm en 80 × 55 mm; één kol., 20 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera

textualis). Een rode initiaal met zwart penwerk, twee opengewerkte rode initialen met rood en zwart penwerk; rode lombarden, titels en paragraaftekens; kapittels met rode Arabische cijfers genummerd; afgekorte namen van de evangelisten in het rood. Op fol. 224v^o, door de kopiist: Jnt jaer van graciens ons heren ihesu cristi. M^o.ccc.xxxij. so vulscreef franse scauün desen bouc. Om onsen lieuen here wilt bidden ouer hem. Moderne bruin leren band op houten borden.

STUTTGART, WÜRTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, Cod. theol. 8° 140.

In de tweede helft van de 13de eeuw kwam in de Zuidelijke Nederlanden een evangeliënharmonie tot stand, die in haar oorspronkelijke vorm slechts in hs. Luik, Universiteitsbibliotheek, 437 bewaard gebleven is en daarom het Luikse diatessaron genoemd wordt. Ofschoon de taal van dit handschrift Westlimburgs gekleurd is, moet de samensteller van deze evangeliënharmonie, wiens taalschat kennelijk in de dertiende-eeuwse Vlaams-Brabantse literatuurtaal wortelt, uit een meer westwaarts gelegen streek in de Zuidelijke Nederlanden, hetzij in Brabant, hetzij in Vlaanderen, afkomstig geweest zijn. De Westlimburgse kleur van het Luikse manuscript is dus te wijten aan de kopiisten, die in de abdij van Sint-Truiden zijn te zoeken, niet aan de samensteller van de evangeliënharmonie, die zijn werk in het Brabants of in het Vlaams heeft geschreven.

Deze evangeliënharmonie, die door de vertaler zelf uit de vier evangeliën is samengesteld, werd door de nieuwtestamenticus D. Plooiwegens z.g. syricismen en van de Vulgaat afwijkende lezingen als een vertaling van het verloren Diatessaron van Tatianus beschouwd. In de proloog en in de glossen zijn echter de bewijzen te vinden dat deze evangeliënharmonie niet van Tatiaanse herkomst is, maar door de vertaler zelf is samengesteld. In de proloog zegt hij dat hij op verzoek van een vriend deze harmonie uit de vier evangeliën heeft bijeengebracht en als het nodig bleek, de tekst met verklaringen uit de exegetische literatuur heeft aangevuld. De wendingen, die door H. Plooiwegens voor syricismen werden gehouden, waren veelal in de 13de eeuw in Brabant en Vlaanderen gangbare uitdrukkingen, die ook bij Van Maerlant en zijn tijdgenoten worden aangetroffen. De van de Vulgaat afwijkende lezingen zijn aan bijbelcommentaren ontleend, waarin de geciteerde bijbelplaatsen een oudere tekstvorm dan de Vulgaat vertonen.

Dat deze evangeliënharmonie in haar oorspronkelijke vorm niet zo verspreid is geweest, als zij om haar literaire waarde verdiende, is te wijten aan het feit dat zij op menige plaats van de Vulgaat

afweek. Veel meer verspreid zijn versies van deze evangeliën-harmonie geweest, die in min of meerdere mate aan de Vulgaat zijn aangepast. Belangrijk zijn vooral de hss. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. 8° 140, geschreven in 1332, en Haaren, Bisschoppelijk Seminarie, 1, eveneens in de 14de eeuw tot stand gekomen. Verdere handschriften, waarin de tekst aan de Vulgaat is aangepast, zijn Berlijn, Bibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1091; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 9 en Londen, British Museum, Add. 26.663. Fragmenten van of excerpten uit een aangepaste versie komen nog o.a. voor in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 41; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1654; Frankfurt am Main, Stadt- und Universitätsbibliothek, Ms. praed. 12 (Ausstellung 42); Luik, Universiteitsbibliotheek, 2328 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2 D 23. Een bijzondere plaats in de overlevering neemt hs. Cambridge, Universiteitsbibliotheek, Dd. 12.25 in, waarin de evangeliënharmonie ten dele in het Middelnederlands en ten dele in het Nederrijns is geschreven. Een versie van dit oude diatessaron ligt ook ten grondslag aan de evangeliënharmonie, die door de Bijbelvertaler van 1360 is bewerkt. Deze evangeliënharmonie komt voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 9020-23 en 12.001-02; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 632; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 69 B 10, 78 D 38 en 128 C 2; Londen, British Museum, Add. 26.663; Luik, Universiteitsbibliotheek, 2333 en 2635; Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2772; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 404.10 Nov., 5 A (fragment) en Zaltbommel, Coll. H. Beckering Vinckers.

Het eerste hier besproken handschrift is omstreeks 1325 in de abdij van Sint-Truiden geschreven en heeft deel uitgemaakt van de bibliotheek van deze abdij, die in 1796 werd opgeheven. Bij koninklijk besluit van 18 maart 1824 ging het, samen met een groot aantal handschriften uit de abdij van Sint-Truiden, in het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Luik over. Wanneer en hoe het tweede hier besproken handschrift in de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart kwam, is ons onbekend; het moet echter vóór 1895-1897 zijn geweest, toen het door J. Bergsma is uitgegeven.

Het leven van Jezus. Een nederlandsch handschrift uit de dertiende eeuw. Met taalkundige aantekeningen voor het eerst uitgegeven door G.J. Meijer, Groningen,

1835; F.J. Mone und E. Kausler, *Alte Werke in niederländischer Prosa*, Anzeiger für Kunde der teutschen Vorzeit, 6 (1837), kol. 77-86, 205 en 206; G.J. Meijer, *Nalezingen op het Leven van Jezus. Verslag van den Roman van Walewein; e.a. bijdragen tot de oude Nederlandsche letterkunde*, Groningen, 1858; J.H. Bormans, *De ware lezing van 't Leven van Jhesus, door G.J. Meijer uitgegeven, naar 't Handschrift hersteld, tot nader kennis en juister schatting van dat HS.*, De Middelaer, 2 (1841-1842), p. 262-266, en 3 (1842-1843), p. 340-344; *Verzameling van Nederlandsche prozastukken, van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt* [door J. van Vloten], Leiden-Amsterdam, 1851, p. 6-12; *Bibliothèque de l'Université de Liège. Catalogue des manuscrits*, Luik, 1875, p. 127-128, nr. 199; *De levens van Jezus in het Middelnederlandsch*. Uitgegeven door J. Bergsma, Leiden, [1895-1898]; D. Plooi, *A Primitive Text of the Diatessaron. The Liège Manuscript of a Mediaeval Dutch Translation*, Leiden, 1923; D. Plooi, *A further Study of the Liège Diatessaron*, Leiden, 1925; *The Liège Diatessaron*. Edited with a Textual Apparatus by D. Plooi, C.A. Phillips and A.H.A. Bakker. English Translation of the Dutch Text by A.J. Barnouw, Amsterdam, 1929-1970 (*Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, Nieuwe Reeks, 31, afl. 1-8); C.C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen-Batavia, 1935, p. 32-67; J. van Mierlo, *Willem van Afflighem en het Leven van Jezus en het Leven van Sinte Lutgart*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1935, p. 775-915; J. van Ginneken en zijn Nijmeegsche Leerlingen, *De taalschat van het Limburgsche leven van Jezus*, Maastricht-Vroenhoven, 1938; C. Peters, *Das Diatessaron Tatians. Seine Ü;berlieferung und sein Nachwirken im Morgen- und Abendland sowie der heutige Stand der Erforschung*, Rome, 1939, p. 139-147; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 3-6, nr. 1 en p. 329, nr. 1; C.C. de Bruin, *Achtergronden van het Luikse Diatessaron*, Handelingen van het XXVe Vlaams Filologencongres, Antwerpen, 17-19 april 1963, p. 423-428; *Het Luikse diatessaron*, uitgegeven door C.C. de Bruin. Met de engelse vertaling van A.J. Barnouw, Leiden, 1970 (*Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten*. Kleine Reeks. Afdeling 1: *Evangelienharmonieën*, 1).

47. Openbaring van Johannes

De Openbaring van Johannes, West-Vlaanderen, ca. 1400; Model Van Een Aflaatbrief, Limburg, ca. 1450.

Perkament; 3 + 25 + 2 bl. Zestiende- of zeventiende-eeuwse foliëring met zwarte inkt in de rechterbenedenhoek van elke rectozijde; moderne foliëring met zwarte inkt. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-23): telkens op de rectozijde een grote miniatuur en op de versozijde een hoofdstuk uit de Openbaring; blad 341 à 343 × 248 mm, bladspiegel (afschrijving op de versozijde gemeten) ca. 235 × ca. 175 mm; twee handen (littera textualis): de eerste hand schreef fol. 1-23 (telkens dus slechts de versozijde), de tweede fol. 18v^o; een veelkleurige gehistorieerde initiaal met

veelkleurig staaf- en bladwerk; gedecoreerde veelkleurige initialen met veelkleurig bladwerk; 23 grote miniaturen (277 × 185 mm). Tweede gedeelte (fol. 24-25): een dubbel blad, op een papieren strook ingeplakt; blad 331 à 335 × 186 mm; één hand (littera textualis); een opengewerkte blauwe initiaal; afwisse-

lend rode en blauwe lombarden. Rood marokijnen band uit de jaren 1830-1848 blijkens het zich op de rug bevindende monogram van Lodewijk Filips, koning van Frankrijk, die in die jaren regeerde; voor- en achterplat met gouden filets afgebiesd; rug met verguldwerk versierd.

Pl. 46

PARIJS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, néerl. 3.

De visioenen in de *Openbaring of Apocalyps* van Johannes hebben tal van miniaturisten geïnspireerd. Vele miniaturen, die in verluchte *Apocalyps*-handschriften voorkomen, behoren tot de meesterwerken van de middeleeuwse miniatuurkunst. In dergelijke handschriften is de bijbeltekst telkens naast de miniatuur geplaatst. Het hier besproken Parijse handschrift is een voortreffelijk voorbeeld van een geïllustreerde *Apocalyps*. De folio's 1-23 hebben aan de voorzijde een miniatuur, aan de keerzijde een hoofdstuk uit de *Openbaring*. Als een hoofdstuk niet lang genoeg was om een bladzijde te vullen, heeft de kopiist als bladvulling korte teksten gebruikt o.a. het begin van het Evangelie van Johannes (fol. 4v^o), het onzevader (fol. 5v^o), het Credo (fol. 8v^o) en een *Bevelinghe* (fol. 15v^o), die ook in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623 en 19.588 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XXXVI wordt aangetroffen. De miniaturen zijn van twee meesters afkomstig; de eerste meester overtreft de tweede in bekwaamheid.

Op paleografische gronden dateerde W. de Vreese het hier besproken handschrift omstreeks 1280, later echter begin van de 14de eeuw en niet na 1340; W. Vogelsang en M. Hontoy dateerden het op grond van de klederdracht van de in de miniaturen afgebeelde personages omstreeks 1400. Daar er geen groot tijdsverschil tussen de werkzaamheid van de kopiist en de miniaturisten kan geweest zijn, moet het handschrift van omstreeks 1400 dateren. De vertaling van de *Apocalyps*, die in het hier besproken manuscript voorkomt, bevindt zich ook in hs. Leningrad, Academie van Wetenschappen, XX.I.LXII, dat omstreeks 1320 is tot stand gekomen. Blijkens de taal van het Leningradse en het Parijse handschrift moet die vertaling in de 13de eeuw in West-Vlaanderen zijn vervaardigd. Achterin bijgebonden (fol. 24r^o-25v^o) is een aflatbrief in een Limburgs getinte taal, geschreven omstreeks 1450, waarin aan de zusters van een niet genoemd klooster door een bisschop, voor wiens naam ruimte is opengelaten, veertig

dagen aflat voor allerhande kleine werkzaamheden wordt toegekend. Blijkbaar was hij als een model bedoeld, waarvan de bisschop zich kon bedienen, als hij aflaten wilde uitvaardigen.

O. Behaghel, *Zwei deutsche Übersetzungen der Offenbarung Johannis*, Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Literatur, 22 (1878), p. 97-128; G. Huet, *Catalogue des manuscrits néerlandais de la Bibliothèque nationale*, Parijs, 1886, p. 10, nr. 3; W. Vogelsang, *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters*, Straatsburg, 1899, p. 31-36 (*Studien zur deutschen Kunstgeschichte*, 18); H. van Druuten, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, Leiden, 1895-1905, p. 178); J. Verdam, *Ene bevelinghe*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 16 (1897), p. 309-313; J. Verdam, *Een Nederlandsche aflatbrief uit de 14de eeuw*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe serie, 1 (1902), p. 115-122; *Fragmenten uit Middelnederlandse bijbelvertalingen*, uitgegeven door C.H. Ebbinge Wubben, Groningen-Den Haag, 1919, p. 24-32 (*Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde*, 3); F. Lyna, *De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530*, Amsterdam, 1933, p. 69-70; W. de Vreese, *Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie*, Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1932-1933, Leiden, 1933, p. 32; C.C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen-Batavia, 1935, p. 288-304; C.C. de Bruin, *De statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 1937, p. 36-37; M. Hontoy, *Les miniatures de l'Apocalypse flamand de Paris (Bibl. nat. fonds néerl. n° 3)*, Scriptorium, 1 (1946-1947), p. 289-309; *Flemish Art 1300-1700. Winter Exhibition 1953-54*, Londen, 1953, p. 151, nr. 562.

48. Epistelen en evangeliën

Epistelen en Evangeliën, eerste Westvlaamse vertaling; Leven van Jezus, S-tekst, kap. 37-55 en 205-226; Pseudo-Anselmus van Canterbury, *Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione Domini*, Middelnederlandse vertaling, en andere teksten, West-Vlaanderen, 1348.

Perkament; 4 + 309 + 3 bll.; blad en bladspiegel resp. 196 × 144 mm en 155 × 115 mm; 2 kol., 33 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Opengewerkte rood-blauwe initialen met rood en blauw of met rood en paars penwerk; rode lombarden en titels. Op fol. 309v^ob, door de kopiist: Jn meye vp den .xxi. dach Was dese bouc gheent doe ic was Jnt iaer ons heren ouer waer Doe men screef .xiiij^c. ende .xlviij. iaer Zestiende-eeuwse bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met rolstempels en filets versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken; rode sneden.

Pl. 47

AMSTERDAM, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, I G 41.

Het grootste gedeelte van dit handschrift (fol. 1r^a-267v^b) wordt ingenomen door de eerste Westvlaamse vertaling van de epistelen

en de evangeliën. Een 24-tal evangeliëlezen worden gevolgd door ‘exposities’, die soms stichtelijke traktaten, soms preken, soms slechts exegetische kanttekeningen zijn. In de hss. Brugge, Sint-Janshospitaal en Londen, British Museum, Egert. 2188, die allebei een vertaling van de epistelen en evangeliën bevatten, zijn de epistelen aan de eerste Westvlaamse vertaling van de epistelen en evangeliën ontleend. Verder bevat het hier besproken handschrift: 1. *Dit es broeder heinrijcs van cleven sermoen* (fol. 267vb-270va); 2. *Sequere me* (fol. 270vb-273va), een mystiek traktaatje; 3. een brief (fol. 273va-274vb), door een geestelijke vader aan een geestelijke dochter geschreven, die hij met ‘lieve kint’ aanspreekt; 4. kap. 37-55 en 205-226 uit de S-redactie van het *Leven van Jezus* (fol. 275ra-296rb); 5. een prozavertaling van de *Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione Domini* van pseudo-Anselmus van Canterbury (fol. 296va-308vb), waarvan er een berijmde vertaling gedeeltelijk in de hss. Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405 en Maastricht, Rijksarchief in Limburg, 167 III, 5-13 bewaard is gebleven; 6. een traktaatje over het lijden van Christus (fol. 308vb-309vb).

Het hier besproken handschrift is in West-Vlaanderen geschreven en op 21 mei 1348 voltooid. Het heeft toebehoord aan de kerkhistoricus W. Moll (1812-1879), die het in 1856 op de veiling-C. Sandenberg Matthiesen te Amsterdam heeft verworven. In 1880 werden de handschriften van W. Moll door de Universiteit van Amsterdam uit de schenking van C.M.J. Willeumier aangekocht.

Cat.-C. Sandenbergh Matthiesen, Amsterdam, 1856, p. 75, nr. 247; *Catalogus van handschriften uit de bibliotheek van wijlen den hoogleraar Willem Moll, door curatoren der Universiteit van Amsterdam aangekocht uit de schenking van Mr. C.M.J. Willeumier voor de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam, 1880, p. 1, nr. 1; H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*, Leiden, 1895-1905, p. 258-273; M.B. Mendes da Costa, *De handschriften der Stedelijke Bibliotheek met de latere aanwinsten*, Amsterdam, 1902, p. 86, nr. 533 (*Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam, Catalogus der handschriften*, 2); C.H. Ebbinge Wubben, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*, 's-Gravenhage, 1903, p. 248 en 249; C.G.N. de Vooys, *Twee mystieke traktaatjes uit de eerste helft van de veertiende eeuw*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 40 (1921), p. 301-309; C.G.N. de Vooys, *Bijdragen tot de Middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie. I. De Middelnederlandse bijbelvertalingen*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 43 (1924), p. 229-232; C.C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen-Batavia, 1935, p. 69-145; C.C. de Bruin, *De statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 1937, p.

38-40; C. Peters, *Das Diatessaron Tatians. Seine Überlieferung und sein Nachwirken im Morgen- und Abendland sowie der heutige Stand seiner Erforschung*, Rome, 1939, p. 141 en 142 (*Orientalia Christiana Analecta*, 123); G.I. Lieftinck, *Een veertiende-eeuwsch fragment van een onbekende bijbelvertaling*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 61 (1942), p. 1-12; *Het Amsterdamse lectionarium*, uitgegeven door C.C. de Bruin, Leiden, 1970 (*Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten. Kleine reeks. Afdeling 2: Lectionaria*, 1).

49. Epistelen en evangeliën

Epistelen en Evangeliën, tweede Westvlaamse vertaling, West-Vlaanderen, ca. 1400.

Perkament; 2 + 90 bl.; blad en bladspiegel resp. 265 × 190 mm en 213 × 140 mm; 2 kol., 43 of 44 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis formata). Een rood-blaauwe initiaal met rood en blauw penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels. Op fol. 1r^o, midden in de onderste marge, het wapen van Lodewijk van Gruuthuse: een gekwartileerd schild, het eerste en het derde kwartier met een Latijns kruis van sabel op een gouden veld, het tweede en het vierde kwartier met een sint-andrieskruis van sinopel op een veld van keel, het geheel omhangen met de keten van het Gulden Vlies. Oorspronkelijke eiken borden, echter ontdaan van het leder, waarmee ze bedekt zijn geweest; op het voorplat sporen van een middenbeslagstuk en van hoekbeslagstukken, op het achterbord van hoekbeslagstukken en een titelplaatje; rug met lichtbruin varkensleer vernieuwd. Op de binnenzijde van het voorbord het ex-libris van Karel van Hulthem.

Pl. 48

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.054.

De tweede Westvlaamse vertaling van de epistelen en evangeliën is slechts in dit handschrift bewaard gebleven; wel is als hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1897 een besnoeid dubbel blad tot ons gekomen uit een ander handschrift, daterend van ca. 1350, waarin de tweede vertaling eveneens voorkwam. Hieruit blijkt dat deze vertaling even oud of nagenoeg even oud is als de eerste en dat er dus in West-Vlaanderen gelijktijdig of bijna gelijktijdig twee Middelnederlandse vertalingen van de epistelen en evangeliën tot stand zijn gekomen. De tweede vertaling bevat geen glossen, tekstverklaringen of toepasselijke preken. Het hier besproken handschrift heeft deel uitgemaakt van de beroemde bibliotheek van de Brugse patriciër Lodewijk van Gruuthuse († 1492), ridder van het Gulden Vlies en trouw dienaar van drie Bourgondische vorsten. Daar het handschrift omstreeks 1400 tot stand is gekomen, kan het niet in opdracht van Lodewijk van Gruuthuse zijn geschreven. Hij heeft het door schenking of aankoop in zijn bezit gekregen en nadien zijn wapen in de onderste

marge van fol. 1r^o laten schilderen. Op 9 november 1812 werd het handschrift door de Gentse bibliofiel en botanicus K. van Hulthem (1764-1832) op een veiling te Brussel gekocht, waarvan we tot nog toe de catalogus niet hebben kunnen terugvinden. In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel.

Bibliotheca Hulthemiana, VI, Gent, 1837, p. 3, nr. 8; J. Van Den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I, Brussel, 1901, p. 297, nr. 476; C.C. de Bruin, *Middel nederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen-Batavia, 1935, p. 514-517; W. de Vreese, *Het Gruuthuse-handschrift*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 59 (1940), p. 241-261; G.I. Lieftinck, *Een veertiende-eeuwsch fragment van een onbekende bijbelvertaling*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 61 (1941), p. 1-12; *Karel van Hulthem 1764-1832*, Brussel, 1964, p. 274-275, nr. 110.

50. Eerste historiebijbel, eerste deel; Eerste historiebijbel, tweede deel

a. Eerste historiebijbel ('Bijbel van 1360'), bewerkt naar de Vulgata en naar Petrus Comestor, *Historia scholastica*, eerste deel, Zuidwest-Limburg, 1462.

Perkament, 2 + 209 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 380 × 265 mm en 240 à 250 × 175 mm; 2 kol., 50 rr. per kl. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis), behalve de inhoudsopgave op fol. 1v^o (littera bastarda). Een rood-blauwe initiaal met rood, blauw en paars penwerk; rood-blauwe initialen met rood en paars penwerk; een blauwe initiaal met rood en een rode initiaal met paars penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels; zwarte koptitels, meestal met rood doorstreepte beginletters; sommige lange letters van de bovenste regels in de marge doorgetrokken en met penwerk versierd. Op fol. 209r^oa, door de kopiïst met rode inkt: Hier eyndet dierste stuck der bibelen gode van israhel si lof volscreuen int iaer der gheboerten ihesu cristi Mcccc ende lxii opten xiii avont; op fol. 2r^o, onderaan, over de volle breedte van het blad, in een wat latere hand (littera bastarda): Dit boeck hoert toe den susteren int besloeten cloester Sinte katherinen dael binnen der stat van hasselt. Oorspronkelijke lichtbruin kalfsleren band op houten borden; platten met dubbele filets en losse stempels versierd; op het voor- en het achterplat sporen van vijf knoppen: één in het midden en één in elk hoek; rug vernieuwd; twee koperen sloten; klavieren aan fol. 56, 147 en 175. Op de binnenzijde van het voorbord het ex-libris van Augustus Frederick, hertog van Sussex.

LONDEN, BRITISH MUSEUM, Add. 15.310.

b. Eerste Historiebijbel ('Bijbel van 1360'), bewerkt naar de Vulgata en naar Petrus Comestor, *Historia scholastica*, tweede deel, Zuidwest-Limburg, 1460-1461.

Perkament, 2 + 183 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 378 × 265 mm en 240 à 245 × 175 mm; 2 kol., 50 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Een rood-blauwe initiaal met rood, blauw en paars penwerk; rood-blauwe initialen met rood en paars of slechts paars penwerk; een blauwe initiaal met rood penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels; zwarte en rode koptitels; sommige lange letters van de bovenste regels in de marge doorgetrokken en met penwerk versierd. Op fol. 183r^oa, door de kopiïst, in het zwart: Bidt voer den ghenen diet screef om gode; daaronder, eveneens door de kopiïst, in het rood: Jnt jaer der gheboerten ons liefs heren ihesu cristi doemen screef. M.cccc. ende. lx. op sinte iohannes baptisten auont soe waert begonnen te scriuen dit stuc vander bibelen Ende int iaer ons heren ihesu cristi doemen screef M.cccc. ende. lxi. opten pinxt auont doen waest volscreuen; op fol. 1r^o, onderaan, over de volle breedte van het blad, in een iets latere hand (littera bastarda): Dit boeck hoert toe den susteren int besloeten cloester Sinte katherinen dale in der stat van hasselt; op fol. 183r^oa, eveneens door een iets latere hand (littera bastarda): Ende het hoert toe den susteren des beslotenen cloesters van Sinte katherinen dael binnen der stat van hasselt. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op houten borden; platten met dubbele en driedubbele filets en met losse stempels versierd; op het voor- en het achterplat sporen van vijf knoppen: één in het midden en één in elke hoek; rug vernieuwd; sporen van twee sloten; klavieren aan fol. 76 en 127 en een rood touwtje aan fol. 175. Op de binnenzijde van het voorbord het ex-libris van Augustus Frederick, hertog van Sussex.

Pl. 49

LONDEN, BRITISH MUSEUM, Add. 15.311.

In de vorige eeuw beschouwde men deze historiebijbel als de jongste van de twee Middelnederlandse historiebijbels en men noemde hem dus de tweede historiebijbel. Ofschoon deze historiebijbel thans algemeen voor de oudste wordt gehouden, is de oude benaming tot nog toe in gebruik gebleven. Het lijkt ons verkeerd die onjuiste benaming nog langer te gebruiken. We noemen daarom deze historiebijbel niet meer de tweede, maar de eerste historiebijbel. Deze historiebijbel bestaat uit twee delen, die resp. op 12 juni 1360 en 23 juni 1361 zijn voltooid. Hij bevat naar de *Vulgata* de *Pentateuch*, *Jozua*, *Rechters*, *Ruth*, *Koningen I-IV*, *Tobias*, *Job*, *Spreuken*, *Prediker*, het *Hooglied*, *Wijshheid*, *Ecclesiasticus*, *Daniël*, *Esther*, *Judith* en *Makkabeën I en II* en naar de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor *Ezechiël*, *Habakuk* en *Esdras*. Als toelichting van moeilijke plaatsen zijn bovendien talrijke uittreksels uit de *Historia Scholastica* opgenomen, die echter met 'Scholastica historia' steeds van de eigenlijke bijbeltekst duidelijk zijn onder-

scheiden. In enkele handschriften zijn daaraan nog toegevoegd *Alexanders historie*, een prozabewerking van enkele hoofdstukken uit de *Spiegel Historiae* en *Alexanders geesten*, en *Die destructie van Jherusalem*, een prozabewerking van *Die wrake van Jherusalem*. Deze historiebijbel is op verzoek van zijn Brusselse vriend Jan Tay in de landstaal bewerkt door een anoniem vertaler, die we ‘de bijbelvertaler van 1360’ plegen te noemen, waarschijnlijk een monnik uit de abdij van Affligem. Als voorbeeld koos hij de *Bible historiale* van Guyart Desmoulins, waarin eveneens de geschiedkundige boeken uit het Oude Testament met excerpten uit de *Historia Scholastica* zijn toegelicht. In de prologen, die de ‘bijbelvertaler van 1360’ aan verschillende bijbelboeken liet voorafgaan, verdedigde hij zich tegen de aantijgingen van sommige geestelijken, die tegen het vertalen van de H. Schrift in de landstaal gekant waren. Later vertaalde de ‘bijbelvertaler van 1360’ nog de psalmen, de profetische boeken, de *Brieven* en de *Handelingen der Apostelen* en bewerkte hij een oudere evangeliënharmonie, zodat hij, behalve de *Openbaring* van Johannes, geheel de H. Schrift in de landstaal heeft vertaald.

De eerste historiebijbel is zeer verspreid geweest, zoals uit het grote aantal bewaarde handschriften blijkt, die het werk geheel of volledig bevatten. Die handschriften zijn, behalve de hier besproken codices: Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 9; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 9018-19, 9020-23, II 2409 en II 3398; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 16 en 632; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 78 D 38, 78 D 39, 75 E 7, 128 C 2, 129 C 3 en 133 D 31; 's-Gravenhage, Museum Meermann-Westreenianum, 10 A 18/19; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 232, 234 en 1128; Londen, British Museum, Add. 10.043, 15.410 en 16.951; Londen, Dutch Church, Austin Friars, 9; Middelburg, Zeeuws Genootschap voor Wetenschappen; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 1102, 5062 en 5150-51; Neurenberg, Stadtbibliothek, Solg. 8; Nijmegen, Museum van Oudheden, 12; Oxford, Bodleian Library, Add. B 26 (Marshall 90); Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 38; Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 B 2-3; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 6 E 5 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2771 en 2772; bovendien zijn als Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 636, fragment 1 en 2, en IV 650 fragmenten van twee andere handschriften bewaard gebleven. Deze historiebijbel werd in 1477 door J.J.

van der Meer en M. Yemantszoon van Middelborch te Delft gedrukt (Campbell, 290). Een fragment van een Middelnederduits afschrift is als hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 72 A 28 bewaard gebleven. De tekst van het Oude Testament in de z.g. Keulse Bijbel gaat voor een goed deel op de voornoemde Delftse Bijbel en dus op de eerste historiebijbel of 'bijbel van 1360' terug. Het hier besproken tweedelige handschrift is nagenoeg een eeuw na het origineel geschreven: het eerste deel werd op 5 januari 1462, het tweede in 1461, daags vóór Pinksteren, voltooid. Het heeft toebehoord aan het klooster Sint-Catharinadal te Hasselt, een klooster van zusters der Derde Orde van de H. Franciscus. Het is echter in dat klooster niet tot stand gekomen, want het is niet door een kopiïste, maar door een kopiïst geschreven ('Bidt voer den ghenen diet screef om gode'). Het klooster werd in 1797 door de Fransen opgeheven. Het handschrift heeft toebehoord aan Augustus Frederick, hertog van Sussex (1773-1843), zesde zoon en negende kind van koning George III en koningin Charlotte van Engeland. In 1827 was het nog niet in het bezit van de hertog, want het komt nog niet voor in de catalogus van diens bibliotheek, die Ph. J. Pettigrew in dat jaar liet verschijnen. De bibliotheek van de hertog van Sussex werd op 31 juli 1844 en de drie volgende dagen te Londen geveild. Op die veiling werd het handschrift door Thomas Rodd verworven. Op 13 augustus 1844 werd het door het British Museum van Thomas Thorpe gekocht. Tussen de veiling en 13 augustus moet het dus door Thomas Rodd aan Thomas Thorpe zijn overgedaan.

Bibliotheca Sussexiana. The Extensive and Valuable Library of his Royal Highness the Late Duke of Sussex, II. Manuscripts, Londen, 1844, p. 42, nr. 490; *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years MDCCCXLI-MDCCCXLV. List of Additions to the Department of Manuscripts 1844*, Londen, 1850, p. 125; W.H.J. Weale, *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the National Art Library South Kensington Museum*, Londen, 1898 (anastatische herdruk: Londen, 1962), p. LXV en 172, nr. 337; H. Brugmans, *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, in 1892 op last der regering ingesteld*, 's-Gravenhage, 1895, p. 422; K. de Flou en E. Gaillard, *Beschrijving van Middelnederlandse handschriften, die in Engeland bewaard worden*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1895, p. 43-46, nr. 2; H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*, Leiden, 1895-1905, p. 79; R. Priebisch, *Deutsche Handschriften in England, II. Das British Museum mit einem Anhang über die Guildhall-Bibliothek*, Erlangen, 1901, p. 133, nr. 153; C.H. Ebbinge Wubben, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament*.

Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandse bijbelvertaling, 's-Gravenhage, 1903, p. 11, nr. 3 en p. 43-48, 87-90; W.H.J. Weale en L. Taylor, *Early Stamped Bookbindings in the British Museum. Descriptions of 385 blind-stamped Bindings of the XIIIth-XVth Centuries*, Londen, 1922, p. 23, nr. 57 en 58; A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14de, 15de en 16de eeuwen. Tekst*, 's-Gravenhage, 1925, p. 37, nr. 90; P. Hugolinus Lippens, O.F.M., *Descriptio codicum belgo-franciscalium qui diversis in locis asservantur*, *Archivum Franciscanum Historicum*, 12 (1929), p. 393-394; J. Brassinne, *La reliure mosane*, II, Luik, 1932, p. 47-49 en pl. CVII en CVIII; J. Gessler, 'Hasselensia' in *het British Museum*, I. *Een Hasseltsche bijbel*, *Verzamelde Opstellen*, 9 (1933), p. 113-117; E. Zimmermann, *Die deutsche Bibel im religiösen Leben des Spätmittelalters*, *Neue Beiträge zur Geschichte der deutschen Bibel im Mittelalter*, Potsdam, 1938, p. 65, voetnoot 2 (*Bibel und deutsche Kultur*, VIII); P. Verheyden, *Limburgsche boekbanden*, *Limburg*, 26 (1946-1947), p. 191; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt, 1954, p. 8, 72 en 73; J. Deschamps, *Middelnederlandse bijbelhandschriften uit het klooster Sint-Catharinadal te Hasselt*, *Liber amicorum aangeboden aan M^{ter} Jan Gruyters ter gelegenheid van zijn 70^e verjaardag 28 januari 1957*, Hasselt, 1957, p 197-211.

51. Tweede historiebijbel

Tweede historiebijbel, bewerkt naar de Vulgata, naar Petrus Comestor, *Historia scholastica* en naar Jacob van Maerlant, *Rijmbijbel*, Holland, 1458.

Perkament; 3 + 245 + 3 bl.; blad en bladspiegel resp. 279 × 193 mm en 195 × 135 mm; 2 kol., 40 rr. per kol. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers midden in de bovenste marge; moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Opengewerkte rood-blauwe en blauwe initialen met rood en groen penwerk; rode lombarden, titels en paragraaftekens; koptitels op de versozijden; op fol. 91v^o een gekleurde pentekening (169 × 104 mm) in omlijsting, voorstellend de stad Gaza en Samson de poorten de berg opdragend, op de voorgrond Samson, de leeuw dodend. Op fol. 245r^o en v^o, door de kopiïst: Hier eyndet dat oude testament ende wort begonnen op sinte geertruudsdach in die vasten Jnt jaer ons heren Mccc[c] ende lvijij ende heb het voort daer na geeynt op sinte victors auont. Op fol. 224v^o, in de marge, in een zestiende-eeuwse hand: Dit boeck hoert toe margriete gerritsz dochter van deunter ende heeft getrouwt een man ende heet dirck Jansz ende is van schiedam ende sij wonen schiedam ende hebben dat lijndraien op geset ende doen grote machtige neringh ende grote comescap van des wegen gescreuen van mijn eijgen hant dirck Jansz van proien hij gaet so[m]jerdaechs wt hoiën. Laat-zestiende-eeuwse bruin kalfsleren band op eiken borden; platten met rolstempels en filets versierd; midden op het voor- en het achterplat een gedreven koperen knop, bovendien aldaar in de

vier hoeken een loden knop (op het achterplat ontbreekt echter een knop beneden links); het leder van de rug is op het voor- en het achter-

plat met een bandje koper en versierde spijkers aan het leder van de platten bevestigd; twee gedreven koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

Pl. 50

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 231.

In de vorige eeuw beschouwde men deze historiebijbel als de oudste van de twee Middelnederlandse historiebijbels en men noemde hem dus de eerste historiebijbel. Ofschoon sinds lang is bewezen dat deze historiebijbel jonger is dan de andere, bleef men hem de eerste historiebijbel noemen. Het lijkt ons verkeerd die onjuiste benaming nog langer te gebruiken. We noemen deze historiebijbel daarom niet meer de eerste, maar de tweede historiebijbel. De reden waarom hij vroeger als de oudste werd aangezien, is een vergissing van de kopiist van dit handschrift, die in de kolofon verkeerdelijk 'Mccc ende lvij' in plaats van 'Mcccc ende lvij' heeft geschreven en het handschrift zodoende honderd jaar ouder maakte dan het eigenlijk was. Deze historiebijbel, die slechts uit één deel bestaat, is vermoedelijk in de eerste helft van de 15de eeuw in Holland tot stand gekomen. Hij bevat: naar de *Vulgata* de *Pentateuch*, *Jozua*, *Rechters*, *Ruth* en *Koningen I-IV*; naar de *Historia scholastica* van Petrus Comestor *Tobias*, *Daniël*, *Judith*, *Esdras* en *Esther*; naar verschillende bronnen de geschiedenis van Alexander de Grote; naar de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant *Vanden coningen van egipten ende vanden biscoppen van iherusalem*, *Van matatyas ende van iudas machabeus sinen broederen*, *Van trifoen*, *Vanden biscop ian die yrcanus genoemt wort*, *Van die coninc ende biscop die quade alexander*, *Van antipater die rechter van iherusalem Herodes ascoloniten vader*, *Van iulius cheser* en *Van octavianus den keyser*; naar een onbekende bron *Van ioachim ende anna*. Tussen de proloog van de tweede historiebijbel en die van *Der sielen troest*, een catechetisch werk over de tien geboden dat omstreeks 1350 is geschreven, bestaat er een opvallende overeenkomst. Blijkbaar heeft de bewerker van de tweede historiebijbel in zijn proloog de proloog van *Der sielen troest* als voorbeeld genomen. Tussen de geschiedenis van Alexander in de tweede historiebijbel en het verhaal van Alexander in *Der sielen troest* bestaat er grote verwantschap: beide moeten op dezelfde bron teruggaan. Behalve in het hier besproken handschrift is de tweede historiebijbel nog bewaard gebleven in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 M 32; Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek,

Thott 124, fol.; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 337 en B.P.L. 1800; Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 2 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 4 E 3. Onvolledige Middelnederduitse afschriften komen voor in de hss. Lübeck, Stadtbibliothek, Ms. theol. germ. fol. 8 en Lake Bluff, Ill., Coll. Mathews S. Parkhurst.

Het hier besproken handschrift werd op 17 maart 1458 begonnen en op 9 oktober van hetzelfde jaar voltooid. In de 16de eeuw was het in het bezit van Margriete Gerritsdochter van Deventer, echtgenote van Dirck Jansz. van Proien, lijndraaier te Schiedam. In 1688 kwam het in het bezit van Cornelius Stratenus († 1689), predikant te Katwijk aan Zee. Het heeft toebehoord aan I. van Harderwijk (1784-1847), eveneens predikant te Katwijk aan Zee, die er in 1831 een verslag liet over verschijnen, waarin hij de tweede historiebijbel aan Jacob van Maerlant toeschreef. In 1848 werd de bibliotheek van I. van Harderwijk te Rotterdam geveild, maar het is ons niet bekend aan wie het handschrift werd toegewezen. Later kwam het in het bezit van A. de Vries (1773-1862), wiens bibliotheek in 1864 te Amsterdam onder de hamer kwam. In 1872 werd het te Amsterdam en in 1876 te Utrecht geveild. Op deze laatste auctie werd het door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde verworven.

J. van Harderwijk, *Verslag van een handschrift, bevattende Jacob van Maerlants Nederduitsche prozaische bijbelvertaling, met aantekeningen en bijlagen*, 's-Gravenhage, 1831; Cat.-I. van Harderwijk, Rotterdam, 1848, p. 69, nr. 2; P. Leendertz Wz., *De prozabijbel aan Jacob van Maerlant toegeschreven*, De Navorscher, 11 (1861), p. 337-346; Cat.-A. de Vries, Amsterdam, 1864, p. 27, nr. 495; Cat.-P. van Cleef e.a., Amsterdam, 1872, p. 98, nr. 957; *Catalogue de manuscrits et d'autographes*, Utrecht, 1876, p. 1, nr. 1; *Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, I, Leiden, 1887, p. 12; H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandse bijbelvertaling*, 1895-1905, p. 65-74; S.S. Hoogstra, *Proza-bewerkingen van het leven van Alexander den Groote in het Middelnederlandsch*, 's-Gravenhage, 1898, p. XXVI, XXVII, 1-37 en passim; C.H. Ebbinge Wubben, *De zogenaamde eerste Nederlandse historiebijbel*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, 3 (1905), p. 323-350; *A Middle Low German Alexander Legend. From a Newly discovered Manuscript, privately owned edited, with Introduction and Notes* bij A.J. Barnouw, New York, 1929, p. 2 en 14-73 (*Germanic Review Texts*, 1); *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 21-23, nr. 12 en p. 331, nr. 12; G.I. Liefstinck, *Codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden, 1948, p. 46-47 (*Bibliotheca Universitatis Leidensis, Codices manuscripti, V. Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur pars I*); M. Andersson-

Schmitt, *Über die Verwandtschaft der Alexandersagen im Seelentrost und in der ersten niederländischen Historienbibel*, Münstersche Beiträge zur niederdeutschen Philologie von F. Wortmann, R. Möller, M. Andersson-Schmitt, W. Foerste und L. Foerste, Keulen-Graz, 1960, p. 78-104 (*Niederdeutsche Studien*, 6).

52. Evangelien; Brieven der Apostelen

a. Vier evangeliën, Noordnederlandse vertaling, Holland (Haarlem), 1408.

Perkament; 3 + 10 + 230 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 187 × 127 mm en 125 × 70 mm; 1 kol., 22 rr. per kol. Foliëring met zwarte Arabische cijfers van 1 tot 10, daarna oude foliëring met rode Romeinse cijfers van J tot CCXXX. Eén hand (littera textualis). Opengewerkte rood-blauwe initialen met rood en paars penwerk; afwisselend rode lombarden met paars en blauwe lombarden met rood penwerk; afwisselend rode en blauwe hoofdletters; rode titels en koptitels; kapittels van de evangeliën met rode en blauwe Romeinse cijfers genummerd. Op fol. 230r^o, door de kopiist: Ghescruen int iaer ons heren. M.cccc. ende .viij. op sinte appolonien auont; daaronder in een vijftiende-eeuwse hand (littera textualis): Jtem dit boec oech te haerlem opt tgrote beghiin hof in aliit heer hughen dochter huus. Oorspronkelijke donkerbruin kalfsleren band; voor- en achterplat met drievoudige filets versierd; twee koperen sloten; rug vernieuwd.

Pl. 51

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 75 G 1.

b. Brieven der Apostelen; Handelingen der Apostelen; Openbaring van Johannes en Oudtestamentische Perikopen, Noordnederlandse vertaling, Utrecht, 1391.

Perkament; 225 bll.; blad en bladspiegel resp. 224 × 162 mm en 170 × 115 mm; 2 kol., 33 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers, steeds rood onderstreept. Eén hand (littera textualis). Blauwe initialen met paars penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden en paragraaftekens; rode titels en koptitels; glossen kleiner geschreven en rood onderstreept. Op fol. 225v^oa, door de kopiist, in het rood: Ghescruen ende volendet int jaer ons heren doemen screef dusent driehondert ende .XCI op sunte aghaten auont. God hebbe den lof. van nv tot in ewicheit Amen; daaronder met zwarte inkt, in een vijftiende-eeuwse hand, grotendeels uitgeschrapt en slechts onder ultraviolette belichting leesbaar: Dit boec hoert den susteren des beslotenen conuents ten xj^M maechden bynnen utrecht. Zestiende-eeuwse bruin kalfleder band op eiken borden; voor- en achterplat met drievoudige filets en rolstempels versierd; twee gedreven koperen sloten; op voor- en achterplat vier koperen knoppen.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 132 G 1.

Omstreeks 1390 kwam er een Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament en van de oudtestamentische perikopen tot stand, die in de loop van de 15de eeuw, ook in Brabant en Vlaanderen, de oudere Zuidnederlandse vertalingen verdrong. Die ver-

taling wordt toegeschreven aan Johannes Scutken († 1423), convers in het klooster Windesheim bij Zwolle, van wie Johannes Busch in zijn *Chronicon Windeshemense* zegt dat hij de evangeliën en de psalmen en ‘alia quedam similia’ ten behoeve van de leken in de landstaal overbracht. Volledig is die vertaling bewaard in hs.

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 8, geschreven in 1399. Behalve in de boven beschreven handschriften is zij gedeeltelijk overgeleverd o.a. in de hss.

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 69 B 10, 70 E 19, 73 E 19, 75 E 9, 75 E 10, 75 E 64, 75 E 77, 75 G 67, 76 J 12, 76 J 13, 78 E 69, 128 D 28, 131 H 41, 132 G 2, 133 C 16, 133 C 17, 133 D 28 en 133 D 29; 's-Gravenhage, Museum

Meermanno-Westreenianum, 10 D 24, 10 D 41 en 10 D 42; Haarlem, Bisschoppelijk Museum, 127; Haarlem, Stadsbibliotheek, 187 D 6; London, British Museum, Add.

25.720, 26.658, 26.659 en 30.036 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 243 I, II en III, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253 en 254. Deze

Noordnederlandse vertaling heeft de tekst geleverd voor alle teksten van het Nieuwe Testament, die tussen 1477 en 1522, veelal in de vorm van epistel en evangeliën,

dus als perikopenverzameling, in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden zijn gedrukt. Het eerste hier besproken handschrift is in 1408 geschreven en heeft aan

het Groot Begijnhof te Haarlem toebehoord. Het is in het bezit geweest van A.

Bogaers (1795-1870), dichter, taalkundige en jurist, wiens verzameling handschriften en oude drukken na zijn dood door zijn dochter aan de Koninklijke Bibliotheek te

's-Gravenhage is geschonken. Het tweede hier besproken handschrift is in 1391

geschreven en heeft aan het tertiariisklooster Elfduizend Maagden te Utrecht

toebehoord, dat in 1412, dus 21 jaar nadat het handschrift was geschreven, is gesticht.

In de tweede helft van de 17de eeuw was het in het bezit van Janus Albinus. Het

heeft toebehoord aan G.P.A. Struijk, notaris te Dordrecht. Op de veiling van diens

bibliotheek werd het in 1891 door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage

verworven.

Cat.-Janus Albinus, Dordrecht, 1696, nr. 56; I. Le long, *Boek-zaal der Nederduitsche bybels*, Hoorn, 1764, p. 285; *Verslag van de aanwinsten der Koninklijke Bibliotheek*

gedurende het jaar 1870 (met inbegrip van het geschenk-Bogaers), 's-Gravenhage, 1871, p. 3; Cat.-G.P.A Struijk, Dordrecht, 1891, p. 30; *Verslag over de toestand der*

Koninklijke Bibliotheek in het jaar 1892, p. 8, nr. 1; H. van Druten, *Geschiedenis*

der Nederlandsche bijbelvertaling, Leiden, 1895-1905, p. 171-223; C.C. de Bruin,

Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe

Testament, Groningen-Batavia, 1935, p. 370-513; C.C. de Bruin, *De statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 1937, p. 66-68; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 17-20, nr. 10 en p. 330, nr. 10.

53. Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus

Vita Jesu Christi, een compendium uit Pseudo-Bonaventura, *Meditationes vitae Christi* en Ludolphus van Saksen, *Vita Jesu Christi*, Middelnederlandse vertaling, Holland (Haarlem), 1409.

Perkament; 4 + 196 + 3 bl.; blad en bladspiegel resp. 190 × 140 mm en 145 × 93 mm; 2 kol., 26 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers. Eén hand (littera textualis). Twee opengewerkte rood-blauwe initialen, met rood en blauw penwerk versierd; twee blauwe initialen, met rood penwerk versierd; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode opschriften. Op fol. 195 (eigenlijk 196) v^oa: Ghescreuen int iaer ons heren. M.CCCC. ende IX. op des heilichs cruus auont alst verheuen wart. Moderne perkamenten band op kartonnen borden; op het voorplat in goudopdruk het wapen van R.H. Driessen; rode sneden. Inliggend ex-libris van Christian D. Ginsburg; ex-libris van R.H. Driessen en diens echtgenote Caroline E.F. Kleyn.

Pl. 52

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, Letterk. 1984.

Op het einde van de 14de eeuw maakte een anonymus, waarschijnlijk een Rijnlandse kartuizer, onder de titel *Vita Jesu Christi* een compendium uit de *Meditationes vitae Christi* van pseudo-Bonaventura en de *Vita Christi* van Ludolphus van Saksen. Blijkbaar bedoelde hij een niet te omvangrijk werk samen te stellen, geschikt als handleiding bij het overwegen van het leven en het lijden van Christus. Dit compendium is in enkele handschriften bewaard gebleven o.a. in de hss. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, I L 14 (Cat. 174) en Keulen, Stadtarchiv, G.B. 4° 242; bovendien werd het viermaal als incunabel gedrukt, de eerste maal omstreeks 1472 door Arnoldus ther Hoernen te Keulen, de vierde maal omstreeks 1483 door Jan van Westfalen te Leuven (Campbell, 1180). Omstreeks 1400 werd de *Vita Jesu Christi* in het Middelnederlands vertaald. Die vertaling wordt gewoonlijk het Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus genoemd. De twee oudste handschriften ervan, nl. de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 44 en het hier besproken Leidse handschrift, resp. in 1406 en 1409 vervaardigd, zijn in Holland geschreven. Hun taal vertoont geen Zuid- of Oostnederlandse mengvormen, zodat de vertaler in Hol-

land of in Utrecht is te zoeken. Waarschijnlijk behoorde hij tot de kring van de Moderne Devoten, die zich beijverden geestelijke lectuur in de landstaal onder de leken te verspreiden. Aan de vertaling van de *Vita Jesu Christi* liet de vertaler een opmerkelijke proloog voorafgaan, waarin hij verklaart lang te hebben gearzeld, vooraleer hij het werk in de landstaal overbracht, omdat hij zijn kennis van het Latijn te gering achtte en bovendien vreesde de kerkleer onnauwkeurig weer te geven en zich aan de kritiek van boosaardige lieden bloot te stellen.

Het Bonaventura-Ludolphaanse leven van Jezus schijnt in de 15de eeuw, te oordelen naar het aantal bewaarde handschriften, die uit verschillende delen van het Nederlands taalgebied afkomstig zijn, een grote verbreidheid te hebben gehad. Behalve in de twee bovengenoemde manuskripten is het nog in talrijke handschriften bewaard gebleven o.a. in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I D 21 en I E 27 (kap. 1-20); Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1091; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1956-57, 4569-70, 11.150, 15.067, IV 133 en IV 177 (kap. 1 en 3-12); Cambridge, Fitzwilliam Museum, 6 G 8 (Fitzwilliam 126); Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 17; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 663, 1017, 1080 en 1171; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 15, 73 H 10, 133 D 32, 71 H 24 en 75 G 12 (kap. 22-54); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XXX (kap. 23-35); Groningen, Universiteitsbibliotheek, 217; Keulen, Stadtarchiv, G.B. 4° 212; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2729 en Letterk. 259 en 260; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. 4° 140 (kap. 1-21); Weert, Provinciaal Archief van de Minderbroeders, 9 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 46.2 Aug. 4°. In 1479 werd het Bonaventura-Ludolphaanse leven van Jezus onder de titel *Tractaet vanden leven ons Heren Jesu Christi*, door Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauritius Yemantszoon van Middelborgh te Delft gedrukt (Campbell, 1121). Middelnederduitse afschriften zijn bewaard in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 8; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 J 14; Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, 237 (excerpt); *olim* Lübeck, Stadtbibliothek, Ms. theol. germ. 12; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Helmst. 430 en Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, Emmanuelshuizen, 12; Middelfrankische af-

schriften in de hss. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Theol. 1479, 4° en Trier, Stadtbibliothek, 809 (1341).

Het hier besproken handschrift is het tweede oudste dat van het Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus bewaard is gebleven. Het bevat geen eigendomsmerk, maar het moet in Haarlem zijn tot stand gekomen, daar de rood-blauwe initialen op fol. 1r^oa en 13r^oa zeer verwant zijn aan die in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 243 I en II dat in 1431 in of voor het Groot Begijnhof te Haarlem is geschreven. Het heeft toebehoord aan H. de Wilhem (ca. 1720-1766), doctor in de godgeleerdheid en predikant te Lekkerkerk, wiens bibliotheek in 1767 te Leiden onder de hamer kwam. Later was het in het bezit van F.G.H. Culemann (1811-1886), een bekend Hannovers drukker, uitgever en verzamelaar. Een gedeelte van diens bibliotheek werd in 1870 te Londen geveild. Op die veiling werd het gekocht door Chr. G. Ginsburg, een Engels oudtestamenticus, die in 1880-1905 in vier delen een uitgave van de Massora bezorgde en wiens bibliotheek in 1915 te Londen onder de hamer kwam. Later heeft het aan R.H. Driessen te Maarssen toebehoord, wiens bibliotheek in 1946 te Utrecht openbaar werd verkocht. Op die veiling werd het gekocht door A.L. van Gendt, antiquaar te Blaricum (later te Amsterdam), van wie het in april 1953 met steun van het Prins Bernhard Fonds door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden is verworven.

Cat.-H. de Wilhem, Leiden, 1767, p. 94, nr. 899; W. Moll, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw grootendeels volgens handschriften geschetst*, II, Amsterdam, 1854, p. 39-45, 262-271; *Catalogue of a Bibliotheca Typographica* (een gedeelte van de verzameling-F.G.H. Culemann). *Which will be sold by Auction by Messrs. Sotheby, Wilkinson and Hodge on Monday, the 7th Day of February, 1870, and three Following Days*, Londen, 1870, p. 45, nr. 383; *Die eerste bliscap van Maria*, opnieuw uitgegeven en toegelicht door W. de Vreese, 's-Gravenhage, 1931, p. XXVII-XXVIII en 133-142; *Middelnerlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. XI, 28-30 en 331; Cat.-C.D. Ginsburg, Londen, 1915, p. 82, nr. 793; Cat.-R.H. Driessen, Utrecht, 1946, p. 8, nr. 105; *A Catalogue of Interesting Old Books including a Collection of Incunabula, Woodcutbooks, Manuscripts, Calligraphy and a Special Selection of Tory Items, offered for Sale by A.L. van Gendt*, Amsterdam, 1949, p. 41, nr. 140; C.C. de Bruin, *Het Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus. Prolegomena voor een uitgave*, Dr. L. Reypens-Album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens s.j. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964, Antwerpen, 1964, p. 115-130; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 68-70, nr. 54.

54. Jan van Ruusbroec, Werken

a. Jan van Ruusbroec, *Vanden gheesteliken tabernakel, Spieghel der eeuwegher salicheit en Van seven trappen, Zuidwest-Brabant (Groenendael)*, ca. 1380.

Perkament; 2 + 171 + 2 bll.; blad 309 × 230 mm. Oude foliëring met Arabische cijfers van 90 tot 212 en van 226 tot 270, gedeeltelijk weggesneden (= fol. 3-170); moderne potloodpaginering van 1 tot 246 (= fol. 3^r-125^v); moderne potloodfoliëring van 1 tot 171. Drie handen (littera textualis). In het gedeelte van de eerste hand (fol.

1^r^a-83^r^b): bladspiegel 215 × 157 mm; 2 kol., 35 rr. per kol.; opengewerkte rood-blauwe initiaal met rood en blauw staaf- en penwerk; afwisselend rode lombarden met paars en blauwe lombarden met rood penwerk; rode paragraaftekens.

In het gedeelte van de tweede hand (fol. 83^v^o-125^v^o): bladspiegel 225 × 160 mm; 2 kol., 38 rr. per kol.; afwisselende rode lombarden met paars en blauwe lombarden met rood penwerk; rode paragraaftekens. In het gedeelte van de derde hand (fol.

126^r^a-170^v^a): bladspiegel 210 × 165 mm; 2 kol., 35 rr. per kol.; een opengewerkte rood-blauwe initiaal met rood, blauw en groen penwerk; een opengewerkte rood-blauwe initiaal; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens, soms opengewerkt; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens; rode titels; enkele letters in bovenste regels groot geschreven, met penwerk (soms grotesken) versierd en met rood opgehoogd. Miniatuur (fol. 2^v^o), voorstellend Jan van Ruusbroec, onder een boom gezeten, in de linkerhand een wastafeltje, in de rechter een stift, boven zijn hoofd de H. Geest in de vorm van een witte duif; tegenover Ruusbroec een jongere monnik, aan een lessenaar gezeten en bezig op een blad perkament over te schrijven wat in een wastafeltje staat gegrift. Op fol. 171^r^o, bovenaan, over de volle breedte van het blad, in een vijftiende-eeuwse hand (littera textualis): Dit boeck hoert toe den cloester van gruenenda[l]e liggende in zonien bi bruesel. Ende heeft ghemaect ouermits inspiracie des heilichs ghees. brueder Jan ruysbroeck yerste prier des voerseidens cloesters. Negentiende-eeuwse kartonnen band; bruin marokijnen rug en hoeken.

Pl. B en 53

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 19.295-97.

b. *Vanden twaelf dogheden; Jan van Ruusbroec, Werken, en andere teksten. Brabant, 1461.*

Papier; 2 + 291 + 2 bll.; blad en bladspiegel 298 × 212 mm en 220 à 225 × ca. 160 mm; 2 kol., 48 à 54 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Rode initialen, soms opengewerkt; rode lombarden, titels en paragraaftekens. Op fol. 212^r^ob, door de kopiïst: Dit boeck was gheeint jnt jair ons heeren xiiij^c.lxj. opten

sinte lambrechtsdach jn septembry der maent. Oorspronkelijke bruin kalfsleren platten op moderne kartonnen borden; voor- en achterplat met tweevoudige filets versierd; sporen van twee sloten; rug en hoeken vernieuwd.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 3416-24.

Jan van Ruusbroec, de grootmeester van het Dietse mystieke proza, werd in 1293 geboren, waarschijnlijk in het dorpje Ruisbroek be-

zuiden Brussel en overleed in Groenendael in 1381. Op elfjarige leeftijd kwam hij naar Brussel, waar hij bij zijn heerom Jan Hinkaert zijn intrek nam. In 1317 werd hij tot priester gewijd en werd kapelaan van de Sint-Goedelekerk. In 1336 trad hij in woord en geschrift op tegen Bloemardinne, een kettersgezinde Brusselse vrouw, en haar aanhangers. In 1343 verliet hij met Jan Hinkaert en Vrank van Coudenberg Brussel. Zij vestigden zich in het Zoniënwood in een veertig jaar te voren opgerichte kluis, die hertog Jan III van Brabant tot hun beschikking had gesteld. Een jaar later legden zij geloften af overeenkomstig de statuten van de reguliere kanunniken van de H. Augustinus. Dit was het begin van het klooster Groenendael, waarvan Ruusbroec de eerste prior werd. Reeds in Brussel en verder in Groenendael schreef hij elf mystieke traktaten: *Het rijcke der ghelieven*, *Die gheestelike brulocht*, *Vanden blinckenden steen*, *Vanden vier becoringhen*, *Vanden kerstenen ghelove*, zijn hoofdwerk *Vanden gheesteliken tabernakel*, *Vanden seven sloten*, *Een spiegel der eeuwigher salicheit*, *Van seven trappen*, *Dat boecksken der verclaringhe* en *Vanden twaelf beghinen* en enkele brieven. Zijn werken zijn zeer verspreid geweest. In 1909 telde W. de Vreese reeds meer dan 160 Middelnederlandse handschriften, waarin teksten van Ruusbroec zijn overgeleverd. Zijn werken werden in de meeste Duitse dialecten, vooral in het Middelnederduits en het Middelfrankisch, vertaald. Willem Jordaens vertaalde *Die gheestelike brulocht*, *Vanden gheesteliken tabernakel* en *Vanden blinckenden steen* en Geert Grote *Van seven trappen* en *Die gheestelike brulocht* in het Latijn. Verder werden *Vanden rike der ghelieven*, *Vanden vier becoringhen* en *Een spiegel der eeuwigher salicheit* door onbekende vertalers in het Latijn vertaald. In 1909 kende W. de Vreese reeds 46 handschriften, waarin teksten van Ruusbroec in Latijnse vertaling voorkomen. In 1552 verscheen te Keulen een Latijnse vertaling van al de werken van Ruusbroec, die door de Keulse kartuizer Laurentius Surius was vervaardigd. In latere eeuwen en in onze tijd werden werken van Ruusbroec in het Frans, het Duits, het Engels en in het Italiaans vertaald.

Het eerste boven beschreven manuscript is identiek met het tweede deel van een verzamelhandschrift in twee delen, dat omstreeks 1380 in Groenendael tot stand is gekomen en al de werken van Ruusbroec in de bovenstaande volgorde bevatte. Die twee delen vormden oorspronkelijk één codex van ca. 350 bladen, die echter tussen 1417

en 1480 om zijn te grote omvang in twee delen werd gesplitst. Om het lange traktaat *Vanden gheesteliken tabernakel* (oorspronkelijk op fol. 90-212) geheel in het tweede deel te kunnen opnemen, werd de oorspronkelijke volgorde van de elf werken gewijzigd. De traktaten *Vanden seven sloten* (oorspronkelijk op fol. 213-225), *Dat boecksken der verclaringhe* en *Vanden twaelf beghinen* (beide oorspronkelijk op fol. 271 - ca. 350) werden bij de eerste vijf werken gevoegd en vormden samen het nu verloren eerste deel. Het klooster Groenendael werd in 1783 opgeheven. Over de geschiedenis van het tweede deel of het eerste boven beschreven handschrift tussen 1783 en ca. 1844, toen het in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel belandde, is niets bekend.

Het tweede hier beschreven handschrift is in 1461 in Brabant geschreven. Buiten de elf traktaten van Ruusbroec zijn erin opgenomen: 1. een geschriftje over Ruusbroec (fol. 1r^oa-2r^ob), geschreven door Gherardus, prior van het kartuizerklooster te Herne, als proloog van een door hem gemaakt afschrift van vijf werken van Ruusbroec, ook voorkomend in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 693; 2. *Vanden XII dogheden* (fol. 5r^oa-25v^oa), een vroeger aan Ruusbroec toegeschreven traktaat, nog in verschillende handschriften bewaard; 3. een traktaatje over de leer en het werk van Ruusbroec (fol. 286r^oa-287v^oa), geschreven door een volgeling van Ruusbroec, die eerst na diens dood in Groenendael kwam en er diens geschriften ijverig bestudeerde; 4. vier lofredenen van Ruusbroec (fol. 289r^oa-289r^ob), geschreven door Jan van Leeuwen, de goede kok van Groenendael. Blijkens een eigendomsmerk kwam dit handschrift in 1641 in het professenhuis van de jezuiten te Antwerpen. Na de opheffing van de jezuiten in de Oostenrijkse Nederlanden in 1773 kwam het in de Bourgondische Bibliotheek, later Koninklijke Bibliotheek, te Brussel.

A. Miraeus, *Fasti Belgici et Burgundici*, Brussel, [1622], p. 714; V. Andreas, *Bibliotheca Belgica in qua Belgicae seu Germaniae inferioris provinciae urbesque, viri item in Belgio vita scriptisque clari et librorum nomenclatura*, Leuven, 1623, p. 525-526; V. Andreas, *Bibliotheca Belgica. De Belgis vita scriptisque claris. Praemissa topographica Belgii totius seu Germaniae inferioris descriptione. Editio renovata et tertia parte auctior*, Leuven, 1643, p. 556; *Werken van Jan van Ruusbroec*, [uitgegeven door J. David], Gent, 1858-1868, 6 dln (*Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen*, 1, 4, 7, 9 en 12); W. de Vreese, *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*, Het

Belfort, 10 (1895), 2de halfjaar, p. 5-20, 102-114, 169-181, 253-263; 11 (1896), 1ste halfjaar, p. 57-67, 95-101, 188-196, ook als overdruk: Gent, 1896; W. de Vreese, *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, Gent, 1900-1902, p. 1-18 en 21-43; J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel, 1903, p. 433-434, nr. 2361 en p. 436-437, nr. 2363; W. de Vreese, *Jean de Ruysbroeck*, Biographie nationale, XX, Brussel, 1908-1910, kol. 506-591, ook als overdruk: Brussel, 1909; Jan van Ruysbroeck, *Vanden VII trappen, met Geert Grootte's Latijnse vertaling*. [Uitgegeven door] D. Ph. Muller, Brussel-Leuven, 1911 (*Studiën en Tekstuitgaven*, 1); Jan van Ruysbroeck, *Van den blinckenden steen, met W. Jordaens Latijnse vertaling*. [Uitgegeven door] D. Ph. Muller, Leuven, 1921 (*Studiën en tekstuitgaven*, 4); L. Reypens, *Ruusbroecbijdragen*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 41 (1922), p. 47-71; *Jan van Ruusbroec, leven, werken*. Onder de redactie van het Ruusbroec-genootschap, Mechelen-Amsterdam, 1931; Jan van Ruusbroec, *Werken*. Naar het standaardhandschrift van Groenendaal uitgegeven door het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen, Mechelen-Amsterdam, 4 dln., 1932; tweede uitgave Tielt, 1944-1948; C. Gaspar en F. Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I, Parijs, 1937, p. 389-391, nr. 162, pl. LXXXIXa; *Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Vierendertigste jaarverslag, 1960-61*, Brussel, 1962, p. 116-123; S. Axters, *Gelukzalige Jan van Ruusbroec*, Nationaal Biografisch Woordenboek, I, Brussel, 1964, kol. 797-905; G. de Baere, *Dat boeck der verclaringhe van Jan van Ruusbroec*, *Ons Geestelijk Erf*, 43 (1969), p. 97-170; *Ruusbroec de Wonderbare*. Bloemlezing van fragmenten in de oorspronkelijke tekst met inleiding en aantekeningen door W. Beuken, Culemborg, 1970 (*Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde*, 40).

55. Jan van Leeuwen, Werken

a. Jan van Leeuwen, *Werken*, fragmenten, Zuid-Brabant (Groenendaal), ca. 1400.

Perkament; 2 + 6 + 1 bl.; blad en bladspiegel resp. 325 × 225 à 230 mm en 220 à 223 × 157 mm; 2 kol., 35 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers; moderne foliëring met zwarte inkt (fol. I = fol. 3; fol. lxxx = fol. 4; fol. cvij = fol. 5; fol. cxl = fol. 6). Eén hand (littera textualis). Twee grote miniaturen: Jan van Leeuwen geknield de rozenkrans biddend, terwijl het eten op het vuur staat (fol. 1r^o) en de rozenkrans biddend, terwijl hij in een ketel roert (fol. 2r^o); vijf paarse of blauwe, met witte motieven gehoopte, gehistorieerde initialen op een gouden, blauwe of roze grond, aan drie zijden met staaf-, rank- en bloemwerk versierd; die gehistorieerde initialen stellen voor: Christus en een leerling (fol. 3r^oa), Mozes ontvangt de tafelen der wet (fol. 3v^oa), de aanbidding der wijzen (fol. 4r^oa), een beul en een gevangene (fol. 5r^oa) en Christus en Jan van Leeuwen (fol. 6r^oa); rode opschriften, koptitels en paragraaftekens. Kartonnen band met perkamenten rug.

Pl. 54

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, II 138.

b. Jan van Leeuwen, *Werken*, Brabant, ca. 1460.

Perkament, 270 bl.; blad- en bladspiegel resp. 330 × 235 mm en 213 à 224 × 145 à 155 mm; 2 kol., 35 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers, moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Eén blauwe initiaal, met witte en blauwe motieven gehooft, met gekarteld bladgoud afgeboord en binnenin met een zwart geruite grond en rondom met ranken en bloemen versierd; vier opengewerkte rood-blauwe en vier opengewerkte blauwe initialen met rood, paars en groen penwerk; afwisselend rode lombarden met paars en blauwe lombarden met rood penwerk; rode opschriften en koptitels; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens. Op de binnenzijde van het achterbord in een zestiende-eeuwse hand, grotendeels uitgewist, maar leesbaar onder ultraviolette belichting: dyt boich huert zo Johan greue zo nassouw. Oorspronkelijke bruin kalfslederen band op eiken borden; voor- en achterplat met driedubbele filets versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

Pl. 55

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, IV 401.

Jan van Leeuwen werd omstreeks 1314 te Affligem in de schaduw van de beroemde benedictijnenabdij geboren. In de oorlog tussen Vlaanderen en Brabant om het bezit van Mechelen werd de abdij van Affligem in 1334 door de naar Brussel oprukkende Vlamingen verwoest. De monniken namen de wijk naar Brussel en met hen tal van bewoners van Affligem, waarvan sommigen in dienst van de abdij stonden. Onder die vluchtelingen bevond zich Jan van Leeuwen. Tien jaar verbleef hij te Brussel. In 1344 trad hij in de priorij van Groenendael. Hij leerde lezen en schrijven en werd de toegewijde leerling van Jan van Ruusbroec. Gedurende 34 jaar was hij kok in het klooster. Zijn cel bevond zich naast de keuken. Zijn tijd bracht hij kokend, biddend en schrijvend door. Hij overleed in 1378, drie jaar vóór zijn beroemde leermeester. Hij schreef 21 mystieke traktaten, die grote verwantschap met het werk van Ruusbroec vertonen.

Nog bij het leven van Jan van Leeuwen, waarschijnlijk in 1355 of kort daarna, werden vijf traktaten, die tussen 1350 en 1355 waren ontstaan, in een verzamelhandschrift samengebracht, nl. *Vanden drien coninghen, Van tienderhande materien, Een ghetughe ende ondersceyt tusschen godlec licht ende deemsterhey, Redene ende ondersceyt tusschen die ghene die god gheroepen ende ewelec wtvercoren heeft* en *Van vijfterhanden bruederschaep*. Vóór in dit verzamelhandschrift bevond zich een korte aantekening over Jan van Leeuwen en achterin een zelfverdediging. Dit verzamelhandschrift is verloren gegaan, maar twee bewaarde handschriften gaan daarop

terug: hs. Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 F 5 dat *Van vijfterhanden bruederschaep* of *Van vijf manieren broederliker minnen* bevat en omstreeks 1425 in het klooster Diepenveen bij Deventer is ontstaan, en hs. Pommersfelden, Bibliotheek van de Graaf van Schönborn, 280/2881, waarin zich een Duitse vertaling van de vijf bovengenoemde traktaten bevindt en dat in 1459 in het klooster Rebdorf in het bisdom Eichstätt is geschreven.

Omstreeks 1400 ontstond in Groenendael een tweede verzamelhandschrift dat al de werken van Jan van Leeuwen bevatte en waarin het eerste verzamelhandschrift, met de aantekening over Jan van Leeuwen, was opgenomen. De samensteller van het tweede verzamelhandschrift, misschien Jan van Schoonhoven, heeft de tekst echter herzien: op menige plaats heeft hij uitspraken van de goede kok verzacht of genuanceerd. Van dit tweede verzamelhandschrift zijn slechts zes bladen overgebleven, bewaard in het hier besproken hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 138. Die bladen bevatten de proloog en het begin van het eerste kapittel van *Vanden tien gheboden gods* (fol. 3r^oa-3v^ob); de proloog van *Vanden drien coninghen* (fol. 4r^oa-4v^ob); de proloog van *Een wonderlec boec van tienderhande materien* (fol. 5r^oa-5v^ob) en de proloog en het grootste gedeelte van het eerste kapittel van *Een ghetughe ende een ondersceet tusschen natuerlike gheboorte ende ouernatuurlijke gheboorte* (fol. 6r^oa-6v^ob). Omstreeks 1460 werd er van dit tweede verzamelhandschrift een afschrift in twee delen vervaardigd, waarvan alleen het eerste deel, het hier besproken hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 401, bewaard is gebleven. Dit bewaarde eerste deel bevat *Vanden tien gheboden gods* (fol. 1r^o-50v^o), *Vander bedinghen* (fol. 50v^o-67v^o), *Vanden inval* (fol. 67v^o-73v^o), *Die rolle vander woedegher minnen* (fol. 73v^o-76v^o), *Vanden drien coninghen* (fol. 77r^o-102v^o), *Van tienderhande materien* (fol. 103r^o-135v^o), *Een ghetughe ende ondersceyt tusschen godlec licht ende deemsterheyt* (fol. 136r^o-171v^o), *Redene ende ondersceyt tusschen die ghene die god gheroepen ende erwelic wtvercoren heeft* (fol. 172r^o-202v^o) en *Van vijfterhanden bruederschap* (fol. 202r^o-259r^o). Van het verzamelhandschrift van Groenendael of van een afschrift daarvan vervaardigde Jan de Swettere, konversbroeder in het klooster Bethlehem te Herent bij Leuven, een kopie in twee delen, waarvan hij het eerste deel in 1540 en het tweede in 1543 voltooide. Beide delen van dit late afschrift

zijn bewaard gebleven en berusten thans als hs. 667 en 880-90 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Het eerste hier besproken handschrift, bestaande uit zes bladen uit het verzamelhandschrift van de werken van Jan van Leeuwen dat omstreeks 1400 in Groenendael werd vervaardigd, heeft toebehoord aan C.P. Serrure (1805-1872), de bekende bibliofiel en numismaat, professor aan de universiteit te Gent. In 1873 werd het op de veiling van het tweede gedeelte van diens bibliotheek door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel aangekocht. Het tweede hier besproken handschrift heeft toebehoord aan Johan IV, graaf van Nassau, heer van Breda en Vianden (1410-1475). In 1943 werd het door P. Stephanus Axters O.P. in de bibliotheek van het dominikanenklooster te Lier ontdekt. In 1966 werd het door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel van de dominikanen te Lier gekocht.

Cat.-C.P. Serrure, II, 1873, p. 172, nr. 3061; J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, 1903, p. 432-433, nr. 2359; C.G.N. de Vooy, *Fragmente uit Jan van Leeuwen's werken*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 34 (1915-1916), p. 123-148 153-183 en 241-280; *Ruusbroec-tentoonstelling*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 1931, p. 19-20, nr. 40; *Le livre en Brabant jusqu'en 1800*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1935, p. 19, nr. 22; C. Gaspar en F. Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I, Parijs, 1937 p. 391-393, nr. 163, pl. XXXIXb; *Jan van Leeuwen. Een bloemlezing uit zijn werken*, verzameld en ingeleid door St. Axters, Antwerpen, 1943; J.W.N. Delteijk, *Jan van Leeuwen en zijn tractaat Van vijf manieren broederliker minnen*, Utrecht-Nijmegen, 1947; St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, II. *De eeuw van Ruusbroec*, Antwerpen, 1953, p. 294-318; St. Axters, *Jan van Leeuwen*, Nationaal Biografisch Woordenboek, II, Brussel, 1966, kol. 441-445; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteelegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 88-90 nr. 88.

56. Der vader boec

Der vader boec, bestaande uit Timotheus van Alexandrië, *Historia monachorum in Aegypto* (Vitae patrum, II), eerste Middelnederlandse vertaling, en Athanasius, *Vita beati Antonii abbatis*, en andere heiligenlevens, (uit Vitae patrum I en andere werken), (eerste) Middelnederlandse vertaling, Brabant, 1461.

Perkament, 2 + 166 + 3 bll.; blad en bladspiegel resp. 310 × 211 mm en 250 × 150 à 153 mm; 2 kol., 42 rr. per kol. Moderne foliëring met rode inkt. Eén hand (littera textualis). Een opengewerkte rood-blauwe initiaal met rood en

blauw penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels. Op fol. 166^ob, door de kopiïste: Wilt om gods wille bidden voer die arme scriuersse suster marie doeghens; op fol. 166v^ob, onderaan, eveneens door de kopiïste: Dit boec heeft doen scriuen brueder willem van sundert van berghen opten zoem ten loue ende ter eeren gods ende allen heylighen voer den donaten ende familiaren brueders reefter des godshuys van gruenendale in zonyen ghelegghen. inden welcken die selue brueder willem brueder was. int iaer ons heeren. M.CCCC. ende lxi. wilt daer omme voer hem bidden om gods willen; op fol. 166v^oa, onderaan, door een latere hand (littera bastarda): Dit boec behoert toe den cloester van gruenendale in zonijen ghelegghen ij mijlen van bruysel; aldaar, in een zestiende-eeuwse hand: Die letter D; aldaar, in een andere zestiende-eeuwse hand: leecken brue[ders] inden Rechter. Moderne eiken band met rug van bruingeel Nigeriaans geiteleer en met twee koperen sloten (M.J. Marchoul, 1967); op de binnenzijde van het voor- en het achterbord resp. het met rolstempels en filets versierde voor- en achterplat van de vroegere zestiende-eeuwse bruin kalfsleren band. Op de rectozijde van het tweede schutblad achterin het ex-libris van K. van Hulthem.

Pl. 56

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.134.

Onder de titel *Der vader boec* vertaalde de Bijbelvertaler van 1360, waarschijnlijk een monnik uit de abdij van Affligem, de *Historia monachorum in Aegypto* (= *Vitae patrum*, II), een werk over het leven van de Egyptische monniken, omstreeks 400 door Timotheus van Alexandrië vervaardigd, alsook een aantal levens van mannelijke en vrouwelijke heiligen, die in de woestijn een verstorven leven hebben geleid (uit *Vitae patrum*, I en andere werken). Wanneer de Bijbelvertaler van 1360 de bovengenoemde vertalingen heeft vervaardigd, is niet bekend.

Dit handschrift van *Der vader boec* is in 1461 geschreven en dus ten minste een tachtigtal jaren jonger dan het origineel. Het bevat, na een proloog van de vertaler: 1. een vertaling van de *Historia monachorum in Aegypto* (= *Vitae patrum*, II) (fol. 1r^ob-32v^ob); 2. een vertaling van een aantal levens uit *Vitae patrum*, I en andere werken, nl. a. een vertaling van de *Vita beati Antonii abbatis* van Athanasius (fol. 32v^ob-58v^oa); b. een vertaling van de *Vita sancti Pauli primi eremitaie* van Hieronymus (fol. 58v^oa-62r^ob); c. een vertaling van de *Vita sancti Hilarionis monachi* van Hieronymus (fol. 62r^ob-72r^oa); d. een vertaling van de *Vita sancti Abrahae eremitaie* van Ephraem (fol. 72r^oa-80r^ob); e. een vertaling van de *Vita sancti Alexii* (fol. 80r^ob-82v^ob); f. een vertaling van de *Vita sancti Simeonis stylitae* van Antonius (fol. 83r^oa-86v^ob); g. een vertaling van de *Vita sancti Pachomii abbatis Tabannensis* (fol.

86v^ob-109v^ob); h. een vertaling van de *Vita sancti Malchi captivi monachi* van Hieronymus (fol. 109v^ob-112v^oa); i. een vertaling van de *Vita sancti Frontonii abbatis* (fol. 112v^ob-114v^ob); j. een vertaling van *De Lupicino atque Romano abbatis*, een hoofdstuk uit de *Vitae patrum seu liber de vita quorumdam feliciorum* van Gregorius van Tours (fol. 116r^ob-118r^ob); k. een vertaling van de *Vita sancti Aichardi* van Fulgentius (fol. 118r^oa-129r^ob); m. een vertaling van de *Vita sancti Macarii Romani* van Theophilus, Sergius en Hyginus (fol. 129r^ob-135v^ob); n. een vertaling van de *Vita sanctae Paulae Romanae viduae* van Hieronymus (fol. 134v^ob-147v^ob); o. een vertaling van de *Vita sanctae Pelagiae meretricis* van Jacobus Diaconus (fol. 147v^ob-151v^ob); p. een vertaling van de *Vita sanctae Thaisis meretricis* (fol. 151v^ob-152v^oa); q. een vertaling van de *Vita sanctae Mariae Aegyptiacae meretricis* (fol. 152v^oa-160v^ob); r. een vertaling van de *Vita sanctae Marinae virginis* (fol. 160v^ob-162r^oa); s. een vertaling van de *Vita sanctae Euphrosynae virginis* (fol. 162r^ob-166r^ob).

Behalve in het hier besproken handschrift is *Der vader boec* nog bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1405, 11.173-77 en 19.566; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 5; Luik, Bibliotheek van het Groot Seminarie, 6 N 5; Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8205 en Wittem, Redemptoristen-klooster, 7. Een fragment van een volledig handschrift van *Der vader boec* (Pachomius) berust in de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent. Slechts de heiligenlevens uit *Vitae patrum I* en uit andere bronnen komen voor in de hss. Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 27 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 31.7 Aug. 4°. Afzonderlijke levens uit *Der vader boec* bevinden zich o.a. in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3067-73 en II 1944; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1305 (Macarius); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 15; Kassel, Landesbibliothek, Ms. theol. fol. 56; Nijmegen, Stadsarchief, 8 en Vaalbeek, Minderbroedersklooster, A 21 (Antonius). Een andere vertaling van de *Historia monachorum* komt voor in de hss. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 7 N 25 en 5 F 20 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 248 en in een inkunabel, in 1480 door Gheraert Leeu te Gouda gedrukt (Campbell, 937). Een andere vertaling van de *Vita beati Antonii abbatis* van Athanasius bevindt zich in de hss. Bonn, Universiteitsbibliotheek, S 2561; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 F 6;

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 5 en Nijmegen, Stadsarchief, 8.

Het hier besproken handschrift is in 1461 door Suster Marie Doeghens geschreven in opdracht van Willem van Zundert van Bergen op Zoom ten behoeve van de donaten en familiaren van het klooster Groenendael te Hoeilaert bij Brussel. Waarschijnlijk bleef het in dit klooster, totdat het in 1784 door Jozef II werd opgeheven. In 1812 werd het door de Gentse bibliofiel en botanicus K. van Hulthem (1764-1832) op een veiling te Brussel gekocht. In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Catalogue d'une superbe collection de livres, Brussel, 1812, p. 39, nr. 370; *Bibliotheca Hulthemiana*, VI, Gent, 1836, p. 12, nr. 43; J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, V, Brussel, 1905, p. 406, nr. 3437; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 6-11; C.C. de Bruin, *Bespiegelingen over de 'bijbelvertaler van 1360'. Zijn milieu, werk en persoon*, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, 50 (1969), p. 15 en 20-23.

57. Vaderboec

Timotheus van Alexandrië, *Historia monachorum in Aegypto* (Vitae patrum, II), tweede Middelnederlandse vertaling; Palladius van Helenopolis, *Historia Lausiaca* (Vitae patrum, VIII), Middelnederlandse vertaling, Utrecht, 1417.

Perkament; 1 + 123 + 1 bl.; blad en bladspiegel resp. 200 × 140 mm en 155 à 157 × 100 à 102 mm; 1 kol. (fol. 1r^o-8v^o) en 2 kol. (fol. 9r^o-123r^o), 29 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Twee blauwe initialen met zwart penwerk, gehooft met goud, blauw, rood, groen en wit; een blauwe initiaal met rood en blauw penwerk; een blauwe initiaal; rode lombarden en titels. Op fol. 123r^oa, door de kopiïst met rode inkt: Hier endet dat derde boec vanden leven der heiliche vaderen ghescreuen in vredendael. Jnt iaer ons heere[n] dusent vierhondert ende seventien. God si ghebenedit inder ewicheit amen. Moderne bruin leren band; voor- en achterplat met filet afgebiesd.

UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 7 N 25.

Dit handschrift bevat een vertaling van de *Historia monachorum in Aegypto*, omstreeks 400 geschreven door Timotheus van Alexandrië (fol. 1r^o-72v^oa), en een vertaling van de *Historia Lausiaca*, in 419-420 vervaardigd door Palladius van Helenopolis (fol. 73r^oa-123r^oa). Beide werken bevatten verhalen over monniken, die in de Egyptische woestijn een boetvaardig leven leidden. Wanneer beide

werken in het Diets zijn vertaald, is niet bekend, maar het moet vóór 1417 zijn geweest, daar dit handschrift in 1417 is geschreven. Behalve in dit handschrift zijn deze vertalingen nog bewaard in de hss. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 10 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 248; bovendien werden zij in 1480 door Geraert Leeu te Gouda gedrukt (Campbell, 937).

Het hier besproken handschrift is in 1417 in het klooster Vredendaal bij Utrecht geschreven dat door Wermbold van Buscop († 1413) als tertianenklooster werd gesticht, maar in 1419 tot de orde van de reguliere kanunniken van de H. Augustinus overging en bij het Kapittel van Windesheim werd ingelijfd. Nadat Vredendaal in 1528 door brand was vernield, gingen de bewoners naar het Sint-Jansklooster te Amersfoort over, waarvan de bewoners ten gevolge van de opkomende hervorming bijna allen het huis hadden verlaten. Het handschrift heeft aan Cornelius Cornelissen (ca. 1700) en Johannes Jansen (1786) toebehoord. In 1876 werd het door het Amsterdamse antiquariaat C.L. van Langenhuysen te koop aangeboden en door J.A.J.W. van Hal (1837-1911), wijnhandelaar te Breda, gekocht. In 1902 werd het door de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op een veiling te 's-Gravenhage verworven.

Librairie ancienne de C.L. van Langenhuysen. Bulletin N° 5, Amsterdam, [1876], p. 77, nr. 667; Cat.-J. Patijn, J. van Gennep, J. Bosscha e.a., 's-Gravenhage, 1912, p. 136, nr. 2380.

58. Spreuken der vaderen

Verba seniorum (Vitae patrum, V en VI), eerste Middelnederlandse vertaling, Korsendonk, ca. 1460.

Perkament; 2 + 103 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 270 × 185 mm en 200 × ca. 134 mm; 2 kol., 34 rr. per kol. Moderne foliëring met rode inkt. Eén hand (littera textualis). Twee fleuronné-initialen; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels. Op fol. 1r^o, bovenaan, in een laat-vijftiende-eeuwse hand (littera bastarda): Den cloester van Korssendonck der orden Sinte Augustijns gelegen bider vriheyte van Turnhout Hoort dit boeck toe etc.; daarbij aansluitend in een andere laat-vijftiende-eeuwse hand (littera bastarda): ende is gheteekent in register op die littere viij Voer die ghemeyn brueders in die liberarie; op de versozijde van het tweede schutblad voorin in een zestiende-eeuwse hand: Corsendonck bij turnhout; op fol. 103v^o, middenin, in een hand van ca. 1600: Desen boeck hoert toe Jasper van den ven van korssen donck Dieen vint die brenghen weeder int conuent van korssen donck men sal hem eenen goeyen nieen iaer geuen. Negen-

tiende-eeuwse halfleren band. Op fol. 2r^o en 103r^o ronde rode stempel van de Bibliothèque Nationale te Parijs.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 11.178.

Dit handschrift bevat de eerste Middelnederlandse vertaling van de *Verba seniorum* (*Vitae patrum*, V en VI), een Latijnse bewerking van een anonieme verzameling leerspreuken van en korte verhalen over beroemde abten en monniken, zeer verwant aan de *Historia monachorum* van Timotheus van Alexandrië en de *Historia Lausiaca* van Palladius van Helenopolis. Deze vertaling is door de Bijbelvertaler van 1360 vervaardigd, maar het is niet bekend, wanneer hij ze heeft voltooid. Behalve in dit handschrift komt deze vertaling nog voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1405 en 2528; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1296 en Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8205.

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan het klooster Korsendonk bij Turnhout, een priorij van reguliere kanunniken van de H. Augustinus dat in 1412 in het Kapittel van Windesheim werd opgenomen. Omstreeks 1600 heeft Jasper van den Ven, een bewoner van Korsendonk, er zijn eigendomsmerk in geschreven. Het klooster Korsendonk werd op 13 april 1784 door Jozef II opgeheven. Samen met de handschriften uit Korsendonk en de andere afgeschafte Brabantse kloosters werd het naar de lokalen van het Comité de la caisse de religion in het nieuwe gebouw van de Rekenkamer te Brussel gebracht. Aldaar werd het in 1794, samen met andere handschriften, door Franse commissarissen in beslag genomen en naar Parijs gevoerd, waar het aan de Bibliothèque Nationale werd toebedeeld. In 1815 werd het door de Fransen, samen met andere handschriften, die in 1794 in beslag waren genomen, teruggegeven en in de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel geplaatst.

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, III, Brussel, 1905, p. 265-266, nr. 2047; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 8; *Middelnederlands geestelijk proza*. Verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 191-193, nr. 75 en p. 341, nr. 75; C.C. de Bruin, *Bespiegelingen over de 'bijbelvertaler van 1360'. Zijn milieu, werk en persoon*, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, 50 (1969), p. 15 en 20-21.

59. Spreuken der vaderen

Verba seniorum (Vitae patrum, V en VI), tweede Middelnederlandse vertaling, Holland, ca. 1450.

Perkament; 180 bl.; blad en bladspiegel resp. 180 × 130 mm en 120 à 125 × 83 à 87 mm; 2 kol., 25 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring van 1 tot 179 (26 is overgeslagen en tussen fol. 80 en 81 en fol. 159 en 160 is een blad niet gefolieerd, zodat het handschrift 180 bl. telt). Eén hand, maar ongelijkmatig (littera textualis). Rode initialen, lombarden, titels en paragraaftekens; tussen fol. 1r^o en 26v^o rode regelvullingen. Midden op fol. 1v^o in een wat latere hand (littera bastarda): dit boec is den susteren van sinte agnieten (te 's-Gravenhage?). Oorspronkelijke bruin kalfleren band op eiken borden; voor- en achterplat met drievoudige filets versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluthaken ontbreken.

UTRECHT, AARTSBISSCHOPPELIJK MUSEUM, 51.

Dit handschrift bevat een tweede vertaling van de *Verba seniorum (Vitae patrum, V en VI)*. Zij is evenmin volledig als de eerste en is blijkbaar in de Noordelijke Nederlanden ontstaan. Misschien is zij het werk van Wermbold van Buscop († 1413), een geestverwant van Geert Grote, biechtvader van het Sint-Caeciliaklooster te Utrecht en middelpunt van de devote zusters in Holland. Volgens Thomas a Kempis vertaalde hij ‘quaedam dicta sanctorum’, waarmee deze vertaling van de *Verba seniorum* kan zijn bedoeld. Behalve in dit handschrift is deze vertaling nog bewaard in de hss. Berlijn, Bibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 523 en 1571; Bonn, Universiteitsbibliotheek, S 2561; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5236 en Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 F 12. In 1480 werd deze vertaling door Gheraert Leeu te Gouda gedrukt (Campbell, 937). Een derde vertaling van de *Verba seniorum*, voorkomend in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 19, afkomstig uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik, is een Oostlimburgs afschrift van een Ripuarische vertaling, die we in de hss. Berlijn, Bibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 593 en Keulen, Stadtarchiv, W. fol. 155 hebben aangetroffen.

Het hier besproken handschrift heeft aan de ‘susteren van sinte agnieten’ toebehoord. Misschien worden hiermee de regularissen van het Sint-Agnesklooster te 's-Gravenhage bedoeld, daar de taal van het handschrift blijkbaar Hollandse kenmerken vertoont en de zusters van dit klooster in de hss. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 283 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 248, die hun hebben toebehoord, ‘de susteren van sinte agnieten’ worden genoemd. Het handschrift komt reeds

voor in een geschreven inventaris van de handschriften van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, die op 22 mei 1907 door Mgr. G.W. van Heukelum (1834-1910), stichter van bovengenoemd museum, is opgemaakt.

60. Gregorius de Grote, *Dialogen*

Gregorius de Grote, *Dialogi*, Zuidnederlandse vertaling, en andere teksten, Zuid-Brabant (Rooklooster), 1395 en 15de eeuw.

Perkament; 2 + 68 + 2 bl.; blad, behalve fol. 1 en 42, 265 × 180 mm; moderne foliëring met zwarte inkt. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-63): bladspiegel 200 à 207 × 125 à 135 mm (fol. 2-41) en 197 à 200 × 130 à 133 mm (fol. 44-63); 2 kol., aantal rr. per kol.: 48 (fol. 2-41) en 46 of 47 (fol. 43-63); drie handen (littera textualis): de eerste hand (librarius van Rooklooster, 1395) schreef fol. 2r^oa-43v^ob, de eerste vijf regels van fol. 44r^oa, verder koptitels, kapittelnummers en correcties op fol. 44r^o-63r^o; de tweede hand (ca. 1395) fol. 44r^oa-63r^oa en de derde hand (tweede helft 15de eeuw) fol. 1r^o en v^o; rode initialen en lombarden; zwarte titels, soms rood onderstreept; rood doorstreepte zwarte paragraaftekens. Tweede gedeelte (fol. 6-68): bladspiegel 200 à 205 × 145 à 152 mm; 2 kol., 44 à 49 rr. per kol.; een hand (littera cursiva, begin 15de eeuw); rode titels, initialen en lombarden. Op fol. 63 r^oa, door de tweede hand van het eerste gedeelte: Jnt iaer ons heren. dusent driehondert achtentachtich. op den derden dach na alre heilighen dach, was dit dyalogus uten latine in dietsche vulmaect. Bidt ouer den ghenen die den arbeit dede (datum, waarop de vertaling van de *Dialogi* is voltooid); op fol. 42v^oa, door de eerste hand van het eerste gedeelte: Hier es de derde boec van dyalogus vte in dit boec gescreuen int iaer ons heren. M.CCC.XCV. op sente bertelmeus auonde te vespertide; op fol. 68r^o, bovenaan, in een 15de-eeuwse hand (littera textualis): Dit boec hoert den brueders vanden roeden cloestere toe. te sente pauwels in zonien. gheuet hem weder. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden, rug en vier hoeken met bruin segrijn vernieuwd, voor- en achterplat met driedubbele filets versierd, sporen van twee riemsluitingen; op het achterplat resten van een perkamenten etiket, waarop nog te lezen staat (littera textualis): Dyalogi [...] ende ander dingh [...]. Op fol. 2r^o en 67v^o ronde rode stempel van de Bibliothèque Nationale te Parijs.

Pl. 57

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 1805-08.

Het grootste gedeelte van dit handschrift (fol. 2r^oa-63r^oa) wordt door de Zuidnederlandse vertaling van de *Dialogi* van Gregorius de Grote ingenomen. Dit werk werd door Gregorius in 593 of 594 geschreven, toen hij reeds drie of vier jaar paus was. Het bestaat uit vier dialogen, waarin hij de diaken Petrus de wonderdaden, de visioenen en de voorspellingen van de heilige mannen vertelt, die in de 5de en de 16de eeuw in Italië geleefd hebben en wier faam wel in enkele kloosters, steden of streken voortleefde, maar die in de

rest van het land onbekend waren. De tweede dialoog is geheel aan de H. Benedictus, de vierde uitsluitend aan het voortleven van de ziel na de dood gewijd. In de middeleeuwen was het werk in de oorspronkelijke taal zeer verspreid; bovendien werd het in verschillende talen o.a. in het Angelsaksisch, het Arabisch, het Duits, het Frans, het Grieks, het Italiaans, het Nederlands en het Portugees vertaald.

Deze vertaling van de *Dialogi* werd, volgens een kolofon in dit handschrift, drie dagen na Allerheiligen, dus op 4 november, 1388 voltooid. Zij werd vervaardigd door een anoniem vertaler, waarschijnlijk een monnik uit de abdij van Affligem, die 'de bijbelvertaler van 1360' wordt genoemd, omdat hij in 1360-1361 de historische boeken van het Oude Testament vertaalde. Behalve in dit handschrift is deze vertaling nog bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2137-38 en Londen, British Museum, Egert. 676; twee excerpten komen voor in hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 15.418. Een handschrift van deze vertaling dat zich volgens A. Sanderus in de priorij Sint-Maartensdal te Leuven bevond, is verloren gegaan. Een ripuarische 'Umschreibung' ervan bevindt zich in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2174.

Het tweede gedeelte van het handschrift bevat excerpten uit preken van pseudo-Augustinus, Gregorius en pseudo-Beda (fol. 64ra-65vb), alsook *Hoe sente kateline te christum bekeert wert* (fol. 65va-66vb) en *Van sente loye besscop* (fol. 66vb-67rb), resp. vertalingen van de *Conversio sanctae Catharinae* en *De sancto Eligio episcopo*. Deze teksten komen in dezelfde volgorde nog voor in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 73 H 6; bovendien bevindt *Hoe sente kateline te christum bekeert wert* zich nog in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, VI B 15 en *Van sente loye besscop* nog in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, VI B 14; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 6 en Londen, British Museum, Add. 18.162.

De eerste kopiist in het eerste gedeelte, die omstreeks 1400 librarius van de Dietse boeken in Rooklooster is geweest, voleindigde het afschrift van de eerste drie dialogen daags vóór het feest van de H. Bartholomeus, d.w.z. op 23 augustus, 1393, dus minder dan zeven jaar, nadat de vertaling door de 'Bijbelvertaler van 1360' werd voltooid. De librarius van Rooklooster omstreeks 1400 was een ijverig kopiist, die buiten dit handschrift nog verschillende

codices volledig of gedeeltelijk heeft geschreven. Volledig schreef hij de hss. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1374 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708; gedeeltelijk de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2849-51, 2905-09, 2979 en 3093-95; bovendien schreef hij een lijst van Dietse boeken in Rooklooster omstreeks 1400, voorkomend in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1351-72. Na de opheffing van Rooklooster op 13 april 1784 kwam het handschrift, samen met andere handschriften uit de afgeschafte kloosters, in de lokalen van het Comité de la caisse de religion te Brussel terecht, waar het in 1794 door Franse commissarissen in beslag werd genomen. Het berustte tot 1815 in de Bibliothèque Nationale te Parijs, in welk jaar het door de Fransen aan België werd teruggegeven en in de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel werd geplaatst.

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, II, Brussel, 1902, p. 264-265, nr. 1303; C.G.N. de Vooy, *Iets over middeleeuwse bijbelvertalingen*, Theologisch Tijdschrift, 37 (1903), p. 141; W. de Vreese, *De Dietsche boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400*, Album Kern, Leiden, 1903, p. 402, herdrukt in W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*, bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren, Zwolle, 1962, p. 67; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 11-14; *Le livre en Brabant jusqu'en 1800. Exposition*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1935, p. 22, nr. 36; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 193-195, nr. 76 en p. 341, nr. 76; J. Deschamps, *Die mittelniederländischen Übersetzungen der Dialoge Gregors des Grossen*, Neuphilologische Mitteilungen, 53 (1952), p. 467; *Middelnederlandse stichtelijke exempelen*, verzameld en uitgegeven door C.G.N. de Vooy, Zwolle, 1953, p. 3-4; J. Deschamps, *Het Weense handschrift van de Tweede Partie van de Spiegel Historiae*, Kopenhagen, 1971, p. 45 (*Mediaeval Manuscripts from the Low Countries in facsimile*, 1).

61. Gregorius de Grote, Dialogen

Gregorius de Grote, *Dialogi*, Noordnederlandse vertaling; Sulpicius Sevekus, *Vita beati Martini, Epistolae* en *Dialogi*, Middelnederlandse vertaling, en andere teksten, Holland (Amsterdam), 1474.

Papier en perkament; 2 + 246 + 3 bll.; blad en bladspiegel resp. 205 × 140 mm en 137 à 140 × 95 à 99 mm; 2 kol., 28 of 29 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Rood-blauwe of rode initialen met rood of met paars en groen of met rood, paars en groen of met rood, paars, groen en zwart penwerk; rode, soms opengewerkte, lombarden; rode titels en paragraaftekens;

talrijke correcties (door de kopiist). Op fol. 245r^ob, door de kopiist: Jnt iaer ons heren durent cccc ende lxxiiij wordt dit boec gheeynt te grote vastelauont; daaronder in een andere, maar gelijktijdige hand: Dit boec hoert toe sinte maria magdalenen susteren te amstelredam byden beruoeten broeders woenende. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; opnieuw gebonden en rug vernieuwd (januari 1956); voor- en achterplat versierd met driedubbele filets en losse stempels; twee gedreven koperen sloten, waarvan de sluihaken bewaard zijn; op voor- en achterplat vier koperen knoppen; geschroeiide sneden.

ARNHEM, GELDERSE BIBLIOTHEEK, 7.

Dit handschrift bevat eerst de Noordnederlandse vertaling van de *Dialogi* van Gregorius de Grote (fol. 1r^oa-174v^ob). De vertaling is vóór 1474, misschien omstreeks 1400, tot stand gekomen. De vertaler, die vermoedelijk tot de kring van de Moderne Devoten heeft behoord, is onbekend. Behalve in dit handschrift is deze vertaling nog in de hss. Düsseldorf, Stadt- und Landesbibliothek, B 158; Haarlem, Stadsbibliothek, 187 D 5 en Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, All. 176 (Cat. 2100) bewaard gebleven; twee excerpten komen bovendien nog voor in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliothek, I G 29. Een Middelnederduits afschrift bevindt zich in hs. Oldenburg, Landesbibliothek, NR 75. Behalve de twee volledige vertalingen is er nog een verkorte Middelnederlandse bewerking van de vierde dialoog bewaard gebleven. Zij is in hs. Lübeck, Stadtbibliothek, Ms. theol. germ. 11 dat Middelnederduits is getint, tot ons gekomen; een zuiver Middelnederlands excerpt hieruit bevindt zich in hs. Deventer, Athenaeumbibliothek, 101 F 12. Dirc van Herxen (1381-1457) heeft in zijn eerste Diets kollatieboek dat volledig in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6 en gedeeltelijk in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231 is bewaard, elf excerpten uit de *Dialogi* in een zelfstandige vertaling opgenomen; bovendien komt er in het gedeelte van diens tweede Diets kollatieboek dat in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliothek, I G 47 is overgeleverd, één excerpt uit de *Dialogi* voor. Verder bevinden er zich vertaalde excerpten o.a. in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 388, 3045-49, 19.554 en II 1944; Deventer, Athenaeum-bibliothek, 101 F 11 en 101 F 12; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 19 en 131 G 11; Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, cod. theol. 1576 in 4°; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 237 en B.P.L. 85B; Londen, British

Museum, Add. 18.162 en 20.034 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.655.

Verder bevat dit handschrift drie korte heiligenlevens, nl. *Sinte seruaes des heilighen bisscops ende confessoers leuen* (fol. 177r^oa-178r^ob), ook voorkomend in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 271; *Van sinte trypon martelaer* (fol. 187r^ob-180r^ob) en *Van sinte victoer martelaer* (fol. 180v^oa-181v^ob) en een vertaling van de geschriften van Sulpicius Severus over de H. Martinus van Tours, nl. de *Vita sancti Martini* (fol. 181v^ob-197v^ob), de *Epistolae* (fol. 197v^ob-202v^ob) en de *Dialogi* (fol. 205v^ob-245r^oa), eveneens voorkomend in de hss. Deventer, Athenaeumbibliotheek, 10 W 6; Haarlem, Stadsbibliotheek, 187 D 5 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 14. 21 Aug. 4° (Cat. 3059). Ten slotte bevat het handschrift nog drie korte teksten over de H. Martinus (fol. 202v^ob-205v^ob).

Het handschrift is in 1474 geschreven en heeft aan het klooster Sint-Maria Magdalena in Bethanië te Amsterdam toebehoord. De kopiïste, die ook hs. Haarlem, Bisschoppelijk Museum, S.J. 92 heeft geschreven, was waarschijnlijk een non van het voornoemde klooster. Later behoorde het toe aan de Amsterdamse numismaat en historieschrijver Andries Schoemaker (1660-1734). Van hem werd het vóór 1729 gekocht door de Amsterdamse geschiedschrijver en bibliograaf Isaäc le Long (1683-1762), wiens rijke bibliotheek in 1744 te Amsterdam is geveild. In 1858 werd het door Chr. Henny (1789-1868) te Velp aan de Openbare Bibliotheek, sedert 1956 Gelderse Bibliotheek, te Arnhem eerst in bruikleen gegeven en daarna geschonken.

I. le Long, *Historische beschryvinge van de reformatie der stad Amsterdam*, Amsterdam, 1729, p. 305; Cat.-I. le Long, Amsterdam, 1744, p. 18, nr. 43; [P. Nijhoff], *Catalogus van de Openbare Bibliotheek te Arnhem*, Arnhem, 1858, p. 243; *Catalogus van de Openbare Bibliotheek te Arnhem*, Arnhem, 1883, p. 346; B.J.M. de Bondt, *Het Maria Magdalenaklooster*, Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom Haarlem, 22 (1897), p. 245-261; C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926, p. 14, voetnoot 4; J.A. Jolles, *De Openbare Bibliotheek te Arnhem*, Bijdragen en Mededelingen der Vereniging 'Gelre', 41 (1938), p. 99 en 132; I.H. van Eeghem, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw*, Amsterdam, 1941, p. 236; J. Deschamps, *Die mittelniederländischen Übersetzungen der Dialoge Gregors des Grossen*, Neuphilologische Mitteilungen, 53 (1952), p. 467; J. Deschamps, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke*, Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-

en Letterkunde en Geschiedenis, 12 (1958), p. 77, voetnoot; J. Deschamps, *Legenden van de H. Servatius in Middelnederlands proza*, Liber amicorum voor Jef Notermans, Maastricht, 1964, p. 26, nr. 7.

62. Koenraad van Eberbach, Een vertellinghe vanden beghinsele der ordenen van cistiaus

Koenraad van Eberbach, *Narratio de initio Cisterciensis ordinis sive Exordium magnum ordinis Cisterciensis*, dist. 1-6, Zuidnederlandse vertaling, Brabant (Mechelen?), 1457.

Papier en perkament; 1 + 196 bl.; blad en bladspiegel resp. 285 × 210 mm en 205 × 147 à 150 mm; 2 kol., 36 rr. per kol. Moderne foliëring met zwarte inkt. Twee handen (litera bastarda): de eerste hand schreef fol. 1r^oa-3v^ob en 16v^oa-193r^ob; de tweede hand fol. 4r^oa-16v^oa en het kolofon op fol. 193v^oa. Twee opengewerkte rood-blauwe initialen met rood, paars en groen penwerk; drie opengewerkte rode initialen, rode lombarden, rode opschriften. Op fol. 28r^oa een miniatuur met de H. Bernardus en een vóór hem neergeknieelde non. Op fol. 193v^oa: Desen boec was beghost opten Mey auont Jnt iaer ons heren doen men schreef .M.CCCC. ende lvij. Ende hi wert gheeyndt op sinte Bernaerts des heyleghen gloriosen vaders octaue dat was op sinte Augustijns auont. ter eeren gods ende sijnder lieuer moeder Marien ende des heyleghen sueten vaders. Ende tot stichtinghe alder gheender die daer in lesen selen. Op de versozijde van het ongefolieerde schutblad voorin, onderaan: Dit boeck hoert toe den cloester tot onser lieuer vrouwen te bethanien buten mechelen. Achttiende-eeuwse perkamenten band, groen gespikkelde sneden.

Pl. 58

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 12.166.

In het *Exordium magnum ordinis Cisterciensis* verhaalt Koenraad van Eberbach († 1221) over het leven en streven van de monniken en conversen, die onder de eerste acht abten de beroemde abdij van Clervaux, in 1115 door de H. Bernardus gesticht, bevolkten. Zijn doel was een stichtelijk boek te schrijven, waarin de eerste bewoners van Clervaux ten voorbeeld worden gesteld. Het werk bestaat uit zes distinctiones, die samen 169 hoofdstukken tellen. De eerste vier distinctiones schreef hij op het einde van de 12de eeuw als monnik in de abdij van Clairvaux, de laatste twee distinctiones in het begin van de 13de eeuw in de abdij van Eberbach. Het werk is weinig oorspronkelijk, want de stof heeft hij grotendeels aan het *Exordium parvum*, de *Vita prima sancti Bernardi* en vooral aan het *Liber miraculorum* van Herbert van Clairvaux ontleend. Zoals uit het grote aantal bewaarde handschriften blijkt, kreeg het werk, vooral in de 15de eeuw, blijkbaar onder invloed van de Moderne Devotie, een grote verbreidheid.

Het *Exordium magnum ordinis Cisterciensis* is tweemaal volledig

in het Middelnederlands vertaald. De eerste vertaling, getiteld *Een vertellinghe vanden beghinsele der ordenen van cistiaus*, is vóór 1457 in de Zuidelijke Nederlanden tot stand gekomen. Behalve in het hier besproken handschrift is zij nog in hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 15.458 bewaard gebleven, waarin echter de eerste distinctio en de eerste vier hoofdstukken van de tweede distinctio, alsook de tweede helft van het tiende en laatste hoofdstuk van de zesde distinctio, ontbreken. Te oordelen naar het gering aantal bewaarde handschriften schijnt deze vertaling niet erg verspreid te zijn geweest.

Het hier besproken handschrift werd op 31 april 1458 begonnen en op 27 augustus van hetzelfde jaar voltooid. Het heeft toebehoord aan het klooster Bethanië buiten Mechelen, een klooster van reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus, behorend tot het Kapittel van Windesheim. Waarschijnlijk is het ook in dat klooster tot stand gekomen. In 1560 werd het blijkens een aantekening door Werner Helmich, wonende te Delft, gekocht. Het heeft toebehoord aan Charles Pierre Joseph Le Candèle (1761-1830), baron van Gijzegem, wiens verzameling handschriften kort na zijn dood door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel is verworven.

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, VI, Brussel, 1906, p. 177-178, nr. 3875; J. Deschamps, *De catalogus van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*, De Gulden Passer, 1961, p. 262; *Exordium magnum Cisterciense sive Narratio de initio Cisterciensis ordinis auctore Conrado*, ad codicem fidem recensuit B. Griesser, Rome, 1961, p. 24-25 (*Series scriptorum s. ordinis Cisterciensis*, 2).

63. Koenraad van Eberbach, Dat boec vanden claren ende verluchten mannen der oerden van cistercien

Koenraad van Eberbach, *Narratio de initio Cisterciensis ordinis sive Exordium magnum ordinis Cisterciensis*, dist. I-III, Noordnederlandse vertaling, Holland (Weesp), 1468.

Perkament; 4 + 158 bl.; blad en bladspiegel resp. 212 × 155 mm en 160 × 105 mm; 1 kol., 31 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Eén rood-blauwe initiaal met rood, paars en groen penwerk; rode lombarden; rood onderstreepte zwarte opschriften. Op fol. 157v^o: Dit boeck wert volscreuen ende gheeynt van peter zwanincz priester Jnden iaer ons heren M CCCC ende lxxvij op dortienen auent te twee vren na middach Ten loue godes ende tot salicheit der susteren te weesp int oude conuent. bidt om gods willen voer den scriuen Jtem dit boec hebbe[n] becosticht ende wel betaelt tot enen ewighen testament aernt hoep ende niese sijn wijf saligher ghedachten Welke voerscreuen aernt hoep starf op

sinte gordiaens dach in die meye Ende niese sijn wijf daer na int selue iaer op sinte theodociusdach in die maent gheheten nouember Jnt iaer ons heren M CCCC ende lxxvij Bidt om gods willen voer hoer beider sielen. Achttiende-eeuwse kartonnen band met bruin kalfsleren rug en hoeken.

WEESP, GEMEENTEARCHIEF, III B 1.

De tweede Middelnederlandse vertaling van het *Exordium magnum ordinis Cisterciensis*, getiteld *Dat boec vanden claren ende verluchten mannen der oerden van cistercien*, is blijkens de bewaarde handschriften meer verspreid geweest. Zij is vóór 1466 in de Noordelijke Nederlanden vervaardigd; in dat jaar immers is het oudst gedateerde handschrift (Trier, Stadtbibliothek, 1236 (604)) geschreven. Behalve in dit Weespse handschrift komt de tweede vertaling nog voor in de hss. Aken, Diözesanarchiv, 722 (2761) (dist. 1-6); Deventer, Athenaeumbibliothek, 101 D 8 (dist. 1-3) en 101 D 18 (dist. 1-6, elf eerste bladen ontbreken); *olim* Gaesdonck, Collegium Augustinianum, 61 (fotokopie Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, Coll. T. Brandsma) (dist. 4-6); Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, 2930 (All. 722) (dist. 1-6); Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 D 6 (dist. 1-6) en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 12.814 (*olim* F.C. 7921) (dist. 4-6). Blijkens de hss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 106 (dist. 1-6); Koblenz, Staatsarchiv, Gymnasialbibliothek, 39 (dist. 1-6) en Trier, Stadtbibliothek 1236 (604) (dist. 1-6) was de tweede vertaling eveneens in het Middelfrankische gebied verspreid. In hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1031, fol. 166ra-217^aa, bevinden zich onder de titel *Sommighe exempelen ghenomen wt den boeke dat ghemaket is van merkeliken mannen der orden 34* hoofdstukken uit het *Exordium magnum* in een zelfstandige vertaling. Verder heeft Dirck van Herxen in zijn eerste Diets kollatieboek, dat volledig in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6 en gedeeltelijk in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231 is bewaard, vier excerpten uit het *Exordium magnum* opgenomen; bovendien komen er in het gedeelte van diens tweede Diets kollatieboek dat in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 47 is overgeleverd, acht excerpten daaruit voor.

Het hier besproken Weespse handschrift is op 5 januari 1468 voltooid door Peter Swaninc, een priester, die als kostganger in het klooster van de H. Johannes Evangelist, veelal genoemd het Oude

Convent, te Weesp woonde. Het werd bekostigd en aan het voornoemde klooster geschonken door Aernt Hoep en diens echtgenote Niese, die allebei nog in het jaar, waarin het handschrift is voltooid, zijn overleden. Daar dit handschrift slechts de eerste helft van het *Exordium magnum* bevat, is het niet onmogelijk dat Peter Swaninc de tweede helft van het werk in een tweede handschrift heeft overgeschreven dat verloren is gegaan. Er zijn nog vijf andere handschriften bekend, die door Peter Swaninc tussen 1457 en 1474 zijn geschreven: Cambridge, Fitzwilliam Museum, 271 (Gregorius, *Moralia in Job*, boek 14-24, 1470); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 21 (Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, slechts fol. 152-332, 1461), 73 G 9 (o.a. Pierre d'Ailly, *Speculum considerationis*, 1472 en 1474), 73 G 21 (o.a. Gerlach Peters, *Soliloquium*, 1469) en 73 G 32 (Theodoricus van Apolda, *Sunte Elisabeth leuen*, 1457).

Het onderhavige Weespse handschrift heeft toebehoord aan de Amsterdamse antiquaar Petrus Bernardus van Damme (1727-1806), wiens voorraad handschriften en boeken in oktober 1764 in 's-Gravenhage is geveild. Het is ons onbekend wanneer en hoe het handschrift in het Gemeentearchief te Weesp is gekomen.

Cat.-P. van Damme, II, 's-Gravenhage, 1764, p. 178, nr. 1879; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 15-20; *De Middelnederlandsche vertaling van het Exordium magnum volgens het handschrift der universiteitsbibliotheek te Leiden (Mij Ndl. Letterk.) 1031* [uitgegeven door A. Greebe], Achel, 1932; M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, I, Amsterdam, 1941, p. 200.

64. Caesarius van Heisterbach, *Dialogus miraculorum*

Caesarius van Heisterbach, *Dialogus miraculorum*, dist. 1-6, eerste Middelnederlandse vertaling, Holland (Amsterdam), 1481.

Perkament; 249 bl.; blad en bladspiegel resp. 217 × 147 mm en 140 × 100 mm; 2 kol., 31 of 32 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Blauwe initialen, meestal opengewerkt, met rood penwerk, gehoogd met groen en geel; rode initialen met rood penwerk, gehoogd met groen en geel; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode opschriften. Op fol. 248rb, door de kopiïste: Dit boec is gescreuen int iaer ons heren M.CCCC ende lxxxi, ende op sinte bertholomeus auont gheeyndet gescreuen van aue pieters dochter; op fol. 248va, middenin, in een wat latere hand: Item dit boec hoert tot sinte maria magdalenen susteren te amsterdam byden mynre broeders staende. Van de oorspronkelijke bruin kalfsleren band is slechts het achterbord bewaard gebleven; het verloren voorbord is door een

kartonnen voorbord vervangen, beplakt met bruine perkaline; het oorspronkelijke achterplat versierd met driedubbele filets en met halve maantjes en losse bloem- en bladstempeltjes; sporen van twee sloten. Op fol. 1r^oa een ovale zwarte stempel: R.K. Kerk van den H. Joseph te Haarlem.

HAARLEM, BISSCHOPPELIJK MUSEUM, S.J. 91.

Caesarius van Heisterbach (ca. 1180-ca. 1240/45) was eerst novicenmeester, daarna prior in de cisterciënserabdij Heisterbach in het Zevengebergte. Zijn beroemdste werk is de *Dialogus miraculorum* (1219-1223), grotendeels bestaande uit exempelen, die hij uit de mond van tal van zegslieden, wier naam hij steeds zorgvuldig noemt, heeft opgetekend. Die exempelen, veelal verhalen van wonderen, visioenen en verschijningen, speelden zich tussen 1190 en 1223 in het Rijnland en de Nederlanden, meestal in en rondom cisterciënserkloosters, af. Het werk is geschreven in de vorm van een dialoog tussen een 'monachus' (Caesarius zelf) en een 'novicius' en is verdeeld in 12 distinctiones, die resp. over de bekering, het berouw, de biecht, de bekeringen, de duivel, de eenvoud, de H. Maagd, de visioenen, de H. Eucharistie, de mirakelen, de stervenden en het oordeel handelen. De *Dialogus miraculorum* is een belangrijke bron voor de kennis van het volksgeloof en de volksgebruiken omstreeks 1190-1223 in het Rijnland en in de Nederlanden. In een hoofdstuk van de *Dialogus miraculorum* (dist. 7, 34) komt het Beatrijs-verhaal voor.

De *Dialogus miraculorum* is tweemaal in het Middelnederlands vertaald. De eerste vertaling, die waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden tot stand kwam, was blijkens de herkomst van de handschriften zowel in het Noorden als in het Zuiden verspreid. Zoals het hier besproken handschrift bevatten de vijf volgende handschriften elk slechts een deel van deze vertaling: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, XIV G 34 (dist. 9, 29-dist. 12, 58); Emmerik, Archiv der Sankt Martinikirche, I 88 (dist. 1-6); Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 388 (dist. 1-7, 16); Parijs, Bibliothèque Mazarine, 781 (dist. 1-7, 16) en Sint-Truiden, Provinciaal Archief der Minderbroeders, MZ 37 (dist. 1-7, 16). Hieruit blijkt dat het tweede deel van deze vertaling slechts gedeeltelijk bewaard is gebleven.

Het hier besproken handschrift is daags vóór het feest van de H. Bartholomeus, dus op 23 augustus, 1481 voltooid door Ave Pietersdochter, waarschijnlijk een zuster uit het klooster Sint-Maria Magdalena in Bethanië in Amsterdam, waaraan het handschrift

blijkens het bovenvermelde eigendomsmerk heeft toebehoord. Waarschijnlijk bleef het in het voornoemde klooster, totdat het in 1585 werd opgeheven. Later maakte het deel uit van de bibliotheek van de Sint-Jozefskerk te Haarlem. In 1937 werd deze bibliotheek aan het Bisschoppelijk Museum te Haarlem in bewaring gegeven.

Middelnederlandse Marialegenden, uitgegeven door C.G.N. de Vooyo, II, Leiden, [1902-1903], p. LXV en 237-245; C.G.N. de Vooyo, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 20-23; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooyo, Zutphen, 1940, p. 199, 200 en 342; P. Verheyden, *Noord-Hollandse boekbanden. Haarlemse banden*, Het Boek, 31 (1952-1954), p. 200; *Middelnederlandse stichtelijke exempelen*, verzameld en uitgegeven door C.G.N. de Vooyo, Zwolle, 1953, p. 5-7.

65. Caesarius van Heisterbach, *Dialogus miraculorum*

Caesarius van Heisterbach, *Dialogus miraculorum*, dist. 7-12, tweede Middelnederlandse vertaling, Holland (Amsterdam), ca. 1460.

Papier; 178 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 293 × 216 mm en 200 × 135 mm; 2 kol., 35 à 39 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Rode initialen, soms opengewerkt; rode lombarden, titels en kapittelnummeringen. Op fol. 178r^ob, door de kopiïst: Scriptor huius libri erat fredericus martini filius et sancte lucie minister; daarachter, met rode inkt, eveneens door de kopiïst: feria VI ante thome finitur et incipitur post laurencij. Moderne bruin kalfsleren band op de oorspronkelijke eiken borden (W. Kolmorgen, 1963); voor- en achterplat onversierd; nieuwe koperen sloten en sluishaken. Op de binnenzijde van het voorbord het ex-libris van Z.K. von Uffenbach. Op fol. 1r^o en 178v^o een zwarte ovale stempel: hamburg publ. bibliotheca.

HAMBURG, STAATS- UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, Theol. 1125 in fol.

De tweede vertaling van de *Dialogus miraculorum* is vóór 1454 in de Noordelijke Nederlanden tot stand gekomen. Slechts de tweede helft is bewaard gebleven, niet alleen in dit handschrift, maar ook in het voorin defecte hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, V B 10. In de Middelnederlandse letterkunde heeft de *Dialogus miraculorum* méér sporen achtergelaten dan uit de twee onvolledig bewaard gebleven vertalingen blijkt. Dirc van Herxen (1381-1457) heeft in zijn eerste Diets kollatieboek dat volledig in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6 en gedeeltelijk in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231 is bewaard, 18 exem-

pelen uit de *Dialogus miraculorum* opgenomen; bovendien komen er in de gedeelten van zijn tweede kollatieboek, die o.a. in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 47 zijn overgeleverd, nog zeven exemplen uit de *Dialogus miraculorum* voor. In *Die expositie vanden pater noster* van de kartuizer Herman Stekin († 1428), bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1654-55 en IV 389; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 449; Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 10 en Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8211, bevinden zich ten minste 18 exemplen, die uit de *Dialogus miraculorum* zijn overgenomen. In hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. Var. Ling. quart. 7 I komen verschillende exemplen voor, die aan de *Dialogus miraculorum* zijn ontleend. In de verzamelingen *Marialegenden*, die in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11146-48 en II 2454; Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 25; *olim* 's-Gravenhage, Sint-Aloysiuscollege, 4 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 42 zijn overgeleverd, bevinden zich verschillende exemplen, die uit de *Dialogus miraculorum* zijn overgenomen.

Het hier besproken handschrift is geschreven door 'Fredericus, Martini filius'. (Frederik Maartensz.) 'minister' van het Sint-Luciaklooster te Amsterdam. Daar dit handschrift slechts de tweede helft van de *Dialogus miraculorum* bevat, is het waarschijnlijk dat hij de eerste helft in een ander handschrift heeft overgeschreven dat echter verloren is gegaan. Het handschrift heeft toebehoord aan de Frankfurter verzamelaar Z.K. von Uffenbach (1683-1734), die het vóór 1720, waarschijnlijk tijdens een reis in Nederland, heeft verworven, daar het in een in dat jaar verschenen catalogus van zijn bibliotheek wordt beschreven. In 1746 of kort daarna werd het door de erfgenamen van Z.K. von Uffenbach verkocht aan J. Chr. Wolf (1690-1770), bibliothecaris van de Stadtbibliothek te Hamburg. Het werd door J. Chr. Wolf, samen met zijn gehele bibliotheek, aan de Stadtbibliothek, thans Staats- und Universitätsbibliothek, te Hamburg vermaakt.

Cat.-Z.K. Uffenbach, II, Halle a.d. Saale, 1720, kol. 43; Cat.-Z.K. von Uffenbach, III, Frankfurt am Main, 1730, p. 87; Cat.-Z.K. von Uffenbach, Frankfurt am Main, 1746, p. 18; *Middelnederlandse Marialegenden*, uitgegeven door C.G.N. de Vooy, II, Leiden, [1902-1903], p. LXV en 246-261; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exemplen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 21.

66. Thomas van Cantimpré, *Bienboec*

Thomas van Cantimpré, *Bonum universale de apibus*, eerste Middelnederlandse vertaling, Utrecht, 1458.

Papier; 2 + 222 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 286 × 202 mm en 195 × 138 mm; 2 kol., 32 à 37 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Rood-blaauwe initialen met rood en paars penwerk; opengewerkte rode lombarden; rode titels, kapittelnummering en paragraaftekens; begin der kapitels, eigennamen en citaten rood onderstreept. Op fol. 219ra en b, door de kopiïste: ¶ Hier eyndet dat boec der byen. dat begonnen wert ouer te setten int gulden iair op Sinte matheus auont ende geeyndet wert op onser lieuer vrouwen auont Annunciacio. ¶ Item wi bidden die dit boec ouer geset hebben dat alle die geen die dit lesen of horen lesen voer ons lesen willen onser lieuer vrouwen kransken. ¶ Dit boec is gescreuen Jnt iaer ons heren M.CCCC. ende lvij. ende wert geeyndet op der XI^M maechden auont. Deo gracias ¶ Een Aue maria van mynnen om gods wil vor die onnutte scrijfster. Op fol. 219rb, in de rechterbenedenhoek: J. Kaldekerck heeft dit boeck gecocht die Maij Anno domini 1641. Achttiende-eeuwse hoornen band.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 75 E 14.

Thomas van Cantimpré (ca. 1200-1270/1272), waarschijnlijk te Sint-Pieters-Leeuw bij Brussel geboren, trad in 1216 in het klooster Cantimpré bij Kamerijk, daarna in 1232 in het dominikanenklooster te Leuven. Na een verblijf te Keulen, waar hij leerling was van Albertus Magnus, en te Parijs werd hij in 1246 subprior en lector in het dominikanenklooster te Leuven, waar hij bleef tot aan zijn dood. Zijn beroemdste en belangrijkste werk is het *Bonum universale de apibus*, kortweg *Liber apum* geheten, waarin hij de goed-geordende bijenwereld elke kloostergemeenschap ten voorbeeld stelt. Als uitgangspunt nam hij het negende boek van zijn eigen werk *De natura rerum*, waarin hij over de bijen handelt. De toepassing van het leven der bijen op het leven der monniken is vaak ver gezocht. Het werk dat in de proloog aan Humbertus van Romans is opgedragen, bestaat uit twee boeken, die resp. over de prelaat (de bijenkoningin) en de monniken (de bijen) handelen. Het bevat een groot aantal exempelen, die hij grotendeels uit de mond van zegslieden heeft opgetekend, en moralisaties, waarin hij van een grote belezenheid blijkt geeft. Evenals de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach is het *Bonum universale de apibus* van groot belang voor de kennis van de volksgebruiken en het volksgeloof in de 13de eeuw.

Het *Bonum universale de apibus* werd tweemaal in het Middelnederlands vertaald. Opmerkelijk is dat beide vertalingen, niet in de Zuidelijke Nederlanden, waar Thomas van Cantimpré is ge-

boren en een groot deel van zijn leven heeft doorgebracht, maar in de Noordelijke Nederlanden zijn tot stand gekomen. De eerste vertaling werd in het gulden jaar daags vóór de feestdag van de H. Mattheus, d.i. op 20 september 1450, begonnen en het jaar daarna op het feest van Maria-Boodschap, d.i. op 25 maart 1451, voltooid. Behalve in het hier besproken handschrift is deze vertaling in de volgende handschriften bewaard gebleven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.407; Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 9; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 26, 78 J 63 en 129 C 23; Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Thott 314, 2°; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 360 en Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, All. 176 (Cat. 2100). Deze vertaling werd tweemaal gedrukt: de eerste maal door Peter van Os te Zwolle in 1488 (Campbell, 1658), de tweede maal door Jan Seversz. te Leiden in 1515 (Nijhoff-Kronenberg, 2009).

Het hier besproken handschrift is waarschijnlijk in of bij Utrecht geschreven en daags vóór de feestdag van de Elfduizend Maagden, dus op 20 oktober, 1458 voltooid. In mei 1641 werd het door J. Kaldekerck gekocht. Het heeft aan A. Bentes toebehoord, wiens bibliotheek in 1702 in Amsterdam is geveild. Het heeft deel uitgemaakt van de bibliotheek-Enschedé te Haarlem, die in 1867 onder de hamer kwam. Op die veiling werd het gekocht door A. Bogaers (1795-1870), dichter, taalkundige en jurist, wiens verzameling handschriften en oude drukken na zijn dood door zijn dochter aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage is geschonken.

Cat.-A. Bentes, I, Amsterdam, 1702, p. 21, nr. 268; *Verzameling van Nederlandsche prozastukken, van 1129-1476, naar tijdsorde gerangschikt*, [uitgegeven door J. van Vloten], Leiden-Amsterdam, 1851, p. 281-296; Cat.-I., I. en I. Enschedé, Amsterdam, 's-Gravenhage, 1867, p. 51, nr. 490; W.A. van der Vet, *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen*, 's-Gravenhage, 1902, p. 408-409 en passim; O. Heinertz, *Die mittelniederdeutsche Version des Bienenbuches von Thomas von Chantimpré. Das erste Buch*, Lund, 1906; *Catalogus codicum manuscriptum Bibliothecae Regiae, I. Libri theologici*, 's-Gravenhage, 1922, p. 171, nr. 612; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 23-27; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 200-204 en 342; *Middelnederlandse stichtelijke exempelen*, verzameld en uitgegeven door C.G.N. de Vooy, Zwolle, 1953, p. 7-9.

67. Thomas van Cantimpré, Bienboec

Thomas van Cantimpré, *Bonum universale de apibus*, tweede Middelnederlandse vertaling; Een devote materie van den eerwerdigen heiligen Sacrament, Gelderland (Nijmegen), ca. 1475.

Papier; 268 bl.; blad en bladspiegel resp. 199 × 143 mm en 160 × 105 mm; 2 kol., 28 à 33 rr. per kol. Achttiende-eeuwse foliëring met zwarte, thans verbleekte inkt van 1 tot 231; daarop aansluitend een moderne potloodfoliëring tot 267, evenwel slechts op fol. 232, 233, 238, 240, 241, 251, 256, 261, 265, 266 en 267. Eén hand (litera bastarda). Opengewerkte rode initialen met paars en groen penwerk; een opengewerkte rode initiaal; rode lombarden, soms opengewerkt; rood opschrift op fol. 231^oa, verder slechts zwarte titels met rood onderstreept; rode paragraaftekens. Op fol. 230vb, door de kopiïst: Dit boeck heft gecopuliert bruder iohan van voirvelt geboiren in brabant en glorioes doctoer van der predikar orden; op fol. 267rb: Dit boeck hoert toe den ioffrouwen van marienberch. Achttiende-eeuwse kartonnen band met bruin kalfsleren rug en hoeken; rood gespikkelde sneden. Op de binnenzijde van het voorbord het ex-libris van de dominikanen te Nijmegen: e bibliotheca noviomagensi ff. Praedicatorum.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 135 F 11.

Dit handschrift bevat de tweede Middelnederlandse vertaling van het *Bonum universale de apibus* of *Liber apum* (fol. 1^oa-230vb) en *Een devote materie van den eerwerdighen heiligen sacrament* (fol. 231^oa-267ra), een anoniem traktaat over de H. Eucharistie, waarvan ons geen andere handschriften bekend zijn. De tweede vertaling van het *Bonum universale de apibus*, die evenals de eerste in de Noordelijke Nederlanden is tot stand gekomen, is, behalve in het hier besproken handschrift, in de hss. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 D 6 en 5 F 21 bewaard gebleven. Een laat Ripuarisch afschrift daarvan, daterend van 1639, bevindt zich in hs. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 1033. In tegenstelling tot de eerste vertaling werd de tweede vertaling niet gedrukt. In het hier besproken handschrift ontbreken 58 exemplen uit het *Liber apum*, die wél in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1016 te vinden zijn; daarentegen komen er 5 exemplen uit het *Liber apum* in voor, die niet in het voornoemde Utrechtse handschrift staan. Bovendien bevat het 35 exemplen, die aan andere bronnen o.a. aan de *Gesta Romanorum*, de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, het *Exordium magnum* van Koenraad van Eberbach, de *Dialogen* van Gregorius de Grote en de *Visio Tundali* zijn ontleend.

In verschillende Middelnederlandse catechetische werken, al dan niet uit het Latijn vertaald, bevinden zich als toelichting van de leer exempelen uit het *Bonum universale de apibus*. In *Die expositie vanden pater noster*, een vertaling van de *Sermones quinquaginta super orationem dominicam* van Herman Stekin († 1428), bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1654-55 en IV 389; Darmstadt, Landes- und Hochschulbibliothek, 449; Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 10 en Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8211, bevinden zich 10 exempelen, die uit het *Bonum universale de apibus* zijn overgenomen. In zijn eerste Diets kollatieboek dat in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6 volledig en in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231 gedeeltelijk is overgeleverd, heeft Dirc van Herxen (1381-1457) 13 exempelen uit het *Liber apum* opgenomen. In een anoniem collatieboek, bewaard in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19549, bevinden zich een aantal exempelen, die aan het *Liber apum* zijn ontleend. In *Die passie ons liefs heeren ihesu christi*, overgeleverd in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2694 en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 946, en in *Marien bogaert*, bewaard in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 946, staan resp. 5 en 2 exempelen, die uit het *Liber apum* zijn overgenomen. Ook in de verzamelingen Marialegenden, die in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11146-48 en II 2454; Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 25; *olim* 's-Gravenhage, Sint-Aloysiuscollege, 4 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 42 bewaard zijn gebleven, bevinden zich exempelen, die aan het *Liber apum* zijn ontleend.

Het bovenaangehaalde kolofon, waarin gezegd wordt dat Johan van Voirvelt dit boek heeft ‘gecopuliert’, lijkt op het eerste gezicht raadselachtig, maar is bij nader toezien gemakkelijk te verklaren. ‘Johan’ is een vergissing voor ‘Thomas’ en ‘Voirvelt’ is een verschrijving voor ‘Voisvelt’. Thomas van Voisvelt is gewoonweg een vertaling van ‘Thomas Cantipratanus’, de Latijnse naam van Thomas van Cantimpré (cantus = vois = voois of zang; pratum = weide, veld). In dat kolofon wordt dus gewoon gezegd dat Thomas van Cantimpré, ‘geboren in brabant en glorioes doctoer van der predikar orden’ dit boek heeft ‘gecopuliert’, d.i. gecompileerd of geschreven. Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan het regularissenklooster Marienburg te Nijmegen dat zich in 1422 bij het Kapittel van Windesheim aansloot en in 1592

werd opgeheven. Het heeft deel uitgemaakt van de bibliotheek van het Albertinum te Nijmegen. In 1965 werd het, samen met 11 andere handschriften uit het Albertinum, door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage aangekocht.

J.H. Gallée, *Uit bibliotheken en archieven*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taalen Letterkunde, 13 (1894), p. 259; W.A. van der Vet, *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen*, 's-Gravenhage, 1902, p. 418-420; *Verslag omtrent de Koninklijke Bibliotheek 1965*, 's-Gravenhage, 1966, p. 19.

68. De grote en de kleine ‘Der sielen troest’

De grote en de kleine ‘Der sielen troest’ en andere teksten, streek tussen Geldern en Jülich, 1436 en 1437.

Papier en perkament; 176 bll.; blad en bladspiegel resp. 286 × 206 mm en 210 à 228 × 150 à 155 mm; 2 kol., 37 à 47 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring van 1 tot 176; oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers van j tot [CI]xx (= 158); fol. 169-176 zijn in de oude foliëring ongefolieerd gebleven; de twee foliëringen lopen gelijk tot [CI]vijj (= 158); in plaats van [CI]ix schreef de oude folieerder [CI]xj, zodat de oude foliëring van hier af twee nummers op de nieuwe vooruit is. Twee handen (littera cursiva): de eerste kopiïst schreef fol. 1r^oa-110v^ob en 148v^oa, 17de regel-174v^oa; de tweede fol. 111r^oa-148v^oa, 16de regel; in geheel het handschrift heeft de eerste kopiïst correcties aangebracht; een latere kopiïst schreef bovendien 13 regels op fol. 176v^ob. Afwisselend rode en blauwe initialen en lombarden (in de kleine *Der sielen troest* echter slechts rood), rode titels (in de kleine *Der sielen troest* evenwel geen titels). Op fol. 107v^oa: Explicit iste liber Anno domini Millesimo Quadringentesimo [tricesimo] sexto jn profesto katherine virginis; op fol. 148v^oa: Anno domini Milesimo cccc^o xxxvj^o nec non in profesto beate marie magdalene Scriptor scripsisset bene melius si potuisset; op fol. 176v^oa: Scriptum et completum anno domini m^o cccc^o xxxvij jn festo domini Marci ewangeliste. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op beuken borden; sporen van twee sloten; op het voor- en het achterplat sporen van vijf knoppen; voor- en achterplat met drie- en vijfdubbele filets en losse stempels versierd.

BERLIJN, STAATSBIBLIOTHEK DER STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, Ms. germ. fol. 1027.

Dit handschrift bevat de grote *Der sielen troest* (fol. 1r^oa-107v^oa), de kleine *Der sielen troest* (fol. 111r^oa-148v^oa) en 20 kleinere teksten. De grote *Der sielen troest* is een catechetisch werk over de tien geboden, dat bijna geheel uit verhalen en exempelen bestaat. Het is omstreeks 1350 geschreven, waarschijnlijk in het Oostnederlands-Nederrijns-Westfaals gebied. De anonieme schrijver, vermoedelijk een dominikaan, omdat de dominikanen in een gunstig licht worden gesteld, betreurt in de proloog dat sommige

lieden ridderromans over Parzifal, Tristan en Diederik van Bern lezen in plaats van zich in de H. Schrift te verdiepen, waarin toch ‘der sielen troest’ is gelegen. Met de grote *Der sielen troest* bedoelde hij een stichtelijk boek in de volkstaal te schrijven, zo vol spannende verhalen dat het de wereldse ridderromans zou verdringen. Hij schreef het werk in de vorm van een dialoog tussen een geestelijke vader en zijn geestelijk kind. Als bronnen gebruikte hij o.a. de H. Schrift, de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor, het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais, de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus en de *Vitae patrum*. De grote *Der sielen troest* verbreidde zich spoedig over het Noord- en Middelduitse gebied en over de Nederlanden. Bewaard gebleven zijn een 25-tal Duitse en 8 Middelnederlandse handschriften, waarin het werk volledig of gedeeltelijk is overgeleverd. De Middelnederlandse handschriften zijn, behalve het hier besproken Berlijnse handschrift: Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 1 (Cat. I, 58); Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, G V 1 (A 234); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 48; 's-Gravenhage, Museum Meermannno-Westreenianum, 10 E 15 (Cat. 142); Londen, British Museum, Add. 18.162; Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953 (61) en Utrecht, Stedelijk Museum, Cat. 1569. Tussen 1474 en 1759 zijn er 27 drukken van de grote *Der sielen troest* verschenen, waarvan 19 in het Nederlands. De eerste Nederlandse druk verscheen in 1478 bij Pieter Werrecoren te Sint-Maartensdijk (Campbell, 1543); daarna volgden tussen 1479 en 1500 zeven inkunabelen (Campbell, 1544-1550), tussen 1502 en 1530 negen postincunabelen (Nijhoff-Kronenberg, 2081-2086, 3985, 3986 en 4407) en daarna nog twee latere drukken. De grote *Der sielen troest* is van groot belang voor de kennis van de verhalende literatuur in de late middeleeuwen: hij bevat o.a. het verhaal van Amicus en Amelius, de legende van Barlaam en Josaphat en de geschiedenis van Alexander de Grote. Het lag in de bedoeling van de schrijver van de grote *Der sielen troest* nog veel meer dan de tien geboden te behandelen. Op het einde van de proloog zegt hij immers dat hij wil schrijven over de tien geboden, de zeven sacramenten, de acht zaligheden, de zeven werken van barmhartigheid, de zeven vreugden van de H. Maagd, de zeven getijden, de zeven gaven van de H. Geest, de zeven hoofdzonden en de zeven hoofddeugden. Hiervan behandelde hij alleen de tien geboden en in het derde gebod de zeven getijden en

de zeven vreugden van de H. Maagd. Misschien heeft de dood hem belet zijn werk voort te zetten. Ofschoon niet van dezelfde schrijver is de kleine *Der sielen troest* kennelijk een vervolg op de grote. Hij handelt over de zeven sacramenten, is eveneens geschreven in de vorm van een dialoog tussen een geestelijke vader en zijn geestelijk kind en bestaat ook grotendeels uit exempelen. In de kleine *Der sielen troest* heeft de schrijver twee reeds bestaande werken ingelast, die eveneens in de vorm van een dialoog tussen een geestelijke vader en zijn geestelijk kind zijn geschreven en ook tal van exempelen bevatten: in het vierde sacrament de *Biechtspiegel*, beginnende met de woorden: Laetare filia Sion, quia ego venio et habitabo in medio tui (Zach., 2, 10) en in het zesde sacrament de *Kloosterspiegel*, die echter niet over het priesterschap, maar over de hoedanigheden van goede kloosterlingen handelt. Samen met de ingelaste *Biechtspiegel* en de *Kloosterspiegel* is de kleine *Der sielen troest* lijviger dan de grote. De kleine *Der sielen troest* is slechts gedeeltelijk in het Middelnederlands overgeleverd: in het hier besproken Berlijnse handschrift en in hs. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953 (61). Die handschriften bevatten echter slechts de eerste vijf sacramenten (met de *Biechtspiegel* ingelast in het vijfde sacrament) en het zesde sacrament tot waar de *Kloosterspiegel* in de Duitse handschriften is ingevoegd. Afzonderlijk komt de *Biechtspiegel* nog voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21.940 en IV 331 (fragment); Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 4; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 25; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XXV; Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 32; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 G 33 en Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, Emmanuelshuizen 5. De *Biechtspiegel* werd onder de titel *Boec vander biechten*, samen met de *Spieghel des ewighen levens*, in 1480 te Delft door Jacob Jacobsz. van der Meer gedrukt (Campbell, 1581).

Buiten de grote en de kleine *Der sielen troest* bevat het hier besproken Berlijnse handschrift o.a. nog *Eyn gedicht van geistliker mynnen* (fol. 109rb-110ra), ook bewaard in de hss. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953 (61) en Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch. q. 144; *De schepping* van Augustijnken van Dordt (fol. 153ra-154vb), ook voorkomend in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.642-61 en Nijmegen, Rooms-Katholiek Wees-

huis, 953 (61); de passie naar de zeven getijden (fol. 156rb-165vb), eveneens overgeleverd in de hss. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953 (61) en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2 D 23, alsook twee heiligenlegenden *Van marien van Egypten* (fol. 171va-174vb) en *Van den tien dusent martelaren* (fol. 174vb-176va), beide ook bewaard in hs. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953 (61).

Het hier besproken Berlijnse handschrift bevat geen eigendomsmerk, maar zo goed als zeker heeft het aan het augustinessen-klooster Nazareth in de stad Geldern toebehoord. Het werd omstreeks 1846, samen met een aantal andere handschriften uit het voornoemde klooster, door August Freiherr von Arnswaldt (1798-1855) uit Hannover aangekocht. Na zijn overlijden bleef zijn verzameling handschriften tot in 1887 in het bezit van de familie, in welk jaar zij door bemiddeling van Prof. A. Reifferscheid door de Preussische Staatsbibliothek te Berlijn werd aangekocht. Van ca. 1945 tot 1968 berustte het hier besproken handschrift in de Universiteitsbibliotheek te Tübingen.

A. von Arnswaldt, *Vier Schriften van Johann Rusbroek in niederdeutscher Sprache*, Hannover, 1848, p. XXXVII-XL; A. Reifferscheid, *Beschreibung der Handschriftensammlung des Freiherrn August von Arnswaldt in Hannover*; *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, 9 (1885), p. 101-105, nr. 3112; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandsche legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1900, p. 58; id., Groningen-Den Haag, 1926², p. 52; C.G.N. de Vooy, *Verspreide Mnl. geestelike gedichten, liederen en rijmspreuken*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 23 (1904), p. 71-73; F.X. Thalhofer, *Ein Beichtbüchlein aus dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Festgabe Alois Knöpfler, München, 1907, p. 311; L. Sormani, *Inventaris van de archieven van het Borger-Kinderen-Weeshuis, het Arme-Kinder-Huis en de beide Weeshuizen te Nijmegen*, Nijmegen, 1915, p. 287 en 291; G. Reidemeister, *Die Überlieferung des Seelentrostes*, Teil I, Halle a. S., 1915, p. 11-12; H. Degering, *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*, I. *Die Handschriften im Folioformat*, Leipzig, 1925, p. 143, nr. 1027; D.A. Stracke, *Middelnederlandsche bijdrage uit het Würzburger Hsch. ch. 9 (lees: q) 144*, *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1926, 1, p. 373-378; M. Schmitt, *Der grosse Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts*, Keulen, 1959, blz. 11*-12* en passim; E. Lüders, *Zur Überlieferung der St. Georgener Predigten. Eine Folge von Einzelbeiträgen*, III: 1, *Studia Neophilologica*, 32 (1960), p. 134, voetnoot 3; L. Decorte, *De Middelnederlandse Biechtspiegel 'Letare filia syon quia ego venio et habitabo in medio tui'*, Leuven, 1963 [Onuitgegeven verhandeling ter verkrijging van de graad van licentiaat in de Wijsbegeerte en Letteren (Germaanse Filologie) aan de Katholieke Universiteit te

Leuven]; J. Deschamps, *De Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine 'Der sielen troest'*, Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 17 (1963), p. 118-125; L. Zatočil, *Germanistische Studien und Texte I. Beiträge zur deutschen und niederländischen Philologie des Spätmittelalters*, Brno, 1968, p. 198-199, 205-208 (*Opera universitatis purkynianae Brunensis. Facultas philosophica*, 131); K. Kunze, *Studien zur Legende der heiligen Maria Aegyptiaca im deutschen Sprachgebiet*, Berlijn, [1969], p. 103-107 (*Philologische Studien und Quellen*, 49).

69. Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*

Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, Zuidnederlandse vertaling, Zuid-Brabant (wellicht Groenendael), ca. 1400.

Perkament; 3 + 405 + 2 bl.; blad en bladspiegel, resp. 240 × 160 mm en 165 × 111 mm; 2 kol., 41 rr. per kol. Oude foliëring met Romeinse cijfers; moderne inktfoliëring. Eén hand (littera textualis). Eén rood-blauwe initiaal, zeven zwart-rode initialen, verder slechts rode initialen, rode opschriften, zwarte koptitels. Vijftiende-eeuwse bruin kalfsleren band op houten borden; voor- en achterplat met dubbele filets versierd; sporen van twee sloten; rug vernieuwd.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.140.

De *Legenda aurea* van de dominikaan Jacobus de Voragine († 1298), in de tien laatste jaren van zijn leven bisschop van Genua, is de beroemdste verzameling heiligenlevens uit de middeleeuwen. Ofschoon de schrijver zijn werk bescheiden *Legenda sanctorum* had betiteld, werd het vrij spoedig uit bewondering algemeen *Legenda aurea* genoemd. Behalve de proloog bevat de *Legenda aurea* 182 hoofdstukken, waarvan er een twintigtal niet aan het leven van een heilige, maar aan een kerkelijke feestdag zijn gewijd. In de 14de en de 15de eeuw was het werk buitengewoon verspreid. De Latijnse tekst is in nagenoeg 600 handschriften en in vrijwel 90 drukken vóór 1500 bewaard gebleven. Spoedig werd de *Legenda aurea* in verschillende talen vertaald. Van die vertalingen zijn er vóór 1500 alles samen ongeveer 70 drukken verschenen.

De *Legenda aurea* werd tweemaal in het Middelnederlands vertaald. De ene vertaling werd in Zuid-, de andere in Noord-Nederland vervaardigd. De Zuidnederlandse vertaling, waarschijnlijk de oudste, werd reeds in 1357 voltooid. De anonieme vertaler, waarschijnlijk een benedictijn uit de abdij van Affligem, wordt gewoonlijk 'de bijbelvertaler van 1360' geheten, omdat hij in 1360-61 de historische boeken van het Oude Testament heeft vertaald. Zijn vertaling van de *Legenda aurea* is in talrijke handschriften bewaard gebleven, die zowat uit alle delen van het Nederlandse taalgebied afkomstig zijn. Tal van die handschriften bevatten ook

een aantal toegevoegde levens, meestal van lokaal vereerde heiligen. Het oudste bewaarde handschrift van de Zuidnederlandse vertaling is hs. Brugge, Sint-Janshospitaal, in 1358 van het origineel afgeschreven; het bevat echter nog slechts het laatste derde van het werk. Drie handschriften bevatten deze vertaling nagenoeg volledig: het hier besproken handschrift; hs. Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159 en hs. Londen, British Museum, Add. 18.162.

Onder de andere handschriften, die slechts het winter- of het zomerstuk of een kleiner deel van de Zuidnederlandse vertaling bevatten, vermelden we de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, VI B 15; Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 956 en 1361; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 388, 1116, 3402-03, 4299, 8027, 11.729-30, 19-554 en IV 138; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 F 13 (Cat. 41), 101 F 9 (Cat. 43), 101 F 10 (Cat. 44), 101 F 11 (Cat. 45) en 101 D 5 (Cat. 46); Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 20 en C 23; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 529 en 896; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 14, 70 E 15, 70 H 40, 73 E 33, 73 D 9, 73 H 11, 75 E 16, 75 E 17, 129 G 9 en 133 B 17; Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek, 684; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 263, 279, 280, 281 en B.P.L. 61 en 86; Londen, British Museum, Add. 20.034; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 12; Utrecht, Centraal Museum, Cat. 1569 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 15.418; bovendien zijn fragmenten bewaard in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Hs.-Fragm. 11; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 115, 6 en II 5336; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1761 en Oxford, Bodleian Library, Dutch b 2, f. 4. Middelfrankische afschriften van de Zuidnederlandse vertaling zijn bewaard gebleven in de hss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 144, 814 en 2196; Keulen, Stadtarchiv, W. f° 165 en W. f° 169; Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, 8826; Parijs, Bibliothèque Nationale, all. 35 en Trier, Stadtbibliothek, 487 (Cat. 1185) en 492 (Cat. 1191). Een Middelnederduitse bewerking van dezelfde vertaling bevindt zich volledig in hs. Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, 189^a en gedeeltelijk in hs. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 524. De Zuidnederlandse vertaling werd tussen 1478 en 1516 in een winter- en

een zomerstuk, telkens met toegevoegde legenden, twaalfmaal gedrukt. De Ripuarische bewerking ervan werd in 1485, eveneens in twee delen, te Keulen ter perse gelegd.

Het hier besproken handschrift is het beste van de drie handschriften, die de Zuidnederlandse vertaling nagenoeg volledig bevatten. Behalve de proloog van de vertaler en de proloog van de schrijver bevat het 172 hoofdstukken uit de *Legenda aurea* en twee toegevoegde legenden, nl. *Van sinte alexise* (fol. 196v^a-199r^b) en *Van sinte marinen* (fol. 199r^b-200v^b), die aan *Der vader boec*, een vertaling van *Vitae patrum*, II en van heiligenlevens uit *Vitae patrum*, I en andere werken, zijn ontleend. Misschien is dit handschrift uit het klooster Groenendael afkomstig. In 1812 werd het door K. van Hulthem op een veiling te Brussel gekocht, samen met twee andere Middelnederlandse handschriften, afkomstig uit Groenendael, wat de bovenstaande onderstelling dat het aan Groenendael heeft toebehoord, misschien enige kracht bijzet. In ieder geval is die mogelijke herkomst niet in tegenspraak met de Zuidbrabantse taaleigenaardigheden. In 1837 kwam het handschrift, samen met de verzameling-K, van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Catalogue d'une superbe collection de livres, Brussel, 1812, p. 39, nr. 373; *Bibliotheca Hulthemiana*, VI, Gent, 1837, p. 15, nr. 49; C.G.N. de Vooy, *Iets over middeleeuwse bijbelvertalingen*, Theologisch Tijdschrift, 37 (1903), p. 149-151; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse Marialelegenden*, II, Leiden, [1903], p. LXV-LXVI, 262-270; C.H. Ebbing Wubben, *Over Middelnederlandse vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*, 's-Gravenhage, 1903, p. 106-107; J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, V, Brussel, 1905, p. 403, nr. 3431; K. de Flou, *De oudste Dietsche vertaling der Gulden Legende*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1923, p. 183-189; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof in de middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 28; *Die eerste bliscap van Maria*, opnieuw uitgegeven en toegelicht door W. de Vreese, 's-Gravenhage, 1931, p. XXIX, 143-146; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. XXIII, 163-165 en 204-205; J. Deschamps, *De Middelnederlandse vertalingen van de Legenda aurea van Jacobus de Voragine*, Handelingen van het 22ste Nederlands Philologencongres, Groningen, 1952, p. 21-22; *Karel van Hulthem, 1764-1832*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1964, p. 272-274, nr. 109; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 122-123, nr. 97; St. G. Axters, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*, Leuven, 1970, p. 160-171 (*Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 49).

70. Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*

Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, Noordnederlandse vertaling, waarschijnlijk Kalkar, ca. 1480.

Papier; 2 + 193 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 280 × 200 mm en 205 × 145 mm; 2 kol., 46 à 56 rr. per kol. Foliëring met Arabische cijfers. Eén hand (tekst: littera cursiva; rode opschriften: littera bastarda), behalve de foliëring en het register op de schutbladen, die door een zeventiende-eeuwse hand zijn geschreven. Opengewerkte rode initiaal met zwart en rood penwerk; rode lombarden, titels en paragraaftekens; eigennamen rood onderstreept. Zeventiende-eeuwse donkerbruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met filets versierd; twee koperen sloten.

Pl. 59

WOLFENBÜTTEL, HERZOG AUGUST BIBLIOTHEK, 80, 5 Aug. 2°.

De Noordnederlandse vertaling van de *Legenda aurea* was blijkens de herkomst van de bewaarde handschriften slechts in Noord-Nederland en in Duitse grensstreken, waar in de middeleeuwen Nederlands werd gesproken, verspreid. Het oudste handschrift, waarin legenden uit de *Legenda aurea* in de Noordnederlandse vertaling voorkomen, is hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 278 dat in 1420 is geschreven. We mogen aannemen dat deze vertaling omstreeks 1400 tot stand is gekomen. Zij werd niet gedrukt en bewerkingen ervan in Duitse grensdialekten zijn niet bekend.

Een handschrift, waarin de Noordnederlandse vertaling volledig of bijna volledig voorkomt, is tot nog toe niet aan het licht gekomen. Het hier besproken handschrift bevat 112 van de 182 hoofdstukken, waaruit de *Legenda aurea* bestaat, nl. 25 uit het winter- en 87 uit het zomerstuk. Het is het handschrift, waarin de meeste legenden in de Noordnederlandse vertaling voorkomen en meteen het enige, waarin het zomerstuk bijna volledig is overgeleverd. Nagenoeg volledig is het winterstuk bewaard gebleven in de hss. Bornem, Sint-Bernardusabdij, 70-71 en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 123. Legendes uit de *Legenda aurea* in deze vertaling komen nog voor in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 6 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 280 en 283. Een handschrift, omstreeks 1930 in het bezit van het Antiquariaat B.M. Israël te Arnhem, bevat zes legenden uit het winter- en drie uit het zomerstuk. Hs. Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch. qu. 144 bevat de legende van Barlaam en Josaphat uit de *Legenda aurea* in de Noordnederlandse vertaling. Opmerking verdient dat een aantal handschriften legenden uit de

Noord- en de Zuidnederlandse vertaling bevatten, nl. de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, VI B 14; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 78 F 1; Kassel, Landesbibliothek, ms. theol. fol. 56 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 278. Vermeldenswaard is dat hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8 J 33 (Cat. 1690) drie legenden uit de *Legenda aurea* in een derde vertaling bevat, nl. *Die legende van sunte Eustachius* (fol. 200v^oa-207v^ob), *Vanden heiligen bisscop sunte Basilius* (fol. 207v^ob-214r^oa) en *Van sunte iohannes den Almoesennier* (fol. 218r^oa-223v^ob).

Het hier besproken handschrift bevat, behalve 112 legenden uit de *Legenda aurea*, een aantal toegevoegde legenden o.a. *Vanden x dusent mertelaren* (fol. 116v^ob-117r^oa), *Van sunte Barbera* (fol. 143r^oa-144r^ob), *Van sunte Olaff, coninck in noerwegen ende in deenmercken* (fol. 180r^oa-182r^ob), *Van sunte Ewout, den heiligen bisschop*, in gepaard rijmende verzen (fol. 182r^ob-183v^oa) en *Van sunte vincent de ferrario inder prediker oerden* (fol. 183v^oa-193v^ob). Op fol. 193v^ob schreef de zeventiende-eeuwse hand, die de foliëring heeft aangebracht en het register heeft geschreven: 'in Calker'. Hieruit blijkt dat het handschrift zich in de 17de eeuw in Kalkar bevond. Volgens de taaleigenaardigheden moet het evenwel ook in Kalkar of in de omstreken daarvan tot stand zijn gekomen. Het jaartal 1457 dat op fol. 193v^ob, op het einde van de legende van de H. Vincentius Ferrerius, voorkomt, werd uit een ouder handschrift overgenomen en kan slechts als een datum post quem worden beschouwd. Blijkens de watermerken en het schrift is het handschrift omstreeks 1480 geschreven. Het heeft deel uitgemaakt van de verzameling handschriften van Augustus de Jongere (1579-1666), hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel, de grondlegger van de Herzogliche Bibliothek, later Herzog August Bibliothek, te Wolfenbüttel.

O. von Heinemann, *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Zweite Abtheilung. Die Augusteischen Handschriften*, IV, Wolfenbüttel, 1900, p. 16, nr. 2789; C. Borchling, *Mittelniederdeutsche Handschriften in Wolfenbüttel und einigen benachbarten Bibliotheken, Dritter Reisebericht*, Göttingen, 1902, p. 95-96 (*Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*, 1902, Beiheft); J. Deschamps, *De Middelnederlandse vertalingen van de Legenda aurea*, Handelingen van het 22ste Nederlands Philologen-congres, Groningen, 1952, p. 21-22; J. Deschamps, *Middelnederlandse vertalingen van Super modo vivendi (7de hoofdstuk) en De libris teutonicilibus van Gerard Zerbolt van Zutphen*, II, Handelingen der Koninklijke

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 15 (1961), p. 176; St. G. Axters, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*, Leuven, 1970, p. 160-171 (*Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 49).

71. Heiligenlevens

Heiligenlevens, Limburg (Maastricht), ca. 1470 en ca. 1500.

Papier en perkament; 360 bl.; blad 208 × 140 mm; oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers, moderne potloodfoliëring. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-332): papier en perkament, bladspiegel 151 à 159 × 92 à 95 mm; 2 kol. op fol. 3r^o-315v^o, één kol. op fol. 2r^o en 320r^o-332r^o; 37 à 40 rr. per kol.; twee handen: de eerste hand (Jan de Test van Emmerik, littera bastarda) schreef fol. 3r^oa-103v^oa, 106r^oa-128r^oa, 129r^oa-224r^oa, 225r^oa-315v^oa en 320r^o-332r^o (de tussenliggende bl. zijn onbeschreven), de tweede hand de inhoud op fol. 2r^o en de foliëring met Romeinse cijfers; rode, veelal opengewerkte, initialen; rode lombarden, titels en paragraaftekens. Tweede gedeelte (fol. 333-360): papier, bladspiegel 145 à 150 × 100 à 103 mm; één kol., 27 à 29 rr. per kol.; één hand (littera bastarda, die op fol. 357v^o in een littera cursiva formata overgaat); een opengewerkte rode initiaal; rode lombarden. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat versierd met filets en losse stempels; rug in 1951 vernieuwd; twee koperen sloten, waaraan de sluthaken ontbreken.

VAALBEEK, BIBLIOTHEEK DER FRANCISKANEN, A 21.

Dit handschrift bevat o.a.: 1. *Dat leuen des heilighen apostels ende euangelisten Sinte Johans* (fol. 3r^oa-50r^ob) en zes andere teksten betreffende de H. Johannes de Evangelist o.a. een vertaling van Petrus Damiani, *Sermo de sancto Joanne apostolo et evangelista*; 2. een vertaling van een bewerking van de *Vita sancti Servatii* van Jocundus (fol. 66r^ob-103v^oa), eveneens voorkomend in de hss. Bonn, Universiteitsbibliotheek, S 2054; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4302-05 en 11967 en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, Huseby 16, alsook, in een Middelfrankisch dialect, in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ms. germ. quart. 1687; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2196; Keulen, Stadtarchiv, W. fol. 165 en W. fol. 169 en Parijs, Bibliothèque Nationale, all. 35; 3. *Van sinte liborius busscop ende confessoer* (fol. 106r^oa-128r^oa), eveneens bewaard in een Middelfrankisch dialect in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1687 en Parijs, Bibliothèque Nationale, all. 35; 4. een vertaling van de legende van Barlaam en Josaphat, voorkomend in het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais (fol. 129r^oa-195v^oa), ook overgeleverd in de hss. Brussel, Koninklijke Biblio-

theek, 3662-64 en Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 25; 5. het begin van een vertaling van de *Vita Lamberti episcopi Traiectensis* van Nicolaus (fol. 195v^oa-198v^ob), volledig bewaard in hs. Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, Huseby 16 en fragmentarisch in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 174; 6. een vertaling van de *Vita sancti Trudonis* van Donatus (fol. 199r^oa-224r^oa), eveneens voorkomend in hs. Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, Huseby 16; 7. een vertaling van een *Vita sancti Pantaleonis* (fol. 225r^oa-244v^ob), eveneens overgeleverd in de hss. Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 6 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8 J 33, alsook, in een Middelfrankisch dialect, in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ms. germ. quart. 1687; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 144 en 2196 en Parijs, Bibliothèque Nationale, all. 35; 8. een vertaling van de *Vita sancti Antonii abbatis* van Athanasius (fol. 245r^oa-281r^oa), eveneens bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1405, 11.173-77, 15.134 en 19.566; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 5; Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 217; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 31.7 Aug. 4° en Wittem, Redemptoristenklooster, 7; 9. een vertaling van de *Disputatio sancti Antonii cum tentatore ipsum sub specie reginae ad matrimonium alliciente* (fol. 281r^oa-288v^oa), alleen in dit handschrift overgeleverd; een andere vertaling van dezelfde tekst komt voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 10.765-66 en Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 20, alsook in een Middelfrankische bewerking in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1687 en Parijs, Bibliothèque Nationale, all. 35 en in een Middelnederduitse bewerking in hs. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 525; 10. *Van sinte Rombolt martelar ende bisscop* (fol. 295r^oa-315v^oa); 11. een vertaling van de *Vita sancti Guilielmi eremitaie* van Theobaldus (fol. 333r^o-360r^o), eveneens bewaard in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 19 en Wittem, Redemptoristenklooster, 7.

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan het begaardenklooster Sint-Bartholomeus in de Witmakersstraat te Maastricht. Het grootste gedeelte ervan (zie boven) is geschreven door Jan de Test van Emmerik († 1503), een priester uit het voornoemde klooster, die bovendien nog de volgende handschriften gedeeltelijk

heeft geschreven: Brussel, Bibliotheca Bollandiana, 494; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 112; Cambridge, Mass., Library of Harvard University, Sumner 68; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 12; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 14 en Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 9 en 12; bovendien schreef hij het oudste gedeelte van het obituarium van het klooster, thans in het Rijksarchief te Maastricht. Het Maastrichtse begaardenklooster werd op 1 september 1796 door de Fransen opgeheven. Thomas Hermans, één van de toenmalige bewoners van het klooster, later pastoor-deken te Mechelen-aan-de-Maas, redde het handschrift uit de handen van de Fransen. Na diens dood op 12 juni 1841 werd het eigendom van J. Henrotte, zijn kapelaan en opvolger, die het in 1848 aan de minderbroeders te Rekem schonk. Sedert juli 1951 berust het in de bibliotheek van het minderbroedersklooster te Vaalbeek bij Leuven.

J. Habets, *Manuscrits de la bibliothèque des pères franciscains de Reckhem*, Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg, 17 (1880), p. 359-360; J. Habets, *De legende van het leven en de wonderwerken van de H. Servatius, bisschop van Maastricht*, Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg, XIX (1882), p. 3-84; A.J. Flament, *Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als 'Bibliotheca Limburgensis'*, I, Maastricht, 1888-1889, p. IX, nr. 3; J. Notermans, '*n Pantaleon-handschrift*', Het Boek, 20, p. 105-109; J. Notermans, *Dertiend'-eeuws proza van Maastricht*, Tijdschrift voor Taal en Letteren, 19 (1931), p. 54-55; P. Verheyden, *Boekbanden uit Maastricht*, Het Boek, 22 (1934), p. 156-157, nr. 4; J. Notermans, *Een Middelnederlands leven van Sint-Lambertus*, Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, 74 (1938), p. 271-280; J. Notermans, *Bij een hagiographisch Maastrichts manuscript uit de 15de eeuw*, Limburg, 29 (1950), p. 221-233, 252-256; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 17 juli-25 augustus 1954, p. 41, nr. 55; G.I. Lieftinck, *Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Vondsten en ontdekkingen - Het Lutgart-handschrift*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 72 (1954), p. 189; L. Stijns, *L'exposition des manuscrits limbourgeois à Hasselt*, Scriptorium, 9 (1955), p. 125; E. Sloots, *Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*, Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, 19 (1955), p. 51-52, nr. 56; J. Deschamps, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatius-legende van Hendrik van Veldeke*, Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 12 (1958), p. 56, voetnoot 10, p. 67, nr. 13 en p. 70 en 71; J. Deschamps, *Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo*, Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 16 (1962), p. 8, 9 en 35; [H. Wouters], *Catalogus van de tentoonstelling 'Van pen tot pers'*. *Middeleeuwse handschriften en oude drukken uit Maastricht*, Maastricht, Bonnefantemuseum, 5 oktober-

20 oktober 1962, p. 19-20, nr. 44; J. Deschamps, *Legenden van de H. Servatius in Middelnederlands proza*, Liber amicorum voor Jef Notermans, Maastricht, 1964, p. 22-23.

72. Leven, passie en translatie van de H. Catharina van Alexandrië

Leven, passie, translatie en mirakelen van de H. Catharina van Alexandrië, Noord-Brabant (klooster Marienwater te Rosmalen bij 's-Hertogenbosch), ca. 1500.

Perkament; 3 + 163 bl.; blad en bladspiegel resp. 250 × 175 mm en 152 × 99 mm; 1 kol., 21 rr. per kl. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Vijf gehistorieerde initialen met vierzijdige randversiering; rode lombarden, soms opengewerkt, met paars penwerk, afwisselend met blauwe lombarden, meestal opengewerkt, met rood en paars penwerk; rode titels en paragraaftekens; een grote miniatuur. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met drievoudige filets en losse stempels versierd; twee gedreven koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken; hoeken met koperen bandjes geschoeid.

Pl. 60 en 61

PARIJS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, néerl. 129.

Dit handschrift bevat de volgende teksten over en gebeden tot de H. Catharina van Alexandrië: 1. *De oerspronck vanden gheslechte der doerluchtiger hoger geboertiger vryedelre koninginnen ende alre werdichster maget ende martelarster Sancta katherina* (fol. Av^o-11v^o); 2. *Dat boec vanden leuen ende der passien der glorioser maget ende martelarster Sancta katherina die des coninx costus dochter was* (fol. 11v^o-88r^o), eveneens voorkomend in de hss. Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 23; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 123; 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant; Hoeven, Seminarie Bovendonk en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 272, alsook in de ripuarische hss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 991 en 2682; 3. *Een verclaringhe vander hogher geboertiger coninghinnen der glorioser maghet ende martelarster Sunte katherinen translacie hoe dat haren alre heilichsten lichaem gheuonden was metter godliker uertoningen opten berch synai* (fol. 90r^o-96r^o), eveneens bewaard in hs. Hoeven, Seminarie Bovendonk; 4. *Vander hogher doerluchtiger coninghinnen der glorioser martelarster ende maghet Sunte katherinen geestelike crone* (fol. 96v^o-107v^o), ook overgeleverd in hs. Hoeven, Seminarie Bovendonk; 5. *Van vijf punten daer die gloriose maghet Sunte katherina in te uerwonderen is* (fol. 107v^o-110v^o), ook be-

waard in hs. Hoeven, Seminarie Bovendonk; 6. *Van subtilen vragen die die L. meisters sunte katerina vraechden* (fol. 110v^o-111v^o); 7. *Hoe grote liefde ende eer dat God tot Sunte katerina heeft* (fol. 11v^o-112v^o); 8. *Een seer suuerlijck tractaet opten naem der heiliger ende glorioser ioncfrouwen sunte katerinen* (fol. 111v^o-114v^o); 9. *Sommige scoen mirakulen vander werdiger maget sancta katerina* (fol. 115r^o-156r^o), eveneens bewaard in hs. Hoeven, Seminarie Bovendonk; 10. *Van sancta katerina ongeloeffliker scoenheit* (fol. 156r^o-156v^o); 11. *Suuerlike versen daermen mede grueten sal die leden der saliger maget sunte katerina* (fol. 157r^o-158v^o); 12. *Deuote grueten totter alre werdichster maget ende martelarster sunte katerina* (fol. 158v^o-162r^o) en 13. *Een suuerlijck ghedicht vander saliger maget Sunte katerina* (fol. 162r^o-162v^o).

Het hier besproken handschrift bevat geen eigendomsmerk, maar het heeft aan het birgittinessenklooster Marienwater te Rosmalen bij 's-Hertogenbosch toebehoord. Het is immers door dezelfde kopiïste geschreven en door dezelfde twee miniaturisten verlucht als hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 B 13 dat blijkens een eigendomsmerk aan het bovengenoemde klooster heeft toebehoord. Beide handschriften mogen als tegenhangers worden beschouwd: het Parijse handschrift bevat teksten over de H. Catharina, het Haagse over de H. Barbara. De zusters van Marienwater vestigden zich in 1713 in het klooster Maria Refugie te Uden. Wanneer beide handschriften de kloostergemeenschap hebben verlaten, is niet meer uit te maken. Zij hebben beide toebehoord aan D.C. van Voorst (1752-1833) en aan diens zoon J.J. van Voorst (1791-1869), predikanten te Amsterdam, wier bibliotheek in 1859 is geveild. Het hier besproken handschrift is in het bezit geweest van J.R. Anderson en H. Harvey Frost. Daarna heeft het toebehoord aan graaf Guy du Boisrouvray, die in 1961 zijn verzameling handschriften aan de Bibliothèque Nationale te Parijs heeft geschonken.

Cat.-D.C. van Voorst en J.J. van Voorst, Amsterdam, 1859, p. 31-32, nr. 217; *Catalogue d'une magnifique collection de livres curieux et rares*, Rotterdam, 1860, p. 9, nr. 73; W de Vreese, *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, Gent, 1900-1902, p. 320, voetnoot; *Catalogue of Important Literary and Mediaeval Manuscripts, Valuable Printed Books, Indian and Persian Miniatures, etc.*, Londen, Sotheby and Co, 3-4 mei 1948, p. 48, nr. 431; [J. Porcher), *Manuscrits à peintures, offerts à la Bibliothèque Nationale par le Comte Guy du Boisrouvray*, Parijs, 1961, p. 137-138, nr. 28.

73. Brieven over de H. Hieronymus; Ephraem de Syriër, Preken

Pseudo-Eusebius, *Epistola de morte Hieronymi*, Middelnederlandse vertaling; Pseudo-Augustinus, *Epistola de magnificentiis beati Hieronymi*, Middelnederlandse vertaling; Pseudo-Cyrillus, *Epistola de miraculis Hieronymi*, Middelnederlandse vertaling; Ephrem de Syriër, *Sermones* (20), Middelnederlandse vertaling, Limburg (Maastricht), ca. 1470.

Papier en perkament, 271 bll.; blad 206 × 142 mm; moderne potloodfoliëring. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-117): bladspiegel 147 à 153 × 90 à 100 mm; één kol., 20 à 31 rr. per kol.; één hand (Servaes-kopiist, littera cursiva formata) met correcties door Jan de Test van Emmerik (littera bastarda); een opengewerkte zwart-rode initiaal met rood en zwart penwerk; een opengewerkte rode initiaal met zwart penwerk; een opengewerkte rode initiaal met rood en zwart penwerk; rode lombarden, titels en paragraaftekens. Tweede gedeelte (fol. 118-271): bladspiegel 145 × 82 mm; één kol., 34 rr. per kol.; twee handen (littera bastarda): de eerste hand (Jan de Test van Emmerik) schreef fol. 118^r-253^v, de tweede hand fol. 253^v-271^v; opengewerkte rode en blauwe initialen; rode lombarden en titels. Op fol. 1^r, in de bovenste marge: Biblioth. R. PP. Beggard. Traiect. (tweede helft van de 18de eeuw). Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat versierd met filets en losse stempels; rug vernieuwd; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

BRUSSEL, BIBLIOTHECA BOLLANDIANA, 494.

Het eerste gedeelte van dit handschrift (fol. 1^r-115^v^a) bevat de Middelnederlandse vertaling van de *Epistola de morte Hieronymi*, de *Epistola de magnificentiis beati Hieronymi* en de *Epistola de miraculis Hieronymi*, drie brieven over de dood, de grootheid en de mirakelen van de H. Hieronymus. Deze brieven ontstonden in de 14de eeuw, waarschijnlijk in de Noorditaliaanse heremietenkringen, die de verering van hun patroon wilden bevorderen. Zij zijn gedeeltelijk aan de geschriften van de kerkvaders ontleend en met een aantal wonderverhalen opgeluisterd. Om de inhoud ervan geloofwaardiger te maken werden zij resp. aan de HH. Eusebius, Augustinus en Cyrillus, tijdgenoten van de H. Augustinus, toegeschreven. In het begin van de 15de eeuw werden die brieven in het Middelnederlands vertaald. Die vertaling is, behalve in het hier besproken handschrift, in de volgende handschriften bewaard gebleven: Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1006; Bonn, Universiteitsbibliotheek, 723 (315 is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan); Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2810-13, II 147 en II 3462; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 10 V 1; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 904; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 G 56,

73 H 7 en 75 E 18; 's-Hertogenbosch, Centraal Archief der Capucijnen, A.C.H. 259; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 277 en 351 en B.P.L. 2260 en 2383; Londen, British Museum, Egert. 676; Nijmegen, Stadsarchief, 8; Venray, Klooster Jerusalem en Wittem, Redemptoristenklooster, 1; bovendien bevat hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 8027 de eerste en de tweede en hs. Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 F 7 de tweede brief en bevinden er zich excerpten in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2559-62 en Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 E 8. In 1490 werd de vertaling door Peregrinus Barmentlo te Hasselt (O.) gedrukt (Campbell, 927). Dat zij ook buiten het Nederlandse taalgebied was verspreid, blijkt uit de hss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 941 en 984 en Keulen, Historisches Archiv, G.B. fol. 88, die een Ripuarisch afschrift bevatten, en uit de hss. *olim* Lübeck, Stadtbibliothek, Ms. theol. germ. 11 en Oldenburg, Landesbibliothek, NR 75, waarin een Middelnederduitse bewerking voorkomt. Het tweede gedeelte van het hier besproken handschrift (fol. 118^r-271^v) bevat een Middelnederlandse vertaling van een Latijnse bewerking van 20 preken van de Syrische kerkvader Ephrem. Deze vertaling hebben we in geen ander handschrift aangetroffen. Wel bevindt er zich in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2692 een andere vertaling van de *Sermo asceticus* dan die welke in het hier besproken Brusselse handschrift voorkomt.

Het onderhavige handschrift is door drie kopiïsten uit het begaard-denkklooster Sint-Bartholomeus in de Witmakersstraat te Maastricht geschreven: het eerste gedeelte door de Servaes-kopiïst, zo genoemd, omdat hij de *Sint-Servatiuslegende* van Hendrik van Veldeke in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 1215 heeft geschreven; het tweede gedeelte grotendeels door Jan de Test van Emmerik († 1503). Van beide kopiïsten zijn nog andere handschriften bewaard, die zij geheel of gedeeltelijk hebben vervaardigd. De Servaes-kopiïst schreef nog geheel de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 17, 133 D 29 en 133 E 5; Maastricht, Stadsbibliotheek, 479 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 20 en gedeeltelijk de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 112; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 12 en Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 9 en 11. Jan de Test van Emmerik vervaardigde nog gedeeltelijk de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 112; Cambridge, Mass.,

Library of Harvard University, Sumner 68; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 12; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 14; Vaalbeek, Bibliotheek der Franciskanen, A 21 en Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 10 en 12; bovendien vervaardigde hij het oudste gedeelte van het obitarium van zijn klooster dat thans in het Rijksarchief te Maastricht berust. Het hier besproken handschrift bleef in het begaardenklooster te Maastricht, totdat dit klooster op 1 september 1796 door de Fransen is opgeheven. Het is niet meer uit te maken, of het handschrift zich onder de manuscripten bevond, die door de kloosterlingen vóór hun vertrek in veiligheid zijn gebracht dan wel onder die welke door de Fransen in beslag zijn genomen. H.A. Defresne (1790-1854), kapelaan van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht, verwierf het handschrift op 29 december 1841. Nog geen twee jaar later werd het door hem aan de bollandisten te Brussel geschonken of verkocht, want op 10 juli 1843 werd het in de Bibliotheca Bollandiana opgenomen. Het bevond zich dus niet onder de handschriften en boeken van H.A. Defresne, die in 1854 te Maastricht zijn geveild.

P. Verheyden, *Boekbanden uit Maastricht*, Het Boek, 22 (1934), p. 158; J. Deschamps, *De Middelnederduitse vertaling van de Hiëronymusbrieven uit het Middelnederlands overgeschreven*, Leuvense Bijdragen, Bijblad, 43 (1953), p. 96; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 17 juli-25 augustus 1954, p. 38-39, nr. 51; E. Sloots, *Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*, Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, 19 (1955), p. 50, nr. 51; L. Stijns, *L'exposition des manuscrits limbourgeois à Hasselt*, Scriptorium, 9 (1955), p. 125; J. Deschamps, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke*, Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 12 (1958), p. 63-64, nr. 1; [H. Wouters], *Catalogus van de tentoonstelling 'Van pen tot pers.'* *Middeleeuwse handschriften en oude drukken uit Maastricht*, Maastricht, Bonnefantenmuseum, 5 oktober-20 oktober 1962, p. 20, nr. 46.

74. Johannes Cassianus, Collatiën

Johannes Cassianus, *Collationes patrum*, coll. 16 en 18-24, Zuidnederlandse vertaling, Brabant (klooster Bethlehem te Herent bij Leuven), ca. 1450.

Perkament; 4 + 165 + 3 bll.; blad en bladspiegel resp. 218 × 150 mm en 150 à 155 × 92 à 95 mm; 2 kol., 30 à 33 rr. per kol. Moderne inktfoliëring. Eén hand (littera textualis). Rood-blauwe initialen, afwisselend rode en blauwe lombarden, rode opschriften. Op fol. 165r^b, door de kopiïst: Bidt voer den scriuere die dit boec ghescreuen heeft dat hem onse here een goet salich ynde gheue. amen.;

daaronder, eveneens door de kopiist: Jnt iaer ons heren doen men screef Dusentich ende driehondert en twe ende tachtentich waren vulmaect dese Collatien vten herden swaren ghewapenden latine te dietschen op dertien auont omtrent noen om Lodewijcs thonijcs van bruesele begherte van Janne cassiane monnec ende priestere van marsaeldien gheboren ende in latine van hem ghemaect (datum van vertaling); op de versozijde van het tweede perkamenten schutblad voorin, in een laat-vijftiende-eeuwse hand (littera cursiva): Dit boec hoert toe den gods huys van bethleem bi louen in brabant; daaronder, in een laat-vijftiende-eeuwse hand (littera bastarda): Liber iste pertinet monasterio in Bethleem prope louanium; op fol. 165r^o, onderaan, in een laat-vijftiende-eeuwse hand (littera cursiva): Liber iste pertinet monasterio de bethleem; op de versozijde van het eerste perkamenten schutblad achterin, bovenaan, in een laat-vijftiende-eeuwse hand (littera cursiva): Dit boeck hoert toe den cloester van Bethleem by loeuen. Negentiende-eeuwse bruin segrijnen band op kartonnen borden; op de voor- en de achterzijde resp. het met dubbele filets versierde voor- en achterplat van de oorspronkelijke vijftiende-eeuwse bruin kalfsleren band. Op fol. 1r^o en 165r^o rode stempel van de Bibliothèque Nationale te Parijs.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 2341.

Johannes Cassianus (ca. 360-430/435), afkomstig uit Scythia minor (Dobroedsja), bracht vele jaren door in een klooster te Bethleem en onder monniken in Egypte. Hij werd te Constantinopel tot diaken en te Rome tot priester gewijd. In 415 stichtte hij te Massilia (Marseille) een klooster voor mannen en voor vrouwen. In 426-428 schreef hij zijn beroemde *Collationes patrum*, die op het kloosterleven in het westen een diepgaande invloed hebben uitgeoefend. Het werk bestaat uit 24 gesprekken, die Cassianus en zijn vriend Germanus met 15 Egyptische woestijnvaders over het geestelijk leven van de monniken hebben gevoerd. Die gesprekken, die hebben plaatsgehad, toen Cassianus onder de Egyptische monniken verbleef, werden slechts later door hem neergeschreven. Er bestaan twee Middelnederlandse vertalingen van de *Collationes patrum*: de eerste vertaling kwam in de Zuidelijke, de tweede in de Noordelijke Nederlanden tot stand. De eerste vertaling werd gemaakt op verzoek van Lodewijc Thonijcs, een aanzienlijk Brussels burger, door de 'Bijbelvertaler van 1360', waarschijnlijk een monnik uit de abdij van Affligem, en daags vóór Driekoningen, dus op 5 januari, 1382 voltooid; de vertaler liet evenwel de 13de en de 17de collatie, die hij voor 'sempel menschen' te moeilijk achtte, onvertaald. De eerste vertaling is weinig verspreid geweest en slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. Het hier besproken handschrift bevat de collaties 14-16 en 18-24 en hs. Gent, Minderbroedersklooster, U a 40 de collaties 16 en 18-24. Gelukkig is in het hier behandelde handschrift het kolofon van de vertaler bewaard

gebleven, waarin de naam van de opdrachtgever en de datum, waarop de vertaling is voltooid, zijn vermeld. Vermeldenswaard is dat hs. Gent, Minderbroedersklooster, U a 40 eveneens de collaties 1-15 en 17 bevat, maar dan in de tweede Middelnederlandse vertaling.

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan het klooster Bethlehem te Herent bij Leuven, een priorij van reguliere kanunniken van de H. Augustinus, aangesloten bij het Kapittel te Windesheim. Het werd omstreeks 1450, waarschijnlijk in het bovengenoemde klooster, geschreven. Na de opheffing van het klooster Bethlehem in 1784 kwam het handschrift, samen met andere handschriften uit de afgeschafte kloosters, in de lokalen van het Comité de la caisse de religion te Brussel terecht, waar het in 1794 door de Franse commissarissen in beslag werd genomen. Het berustte tot 1815 in de Bibliothèque Nationale te Parijs, in welk jaar het door de Fransen aan België werd teruggegeven en in de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel geplaatst.

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel, 1903, p. 265, nr. 2045; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 263-264, nr. 106 en p. 346, nr. 106; C.C. de Bruin, *Bespiegelingen over de 'Bijbelvertaler van 1360'*. *Zijn milieu, werk en persoon*, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, 48 (1967), p. 54.

75. Johannes Cassianus, Collatiën

Johannes Cassianus, *Collationes patrum*, coll. 9-17, Noordnederlandse vertaling, Holland of Utrecht, 1419.

Perkament; 106 bl.; blad en bladspiegel resp. 213 × 151 mm en 141 à 150 × 94 à 96 mm; 2 kol., 27 of 28 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers, moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Rood-blaue initialen met rood en paars penwerk, opengewerkte blauwe initiaal met rood penwerk, afwisselend rode en blauwe lombarden, rode titels en paragraaftekens, hoofdstukken van de collaties met rode Romeinse cijfers genummerd. Op fol. 105v^ob, door de kopiist: Gheendet Jnt iaer ons heren .M.CCCC. ende XIX. Op sinte pauwels conuersien auents Bidt voer broeder vrederic den scriuer. Aue Maria. Oorspronkelijke lichtbruin kalfsleren band op afgeschuinde eiken borden, voor- en achterplat met dubbele filets en losse stempeltjes versierd; twee koperen sloten; rug met wit juchtleider overplakt.

KOPENHAGEN, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, Thott 524, 4°.

De Noordnederlandse vertaling van de *Collationes patrum* bestond reeds in 1419, daar het hier besproken handschrift in dat jaar is geschreven. Waarschijnlijk is deze vertaling in het begin van de 15de eeuw tot stand gekomen en behoorde de vertaler tot de kring van de Moderne Devoten, bij wie de *Collationes patrum* zeer in trek waren. Zoals uit de bewaarde handschriften blijkt, was deze vertaling in de tweede helft van de 15de eeuw, zowel in de Zuidelijke als in de Noordelijke Nederlanden, zeer verspreid. Behalve in het hier besproken handschrift is deze vertaling nog in de volgende handschriften, meestal gedeeltelijk, bewaard gebleven: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 3 (coll. 1-12) en V J 1 (coll. 1-9, 11, 12, 14-16, 18, 21-24); Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. quart. 1109 (coll. 1-12); Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2844 (coll. 14-24), 4448 (coll. 9-16), II 1278 (coll. 1-24), II 6627 (coll. 18-20) en IV 5 (coll. 14-24); Gent, Minderbroedersklooster, U a 40 (coll. 1-15 en 17; de overige collaties in de eerste vertaling); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 4 (coll. 1-12), 75 G 5 (coll. 1-10) en 75 G 6 (coll. 1-12); Haarlem, Bisschoppelijk Museum, S.J. 93 (coll. 1-8); Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Theol. 1549 in 4° (*nunc* Berlijn, Deutsche Staatsbibliothek) (coll. 13-24); Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 334 (coll. 9-24), Letterk. 335 (coll. 1-5), Letterk. 2064 (coll. 1-24) en B.P.L. 85 B (coll. 1-13); München, Bayerische Staatsbibliothek, God. germ. 167 (coll. 9-16) en 5916 (coll. 18-24); Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 19 (coll. 1-15) en 5 E 17 (coll. 1-12); Weert, Provinciaal Archief van de Minderbroeders, 11 (coll. 1-12) en 12 (coll. 13-24) en Wittem, Redemptoristenklooster, 5 (coll. 6-16). Deze vertaling werd in 1506 door Michiel Hillen van Hoochstraten te Antwerpen gedrukt (Nijhoff-Kronenberg, 526); een deel van de oplage van deze druk werd in 1520 met een nieuw titelblad door W. Vorsterman te Antwerpen opnieuw in de handel gebracht (Nijhoff-Kronenberg, 527). Ook buiten het Nederlandse taalgebied was deze vertaling verspreid: Ripuarische afschriften zijn in de hss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 466 (coll. 1-24) en 989 (coll. 1-12); Trier, Stadtbibliothek, 807 (1337) (coll. 1-24) en Middelnederduitse afschriften in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1120 (coll. 1-8); *olim* Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Theol. 1055 (coll. 1-24) en *olim* Lübeck, Stadtbibliothek,

Ms. theol. germ. 15 (coll. 9-16) en 16 (coll. 17-24) bewaard gebleven. Het hier besproken handschrift is voltooid daags vóór het feest van de bekering van de H. Paulus, dus op 24 januari, 1419. Het is geschreven door Broeder Vrederic, een kopiist, die ons verder onbekend is. Daar het slechts de collaties 9-17 bevat, moet het hebben deel uitgemaakt van een stel van drie handschriften, waarvan de twee andere de collaties 1-8 en 18-24 hebben bevat en waarschijnlijk eveneens door Broeder Vrederic werden geschreven. Het handschrift heeft toebehoord aan G. Schrödter, Hamburger van geboorte, predikant van het Deense gezantschap in Spanje en Frankrijk en later predikant in Glückstadt, wiens bibliotheek in 1724 in Altona werd geveild; aan M. Richey (1678-1761), een Hamburgs dichter en geleerde, wiens handschriften in 1763 te Hamburg onder de hamer kwamen en aan graaf O. Thott (1700-1785), de bekende Deense staatsman en bibliofiel, die zijn handschriften en oude drukken aan de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen vermaakte.

Cat.-G. Schrödter, Altona, 1724, p. 822, nr. 21; Cat.-M. Richey, III, Hamburg, 1763, p. 414, nr. 54; Cat.-O. Thott, VII, Kopenhagen, 1795, p. 407, nr. 524; *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden*, uitgegeven door J.H. Jacobs, 's-Gravenhage, 1915, p. 51-54.

76. David van Augsburg, Profectus religiosorum

David van Augsburg, *De exterioris et interioris hominis compositione*, boek III en II, eerste Middelnederlandse vertaling, Holland (waarschijnlijk Amsterdam), 1401.

Perkament; 1 + 119 bl.; blad en bladspiegel resp. 194 × 142 mm en 140 × 100 mm; 2 kol., 31 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Eén opengewerkte blauw-rode initiaal met rood en blauw penwerk versierd; rode lombarden; rode opschriften. Op fol. 119r^b, door de kopiist: Dit boec was volscreuen Jnt iaer ons heren doemen screef .M.cccc. ende een op Sinte andries auent; op fol. 119v^a, in twee latere handen: Item dit boeck sel hebben den hoof nae wein jan dochter doet; Jtem dit boeck hoert toe dat beghijnhof binnen amsterdam diet heeft en laets niet ledich leggen ende brenctet die meesterissen weder. Zestiende-eeuwse bruin kalfslederen band op eiken borden; voor- en achterplat met filets en rolstempels versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluthaken ontbreken.

's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 75 H 15.

David van Augsburg behoorde tot de eerste Duitsers, die in de orde van de H. Franciscus traden. Waarschijnlijk studeerde hij aan het studium provinciale van zijn orde te Maagdenburg. Een tijd

was hij novicenmeester te Regensburg, waar hij Berthold van Regensburg, de beroemde volksprediker, onder zijn novicen telde. Later arbeidde hij als prediker in zijn geboortestad Augsburg, waar hij in 1272 overleed. Uit zijn bedrijvigheid als novicenmeester ontstond zijn hoofdwerk *De exterioris et interioris hominis compositione* dat naar de beginwoorden van het derde boek meestal *Profectus religiosorum* wordt geheten. Het bestaat uit drie boeken. Het eerste boek *Formula de compositione hominis exterioris ad novitios*, gewoonlijk *Speculum monachorum* genoemd, is aan Berthold van Regensburg opgedragen en bedoeld als een handleiding voor de novicen in alle omstandigheden van het kloosterleven. Het tweede boek *Formula de interioris hominis reformatione ad proficientes*, opgedragen aan Berthold van Regensburg en aan 's schrijvers Regensburgse novicen, handelt voornamelijk over de hoofdzonden en de middelen om die te bestrijden. Het derde boek *De septem processibus religiosorum* handelt over zeven middelen tot zedelijke vervolmaking. Het werk, praktisch van opvatting en kernachtig van taal, vol bijbelplaatsen, was gedurende verschillende eeuwen een van de klassieke handleidingen voor het geestelijk leven van de monniken. In de Nederlanden, vooral in de kring van de Moderne Devoten, had het werk een grote verbreidheid; de invloed van de *Profectus religiosorum* is in de werken van Florens Radewijns, Thomas a Kempis, Gerard Zerbolt van Zutphen en Johannes Mauburnus duidelijk aangetoond. In zijn Latijnse en Dietse kollatieboeken heeft Dirc van Herxen tal van excerpten uit de *Profectus religiosorum* overgenomen.

Het eerste boek van de *Profectus religiosorum* werd vóór 1438 onder de titel *Dat spiegel der monicken* in het Middelnederlands vertaald. Die vertaling komt voor in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I F 29 (kap. 1-26); Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 2271; Cambridge, Mass., Library of Harvard University, Ms. Lat. 268 (Sumner 68); Essen, Dombibliothek, z.s.; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 237; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 18 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 12.869. Het tweede en het derde boek zijn tweemaal in het Middelnederlands vertaald. Het onderhavige handschrift, voltooid op 29 november 1401, is het oudste handschrift van de eerste vertaling. Deze eerste vertaling komt nog voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5144; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 258; 's-Hertogenbosch, Provinciaal Archief van de Capu

cijnen, 1 (olim 244); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 28 en 133 F 15 en Groningen, Universiteitsbibliotheek, S.P.E.I.P. 9.

Het onderhavige handschrift heeft in de 15de eeuw aan Mein Jansdochter toebehoord. Zij vermaakte het aan het begijnhof te Amsterdam, waar het waarschijnlijk tot aan de opheffing daarvan op het einde van de 16de eeuw is gebleven. In 1730 werd het door G.J. Sluiter voor 12 stuivers in het sterfhuis van Jacob van Baeren en Trijntje Watt gekocht. In 1855 werd het door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage op de veiling-Jhr. van den Velden en W.P. Boerrigter verworven.

Cat.-Jhr. J. van den Velden en W.P. Boerrigter, 's-Gravenhage, 1855, p. 99, nr. 8; W. de Vreese, *Beschrijving der bandschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, Gent, 1900-1902, p. 293-294, voetnoot 3; W. Dolch, *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen. Auf Grund der Handschriften dargestellt*, I, Weida i.T., 1909, p. 10, 19 en 20; *Catalogus codicum mancriptorum Bibliothecae Regiae, I. Libri theologici*, 's-Gravenhage, 1922, p. 118, nr. 551; C. Smits, *David van Augsburg en de invloed van zijn Profectus op de Moderne Devotie*, Collectanea Franciscana Neerlandica. Uitgegeven bij het zevende eeuwfeest van Sint-Franciscus, 1226-1926, 's-Hertogenbosch, 1927, p. 171-203; D. de Man, *Een vermeend tractaat van Salome Sticken*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe serie, 20 (1927), p. 276-280; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 238-239, nr. 96 en p. 344, nr. 96; I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw*, Amsterdam, 1941, p. 324; K. Ruh, *David van Augsburg und die Entstehung eines franziskanischen Schrifttums in deutscher Sprache*, Augusta 955-1955. Forschungen und Studien zur Kultur- und Wirtschaftsgeschichte Augsburg, Augsburg, 1955, p. 80; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteeenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 110 en 112.

77. David van Augsburg, Profectus religiosorum

David van Augsburg, *De exterioris et interioris hominis compositione*, boek II en III, tweede Middelnederlandse vertaling, Limburg, 1403.

Papier; 1 + 201 + 4 bll.; blad en bladspiegel resp. 213 × 140 mm en ca. 150 × ca. 97 mm; 1 kol., 29 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera cursiva formata). Blauwe initialen met rood penwerk versierd, rode lombarden, rode opschriften. Op fol. 201r^o, door de kopiist: Ghescreuen int Jaer ons heren doe men sreef. .MCCCC. ende .iiij. op sunte amandus dach Biddet voer den scriuer een aue maria; aldaar, in een latere hand (littera bastarda): dit boek hoert toe den regularissen in besloten cloester by eyck. Kalfslederen band op eiken bord, voor- en

achterplat met dubbele filets en bloemstempeltjes versierd, twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 5 E 22.

Dit handschrift, voltooid op 6 februari 1403, is het oudste handschrift van de tweede vertaling van het tweede en derde boek van *De exterioris et interioris hominis compositione* van David van Augsburg, meestal *Profectus religiosorum* geheten. De tweede vertaling van deze twee boeken is nog bewaard gebleven in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, germ. quart. 176 en 1080; Bonn, Universitätsbibliothek, S 2056; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 282; Cambridge Mass., Library of Harvard University, Ms. Lat. 268 (Sumner 68); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 F 14 (voor en achter defekt); Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 C 1; Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, 2103 (Germ. 179) en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 F 18. In de tweede vertaling komt het tweede boek bovendien nog voor in hs. Amsterdam, Universteitsbibliothek, I G 40 en in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 3811. In 1503 werd deze vertaling van het tweede en het derde boek door Peter Os van Breda te Zwolle gedrukt (Nijhoff-Kronenberg, 692). Buiten het Nederlandse taalgebied was deze vertaling eveneens verspreid. Middelnederduitse afschriften ervan bevinden zich in de hss. Münster, Bibliothek des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalens, 96 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Helmst. 434; Middelfrankische afschriften komen voor in de hss. Trier, Stadtbibliothek, 811 (1342) en 812 (1339).

In zijn Dietse kollatieboeken heeft Dirck van Herxen 29 lange excerpten uit het tweede en het derde boek van de *Profectus religiosorum* overgenomen, evenwel niet in de eerste of in de tweede vertaling, maar in een derde vertaling, die door hem is vervaardigd. In het eerste kollatieboek dat in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6 volledig is bewaard en waarvan het eerste stuk bovendien in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231 voorkomt, bevinden er zich 28 excerpten; in de overgeleverde gedeelten van het niet volledig bewaard tweede kollatieboek staat slechts een excerpt uit het derde boek: het komt voor in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1756 en in hs. Haarlem, Bisschoppelijk Museum, 77.

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan het Sint-Agnesklooster te Maaseik, een priorij van reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus, die in 1430 werd gesticht. Het is het oudste van 65 Middelnederlandse handschriften uit dit klooster die bewaard zijn gebleven. Daar het in 1403 tot stand is gekomen, is het 27 jaar ouder dan de stichting van het klooster. In 1795 bevond het zich nog in de priorij, want het komt voor in de lijst van de handschriften en boeken, die toen op verzoek van A.F. Eyckholt, administrateur van het arrondissement Maastricht, door Maria Josepha Bollen, de laatste prioeres, werd opgemaakt. In 1839 werd het, samen met 119 handschriften en 352 oude drukken, afkomstig uit door de Fransen opgeheven Limburgse kloosters, in een donker vertrekje op de derde verdieping van het gouvernementsgebouw te Maastricht ontdekt. Op verzoek van J.W. Holtrop, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, werden alle handschriften en boeken, die te Maastricht waren gevonden, naar 's-Gravenhage gestuurd. Van de 120 handschriften werden er 72 aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, 45 aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht en 3 aan de Universiteitsbibliotheek te Groningen toebedeeld. Het onderhavige handschrift bevond zich onder de handschriften, die aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht werden geschonken.

Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae, Utrecht-'s-Gravenhage, 1887, p. 248, nr. 1019; A.J. Flament, *Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als 'Bibliotheca Limburgensis'*, I, Maastricht, 1888-1889, p. XV, nr. 16, p. LX, nr. 435 en p. LXII, nr. 435; W. de Vreese, *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, Gent, 1900-1902, p. 293-294, voetnoot 3; W. Dolch, *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen. Auf Grund der Handschriften dargestellt*, I, Weida i. Th., 1909, p. 12, 19 en 20; J. Holmberg, *Eine mittelniederfrankische Übertragung des Bestaire d'amour, sprachlich untersucht und mit altfranzösischem Paralleltext herausgegeben*, Uppsala, 1925, p. XIII; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooyoys, Zutphen, 1940, p. 237-238, nr. 95 en p. 344, nr. 95; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 1954, p. 26-27, nr. 26; K. Ruh, *David van Augsburg und die Entstehung eines franziskanischen Schrifttums in deutscher Sprache*, Augusta, 955-1955. *Forschungen und Studien zur Kultur- und Wirtschaftsgeschichte Augsburgs*, Augsburgs, 1955, p. 80-81; J. Deschamps, *Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik*, Album Dr. M. Bussels, Tongeren, 1967, p. 173, nr. 1; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 110 en 112, nr. 87.

78. Guillaume de Deguileville, Pelgrimage van der menscheliker creaturen; Jacob van Maerlant, Eerste, tweede en derde Martijn

Guillaume de Digulleville, *Le pèlerinage de la vie humaine*, Middelnederlandse vertaling; Jacob van Maerlant, *Van ons heren wonden, Eerste Martijn, Tweede Martijn en Vander drievoudicheide en andere teksten*, Holland, eerste helft van de 15de eeuw.

Perkament; 1 + 152 + 1 bll.; blad 240 × 170 mm, moderne potloodfoliëring. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-140): bladspiegel 171 × 122 mm; 2 kol., 36 of 37 rr. per kol.; één hand (littera bastarda); twee rode initialen; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels; één grote miniatuur (120 × 120 mm) en 22 kleine miniaturen. Tweede gedeelte (fol. 141-152): bladspiegel 169 à 173 × ca. 125 mm; 40 à 43 rr. per kol.; één hand (littera bastarda); rode initiaal; rode lombarden. Oorspronkelijke donkerbruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met dubbele filets versierd; in de vier hoeken en in het midden van het voor- en het achterplat koperen knoppen; een gedreven koperen slot, waaraan de sluithaak ontbreekt; rode sneden; rug, randen en hoeken vernieuwd. Ex-libris van C.G. Hultman.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 76 E 6.

Het grootste gedeelte van dit handschrift (fol. 1r^oa-128v^ob) wordt ingenomen door *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen*, een prozavertaling van *Le pèlerinage de la vie humaine*, een allegorisch dichtwerk van Guillaume de Digulleville (1295-1358) een monnik uit de cisterciënzerabdij van Chaalis bij Senlis. Dit dichtwerk, geschreven tussen 1330 en 1332, is het eerste deel van een trilogie, waarvan de beide andere delen zijn getiteld *Le pèlerinage de l'âme* en *Le pèlerinage de Jésus Christ*. In een droom ziet Guillaume de Digulleville het hemelse Jerusalem en wil daarheen een pelgrimstocht ondernemen. Vrouw Genade bezorgt hem de gordel van het geloof en de staf van de hoop, de H. Kerk de sacramenten. Deugden wil hij op zijn tocht niet meenemen, daar zij te zwaar zijn om te dragen. Daardoor is hij minder opgewassen tegen allerlei avonturen (ketterijen, begeerlijkheid, ledigheid) en minder gewapend tegen allerhande wangedrochten (hoofdzonden), die hem belagen. Zeker zou hij in de zee van de wereld zijn verdronken, was hij niet aan boord van het schip van de eeuwige zaligheid kunnen klimmen (de orde der cisterciënzers, de abdij van Chaalis). Wellicht reeds in de 14de eeuw kwam er in Vlaanderen een prozavertaling van de *Pèlerinage de la vie humaine* tot stand. Behalve in dit handschrift is die vertaling in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 624 en Haarlem, Bisschoppelijk Museum, 93 bewaard gebleven.

Verder bevat het hier besproken handschrift: 1. *Een argument tusschen oetmoedicheit ende die ere vander werlt ende tusschen rijcheit ende armoede ende tusschen sollaes ende penitencie* (fol. 129^oa-134^ob), een strofisch gedicht van 736 verzen; 2. een berijmde mystieke verklaring van het aardse paradijs (fol. 134va-135rb); 3. *Ten beelde ons heren (Ons heren wonden)* (fol. 135rb-136^oa), een strofisch gedicht van Jacob van Maerlant, bewerkt naar de hymne *Omnibus consideratis paradisis voluptatis*, eveneens bewaard in de hss. Brugge, Bisschoppelijk Seminarie, 72/175; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 4 F 18; 4. *Van te leren sterven* (fol. 136^ob-137ra), een gedicht; 5. *Dit is den rechten wech te hemelrijke waert* (fol. 137ra-139^ob), een gedicht, en 5. de *Eerste Martijn*, de *Tweede Martijn* en *Vander drievoudicheide* (de *Derde Martijn*) (fol. 141ra-152^oa), drie strofische gedichten van Jacob van Maerlant, ook voorkomend in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 F 19; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1374; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405; Oxford, Bodleian Library, ms. Canon. Misc. 278 en Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22, alsook in een druk van 1496 door Henrick die Lettersnider te Antwerpen (Campbell, 1026) en fragmentarisch in de hss. Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde en Heidelberg, Universiteitsbibliotheek, Heidelb. 362^a, 83; bovendien is *Vander drievoudicheide* nog in hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708 overgeleverd.

Het hier besproken handschrift is in de eerste helft van de 15de eeuw in Holland naar een Oostvlaams model geschreven. Het heeft toebehoord aan M. Röver (1719-1803), wiens bibliotheek in 1806 te Leiden werd geveild. Daarna was het in het bezit van C.G. Hultman (1752-1820). Op de veiling-C.G. Hultman werd het in 1821 door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage gekocht.

Cat.-M. Röver, Leiden, 1806, p. 152, nr. 51; Cat.-C.G. Hultman, 's-Hertogenbosch, 1821, p. 2, nr. 4; *Jacob van Maerlant's Wapene Martijn met de vervolgen*, kritisch uitgegeven en toegelicht. Academisch proefschrift ... door E. Verwijs, Deventer, 1857, p. XXXIX-XL en passim; J. Verdam, *Een vierde tekst van 'Ons Heren Wonden'*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 14 (1895), p. 94-110; J. Verdam, *Nieuwe aanwinsten voor de kennis onzer middeleeuwsche taal*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Derde reeks, 12 (1896), p. 137-146, 159-184; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten* door J. Franck en J. Verdam, Leiden, [1898],

p. XII, XV en passim; J.J. Salverda de Grave, *Over de Middelnederlandsche vertaling van de Pèlerinage de la vie humaine*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taalen Letterkunde, 23 (1904), p. 1-40; *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten*. Nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam door J. Verdam en P. Leendertz Jr., Leiden, 1918, p. XIV, XVI en passim; *Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs*. Nach der Kölner Handschrift herausgegeben von A. Meijboom, Bonn en Leipzig, 1925, p. 4*.

79. Guillaume de Deguileville, Pelgrimage van der menscheliker creaturen

Guillaume de Digulleville, *Le pèlerinage de la vie humaine*, Middelnederlandse vertaling, Vlaanderen, ca. 1460.

Perkament; 64 bl.; blad en bladspiegel resp. 325 × 220 mm en 233 × 145 mm; 1 kol., 50 à 52 rr. per kol. Achttiende-eeuwse foliëring met zwarte Arabische cijfers. Eén hand (littera bastarda). Een blauwe initiaal met rood penwerk, gedeeltelijk met groen gehoogd; drie rood-blauwe lombarden; rode en blauwe lombarden; 68 miniaturen. Op het blad dat op de binnenzijde van het voorbord van de oorspronkelijke band was geplakt in een littera textualis: *Desen bouc behoort toe in den nieuwen cloostere ten groenen briele te sancte magrieten Te gent Ghegheuen jnt jaer ons heeren duserent cccc Ende lxxix s(crispit) sanders*. Negentiende-eeuwse kartonnen band, overtrokken met perkament (fragment uit een vijftiende-eeuwse Italiaans koorboek).

Pl. 62

BERLIJN, STAATSBIBLIOTHEK DER STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, Ms. germ. fol. 624.

Dit handschrift Bevat dezelfde Middelnederlandse vertaling van *Le pèlerinage de la vie humaine* als het vorige. Het werd omstreeks 1460 in Vlaanderen geschreven. In 1479 kwam het in het bezit van het klooster 'ten groenen briele' of 'te sancte magrieten' te Gent, een klooster van victorinnen of kanunnikessen van Sint-Victor. Het heeft toebehoord aan H. Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), die het in 1821 op zijn tweede reis in Nederland in zijn bezit kreeg. Op 16 juli 1850 verkocht hij het, samen met een groot deel van zijn bibliotheek, aan de Königliche Bibliothek, later Preussische Staatsbibliothek, te Berlijn.

Onder de naam *Dat boeck vanden pelgherym* werd een andere Middelnederlandse vertaling van *Le pèlerinage de la vie humaine* tweemaal gedrukt: de eerste maal in 1486 door J. Bellaert te Haarlem (Campbell, 1376), de tweede maal in 1498 door H. Eckert van Homberch te Delft (Campbell, 1377). Vermeldenswaard is dat er van *Le pèlerinage de Jésus Christ*, het tweede deel van de trilogie van Guillaume de Digulleville, een berijmde Mid-

delnederlandse vertaling werd vervaardigd, die alleen in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.657 is bewaard gebleven.

H. Degering, *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*, I. *Die Handschriften in Folioformat*, Leipzig, 1925, p. 68, nr. 624; *Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs*. Nach der Kölner Handschrift herausgegeben von A. Meijboom, Bonn en Leipzig, 1925, p. 4* en 5*; H. Wegener, *Beschreibendes Verzeichnis der Miniaturen und des Initialschmuckes in den deutschen Handschriften bis 1500*, Leipzig, 1928, p. 151-153 (*Beschreibende Verzeichnisse der Miniaturen-Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*, 5).

80. Henricus Suso, Orloy der ewigher wijsheit

Henricus Suso, *Horologium Aeternae Sapientiae*, Middelnederlandse vertaling, Brabant, ca. 1350.

Perkament; 5 + 158 bl.; blad en bladspiegel resp. 186 × 129 mm en 130 × ca. 90 mm; 2 kol., 28 rr per kol. Moderne foliëring met zwarte inkt van A tot F, daarna oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers in de linkerbovenhoek van elke versozijde (74 echter overgeslagen). Eén hand (littera textualis), behalve de inhoud, een aantal correcties, het eigendomsmerk en aantekeningen. Rood-blauwe initialen met rood penwerk; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; rode titels. Op het perkamenten blad dat op de binnenzijde van het achterbord is geplakt in een laat-veertiende-eeuwse hand (littera cursiva): Jnt Jaer ons heeren .M.CCC.lxxxvij. Op den ellefsten dach Jn meerte / dat was dondersdach na grooet vastelauont quam Ghijsbrecht spijsken Jnt cloester van sinte pauwels Jn zonie ende brachte dit boec dat heet dorloy vander eewegher wijsheit Ende gaeft den prioer te behoef der leeker bruedere ende [...] Met deser voerwaerden / eest dat hi binnen sinen leuene dit boec selue ende niemen anders weder hebben wilt / dat men hem seluen ende niemen anders dit boec weder gheuen sal. End en wilt hijt selue niet weder hebben so saelt den cloestere voerseit eewelec bliuen. God si sijn loen; op het perkamenten schutblad dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, bovenaan, in een hand uit de tweede helft van de 15de eeuw (littera bastarda): Dit boeck hoort toe ten Rooden cloestere Jnden bosch van zonien bij brusselle; op fol Cr^o, bovenaan, in een laat-vijftiende-eeuwse hand (littera cursiva): Desen boeck salmen ten Rafter lesen Na sijnder ordynanchien ende es den xvj^{ten} boeck inder taffelen ghescreuen. Vijftiende-eeuwse schapeleren band op eiken borden; voor- en achterplat versierd met telkens twee dezelfde paneelstempels met middenin een Christus-medaillon met de woorden: salue sancta facies nostri redemptoris; aan weerszijden van het medaillon op banderollen: discite a me quia mitis sum et humilis; sporen van twee sloten; op het vooren het achterplat sporen van vijf knoppen; sporen van koperen bandjes op de hoeken.

PARIJS, BIBLIOTHÈQUE DE L'ARSENAL, 8224.

Samen met zijn ordegenoten Meister Eckhart en Johannes Tauler behoort de dominikaan Henricus Suso tot de drie grote figuren van de Duitse mystiek. Hij werd omstreeks 1295 in Konstanz ge-

boren. Op dertienjarige leeftijd trad hij in het dominikanenklooster van zijn vaderstad. Op achttienjarige leeftijd beleefde hij, volgens zijn eigen woorden, zijn mystieke ommekeer en begon een lange tijd van boetvaardigheid, zelfpijnigingen en mystieke visioenen. Tot 1348 bracht hij het grootste deel van zijn leven in Konstanz door, zich door brieven en preken aan de zielzorg in de Zwitserse en Zuidduitse dominikanessenkloosters wijdend. Zijn verblijf in Konstanz werd alleen onderbroken door zijn studiën in Straatsburg en daarna in Keulen, waar Meester Eckhart zijn leermeester was, en door predikreizen in West-Duitsland en de Nederlanden. Enkele jaren was hij lector in of prior van het klooster. Zijn laatste levensjaren bracht hij te Ulm door, waar hij in 1366 overleed. Een van zijn voornaamste werken is het tussen 1327 en 1334 geschreven *Büchlein der ewigen Weisheit*, waarvan hij onder de titel *Horologium Aeternae Sapientiae* een vermeerderde Latijnse vertaling bezorgde. Het *Horologium* telt, naar de 24 uren van de dag, 24 hoofdstukken, 6 in het eerste en 8 in het tweede boek. Het is geschreven in de vorm van een dialoog tussen de Eeuwige Wijsheid (God) en de discipel (Suso). Het bestaat vooral uit overwegingen over het leven en het lijden van Christus en de smarten van de H. Maagd, maar handelt ook over andere onderwerpen o.a. over de goddelijke liefde, de hellepijnen en de kunst om een zalige dood te sterven.

Door de nauwe contacten tussen de devoten in de Nederlanden en de Duitse ‘Gottesfreunde’ was het *Horologium* spoedig in onze gewesten verspreid. Omstreeks 1340 werd het door een Brabander in het Diets vertaald. In die vertaling ontbreken echter de proloog en een drietal hoofdstukken, daar zij naar een Latijnse redactie is gemaakt, waarin die gedeelten ontbraken. Omstreeks 1400 werd die vertaling door een vertaler uit de kring van de Moderne Devoten herzien en werden de ontbrekende gedeelten vertaald. Behalve in het hier besproken handschrift komt de oude vertaling of de herziene redactie daarvan in de volgende handschriften voor: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 48 en I G 49; Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, 243; Brugge, Groot Seminarie, 99; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2246 en 2846; Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, B 144; Greifswald, Universiteitsbibliotheek, Ms. Batava in 4°, 1; Haus Offer (ook genoemd Haus Ruhr), Westfalen, Bibliotheek van Ernst Lothar von und zur Mühlen, 20; Parijs, Bibliothèque de l’Arsenal, 8215 en Wenen, Öster-

reichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 65. Lange excerpten komen o.a. in de volgende handschriften voor: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 28 en I G 42; Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 553 en 1253; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3004, 10.765-66 en 11.231-36; Düsseldorf, Kunstmuseum, Inv. 11.285; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 G 36 en 73 H 19; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 351 en 353 en B.P.L. 2231 en 2706; Oudenaarde, Stadsbibliotheek, 5556/13 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6. Gebeden, aan het *Horologium* ontleend, komen in tal van Middelnederlandse gebedenboeken voor.

Het hier besproken handschrift, geschreven omstreeks 1350, werd in 1388 door Ghijsbrecht Spijsken ten behoeve van de lekebroeders aan Rooklooster geschonken. Het staat vermeld in de lijst van de Dietse boeken, die Rooklooster in 1393 bezat, welke lijst in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1351-72 bewaard is gebleven. Later werd het in een thans verloren boekenlijst opgenomen, waarin het als nr. 16 voorkwam. Rooklooster werd op 13 april 1784 opgeheven. De handschriften werden eerst naar het voormalige Brusselse kartuizerklooster, daarna naar de lokalen van het Comité de la caisse de religion in het gebouw van de Rekenkamer te Brussel gebracht. Een groot aantal handschriften uit de afgeschafte Brabantse kloosters, waaronder het hier besprokene, werd aldaar in 1794 door Franse commissarissen in beslag genomen en naar Parijs gevoerd. Aldaar werden die handschriften over de Bibliothèque Nationale, de Bibliothèque de l'Arsenal en de Bibliothèque Mazarine verdeeld. Het hier besproken handschrift kwam in de Bibliothèque de l'Arsenal terecht. In 1815 werd het grootste gedeelte van de in 1794 in beslag genomen handschriften uit de opgeheven Brabantse kloosters, die in de Bibliothèque Nationale beland waren, door de Fransen teruggegeven, niet echter die welke aan de Bibliothèque de l'Arsenal en aan de Bibliothèque Mazarine waren toegewezen.

H. Martin, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Arsenal*, VI, Parijs, 1892, p. 444-445, nr. 8224; A.G.M. van de Wijnpersse, *De Dietse vertaling van Suso's Horologium Aeternae Sapientiae*, Groningen-'s-Gravenhage, 1926, p. 22-27, 111-201 en passim; *Oerloy der ewigher wijsheit (Horlogium Sapientiae door Henricus Suso O.P.)*, uitgegeven door Zuster Hildegarde van de Wijnpersse, Groningen-Batavia, 1938; J.J. Mak, *De Dietse vertaling van Gerlach Peters' Soliloquium*, [Asten], z.j., p. 154-163; P.J.H. Vermeeren, *Op zoek naar de librije van Rooklooster*, Het Boek, 35 (1961-63), p. 141; St. Axters, *De zalige*

Heinrich Seuse in Nederlandse handschriften, Heinrich Seuse. Studien zum 600. Todestag 1366-1966. Gesammelt und herausgegeben von Ephrem M. Filthaut, Keulen, [1966], p. 369; St. Axters, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*, Leuven, 1970, p. 212 (*Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 49).

81. Birgitta van Zweden, Openbaringen

Birgitta van Zweden, *Revelationes caelestes*, boek I-III, Middelnederlandse vertaling, en andere teksten, Noord-Brabant (birgittinessenklooster Marienwater te Rosmalen bij 's-Hertogenbosch), ca. 1490.

Papier; 4 + 201 bll.; blad en bladspiegel 275 × 200 mm en 200 à 208 × 140 à 160 mm; 2 kol., 36 à 44 rr. per kol. Moderne foliëring. Eén band (littera bastarda). Opengewerkte rood-blauwe initialen met rood, paars en blauw of rood en blauw of alleen rood penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels. Op fol. 201v^ob, in een zestiende-eeuwse hand (littera bastarda): Dit boeck hoort toe in het cloester van Mariawater ghemeijndelijck ghenaeamt Coudenwater buijten Tschertoghenbossche. Moderne bruin kalfsleren band op houten borden; voor- en achterplat met drievoudige filets en losse stempeltjes versierd; twee koperen sloten.

NIJMEGEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, 197.

De visioenen van de H. Birgitta van Zweden (ca. 1302-1373), stichteres van de Orde van de H. Zaligmaker, zijn door Petrus Olovson, subprior en later prior van het cisterciënserklooster Alvastra, alsook door Petrus van Skänninge en Alphonsus van Vadaterra, uit haar mond opgetekend en onder de titel *Revelationes caelestes* in het Latijn vertaald. Alphonsus van Vadaterra verdeelde de 700 openbaringen in acht boeken, waaraan later de *Revelationes extravagantes*, de *Regula sancti Salvatoris* en de *Sermo anglicus de Virginis excellentia* zijn toegevoegd. De *Revelationes caelestes* bestaan uit openbaringen over het leven en het lijden van Christus, over het leven van de H. Maagd en andere heiligen, over bekende figuren, die voor Gods rechterstoel waren gedaagd, en over de inrichting en de statuten van Vadstena, het eerste klooster van de Orde van de H. Zaligmaker.

In 1434 werd Marienwater of Coudewater, het eerste birgittinessenklooster in de Nederlanden, te Rosmalen bij 's-Hertogenbosch gesticht. Aanvankelijk was Marienwater een vrouwenklooster, maar in 1450 werd het een dubbelklooster, zoals de regel voorschreef. Vermoedelijk werden de *Bulla canonizationis beatae Birgittae* van paus Bonifatius IX, de *Confirmatio canonizationis beatae Birgittae* van paus Martinus II, de acht boeken van de *Revelationes*, de

Revelationes extravagantes, de *Regula sancti Salvatoris* en de *Sermo anglicus* kort na 1450 door een pater of door paters uit Marienwater in het Middelnederlands vertaald. Al die vertalingen zijn bewaard gebleven. Het hier besproken handschrift bevat de *Bulla canonizationis beatae Birgittae*, de *Confirmatio canonizationis beatae Birgittae* en de eerste drie boeken van de *Revelationes*; hs. Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, 199 de vier laatste boeken van de *Revelationes*, de *Regula sancti Salvatoris*, de *Sermo anglicus* en de *Revelationes extravagantes*; hs. Uppsala, Universiteitsbibliotheek, C 803 c de *Bulla canonizationis beatae Birgittae*, de *Confirmatio canonizationis beatae Birgittae* en de eerste vier boeken van de *Revelationes*, voorafgegaan door het leven en de mirakelen van de H. Birgitta; bovendien bevatten de hss. Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Thott 108, 4° en Uden, Abdij Maria Refugie, B 1 het vierde boek van de *Revelationes*. Hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 77 bevat een andere vertaling van de *Sermo anglicus* en hs. Deventer. Athenaeumbibliotheek, 101 D 7 een andere vertaling van het eerste boek van de *Revelationes*, waarschijnlijk een afschrift van een Middelnederduitse vertaling. Afzonderlijke openbaringen en de *Regula sancti Salvatoris* bevinden zich bovendien nog in verschillende handschriften.

Een passieverhaal, getiteld *Die passie ons liefs heeren die hij selver gheopenbaert heeft der heiligher vrouwen sinte birgitta*, komt in een langere en een kortere versie voor. Dit verhaal is niet aan de *Revelationes* ontleend en is als een pseudo-Birgittijns werk te beschouwen. De langere versie bevindt zich in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3045-49 en IV 202; Düsseldorf, Landes-und Stadtbibliothek, C 93; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1365; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 219 en Uden, Abdij Maria Refugie, B 2; de kortere versie in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3026-30, 4904-06, II 166 en IV 397; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1748; Haarlem, Bisschoppelijk Museum, S.J. 165; Karlshamm, Coll. O. Smith, 1 (fotokopie Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2563); Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 223; Luik, Universiteitsbibliotheek, 2328; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2 D 23; Vaalbeek (*olim* Sint-Truiden), Minderbroedersklooster, a 8 1 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 12.886. Een Middelnederduits afschrift van de langere versie bevindt zich in hs. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer

Kulturbesitz, Ms. germ. oct. 350, een Ripuarisch afschrift in de hss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 1848 en Keulen, Stadtarchiv, G.B. 8° 129. Een gelijkaardig passieverhaal, afwijkend van het vorige en eveneens aan de H. Birgitta toegeschreven, bevindt zich in hs. Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 91. Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan het bovengenoemde klooster Marienwater te Rosmalen bij 's-Hertogenbosch. Toen de bewoners van dit klooster in 1713 Marienwater verlieten en zich in Maria Refugie te Uden vestigden, namen zij hun handschriften en boeken mee, zoals blijkt uit de handschriften van Marienwater, die zich thans nog in de Abdij Maria Refugie te Uden bevinden. Dit handschrift heeft aan Mgr. P.J.M. van Gils (1869-1956) toebehoord. Vermoedelijk hebben de zusters uit de voornoemde abdij het aan hem of voordien aan iemand anders geschonken of verkocht. Het maakte deel uit van de handschriften en boeken, die in 1948 door Mgr. van Gils aan de Universiteitsbibliotheek te Nijmegen zijn geschonken.

C. Jungmark, *Eine pseudo-Birgittische Christus-Passion, I. Die mittelniederdeutsche Version*, Göteborg, 1916; *Middelnederlands geestelijk proza*. Verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 37-40, nr. 22 en p. 332, nr. 22.

82. Jordanus van Quedlinburg, Die LXV artikelen vander Passien ons Heren

Die passie ons Heren (Evangelie naar Johannes, 18 en 19); Jordanus van Quedlinburg, *Meditationes de passione Christi*, Middelnederlandse vertaling, Holland, ca. 1440.

Perkament; 122 bl.; blad en bladspiegel resp. 205 × 145 mm en 140 × 94 à 97 mm; 2 kol., 31 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Een blauwe initiaal met rood penwerk, een rood-blauwe initiaal met rood en blauw penwerk; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels en paragraaftekens, eigennamen rood onderstreept. Op fol. 122r^ob, door een latere hand (littera bastarda): Dit bouc behoert toe den susteren religieusen der ordenen van sente augustine int cloester tonser lieuer vrouwen in galyleen binnen der stede van ghent wter giften van jan jan eggaert fundator des seluen cloesters. Oorspronkelijke lichtbruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met driedubbele filets en losse stempels versierd; twee koperen sloten.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, II 6644.

Het voornaamste werk van de Duitse dominikaan Jordanus van Quedlinburg († 1380) is diens *Opus postillarum et sermonum de tempore*, een verzameling van 460 postillen en preken. Hieruit werden een aantal preken en de *Meditationes de passione Christi*

in het Middelnederlands vertaald. Uitgaand van het schriftwoord ‘Inspice et fac secundum exemplar quod tibi in monte monstratum est’ (Exodus 25, 40) behandelt Jordanus in de *Meditationes* het lijden van Christus in 65 artikelen. Aan elk artikel gaat een kort gebed vooraf, waarin hij de inhoud ervan samenvat. Behalve in het hier besproken handschrift komt de Middelnederlandse vertaling van de *Meditationes* voor in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G I; Berlijn, Staatsbibliotheek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1098; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 1300 en IV 436; Doorn, ‘Moesbergen’, Verz. Ph. van Alfen; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 976; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 34; Kaliningrad (Königsberg), Universiteitsbibliotheek, U a 9; Maastricht, Rijksarchief in Limburg, 3820; Steenderen (Gld.), Huize Baak; Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, 44 en 54; Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 12 en Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, Coll. Emmanuelshuizen, 4; een vertaling van de gebeden uit de *Meditationes* bevindt zich in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 1332, II 5220, IV 30 en IV 94; Linköping, Stiftsbibliotheek, T 216 en Londen, British Museum, Burney 338. De vertaling van de *Meditationes* werd tweemaal gedrukt: de eerste maal in 1487 door Gheraert Leeu te Antwerpen (Campbell, 1051), de tweede maal omstreeks 1518 door Hugo Jansz. van Woerden te 's-Gravenhage (Nijhoff-Kronenberg, 3273). Een Ripuarisch afschrift van de Middelnederlandse vertaling van de *Meditationes* is bewaard in hs. Keulen, Stadtarchiv, W. 4° 317.

Het handschrift heeft toebehoord aan het klooster Galilea te Gent, waaraan het door Jan Eggaert († 1452), stichter van het klooster, was geschonken. In 1932 werd het door de Koninklijke Bibliotheek van het antiquariaat Miette te Brussel gekocht. Wie het sedert de opheffing van het klooster Galilea in 1783 tot in 1932 heeft toebehoord, is ons niet bekend.

R. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek naar de handschriften*, Gent, 1958 (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Reeks VI, nr. 82); J. Deschamps, [*Bespreking van het voornoemde boek*], Spiegel der Letteren, 4 (1960), p. 298.

83. Otto van Passau, *De gulden troon*

Otto van Passau, *Die 24 Alten of Der goldene Thron der minnenden Seele*, Middelnederlandse vertaling, Limburg (Susteren bij Maaseik), 1484.

Perkament; 351 bl.; blad en bladspiegel resp. 214 × 145 mm en ca. 145 × ca. 90 mm; 1 kol., 27 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Blauwe initialen, met rood én groen of met rood of met groen penwerk versierd (vijf initialen met tekstverlies weggesneden); rode lombarden; rode of zwarte met rood onderstreepte opschriften. Op fol. 347v^o, door de kopiïste: Bidt om gods wil een aue maria voer die scrijuerse Dat sy mit gode ewelic moet leuen; daaronder in dezelfde hand: Item dit boeck is gescreuen Jnt iaer ons heren.M.C.C.C.C. ende.lxxxiiij. Ende geeynt op sinte mauricius dach. in der stat van susteren daer wi schulende waren al te samen doen ons cloester verbrant was. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met dubbele filets versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluishaken ontbreken.

LEIDEN, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, B.P.L. 2541.

In 1386 voltooide Otto van Passau, leesmeester in het minderbroedersklooster te Bazel, een omvangrijk ascetisch traktaat, getiteld *Die 24 Alten of Der goldene Thron der minnenden Seelen*. Het bestaat uit toespraken tot 'de minnende ziel', zagezegd gehouden door de 24 Oudsten, die zich volgens de Openbaring van Johannes op een troon gezeten, in witte kleren gehuld, met een gouden kroon op het hoofd, rondom de troon van de Almachtige bevinden. Die toespraken handelen over allerlei onderwerpen uit de christelijke leer zoals de biecht, de liefde tot God en de evenmens, de genade, het gebed, de dood, het eeuwig leven en bestaan grotendeels uit dicta, ontleend aan 104 kerkvaders en andere gezaghebbende schrijvers. Telkens noemt Otto van Passau de naam van de auteur, aan wie hij een bepaalde uitspraak heeft ontleend. In een narede somt hij de 104 auteurs op, aan wie hij de uitspraken heeft ontleend, maakt hij zijn naam bekend en vermeldt hij dat hij het traktaat daags vóór Maria-Lichtmis, dus op 1 februari, 1386 heeft voltooid. Het werk had een overweldigend succes, niet alleen in de Duitssprekende, maar ook in de Nederlandssprekende gebieden. Het oudst bewaarde handschrift van de Middelnederlandse vertaling, nl. hs. *olim* Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. theol. 1056 fol., werd op 18 april 1448 voltooid. Buiten dit laatste handschrift en het hier besprokene is de Middelnederlandse vertaling nog bewaard in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1136; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1271; 's-Gravenhage, Ko-

ninklijke Bibliotheek, 129 C 23 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 12795; bovendien komen nog excerpten voor in de hss. Amsterdam, Museum Amstelkring, 453 en Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 10.765-66. De Middelnederlandse vertaling werd tweemaal gedrukt: de eerste maal in 1480 te Utrecht (Campbell, 1342) en de tweede maal in 1484 te Haarlem (Campbell, 1343).

Het hier besproken handschrift werd op de feestdag van de H. Mauritius, dus op 22 september, 1884 voltooid door een zuster uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik, een priorij van reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus, behorend tot het Kapittel van Venlo. Het handschrift werd blijkens het kolofon geschreven te Susteren, een dorp bij Maaseik, aan de overzijde van de Maas, waar de zusters na de brand van hun klooster een onderkomen hadden gevonden. In 1482 immers liet de aanvoerder van de bisschoppelijke troepen, die Maaseik tegen de Bourgondische legerscharen verdedigden, het klooster dat zich buiten de wallen bevond, in brand steken om te beletten dat de vijand zich in het klooster zou nestelen. De kopiïste van dit handschrift, die blijkbaar bibliothecaris van het klooster is geweest, schreef tussen 1471 en 1497 nog zeven andere handschriften volledig, nl. de hss. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1301; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 F 27, 73 H 9, 73 H 11 en 73 H 16; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 5205 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 17; bovendien schreef zij nog een deel van hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8 L 9. Het hier besproken handschrift komt voor in de lijst van de handschriften en boeken van het Sint-Agnesklooster, die Maria Josepha Bollen, de laatste prioeres, in 1795 aan A.F. Eyckholt, administrateur van het arrondissement Maastricht, deed toekomen. Na de opheffing van het klooster op 12 februari 1797 werden de handschriften en de boeken van het Sint-Agnesklooster naar Maastricht gezonden. Waarschijnlijk bevond het handschrift zich bij de 30.000 handschriften en boeken uit de opgeheven kloosters van het departement van de Nedermaas, die in 1801 door de Fransen te Maastricht werden geveild. Later heeft het toebehoord aan kanunnik Edmond Puissant (1860-1934) te Bergen en aan Edmond Denie († 1944) te Antwerpen. Na de dood van E. Denie werd diens verzameling handschriften en boeken door diens weduwe aan de Antwerpse antiquaar G. Moorthamers verkocht. In 1951 werden de boek-

banden en de handschriften uit de verzameling-E. Denie te Londen geveild, op welke veiling het handschrift door de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden is verworven.

A.J. Flament, *Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als 'Bibliotheca Limburgensis'*, I, Maastricht, 1888-1889, p. XVI, nr. 77; W. Schmidt, *Die vierundzwanzig Alten Ottos von Passau*, Leipzig, 1938 (*Palaestra*, 212); P. Verheyden, *In memoriam Edmond Denie*, *De Gulden Passer*, 23 (1945), p. 239-240; P. Verheyden, *Limburgse boekbanden*, *Limburg*, 26 (1947), p. 185-186; *Catalogue of an Extensive Collection of Decorated Book Bindings with a Few Manuscripts formed by a well-known Continental Collector [Edmond Denie, Antwerpen]. Which will be sold by auction by Messrs. Sotheby and Co. ... on Tuesday, the 6th of February, 1951, and following day*, Londen, 1951, p. 23, nr. 142; J. Deschamps, *Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik*, *Album Dr. M. Bussels*, Tongeren, 1967, p. 183, nr. 36; W. Besch, *Sprachlandschaften und Sprach-ausgleich im 15. Jahrhundert. Studien zur Erforschung der spätmittelhochdeutschen Schreibdialekte und zur Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache*, München, 1967 (*Bibliotheca germanica*, 11); *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteeen-legging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 66-68, nr. 52.

84. Herman Stekin, Die expositie op dat pater noster

Herman Stekin, *Sermones quinquaginta super orationem dominicam*, Middelnederlandse bewerking; Een ghehinkenisse gods van eenen gheest; Zuid-Brabant (Roeklooster), ca. 1470.

Perkament; 1 + 181 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 287 × 195 mm en 200 × 128 mm; 1 kol., 37 rr. per kol. Moderne inktfoliëring. Twee handen: de eerste hand (littera textualis) schreef fol. 1r^o-163r^o; de tweede (littera bastarda) fol. 164r^o-181v^o. Op fol. 1r^o-163r^o: een opengewerkte blauwe initiaal met rood penwerk, een rode initiaal, afwisselend rode en blauwe lombarden, rode opschriften; op fol. 164r^o-181v^o: een rode initiaal met zwart penwerk, gehooft met groen, blauw en paars, een rood opschrift. Op fol. 181v^o, in een ongeveer gelijktijdige hand (littera textualis): Dit boec behoert toen den godshuyse vanden roodencloestere. Moderne halfmarokijnen band op eiken borden (M.J. Marchoul, 1969); één koperen slot; op de binnenzijde van het achterbord is de met verguldwerk versierde rug van de vorige, negentiende-eeuwse band geplakt. Op fol. 1r^o en 181 de rode stempel van de Bibliothèque Nationale te Parijs.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 1654-55.

Dit handschrift bevat twee werken: *Die expositie op dat heyleghe pater noster*; een bewerking van de *Sermones quinquaginta super orationem dominicam* van Herman

Stekin (fol. 1r^o-163r^o) en *Een ghehinknisse gods van eenen gheest* (fol. 164r^o-181v^o).
Herman

Stekin (Steenken), met zijn verlatijnste naam Hermannus de Petra, de auteur van het eerste werk, werd te Schüttoorf bij Bentheim geboren. Hij studeerde aan de universiteit te Parijs en trad daarna in het kartuizerklooster Sint-Jan te Zelem bij Diest. Van 1399 tot 1404 en van 1406 tot aan zijn overlijden in 1428 was hij vicarius van het kartuizerinnenklooster Sint-Anna-ter-Woestijne te Brugge; van 1404 tot 1406 verbleef hij in het kartuizerklooster Sint-Albanus te Trier. De *Sermones quinquaginta super orationem dominicam*, waarin 195 exempelen voorkomen, ontleend aan de *Vitae patrum*, de *Dialogen* van Gregorius de Grote, de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré en aan andere bronnen, zijn in ten minste vier handschriften bewaard gebleven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1507-09 en 2066; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1252 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 C 7; bovendien werden zij driemaal gedrukt: in 1480 door Arend de Keyser te Oudenaarde, in 1484 door Jan van Westfalen te Leuven en in 1512 door Richard Goupil te Rouen. Waarschijnlijk hield Herman Stekin zijn preken over het paternoster in de landstaal, maar stelde hij ze later in het Latijn te boek.

De Middelnederlandse bewerking van de *Sermones quinquaginta super orationem dominicam*, *Die expositie op dat heyleghe pater noster*, *Die expositie vanden pater noster* of *Dat pater noster boec* geheten, verschilt in menig opzicht van het Latijnse voorbeeld: 1. zij bevat minder lering, minder moralisaties, minder bewijzen uit de H. Schrift en de kerkvaders; 2. de bronnen worden niet vermeld; 3. in plaats van 195 komen er slechts ca. 165 exempelen in voor; 4. een aantal exempelen zijn door andere vervangen; 5. de tekst is niet meer in vijftig preken ingedeeld; 6. sommige exempelen zijn uitvoeriger en 7. de uitlatingen in de eerste persoon zijn weggelaten. De Middelnederlandse bewerking, die door de onbekende bewerker blijkbaar als traktaat voor minder ontwikkelden is bedoeld, is behalve in dit handschrift nog in de volgende manuskripten bewaard gebleven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 389; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 449; Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 10 en Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8211; bovendien bevat hs. Keulen, Historisches Archiv, W. 12° 25 een reeks exempelen, die aan *Die expositie op dat heyleghe pater noster* zijn ontleend. Hs. Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, 46, dat in

mei 1940 in Rotterdam is verbrand, bevatte een afschrift dat in 1461 was geschreven.

Het tweede in dit handschrift voorkomende werk, waarvan de volledige titel luidt *Een ghehinkenisse gods van eenen gheest dat geschiet es inden lande van cleve onder dat crisdom van colen bi eender stat gheheeten duysborch int iaer ons heren M.cccc. ende .38.*, is een relaas van de verschijningen van de ziel van Hendrik Bosman, tussen november 1437 en Hemelvaartsdag 1438, aan Arent Bosman, een boerenjongen uit Meiderich bij Duisburg. Henrik Bosman kon geen rust vinden, zolang veertig missen niet gelezen, twee bedevaarten naar Aken niet volbracht en een aantal aalmoezen niet uitgedeeld waren, die hij tijdens zijn leven had beloofd. Het relaas van die verschijningen werd in 1444 naar de mededelingen van Arent Bosman, waarschijnlijk door een geestelijke, in het dialect van de streek te boek gesteld en in hetzelfde jaar nog door Johannes de Essendia uit Wezel in het Latijn vertaald. Behalve in het hier besproken handschrift is de Nederlandse versie nog bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2224-30 en Greifswald, Universiteitsbibliotheek, nd. Hs. I 4° en in twee wiegedrukken, waarvan de eerste tussen 1483 en 1486 door Jacob Bellaert te Haarlem (Campbell, 357) en de tweede tussen 1487 en 1491 door Jacob Jacobszoon van der Meer of door Christianus Snellaert te Delft (Campbell, 356) is gedrukt. Versies in verschillende Duitse dialecten zijn bewaard gebleven o.a. in de hss. Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 404 en Ms. germ. oct. 348; Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Gl. kgl. Saml. 82, 2° en Trier, Stadtbibliothek, 1186 (488), alsook in Straatsburgse, Lübeckse en Keulse drukken. Dit handschrift heeft toebehoord aan Rooklooster, een priorij van reguliere kanunniken van de H. Augustinus, te Oudergem bij Brussel, waar het tot de opheffing van het klooster in 1784 berustte. Het behoorde tot de handschriften uit Belgische kloosters, die in 1794 door Franse commissarissen werden in beslag genomen en naar Parijs gevoerd. Het berustte tot 1815 in de Bibliothèqu Nationale te Parijs (zie stempels). In dat jaar werd het, samen met andere handschriften uit Belgische kloosters, ingevolge het Verdrag van Wenen, door de Fransen teruggegeven.

A. Kaufmann, *Holden am Niederrhein*, Germania. Vierteljahrsschrift für deutsche Alterthumskunde, 11 (1866), p. 411-415; W. Seelmann, *Arnt Buschmans Mirakel*, Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 6 (1880), p. 32-67; J.

Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel, 1903, p. 459, nr. 2386; C.G.N. de Vooy, *Middel nederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 50; J. Jacobs, *Her Herman Stekin van Scutdorpe*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1927, p. 51-72; S. d'Ydewalle, *De kartuize Sint-Anna-Woestijne, 1350-1792*, Brussel, z.j., p. 77-78, 82-83, 92-95; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 134-135.

85. Dirc van Delf, Tafel van den kersten ghelove

a. Dirc van Delf, *Tafel van den kersten ghelove*, winterstuk, kap. 1-12 en 15-34. Utrecht (kartuizerklooster Nieuwlicht of Bloemendaal), ca. 1404.

Perkament; 167 bl.; blad en bladspiegel resp. 188 × 137 mm en 118 × 85 mm; één kol., 24 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers midden in de bovenste marge (fol. xxv-xxxi ontbreken en twee bladen zijn als clxiii gefolieerd). Eén hand (littera textualis). Vijfendertig grote gehistorieerde initialen (steeds D) met randversieringen; gouden of blauwe lombarden met paars of rood penwerk; rode en blauwe paragraaftekens; Latijnse woorden rood onderstreept; rode titels. Op fol. 1r^o, onderaan links, een dominikaan (Dirc van Delf); aldaar, onderaan rechts, het wapen van Albrecht van Beieren. Rood fluwelen band.

Pl. 63

BALTIMORE, WALTERS ART GALLERY, Ms. 171.

b. Dirc van Delf, *Tafel van den kersten ghelove*, zomerstuk, kap. 22-45, Utrecht (kartuizerklooster Nieuwlicht of Bloemendaal), kort na 1404.

Perkament, 2 + 222 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 219 × 155 mm en 130 × 90 mm; één kol., 24 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers van ccxx tot cccviii (fol. i-ccxix ontbreken), moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis); fol. 1r^o en v^o evenwel door een zestiende-eeuwse hand (littera bastarda). Vijfendertig grote gehistorieerde initialen (steeds D) met randversieringen; afwisselend rode lombarden met blauw en blauwe lombarden met rood penwerk; rode titels; afwisselend rode en blauwe paragraaftekens. Op fol. 3v^o, met rode inkt: Dyt bouck latter is Jntituliert die Tafel vanden kersten gheloue. Js ghedicht ende ghemaket toe der eren ende mynne. ende zonderlinghe beuelinghe des hooghebornen vorsten hartoghe Aelbrechts bider ghenaden goids. hartoghe in beyeren. palantzgraue op den rijn. Graue van henegouen. van hollant. van zeelant. ende heer van vrieslant. Van enen

oitmoedighen predikaer. Gheheten broeder dyrck van delf. meester inder heylighen scrift. ende regent inder vniuersiteyten van arffoort ende van Colen. Jnt iaer ons heren duzent vierhondert ende vier. Op de rectozijde van het tweede schutblad voorin, bovenaan: Laten verbynden desen boeck anno xv^c lxxij voer floris van Outhuesden. Op fol. 225r^o, bovenaan: Dit boeck hoert toe Joffrou Anna van outheusden wedewe wylle mijnhere Arent coebel int

Jaer xcij (1593). Bruin leren band op houten borden (1572); voor- en achterplat met losse stempels en rolstempels versierd; twee gedreven koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

Pl. 64

NEW YORK, PIERPONT MORGAN LIBRARY, Ms. 691.

De dominikaan Dirc van Delf (laatste kwart 14de-1ste kwart 15de eeuw) werd in 1399 hofprediker van hertog Albrecht van Beieren, aan wie hij zijn in 1404 voltooide *Tafel van den kersten ghelove* opdroeg. Dit lijvige werk, een scholastische theologie voor leken, bestaat uit twee delen: een winterstuk in 57 en een zomerstuk in 53 hoofdstukken. Het winterstuk handelt over de H. Drieëenheid, de schepping, de hemel, het aards paradijs, de mens, de deugden, de zeven gaven van de H. Geest, de zondeval, de zonden, de tien geboden, de vier evangeliën en het leven van Christus tot aan het laatste avondmaal; het zomerstuk over het lijden van Christus, de verrijzenis, de hemelvaart, de nederdaling van de H. Geest, de H. Kerk, de werken van barmhartigheid, de sacramenten, de antichrist en de vier uitersten. Het werk is oorspronkelijk, al gebruikte hij tal van bronnen, waaronder het *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg, de *Libri quatuor sententiarum* van Petrus Lombardus, de *Summa theologica* van Thomas van Aquino, de *Vita Jesu Christi* van Ludolphus van Saksen, de *Historia scholastica* van Petrus Comestor en de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine bijzonder dienen vermeld te worden. Behalve in de hier besproken twee handschriften zijn het winter- en het zomerstuk nog volledig of gedeeltelijk in verschillende handschriften bewaard gebleven: het winterstuk in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I H 36; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21.974; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 26, 70 H 30 en 133 F 18 en Londen, British Museum, Add. 22.288; het zomerstuk in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 27; bovendien komen nog excerpten voor in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 24; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 388 en 10.759-60; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 F 24 en 133 F 17; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 222 en Letterk. 262; Londen, British Museum, Add. 25.042; Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 38 en Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch. qu. 144. Middelnederduitse afschriften zijn in de hss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2667 en Berleburg, Schlossbibliothek von Sayn-Wittgenstein, A

170 bewaard gebleven. Het *Tafelboec*, omstreeks 1480 te Utrecht, waarschijnlijk door G. de Leemput, gedrukt (Campbell, 1635), is voor het grootste deel aan de *Tafel van den kersten ghelove* ontleend.

De hier besproken handschriften zijn de oudste en mooiste exemplaren van de *Tafel van den kersten ghelove*, die bewaard zijn gebleven. Beide manuskripten zijn in hetzelfde atelier verlucht, want een aantal gehistorieerde initialen, die in die handschriften voorkomen, zijn in stijl zo aan elkaar verwant dat zij waarschijnlijk door één en dezelfde miniaturist zijn vervaardigd. Verder is de enige gehistorieerde initiaal, voorkomend in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 205, dat in 1403 door Henricus van Arnhem is voltooid en aan het kartuizerklooster Nieuwlicht buiten Utrecht heeft toebehoord, in stijl zeer verwant aan de eerste 27 gehistorieerde initialen in hs. Baltimore. Hieruit vloeit voort dat beide hier besproken handschriften waarschijnlijk in het klooster Nieuwlicht zijn geschreven en verlucht. Hs. Baltimore is de eerste helft van het winterstuk dat in 1404 door Dirc van Delft aan hertog Albrecht van Beieren († 16 december 1404) is aangeboden, wat blijkt uit de afbeelding van Dirc van Delft en het wapen van Albrecht van Beieren, die in het handschrift voorkomen. Het heeft deel uitgemaakt van de verzameling van de bekende Parijse boekbinderij Gruel-Engelmann te Parijs. Tussen 1905 en 1930 werd het door Léon Gruel (1841-1923) of door zijn zoon Paul Gruel († 1954) aan Henry Walters (1848-1931), de bekende kunstverzamelaar uit Baltimore, verkocht. Hs. New York is de tweede helft van een exemplaar van het zomerstuk dat aan Filips de Goede, hertog van Bourgondië, heeft toebehoord. Volgens een catalogus van 1467 bevond zich in diens librije 'Ung autre gros livre en parchemin couvert d'ais et de toile blanche, intitulé au dehors: La Table de la Foy chrestienne, commançant au second feuillet, Dat een ieder, et au dernier, enich (lees: evich) god.' Dat hier het New Yorkse handschrift bedoeld wordt, is zo goed als zeker, want oorspronkelijk bevatte het 408 bladen en was dus een lijvig boek en het laatste blad begint inderdaad met 'evich god'. Het heeft toebehoord aan Floris van Oudheusden († ca. 1592) te Heusden en aan diens zuster Anna van Oudheusden, weduwe van Aert Coebel, in leven ontvanger van de Staten van Holland. In 1905 werd het door Jonkheer Th.G.M. Smits van Oijen (1860-1919) uit Eindhoven uit de nalatenschap van Mej. Smits van Oijen

gekocht, die het zelf van de Eindhovense augustijnen had overgenomen. Na het overlijden van Jonkheer Smits van Oijen kwam het handschrift in het bezit van diens weduwe Mevrouw Douairière W.J.Th.H. Smits van Oijen-Regout. In 1924 werd het door het Londense antiquariaat Maggs Bros te koop geboden en door The Pierpont Morgan Library te New York verworven.

[J. Barrois], *Bibliothèque protypographique, ou Librairies des fils du roi Jean, Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne et les siens*, Parijs, 1830, p. 131, nr. 772; *Boks, Manuscripts and Bindings Remarkable for their Rarity, Beauty and Interest, Catalogue 456*, Londen, Maggs Bros, 1924, p. 109-110, nr. 143, afb. XXXII en XXXIII; A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *La miniature hollandaise*, 's-Gravenhage, 1926, p. XVII en 79; *The Pierpont Morgan Library. A Review of the Growth 1924-1929*, New York, 1930, p. 63-64; A.W. Byvanck, *Kroniek der Noordnederlandse miniaturen*, Oudheidkundig Jaarboek, 4de serie, 1 (1932), p. 141, afb. 3 en 4; F.A. Daniëls, *Meester Dirc van Delf, zijn persoon en zijn werk*, Proefschrift Utrecht, Nijmegen-Utrecht, 1932, p. 203-205; *The Pierpont Morgan Library. Exhibition of Illuminated Manuscripts held at The New York Public Library*, New York, November 1933 to April 1934, p. 46, nr. 96, pl. 75; G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, I, 's-Gravenhage, 1936, p. 109-112 en 583-584, afb. 41 en 42; S. de Ricci en W.J. Wilson, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in The United States and Canada*, New York, 1935-1937, p. 823, nr. 397 en p. 1482-1483, nr. 691; A.W. Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, Parijs, 1937, p. 21-22 en 150-151, afb. 16 en 17; *Meester Dirc van Delf, O.P., Tafel van den kersten ghelove*, naar de handschriften uitgegeven, ingeleid en van aanteekeningen voorzien door L.M.Fr. Daniëls, I. *Inleiding en registers*, Antwerpen-Nijmegen-Utrecht, 1939, p. 72-76 en 82-90 en passim, afb. tussen p. 214 en 215, nr. 6-8; A.W. Byvanck, *Kroniek der Noord-Nederlandsche miniaturen*, III, Oudheidkundig Jaarboek, 4de serie, 9 (1940), p. 35 en 40, afb. 8 en 9; Sister Mary Catherine O'Connor, *The Art of Dying Well*, New York, 1942, p. 20; A.W. Byvanck, *De middeleeuwse boekillustratie in de Noordelijke Nederlanden*, 1943, p. 17-18, afb. 5 en 6; A.W. Byvanck, *Noordnederlandsche boekkunst (miniaturen) in de middeleeuwen*, Kunstgeschiedenis der Nederlanden van de middeleeuwen tot onzen tijd onder redactie van H.E. van Gelder, Utrecht, 1946², p. 93, afb. 2; Ch. de Tolnay, *An Early Dutch Panel*, Miscellanea Leo van Puyvelde, 1949, p. 53, afb. 6; M. Rickert, *The Illuminated Manuscripts of Meester Dirc van Delf's Tafel van den kersten ghelove*, The Journal of the Walters Art Gallery, 12 (1949), p. 78-108; *The Walters Art Gallery. Illuminated Books of the Middle Ages and Renaissance. An Exhibition held at The Baltimore Museum of Art. January 27-March 13*, Baltimore, 1949, p. 45-46, nr. 119, afb. L; D. Miner, *Dutch Illuminated Manuscripts in the Walters Art Gallery*, Connoisseur Yearbook, 1955, p. 66-68, afb. 1 en 2; *An Exhibition of Netherlandish Book Illumination*, Allen Memorial Art Museum, Bulletin, 17 (1960), p. 100 en 102, nr. 18; E. Newton, *The Arts of Man*, Greenwich, Connecticut, 1960, p. 93, afb. 37; W.H. Bond en C.U. Faye, *Supplement to the Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, New York, 1962, p. 353-354, nr. 691; *The Walters Art Gallery. The International Style. The Arts in Europe*

around 1400, Baltimore, October 23-December 2, 1962, p. 70-71, nr. 67; E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting. Its Origin and Character*, Cambridge, Mass., 1964³, p. 98, voetnoot 98, nr. 5, afb. 115 en 116; L.M.J. Delaissé, *A Century of Dutch Manuscript Illumination*, Berkeley-Los Angeles, 1968, p. 16-17, afb. 4 en 5; St. G. Axters, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*, Leuven, p. 42-46 (*Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 49).

86. Hendrik Herp, Spiegel der volcomenheit

Hendrik Herp, *Spieghel der volcomenheit*; Traktaat over de H. Eucharistie; Cancellierboeck en kleinere stukken; Limburg (Maastricht), 1466 en ca. 1470.

Papier; 223 bl.; blad 215 × 145 mm; zestiende-eeuwse inktfoliëring met zwarte Romeinse cijfers van I tot C, later met potlood tot CXXXIX voortgezet; twee moderne potloodfoliëringen, de ene in de rechterboven-, de andere in de rechterbenedenhoek. Drie gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-145): bladspiegel 143 × 92 mm, 31 rr. per kol., één hand (littera bastarda, Jan de Test van Emmerik, 1466), rode initiaal met zwart en rood penwerk, twee opengewerkte rode initialen, een rode initiaal, rode lombarden en paragraaftekens. Tweede gedeelte (fol. 146-175): bladspiegel 155 à 160 × 95 à 100 mm; aantal rr. per kol.: 25 à 30 rr. (fol. 146^r-165^v) en 40 à 42 (fol. 166^r-170^v); twee handen: de eerste hand (littera cursiva) schreef fol. 146^r-166^r, 8ste regel, de tweede (littera bastarda) fol. 166^r, 9de regel-170^v; rode initialen, lombarden, titels en paragraaftekens; eigennamen rood onderstreept. Derde gedeelte (fol. 176-223): bladspiegel ca. 150 × ca. 105 mm; 26 à 31 rr. per kol.; één hand (littera bastarda), met correcties door Jan de Test van Emmerik; rode lombarden, titels en paragraaftekens; Latijnse citaten en een aantal woorden rood onderstreept. Op fol. 137^v door Jan de Test van Emmerik: Jnt iaer ons heren.M^o.CCCC^o. ende .lxvi. op die octaue van onser sueter vrouwen visitacie. Ghescreuen tot maestricht int conuent der broederen der derder regulen sinte francisci. ouermids die hant broeder jans van Emmerick presbiter. Ende dit boec hoert toe den seluen voerseiden broederen; op fol. 1^r, in een hand van ca. 1500 (littera bastarda): Dit is dat spiegel der gheystelijker volcomenheit Ende dat boec vander biechten Ende vanden heyligen sacrament. toe hoerende den broederen vander derder orden sancti francisci der stat van maestricht wonende in die witmekers straet; daarboven in een hand van ca. 1750: Biblioth. R.P. Beggard. Traiect. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met vierdubbele filets versierd; rug vernieuwd; een koperen slot, waaraan de sluithaak ontbreekt.

WEERT, PROVINCIAAL ARCHIEF DER MINDERBROEDERS, 10.

Het eerste gedeelte van dit handschrift (fol. 1-145) bevat de *Spieghel der volcomenheit* van Hendrik Herp (ca. 1410-1477) en zeven kleinere stukken o.a. een excerpt uit *Schwester Katrei* van pseudo-Eckhart. Hendrik Herp was eerst rector van het fraterhuis

Sint-Hiëronymus te Delft, daarna van het collatiehuis Sint-Pauwels te Gouda. In 1450 trad hij in de orde der minderbroeders. Her-

haaldelijk was hij gardiaan van het minderbroedersklooster te Mechelen. Van 1470 tot 1473 was hij vicaris-provinciaal. De *Spieghel der volcomenheit*, zijn voornaamste werk, schreef hij tussen 1455 en 1460. Dit traktaat bestaat uit vier delen: het eerste deel (kap. 1-12) handelt over twaalf verstervingen, die noodzakelijk zijn om tot vereniging met God te komen; het tweede deel (kap. 13-26) over het werkende leven; het derde deel (fol. 27-58) over het schouwende leven en het vierde deel (kap. 59-65) over het 'overweselic scouwende' leven. De twee oudste handschriften, waarin de *Spieghel der volcomenheit* is overgeleverd, nl. hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1129 en het hier besproken handschrift, dateren resp. van 1462 en 1466. Behalve in die twee handschriften is het werk nog volledig of gedeeltelijk in verschillende codices bewaard gebleven: volledig in de hss. *olim* Berlijn, Preussische Staatsbibliothek, Ms. germ. quart. 1088; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2136 en IV 37; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 10 W 7; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 128 G 18; Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Fabricius 96, 8°; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 L 7; Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 3; Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 15228 en Würzburg, Universiteitsbibliothek, M. ch. O. 32; gedeeltelijk in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliothek, I G 24 (kap. 1-12) en I G 40 (kap. 1-13); Amsterdam, Bibliotheek van de Theologische Hogeschool, Verzameling Warmond, 92 A 10 (kap. 1-26); Brussel, Stadsarchief, 2915 (kap. 1-12); Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1351 (kap. 60); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XXX (kap. 1-12); Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 222 (kap. 1-12, 59-65) en 340 (kap. 1-13, 47 en 48) en Rijsenburg, Groot Seminarie, 54 (kap. 1-37). Ripuarische afschriften bevinden zich in de hss. Keulen, Stadtarchiv, G.B. 4° 120, G.B. 8° 89 en G.B. 8° 130. De *Spieghel der volcomenheit* werd herhaaldelijk uitgegeven: in 1501 bij de Weduwe Roelants van den Dorpe te Antwerpen (Nijhoff-Kronenberg, 1062) en in 1502 en 1512 bij H. Eckert van Homberg te Antwerpen (Nijhoff-Kronenberg, 1063 en 1064); verder, in een gemoderniseerde bewerking door Adriaan van Mechelen, omstreeks 1552 bij Jan Waen te Leuven. Onder de titel *Directorium aureum contemplativorum* werd hij door de kartuizer Petrus Blomevenna (1466-1536) in het Latijn vertaald. De

Duitse vertalingen gaan niet terug op de Latijnse vertaling, maar op de oorspronkelijke Middelnederlandse tekst. Omstreeks 1475 verscheen een Duitse vertaling bij Peter Schoeffer te Mainz naar een handschrift uit het kartuizerklooster Salvatorberg bij Erfurt. Verder bestaan er nog twee Middelhoogduitse vertalingen: de eerste werd kort vóór 1469 door Georg Hass, biechtvader van het Sint-Catharinaklooster te Neurenberg, vervaardigd; de tweede kwam tot stand in Zwaben, waarschijnlijk op het einde van de 15de eeuw. Beide laatste vertalingen zijn in verschillende handschriften bewaard gebleven. De Franse, Italiaanse, Spaanse en Portugese vertalingen gaan op de Latijnse vertaling terug.

Het tweede gedeelte van het handschrift (fol. 146-175) bevat een traktaat over de H. Eucharistie dat ook in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 30 wordt aangetroffen en een vertaling van de *Sermo de duodecim fructibus Sacramenti* van Guyard van Laon, die eveneens in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 5 voorkomt. Het derde gedeelte (fol. 176-223) bevat het *Cancellierboeck*, een biechtboek, waarin een vertaling van *De conscientia* en *De tribus dietis* van Robert van Sorbon (1201-1274) is opgenomen. De naam *Cancellierboeck* is ontleend aan een vergelijking van Christus als kanselier bij het laatste oordeel met de kanselier van de Parijse universiteit. Behalve in dit handschrift bevindt zich het *Cancellierboeck* nog in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 2027 en II 2252 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 16; een excerpt uit het *Cancellierboeck* (kap. 6-9) komt bovendien voor in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3026-30. Een andere vertaling van *De tribus dietis* komt voor onder de titel *Dat boeck vanden drien mylen of Die drie dachvaerden* in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 5 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 24 en 70 H 5.

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan het begaardenklooster Sint-Bartholomeus in de Witmakersstraat te Maastricht. Het eerste gedeelte (fol. 1-145) is geschreven door Jan de Test van Emmerik († 1503), een priester uit het voornoemde klooster, die bovendien nog de volgende handschriften gedeeltelijk heeft geschreven: Brussel, Bibliotheca Bollandiana, 494; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 112; Cambridge, Mass., Library of Harvard University, Sumner 68; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 12; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 14; Vaalbeek, Bibliotheek der Franciskanen, A 21 en Weert,

Provinciaal Archief der Minderbroeders, 9 en 12; bovendien schreef hij het oudste gedeelte van het obituarium van het klooster, thans in het Rijksarchief te Maastricht. Het Maastrichtse begaardenklooster werd op 1 september 1796 door de Fransen opgeheven. In het handschrift komen de namen van drie latere bezitters voor; op fol. 223v^o: Christophorus Hulsken; op de bovenste snede, met zwarte drukletters: van den Bosch, en op een schutblad: Caspart Claessens, Nieuw Straat. Wanneer het handschrift in zijn huidige bewaarplaats kwam, is onbekend.

L. Verschuieren, *Leven en werken van Hendrik Herp*, Collectanea Franciscana Neerlandica, 2 (1931), p. 345-393; *Hendrik Herp O.F.M., Spieghel der volcomenheit*. Opnieuw uitgegeven door L. Verschuieren, Antwerpen, 1931, 2 dln. (*Text-uitgaven van Ons Geestelijk Erf*, 1); A. Kessen, *Het cancellierboek*, Leiden, 1932, p. 117-119; P. Verheyden, *Boekbanden uit Maastricht*, Het Boek, 22 (1934), p. 164; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 90-91 en 335, nr. 37; S. Axters, *Mystiek brevier*. I. *Het Nederlandsche mystieke proza*, Antwerpen, 1944, p. 77-84, nr. 21 en p. 207-210, nr. 59; P.C. Boeren, *De twaalf vruchten van de Eucharistie en het veertigste der Limburgse Sermoenen*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 71 (1953), p. 260; [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*. *Catalogus*, Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 1954, p. 39, nr. 52; G.I. Liefstinck, *Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Vondsten en ontdekkingen. Het Lutgart-handschrift*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 72 (1954), p. 188; E. Sloots, *Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*, Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, 19 (1955), p. 50, nr. 52; W. Lampen, *Franciscaanse handschriften in Nederland II*, Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, 20 (1955), p. 220; J. Deschamps, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke*, Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis 12 (1958), p. 68, nr. 17; K. Ruh, *Altniederländische Mystik in deutschsprachiger Überlieferung*, Dr. L. Reypens-Album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens s.j. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964, Antwerpen, 1964, p. 371-375; J. Orcidal, *Les traductions du 'Spieghel' de Henri Herp en italien 'portugais et espagnol*, Dr. L. Reypens-Album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens s.j. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964, Antwerpen, 1964, p. 257-268; K. Ruh, *Franziskanisches Schriftum im deutschen Mittelalter*, I. *Texte*, München, 1965, p. 248-264 (*Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters*, 11); B. de Troyer, *Bio-bibliographia franciscana Neerlandica saeculi XVI*, II. *Pars bibliographica*, Nieuwkoop, 1970, p. 129-151.

87. Ridderboec; Willem Jordaens, De mystieke mondkus

Ridderboec; Meester Eckhart, *Predigten* (3), Middelnederlandse vertaling; Johannes Tauler, *Predigten* (23), Middelnederlandse vertaling; Jordanus van Quedlinburg, *Sermones* (4), Middelnederlandse vertaling; Alijt Bake, *Klooster-onderrichtingen, De vier wegen der passien en Boexken vander passien ons heren; Willem Jordaens, De mystieke mondkus; Preken en Traktaten; Brabant (waarschijnlijk Groenendael), ca. 1475 en ca. 1450.*

Papier en perkament; 3 + 227 + 3 bl.; blad 391 × 205 mm, 2 kol., moderne inktfoliëring. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-113); bladspiegel 205 à 210 × ca. 150 mm, 37 of 38 rr. per kol., één hand (littera bastarda), opengewerkte rode initiaal met zwart penwerk, opengewerkte rode initiaal, rode lombarden, eigennamen rood onderstreept, rode kapittelnummering. Tweede gedeelte (fol. 114-227): bladspiegel 217 à 220 × ca. 150 mm, 52 à 62 rr. (fol. 114r^oa-198v^oa) en 44 à 56 rr. (fol. 198v^ob-227r^ob) per kol.; twee handen (littera bastarda): de eerste hand schreef fol. 114r^or-198r^oa, de tweede fol. 198v^ob-227r^ob; initialen, lombarden en titels niet ingevuld. Op fol. 198v^oa: Bidt voor diet maecte ende heeft gescreuen Want zij arm door gode es bleuen Doe men. M. vierhondert screef na dat ihesus ant cruce bleef en[de] .xlvj. ofte daer omtrent soe was dit eerst ghemaect te ghent van zuster alijt der priorinnen van galileen god wille haer ziele gewinnen (laatste 15 woorden doorgehaald) (kolofon uit legger overgenomen); op het oude papieren schutblad voorin, bovenaan: Die Liberije. Moderne eiken band met rug van donkergroen Nigeriaans geiteleer en met twee koperen sloten (M.J. Marchoul, 1968); op de binnenzijde van het voor- en het achterbord resp. het met filets en bloemstempeltjes versierde voor- en achterplat van de oorspronkelijke bruin kalfsleren band.

Pl. 65

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 643-44.

Het eerste gedeelte van dit handschrift (fol. 1r^o-113v^o) bevat het *Ridderboec*, een breed opgezet traktaat over de christelijke leer, ca. 1415 door een onbekend auteur voor de hogere Brabantse kringen geschreven. In dit traktaat, waarin het proza door berijmde gedeelten wordt afgewisseld en de leer door een aantal exempelen wordt toegelicht, neemt de allegorie een belangrijke plaats in. Aandacht verdienen de uitweidingen over de zeven hoofdzonden, de misbruiken in de maatschappij en het onzevader. Het *Ridderboec* is slechts in dit handschrift bewaard gebleven; een excerpt over het onzevader komt evenwel ook voor in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3986-89. De kopiist van het eerste gedeelte heeft nog zes andere handschriften geheel of gedeeltelijk geschreven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2137-38 (Groenendael), 2694 (Rooklooster) en 11.150 (Groenendael); Gent, Bibliotheek der Rijks-

universiteit, 1016 (Brussel, Jericho; gekregen van Thomas Mooninx, prior van Groenendael van 1467 tot aan zijn dood in 1483) en 1080 (Zevenborren) en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 6 (Groenendael). Hieruit mogen we afleiden dat het eerste gedeelte van het hier besproken handschrift waarschijnlijk geschreven is in Groenendael, misschien door de bovengenoemde Thomas Mooninx, die voordat hij tot prior van Groenendael werd verkozen, drie jaar prior in Zevenborren is geweest en blijkens een aantekening in het voornoemde hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1016 betrekkingen met het klooster Jericho te Brussel heeft gehad.

Het tweede gedeelte van dit handschrift (fol. 114r^o-227v^o) bevat drie preken van Meester Eckhart, 21 preken van Johannes Tauler en acht andere preken en traktaten, waaronder *Van der oedmodicheyt*, een vertaling van het *Compendium divini amoris* (*Totius vitae spiritualis summa*, 1); verder drie preken over het evangelie van Palmzondag uit het *Opus postillarum et sermonum de tempore* van Jordanus van Quedlinburg (ca. 1300-1380) en vijf kloosteronderrichtingen over hetzelfde evangelie door Alijt Bake (1415-1455), prioeres van het klooster Galilea te Gent; vervolgens *De vier wegen der passien* (*De vier kruiswegen*), ook bewaard in de hss. Brussel, Stadsarchief, 2915 en 's-Hertogenbosch, Bisschoppelijk Museum, 401, en het *Boexken vander passien ons heren*, eveneens overgeleverd in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 135 F 12, twee traktaten van de voornoemde Alijt Bake; ten slotte *De mystieke mondkus*, een traktaat van Willem Jordaens van Heerzele (ca. 1321-1372), magister in de theologie en kanunnik in Groenendael, eveneens bewaard in hs.

Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 385¹. Het eerste stuk (fol. 114r^o-198v^o) van het tweede gedeelte wordt door het bovenaangehaalde kolofon afgesloten volgens hetwelk dit stuk door Alijt Bake, prioeres van het klooster Galilea te Gent, in 1446 zou zijn afgeschreven. Blijkbaar is dit kolofon door de kopiist uit zijn voorbeeld overgenomen. Dit stuk is dus niet in 1446, maar volgens de watermerken enkele jaren later, waarschijnlijk omstreeks 1450 geschreven. Het tweede gedeelte (fol. 114r^o-227v^o) is vermoedelijk in hetzelfde klooster als het eerste gedeelte, dus in Groenendael, tot stand gekomen. Niet lang na de voltooiing van het eerste gedeelte werden de twee gedeeltes samengebonden. Samen met de handschriften uit de Brabantse kloosters, die in 1783-1784 door Jozef II werden afgeschaft, kwam dit handschrift

op het einde van de 18de eeuw via het Comité de la caisse de religion in de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel. Daar de rode stempel van de Bibliothèque Nationale te Parijs er niet in voorkomt, behoorde het niet tot de handschriften, die in 1794 door de Franse commissarissen in beslag zijn genomen en in 1815 zijn teruggegeven.

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, III, 1903, p. 230, nr. 1991; C.G.N. de Vooy, *Verspreide Mnl. geestelike gedichten, liederen en rijmspreuken*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 23 (1904), p. 54; W. Dolch, *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen. Auf Grund der Handschriften dargestellt*, I, Weida i. Th., 1909, p. 9, 39, 40, 61, 80, 81 en 83; St. Axters, *Bijdragen tot een bibliographie van de Nederlandsch dominikaansche vroomheid*, I, Ons Geestelijk Erf, 6 (1932), p. 121, nr. 123 en p. 139-140, nr. 179; G.I. Lieftinck, *De Middelnederlandsche Tauler-handschriften*, Groningen-Batavia, 1936, p. 11-26, 211-244, 275-278, 369-382; G.I. Lieftinck, *Het Ridderboec*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 62 (1942), p. 14-39; G.I. Lieftinck, *Het Ridderboec afgeschreven in Groenendael*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 65 (1948), p. 260-262; M.A. Lückner, *Meister Eckhart und die Devotio Moderna*, Leiden, 1950, p. 159, nr. 12 (*Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, 1); G.J. Peeters, *Dietse tekst en verspreiding van de 'Totius vitae spiritualis summa' I*, Ons Geestelijk Erf, 26 (1952), p. 188; R. Lievens, *Alijt Bake van Utrecht*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, 42 (1957-1958), p. 127-151; R. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek van de handschriften*, Gent, 1958, p. 189-194 (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Reeks VI, nr. 82); St. Axters, *Joannes Tauler in de Nederlanden*, Johannes Tauler. Ein deutscher Mystiker. Gedenkschrift zum 600. Todestag, herausgegeben von E. Filthaut, Essen, 1961, p. 349; G. Hofmann, *Literaturgeschichtliche Grundlagen zur Tauler-Forschung*, Johannes Tauler. Ein deutscher Mystiker. Gedenkschrift zum 600. Todestag, herausgegeben von E. Filthaut, Essen, 1961, p. 444; W. van Eeghem, *Brusselse dichters, Vierde reeks*, Brussel, 1963, p. 105-140; L. Reypens, *Een nog onbekende mystieke grootheid in onze veertiende eeuwse mystieke letteren*, Ons Geestelijk Erf, 37 (1963), p. 244-246; B. Spaapen, *Middeleeuwse passie-mystiek, II. De vier kruiswegen van Alijt Bake*, Ons Geestelijk Erf, 40 (1966), p. 5-64; A. Ampe, *Willem Jordaens in nieuw perspectief*, Ons Geestelijk Erf, 40 (1966), p. 144; *Meester Willem Jordaens 'De oris osculo' of De mystieke mondkus*. Kritisch en voor het eerst uitgegeven door L. Reypens, Antwerpen, 1967 (*Studien en Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf*, 17); B. Spaapen, *Middeleeuwse passiemystiek, V. De kloosteronderrichtingen van Alijt Bake*, Ons Geestelijk Erf, 42 (1968), p. 5-32, 225-261 en 374-421; 43 (1969), p. 270-304.

88. Die spiegel vanden kersten ghelove

Die spiegel vanden kersten ghelove; Augustijnken van Dordt, *De exposijcye van Sente ians Evangelium m dyetsche*; Die expositie van apocalipsi; Loflicht op de

H. Maagd; Berijmde brief aan een jonkvrouw over de beoefening der deugd; Traktaat over de vier uitersten en andere stukken, Vlaanderen, 1410 en ca. 1410.

Papier en perkament; 153 bl. (oorspronkelijk 161); blad 288 × 210 mm; bladspiegel wisselend; moderne inkt- én potloodfoliëring. Voornamelijk tien handen. Eerste hand (fol. 2r^oa-13v^ob, 17r^oa-23v^ob, 26r^oa-44v^oa en 45v^oa-51v^ob; littera textualis): 42 à 50 rr. per kol.; een rode initiaal met rood en zwart penwerk; rode lombarden met zwart penwerk; rode titels. Tweede hand (fol. 51v^ob-58r^ob; littera textualis): 41 à 43 rr. per kol.; rode initiaal met rood penwerk; rode lombarden, titels en paragraaftekens. Derde hand (fol. 59v^oa-60r^oa en 62r^oa en 62r^ob; littera textualis): 42 en 45 rr. per kol.; rode lombarden. Vierde hand (fol. 62v^oa-91r^ob; littera cursiva, maar teksten uit de Openbaring van Johannes littera textualis): 39 à 46 rr. per kol.; opengewerkte rode initiaal; rode lombarden en paragraaftekens. Vijfde hand (fol. 92r^oa-104r^oa; littera textualis): 50 rr. per kol., rode initiaal met rood en zwart penwerk; rode lombarden, titels en paragraaftekens. Zesde hand (fol. 104r^oa-108r^oa; littera textualis): 50 rr. per kol.; rode initiaal met rood penwerk. Zevende hand (fol. 108r^ob-109v^ob; littera cursiva): 45 en 50 rr. per kol.; rode lombarden met rood penwerk. Achtste hand (fol. 110r^oa-110r^ob, 111r^oa-118r^ob, 119r^oa-120v^ob en 137r^oa-151r^ob; littera cursiva): 35 à 42 rr. per kol.; rode lombarden, soms met zwart penwerk; rode paragraaftekens. Negende hand (fol. 122r^oa-125v^ob; littera cursiva): 39 rr. per kol.; rode initialen met zwart penwerk; rode paragraaftekens. Tiende hand (fol. 127r^o-136v^ob; littera cursiva): 38 à 40 rr. per kol., opengewerkte rode initiaal met rood penwerk; rode lombarden met zwart penwerk; rode titels en paragraaftekens. Sommige van die handen hebben nog elders in het handschrift kleinere teksten als bladvulling bijgeschreven. Een veertigtal opgeplakte tekeningen; onder sommige van die tekeningen verzen in een rode littera textualis, in andere van die tekeningen rode spreukbanden. Op fol. 2v^oa, in de achtste hand: *Desen boec es. J[.....]. Anno domini .M.cccc. ende .x. iaer Ende hi hout .c.lxj. bladeren. Vijftiende-eeuwse bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met driedubbele filets versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken; rug gerestaureerd.*

Pl. 66 en 67

WIESBADEN, HESSISCHES HAUPTSTAATSARCHIV, 3004, B 10.

Dit handschrift bevat enkele geestelijke gedichten en rijmspreuken en een groot aantal geestelijke teksten o.a. traktaten, preken, disputaties (quaestiones), gebeden en dicta. Een groot deel van het handschrift wordt ingenomen door *Die spieghel van den kersten ghelove* (fol. 3r^oa-44r^oa), een catechetisch traktaat over de zonden, de sacramenten, de deugden, de acht zaligheden, de zeven werken van barmhartigheid, de evangelische raden, de zeven gaven van de H. Geest, de twaalf vruchten van de H. Geest en de vier uitersten. Volgens het kolofon heeft een priester dit traktaat, waarin geen exempelen voorkomen, 'ghetrect vten latine en verga-

dert ten vlaemsce ter leeringhen van simpelen menschen wt minnen'. Blijkbaar heeft hij het dus ten behoeve van leken uit verschillende Latijnse bronnen gecompileerd. Behalve in dit handschrift is dit traktaat nog in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 280 en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1291 bewaard gebleven. Onder de titel *Die wech der syelen salicheyt* werd het driemaal gedrukt: de eerste maal in 1480 te Utrecht, waarschijnlijk door G. van Leempt (Campbell, 1775), de tweede maal ca. 1480 te Oudenaarde of te Gent door Arend de Keyser (Campbell, 1776) en de derde maal ca. 1480 te Utrecht, waarschijnlijk door G. van Leempt (Campbell, 1777).

Verder bevat dit handschrift o.a.: 1. *Dijt es de exposijcye van sente ians ewangelium te dyetsche* (fol. 51v^ob-58r^ob), een verklaring van het begin van het Evangelie van Johannes door Augustijnken van Dorcht, eveneens bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.642-51 en 15.659-61 en fragmentarisch in een fragment, berustend in de Abdij van Egmond; 2. *Die expositie van apocalipsi* (fol. 62r^oa-89v^ob), een verklaring van de *Openbaring* van Johannes; 3. een lofdicht op de H. Maagd (fol. 90r^oa-91r^ob), waarin Albertus Magnus, Hendrik van Doornik en Jacob van Maerlant beurtelings de lof van de H. Maagd verkondigen, ook bewaard in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623; 4. een berijmde brief (fol. 93r^oa-104r^o), geschreven door een geestelijke vader aan een jonkvrouw over de beoefening der deugd; 5. *Dit sijn questien van eenen goeden simpelen mensche daer die opperste coninc ziere zielen op antwoert* (fol. 104r^oa-108r^oa); 6. *Een disputacie tusschen eene ioffrouwe van oerdinen ende eenen priester van oerdenen* (fol. 111r^o-116v^ob); 8. een preek over *Hortus conclusus fons signatus* (fol. 134v^ob-135v^ob), ontleend aan de *Limburgse sermoenen*; 9. *Dit sermoen preecte ons vrouwe voer broeder heinrike vander calstren te colne* (fol. 146r^ob-146v^ob), de Keulse preek van Hendrik van Leuven of Hendrik van den Calster († 1302), in het Middelnederlands alleen in dit handschrift bewaard; 10. een traktaat over de vier uitersten (fol. 147r^oa-150r^ob).

Dit handschrift werd blijkens de taal in Vlaanderen geschreven, volgens het kolofon, althans gedeeltelijk, in 1410. Het heeft toebehoord aan het premonstratenzerklooster Arnstein aan de Lahn, dat op 22 november 1802 werd opgeheven. Hoe en wanneer het aldaar kwam, is onbekend. Van 1803 tot 1841 berustte het in Weilburg en van 1841 tot 1881 in het Herzogliche Central-Staats-

archiv te Idstein. In 1881 werd het, samen met het voornoemde archief, naar Wiesbaden overgebracht.

D. Heubach, *Grisailen und Federzeichnungen der altflämischen Schule. Aus einer niederländischen Bilderhandschrift vom Jahre 1410*, Straatsburg, 1925; W. de Vreese, *Sint Augustinus in het Middelnederlandsch. Uit de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, Miscellanea Augustiniana. Gedenkboek samengesteld uit verhandelingen over S. Augustinus bij de viering van zijn zalig overlijden vóór 15 eeuwen, 1930, p. 351 en 368; F. Lyna, *De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530*, Brussel, [1933], p. 72, pl. 22; F. Lyna, *Les miniatures d'un ms. du 'Ci nous dit' et le réalisme préeyckien*, Scriptorium, 1 (1946-1947), p. 114-115; St. Axters, *De zalige Hendrik van Leuven, O.P. als geestelijk auteur*, Ons Geestelijk Erf, 21 (1947), p. 240, 254 en 255; M.A. Lücker, *Meister Eckhart und die Devotio Moderna*, Leiden, 1950, p. 159, nr. 14 (*Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, 1); E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting. Its Origin and Character*, Cambridge-Massachusetts, 1964³, p. 107-108, 400-401, pl. 139; L.M.J. Delaissé, *A Century of Dutch Manuscript Illumination*, Berkeley en Los Angeles, 1968, p. 27-28, pl. 38; St. G. Axters, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*, Leuven, 1970, p. 55, 322 en 323 (*Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 49).

89. Dat scarcspel; Jan van den Bergh, Dat kaetspel ghemoralizeert

Jacobus de Cessolis, *Ludus scaccorum*, Middelnederlandse bewerking; Jan van den Bergh, *Dat kaetspel ghemoralizeert*, West-Vlaanderen (Brugge), 1481 en ca. 1480.

Papier; 2 + 162 + 1 bl., blad 277 × 203 mm, moderne potloodfoliëring. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-104): bladspiegel 192 × 135 à 138 mm; één kol., 32 à 34 rr. per kol.; oude foliëring met rode Romeinse cijfers; één hand (littera bastarda); rode initiaal; rode lombarden, titels en paragraaftekens; 13 miniaturen. Tweede gedeelte (fol. 105-162): bladspiegel 215 × 163 à 165 mm; 2 kol., 35 rr. per kol.; oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers, midden in de bovenste marge; één hand (littera bastarda); blauwe initiaal met rood en zwart penwerk; rood-blauwe initiaal met rood en zwart penwerk; rode lombarden en hoofdletters. Op fol. 101v^o: Jnt jaer ons heeren duustvierhondert ende een ende lxxx. Den xxiiiij^{en} jn september ghescreuen ende vulcommen by my victoor hugen inde stede van brugghe. Zestiende-eeuwse donkerbruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met filets en rolstempels versierd; in de vier hoeken en in het midden, zowel op het voor- als op het achterplat, koperen knoppen; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken; rug vernieuwd.

Pl. 68

KOPENHAGEN, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, Gl. kgl. Saml. 383, 2°.

Het eerste gedeelte van dit handschrift (fol. 1r^o-101v^o) wordt ingenomen door een Middelnederlandse bewerking van de *Ludus scaccorum* of het *Liber de moribus hominum*, een werk van de

Italiaanse dominikaan Jacobus de Cessolis (14de eeuw), waarin hij aan de hand van het schaakspel alle standen van de maatschappij, van koning en koningin tot ambachtsman, zijn plichten voorhoudt. Het bestaat uit vier traktaten. Het eerste traktaat handelt over de oorsprong van het schaakspel, het tweede over de hogere schaakfiguren, het derde over de lagere schaakstukken, het vierde over de onderlinge betrekkingen en de bewegingen van de figuren. Het werk bevat een groot aantal exempelen, die meestal aan de klassieke Griekse en Latijnse schrijvers zijn ontleend. Reeds vóór 1403 werd de *Ludus scaccorum* onder de naam *Dat scaecspel* door een Westvlaming, die zich Franconis noemt, vrij in de landstal bewerkt. Het vierde traktaat dat over de bewegingen van de schaakstukken handelt, heeft hij in het tweede en in het derde traktaat verwerkt. Behalve in het boven beschreven handschrift is *Dat scaecspel* nog in de volgende handschriften bewaard gebleven: Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart 554; Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, *nunc* Berlijn, Deutsche Staatsbibliothek, Phil. germ. 20; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 20.040; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 32 en 70 H 33; Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Thott 312, 2°; Londen, British Museum, Add. 10.290 en Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 31. *Dat scaecspel* werd driemaal gedrukt: de eerste maal in 1479 door Gheraert Leeu te Gouda (Campbell, 419); de tweede maal omstreeks 1479, misschien door J. de Vollenhoe te Zwolle (Campbell, 420) en de derde maal in 1483 door J.J. van der Meer te Delft (Campbell, 421).

Het tweede gedeelte van het hier besproken handschrift (fol. 105r^o-161v^o) bevat *Dat kaetspel ghemoralizeert*, waarin een parallel wordt getrokken tussen het kaatsspel en de rechtspleging in de 14de eeuw. Het werk werd in 1431 geschreven, in navolging van *Dat scaecspel*, door Jan van den Berghe, een oud-baljuw, op verzoek van ridder Rudolf van Uutkerke, een bevorderaar van een rechtvaardige rechtspraak en een groot liefhebber van het kaatsspel. Het werk bevat 103 exempelen, waarvan er 15 aan de H. Schrift en bijna alle overige aan klassieke schrijvers zijn ontleend, onder wie Valerius Maximus en Seneca een eerste plaats innemen. Uit *Dat scaecspel* zijn 26 exempelen overgenomen. Behalve in het hier besproken handschrift is *Dat kaetspel ghemoralizeert* in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 5205 en Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Thott 312, 2° bewaard gebleven. Een

Ripuarisch afschrift bevindt zich in hs. Keulen, Historisches Archiv, G.B. 4° 87. Het werk werd viermaal gedrukt: de eerste maal in 1477 door Jan van Westfalen te Leuven (Campbell, 1060), de tweede maal in 1498 door H. Eckert van Homberch te Delft (Campbell, 1061), de derde maal in 1529 door J. van Liesvelt te Antwerpen en de vierde maal in 1551 door A.M. Bergaigne te Leuven.

Het hier besproken handschrift werd op 24 september 1481 door Victoor Hugen te Brugge voltooid. Het heeft toebehoord aan B. Mölmann († 1778), professor aan de universiteit te Kopenhagen. Op de veiling van diens bibliotheek werd het in 1783 door de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen gekocht.

Cat.-B. Möllman, Kopenhagen, 1783, p. 143, nr. 19; D. Sleenckx, F. Vander Haeghen en P. Fredericq, *Rapports sur Het gemoraliseerd kaatsspel door F. van Verdegheem*, *Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 3e Série, 29 (1895), p. 97-104; F. van Veerdegheem, *Het gemoraliseerd kaatsspel*, *Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 3e Série, 29 (1895), p. 165-199; C.G.N. de Vooy, *Iets over en uit het 'Scaecspel'*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 26 (1907), p. 225-275; *Dat scaecspel*, uitgegeven door G.H. van Schaick Avelingh, Leiden, 1912; *Dat kaatsspel ghemoralizeert*, uitgegeven door J.A. Roetert Frederikse, Leiden, 1915; C.G.N. de Vooy, *Bijdragen tot de Middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie*, IV. *Is de bewerker van 'Dat scaecspel' een Hollander of een West-Vlaming?* *Tijdschrift voor Nederlandsche Taalen Letterkunde*, 54 (1935), p. 280-289; S. Axtjers, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*, Leuven, 1970, p. 158-160 (*Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 49).

90. Dirc van Herxen, Eerste collatieboek

Dirc van Herxen, *Eerste collatieboek*, bestaande uit *Die materie vanden vtersten ende vanden sunden* en *Die materie vanden doechden*, Utrecht (Amersfoort), 1445.

Papier; 1 + 196 + 1 bl.; blad en bladspiegel resp. 296 × 210 mm en 210 á 228 × 153 à 166 mm; 2 kol., 45 à 51 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers, moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda). Een opengewerkte blauwe initiaal met rood penwerk; twee opengewerkte rode initialen met zwart penwerk, opgehaald met rood en groen; een rood-blauwe initiaal met rood en paars penwerk, opgehoogd met groen; een rode initiaal met zwart penwerk, opgehaald met rood en groen; rode lombarden, soms opengewerkt; rode titels en zwarte, met rood onderstreepte titels. Op fol. 195v^oa, door de kopiist, maar in een kleiner schrift: Dit boec is gescreuen int iaer ons heren Mcccc ende xlv Ende het is begonnen des manendages na midt vasten Ende gheyndet op sunte marien magdalenen auont; op fol. 1r^o, onderaan, blijkbaar door de kopiist, maar in een

littera textualis: Dit boec hoert toe den besloten conuent van sunte Agathen tamersfoert Ende is dat boec der materien vanden vtersten ende vanden sunden. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band op eiken borden; voor- en achterplat met driedubbele filets; oorspronkelijke rug met nieuw lichtbruin kalfsleer overplakt, op het voor- en het achterplat op de scheiding een koperen latje van 6 mm breed, bevestigd met koperen spijkertjes; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 3 L 6.

Dirc van Herxen, van 1409 tot 1457 rector van het Zwolse fraterhuis, stelde twee Dietse collatieboeken samen, waaruit de broeders van het gemene leven tijdens collaties (gesprekken over godsdienstige onderwerpen) op zon- en feestdagen voor godvruchtige leken, die zich op het geestelijk leven wilden toeleggen, een aantal rubrieken voorlazen en bespraken. Die collatieboeken bestaan uit: 1. excerpten uit Augustinus, Johannes Chrysostomus, Hieronymus, Gregorius, Beda, Bernardus, Henricus Suso, David van Augsburg en anderen en 2. exempelen uit de *Vitae patrum*, de *Dialogi* van Gregorius, de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, het *Exordium magnum ordinis Cisterciencis* van Koenraad van Eberbach, het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré en andere dergelijke werken; bovendien bevat het eerste collatieboek nog traktaten of traktaatachtige stukken, blijkbaar grotendeels door Dirc van Herxen zelf opgesteld, met ruime gebruikmaking van dicta uit de H. Schrift en uit Augustinus, Johannes Chrysostomus, Gregorius en Bernardus. Die collatieboeken zijn van groot belang voor de kennis van de vroomheid van de broeders van het gemene leven: er blijkt uit aan welke werken zij de stof voor hun collaties ontleenden en welke onderwerpen zij daarin behandelden. Het eerste collatieboek is volledig, het tweede slechts gedeeltelijk bewaard gebleven.

Het eerste collatieboek bestaat uit twee delen: *Die materie vanden vtersten ende vanden sunden* en *Die materie van den doechden*. Zij bestaan resp. uit 25 en 26 rubrieken. In het eerste deel wordt gehandeld over de zelfkennis, de dood, het oordeel, de hel, de hemel, de drie tabernakelen, het woord Gods, de goede wil, de bekoring, het slechte gezelschap, het goede gezelschap, het verlaten van de ouders om Gods wil, het versmiden van kostbare kleren, de handenarbeid, hoe heilzaam het is zich in zijn jeugd tot God te keren, de zonde, de gulzigheid, de onkuisheid, de gierigheid,

de traagheid, de gramschap, de nijd, de hoovaardij, de achterklap, het lichtvaardig oordeel; in het tweede deel over de boete, het berouw, de biecht, de penitentie, de aalmoezen, de goede zeden, het spreken, het gebed, de dankbaarheid, de gemeenschappelijke oefeningen, de liefde tot God, de liefde tot de evenmens, de versmading van de wereld, de nederigheid, de gehoorzaamheid, het geduld, de kuisheid, de onderlinge vermaning, de vrede, het lezen van Dietse boeken, het huwelijk en de viering van de feestdagen; bovendien bevat het tweede deel nog een vertaling van vier traktaten van Dirc van Herxen, nl. van de *Prologus super orationem dominicam* en de *Brevis explanatio orationis dominicae per modum orationis secundum sententias sanctorum*, twee trak-taatjes over het onzevader, en van de *Prefatio super salutationem angelicam* en de *Explanatio brevis angelicae salutationis*, twee traktaatjes over het weesgegroet. Alleen het hier besproken handschrift bevat het eerste collatieboek volledig; het eerste deel komt ook nog voor in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231. Bovendien bevinden zich nog excerpten uit het eerste collatieboek in de hss. Antwerpen, Ruusbroec-genootschap, 79; Haarlem, Bisschoppelijk Museum, 77; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 251, 336 en 1874; Nijmegen, Oud Archief, XIV 3 en Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, 188. De vertaling van de bovengenoemde traktaatjes over het onzevader en het weesgegroet bevindt zich eveneens in hs. Antwerpen, Ruusbroec-genootschap, 79.

Het tweede collatieboek dat slechts gedeeltelijk is overgeleverd, bestond eveneens uit twee delen. In het eerste deel werd er gehandeld over de feestdagen van het tijdeigen, in het tweede over de feestdagen van het feesteigen der heiligen. Zoals blijkt uit *Een tafel wat materien gheliken op sonnendage ende hoechtijde te lesen*, voorkomend in het hier besproken handschrift, bestond het tweede collatieboek uit 60 rubrieken, waarvan er 28 in het eerste deel en 32 in het tweede deel voorkwamen. Een deel van het tweede collatieboek is in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 47 bewaard gebleven; verder komen er nog excerpten daaruit voor in de hss. Bonn, Universiteitsbibliotheek, S 2052; Brugge, Groot Seminarie, 197/122; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4302-05 en 15.092; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 E 7 en 101 F 11; Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 9; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 24,

73 F 23 en 75 E 13; Haarlem, Bisschoppelijk Museum, 77; Uppsala, Universiteitsbibliotheek, Inc. 35b: 437; Venray, Klooster Jerusalem, zonder signatuur, en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 15.416. Ten behoeve van geestelijken heeft Dirc van Herxen nog twee Latijnse collatieboeken geschreven, getiteld *Instructio religiosorum ex dictis doctorum* en *Dicta doctorum de quibusdam festis et sanctis*, die in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 124 en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8 E 29 zijn bewaard gebleven.

Het hier besproken handschrift is in 1445, daags vóór het feest van de H. Maria Magdalena, dus op 21 juli, voltooid. Het heeft toebehoord aan het Sint-Agathaklooster te Amersfoort, een tertiarissen-klooster dat in 1458, dus dertien jaar na de voltooiing van dit handschrift, tot de regel van de H. Augustinus overging. In 1911 werd het door de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht van J.L.G. Gregory (1887-1961), toen theologisch student, gekocht.

W. de Vreese, *Sint Augustinus in het Middelnederlandsch. Uit de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, Miscellanea Augustiniana. Gedenkboek samengesteld uit verhandelingen over S. Augustinus bij de viering van zijn zalig overlijden vóór 15 eeuwen, CDXXX-MCMXXX, [Rotterdam], 1930, p. 352, 356, 361 en 364; herdrukt in W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijengebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren, Zwolle, 1962, p. 96, 99, 104 en 107; J. Deschamps, *De Dietse kollatie-boeken van Dirc van Herxen (1381-1457), rektor van het Zwolse fraterhuis*, Handelingen van het 23ste Vlaams Filologencongres, Brussel, 1-3 april 1959, p. 186-193; J. Deschamps, *Middelnederlandse vertalingen van Super modo vivendi (7de hoofdstuk) en De libris teutonicalibus van Gerard Zerbolt van Zutphen*, Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 14 (1960), p. 97-108; S. Axters, *De zalige Heinrich Seuse in Nederlandse handschriften*, Heinrich Seuse. Studien zum 600. Todestag, 1366-1966. Gesammelt und herausgegeben von Ephrem M. Filthaut, Keulen, [1966], p. 369; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 82-83.

91. Gregorius de Grote. Homilieën

Gregorius de Grote, *Homiliae in evangelia*, Middelnederlandse vertaling; *Conversio sanctae Catharinae*, Middelnederlandse vertaling, en andere teksten, Limburg (Maaseik), 1431.

Papier; 3 + 271 + 3 bll.; blad en bladspiegel resp. 213 × 147 mm en ca. 150 × ca. 95 mm; 1 kol., 29 à 31 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Een opengewerkte rode initiaal met rood penwerk; rode lombarden, soms

opengewerkt en met rood penwerk; rode titels; correcties (door de kopiïste). Op fol. 208r^o, door de kopiïste, met zwarte inkt, maar rood onderstreept: Dit boec was ghemaect in duytschen Jnt Jaer ons heren .M.CCC. ende .lxxx. begonnen omtrent keersauont ende gheindt in den vasten (datum, waarop de vertaling van de *Homiliae in evangelia* is voltooid). Op fol. 271r^o, in het rood, door de kopiïste: Expliciunt beati gregorij omelien gheeynt int Jaer ons heren dusent vierhondert Jnde XXXI Jnden maent dien men noempt Junius .xiiij. daghe. Op de rectozijde van het eerste oude schutblad voorin, bovenaan (littera bastarda): Dyt bueck behoert den susteren by eyck jnden besloet. Oorspronkelijke donkerbruin kalfsleren band op houten borden; rug en hoeken vernieuwd; voor- en achterplat met driedubbele filets versierd; twee koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken.

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 73 H 6.

Het grootste gedeelte van dit handschrift (fol. 1r^o-258r^o) wordt door de Middelnederlandse vertaling van de *Homiliae in evangelia* van Gregorius de Grote ingenomen. Dit in de middeleeuwen zeer verspreide werk bestaat uit 40 preken over evangeliën, die in de loop van het kerkelijk jaar op zon- en feestdagen in verschillende kerken van Rome werden voorgedragen. De eerste twintig homilieën heeft Gregorius in zijn werkkamer gedictieerd en in zijn bijzijn door zijn notarius laten voorlezen, de twintig andere heeft hij zelf uitgesproken en door snelschrijvers laten optekenen. Daar er buiten zijn weten foutieve afschriften in omloop waren gebracht, bezorgde hij zelf een correcte uitgave in twee boeken. Het eerste boek bevat de twintig homilieën, die hij heeft gedictieerd, het tweede de twintig andere, die hij zelf had gepredikt. De preken zijn gerangschikt, niet in liturgische volgorde, maar in de volgorde, waarin ze zijn uitgesproken.

De *Homiliae in evangelia* zijn in 1380 door de z.g. Bijbelvertaler van 1360, waarschijnlijk een monnik uit de abdij van Affligem, in het Middelnederlands vertaald. De vertaler rangschikte de homilieën in liturgische volgorde en liet aan zijn vertaling een proloog voorafgaan. Die vertaling is, behalve in het hierboven beschreven handschrift, nog in de volgende manuscripten bewaard gebleven: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I C 60; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 422-26, 3753, 1173-74, 15071 en 15092; Bonn, Universiteitsbibliotheek, S 1251; Deventer, Atheneumbibliotheek, 10 V 2; Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, B 82; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 20, 73 E 17 en 73 E 19; 's-Gravenhage, Museum Meermanno-Westreenianum, 10 C 6; 's-Heerenberg, Huis Bergh; Roermond, Bisschoppelijk Seminarie, Op. arch. oct. I 4 en Straatsburg, Bibliothèque Na-

tionale et Universitaire, 2099 (All. 175); bovendien zijn nog excerpten bewaard in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2873-74 en fragmenten in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 10 A 13. Deze vertaling werd in 1479 door Joh. Veldener te Utrecht gedrukt (Campbell, 854). Middelfrankische afschriften van deze Middelnederlandse vertaling zijn overgeleverd in de hss. Brussel, Bibliotheca Bollandiana, 31; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 813 en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, Huseby 15. Vermeldenswaard is nog dat Dirc van Herxen (1381-1457) in zijn eerste Diets kollatieboek, volledig bewaard in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6 en gedeeltelijk in hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231, acht excerpten uit de *Homiliae in evangelia* in een zelfstandige vertaling heeft opgenomen; bovendien bevinden er zich negen excerpten in de gedeelten van het tweede Dietse kollatieboek die in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 47 tot ons zijn gekomen.

Het overige gedeelte van het handschrift bevat excerpten uit preken van pseudo-Augustinus, Gregorius en pseudo-Beda, alsook *Wie sante katherina tot cristum bekert wert* (fol. 263v^o-267v^o) en *Van sante loye* (fol. 267r^o-268r^o), resp. vertalingen van *Conversio sanctae Catharinae* en *De sancto Eligio episcopo*. Deze teksten komen ook voor in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1805-08; bovendien bevindt *Wie sante katherina tot cristum bekert wart* zich nog in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, VI B 15 en *Van sante loye* nog in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, VI B 14; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 6 en Londen, British Museum, Add. 18.162.

Het hier besproken handschrift is in 1431 geschreven in het Sint-Agnesklooster te Maaseik door de eerste libraria van het klooster, blijkbaar één van de vier zusters, die in 1429 uit het klooster Marienweide te Venlo waren gekomen om een twintigtal meisjes, die in Maaseik een priorij van reguliere kanunnikessen wilden stichten, in de regel van de H. Augustinus in te wijden. Die libraria is een zeer bedrijvige kopiïste geweest, want er zijn nog 14 andere Middelnederlandse handschriften bewaard gebleven, die tussen 1427 en 1445 door haar zijn geschreven, nl. de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 10, 73 H 19, 73 H 3, 73 H 18, 73 H 20, 73 H 14, 73 H 4, 73 H 25, 73 H 24 en 73 H 22; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 216 en Utrecht, Bi-

bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 E 18, 2 E 15 en 5 E 19. Het Sint-Agnesklooster werd in 1797 door de Fransen opgeheven. De handschriften en boeken werden naar Maastricht gebracht, waar zij samen met andere handschriften en boeken uit afgeschafte kloosters van het Departement van de Nedermaas in het gebouw van de Centrale Administratie opgestapeld werden. Alle handschriften en boeken uit de opgeheven Limburgse kloosters werden in 1801 te Maastricht geveild, behalve 120 handschriften en 352 oude drukken, die in 1839 in een donker vertrekje op de derde verdieping van het Gouvernementsgebouw te Maastricht ontdekt werden. Die handschriften en boeken werden naar 's-Gravenhage gezonden, waar zij door J.W. Holtrop, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, over de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht en de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen werden verdeeld. Het hier besproken handschrift behoorde tot de 72 handschriften, die aan de Koninklijke Bibliotheek werden toebedeeld.

A.G. Flament, *Catalogus der stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt als 'Bibliotheca Limburgensis'*, I, Maastricht, p. XV, nr. 44; LIV, nr. 418 en LXII, nr. 418; C.H. Ebbinge Wubben, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*, 's-Gravenhage, 1903, p. 229, voetnoot 1; C.G.N. de Vooy, *Iets over middeleeuwsche bijbelvertalingen*, Theologisch Tijdschrift, 37 (1903), p. 154-156; *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae, I. Libri Theologici*, 's-Gravenhage, 1922, p. 137, nr. 539; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 264-265, nr. 107; J. Deschamps, *Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik*, Album Dr. M. Bussels, Tongeren, 1967, p. 173, nr. 3; C.C. de Bruin, *Bespiegelingen over de 'Bijbelvertaler van 1360'. Zijn milieu, werk en persoon*, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, 50 (1969), p. 14, voetnoot 5.

92. Bernardus, Preken

Bernardus van Clairvaux e.a., *Sermones* (92), Middelnederlandse vertaling; Pseudo-Bernardus, *De pugna spirituali seu de conflictu vitiorum et virtutum*, Middelnederlandse vertaling; Brabant (Mechelen), 1479.

Perkament; 1 + 243 bl.; blad en bladspiegel resp. 295 × 216 mm en 205 à 220 × 150 mm; 2 kol., 43 rr. (fol. 3r^oa-116v^oa) en 43 à 45 rr. (fol. 117r^oa-242v^ob) per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers; moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis). Blauwe initialen, soms opengewerkt, met rood penwerk; een opengewerkte rood-blauwe initiaal; een opengewerkte rode initiaal met zwart penwerk; rode en blauwe initialen, de rode soms opengewerkt; rode titels. Op

243r^oa, door de kopiist, in een littera textualis: Dit boeck is gheeynt anno domini dusent vierhondert ende neghenentseuentich op des heilighen cruys auent verheffinghe; op fol. 1r^o, bovenaan, eveneens door de kopiist in een littera textualis, maar gedeeltelijk uitgeschrapt: Dit boeck hoert toe den cloester van sinte saluator op thabor by mechelen; daaronder in een 16de-eeuwse hand: Dyt boeck hort touwe brueder chrystiaen kemkens Celbruer tot syntruyden anno 1583; op fol. 2r^o, in de bovenste marge: Dom. prof. Soc. Jesu Ant. 1639; op fol. 3r^o, in de bovenste marge: Bibliotheca Domus Prof. Soc(ieta)tis Jesu Antv. Negenttiende-eeuwse kalfsleren band; voor- en achterplat met een motief in verguldwerk afgebiesd; rug met verguldwerk versierd; rugschild, waarop in gouden letters: Sermons de S. Bernard en Belgique.

Pl. 69

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 11.085.

Bernardus (1090-1153), stichter en eerste abt van de abdij van Clairvaux, schreef vier bundels preken: de *Sermones de tempore* (86 preken), de *Sermones de sanctis* (43 preken), de *Sermones de diversis* (117 preken) en de *Sermones in Cantica Canticorum* (86 preken). Dit handschrift bevat geen vertaling van een van de voornoemde prekenbundels, maar een verdietsing van een waarschijnlijk reeds in het Latijn bestaan hebbende keuze uit de preken van Bernardus en andere schrijvers, gerangschikt volgens het kerkelijk jaar en verdeeld in een winter- en een zomerstuk. De vertaling moet omstreeks 1450 tot stand gekomen zijn. Dit handschrift dat het winter- en het zomerstuk bevat, telt 92 preken: 47 uit de *Sermones de tempore*, 32 uit de *Sermones de sanctis*, 9 uit de *Sermones de diversis* en één uit de *Sermones in Cantica Canticorum*, alsmede 4 preken van Nicolaus van Clairvaux, een preek van Guericus en een preek van Fulgentius. De verzameling was in de tweede helft van de 15de eeuw zeer verspreid. Behalve in dit handschrift is het winter- en het zomerstuk nog in de hss. Bonn, Universiteitsbibliotheek, S 294 (gedateerd 1555, afschrift van een van beide drukken) en Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1269 (gedateerd 1477, met toegevoegde stukken) bewaard gebleven; het winter- of het zomerstuk komt in de volgende handschriften voor: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, III H 1 en III H 2; Amsterdam, Bibliotheek der Theologische Hogeschool, Warmond 92 E 9; Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1108 en 1264; Bonn, Universiteitsbibliotheek, S 293; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2137-38; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XXIX; Hamburg,

Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. theol. germ. 1530; Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Thott 114, 4°; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1296; Londen, British Museum, Egert. 675; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 5315; Nijmegen, Oud Archief, XIV 3; Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, 58; Rijsel, Universiteitsbibliotheek, 206; Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 G 9; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8 K 26; Witten, Redemptoristenklooster, 17 en Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, Emmanuelshuizen 16 en 18. In 1484-85 en in 1495 werd deze verzameling preken, telkens in twee delen, door Peter van Os te Zwolle gedrukt (Campbell, 275 en 276). Behalve preken van Bernardus bevat het boven beschreven handschrift nog *Sinte bernaerdus parabel* (fol. 239r^oa-240v^ob), een vertaling van *De pugna spirituali seu de conflictu vitiorum et virtutum* van pseudo-Bernardus, eveneens voorkomend in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 15 en Nijmegen, Oud Archief, XIV 3.

Het hier behandelde handschrift werd daags vóór het feest van de Kruisverheffing, dus op 13 september, 1479 voltooid. Het heeft toebehoord aan het klooster Thabor, een klooster van reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus, te Mechelen. In 1583 kwam het in het bezit van Christiaan Kemkens, broeder in het celledroersklooster te Sint-Truiden. In 1639 kwam het in de bibliotheek van de jezuïeten te Antwerpen. In 1777 werd het, samen met de andere handschriften uit de jezuïetenkloosters, die in 1773 afgeschafte werden, aan de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel geschonken.

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, II, Brussel, 1902, p. 375-376, nr. 1478; C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 168-169; *Die eerste bliscap van Maria*, opnieuw uitgegeven en toegelicht door W. de Vreese, 's-Gravenhage, 1931, p. XXVI en 101-110; J. van Mierlo, *De heilige Bernardus in de Middelnederlandse letterkunde*, Ons Geestelijk Erf, 27 (1953), p. 241-242.

93. Limburgse sermoenen

De Limburgse sermoenen, bestaande uit een Middelnederlandse vertaling van 32 preken uit de Sankt Georgener Predigten en uit 16 andere preken en traktaten o.a. Beatrijs van Nazareth, *Det sin seven maniren van minnen*;
Het

Maastrichtse paasspel, Zuidoost-Limburg (Maastricht?) en Ripuarisch gebied; ca. 1400.

Perkament; 1 + 247 bl., blad 260 × 185 mm, moderne foliëring met zwarte inkt. Twee gedeelten. Eerste gedeelte (fol. 1-232): bladspiegel 180 × 125 mm; 2 kol., 31 rr. per kol. Eén hand (littera textualis). Gehistorieerde initiaal met rood-blauw staafwerk in drie marges; rood-blauwe initialen met rood en blauw penwerk, opgehoogd met gouden stippen; afwisselend rode en blauwe lombarden; rode titels. Tweede gedeelte (fol. 233-247): bladspiegel 175 × 124 mm; 2 kol., 31 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring van 1 tot 15 (= fol. 233-247). Opengewerkte rood-blauwe initiaal met rood en blauw penwerk; toneelaanwijzingen in het rood. Oorspronkelijke wit zwijnsleren band op beuken borden; voor- en achterplat onversierd; sporen van twee riemsluitingen; midden op het achterplat een etiket, waarop, grotendeels afgesleten, geschreven staat: Maagdendries, N° 11.

Pl. 70

'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 70 E 5.

Dit handschrift bestaat uit twee gedeelten. Het eerste gedeelte (fol. 1-232) bevat de *Limburgse sermoenen*, een Middelnederlandse vertaling van 32 preken uit de *Sankt Georgener Predigten*, alsook 16 andere preken en traktaten. De *Sankt Georgener Predigten*, alles bij elkaar 86 preken, worden zo genoemd naar het oudste bewaarde handschrift, geschreven omstreeks 1300 en afkomstig uit de benedictijnenabdij Sankt Georg te Villingen in Baden-Württemberg, thans hs. Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Sankt Georg 36. Die preken, die anoniem zijn overgeleverd, zijn van dezelfde auteur. Ze zijn volgens hetzelfde schema samengesteld, de thema's worden op dezelfde wijze aangekondigd, de bijbelplaatsen worden in dezelfde betekenis en met dezelfde gevolgtrekking gebruikt en dezelfde voorbeelden uit de H. Schrift keren herhaaldelijk terug. Blijkbaar is de auteur een geestelijke geweest, die in vrouwenkloosters predikte, want de preken zijn voor een gehoor van kloosterzusters bestemd. Vaak immers is er sprake van de hemelse bruidegom. Daar de eerste vier preken kennelijk op sermoenen van de Duitse franciscan en volksprediker Berthold van Regensburg (ca. 1210-1272) teruggaan, van wie bekend is dat hij vaak in vrouwenkloosters predikte, en andere preken reminiscenties aan diens preken bevatten, mogen de *Sankt Georgener Predigten* beschouwd worden, niet als preken, die Berthold van Regensburg zelf heeft te boek gesteld, maar als sermoenen, die, zonder oratorisch bijwerk, uit zijn mond zijn opgetekend. Omstreeks 1350 werd een keuze uit de *Sankt Georgener Predigten* in het Middelnederlands vertaald. Behalve in het hier besproken handschrift zijn er

nog in het Middelnederlands vertaalde preken uit die verzameling bewaard gebleven in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I E 28; *olim* Berlijn, Preussische Staatsbibliotheek, Ms. germ. quart. 1087; Berlijn, Staatsbibliotheek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1079; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1959, 11.146-48, II 2454 en IV 138. Onder de 16 andere preken en traktaten vermelden we *Dits dbuec van den boegaerde* (fol. 172va-177ra); *Dets dbuec van de twelffrogten* (fol. 177rb-183ra), een vertaling van de *Sermo de duodecim fructibus Sacramenti* van Guyardus van Laon; *Dit leert ons negenrehande minne* (fol. 183ra-190vb), waarin de tiende brief van Hadewijch als laatste deel is opgenomen, en *Det sin seven maniren van minnen* (fol. 190va-197rb) van Beatrijs van Nazareth (1200-1268), prioeres van het cisterciënzerinnenklooster Nazareth bij Lier, eveneens bewaard in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3067-73 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 15.258.

Het tweede gedeelte van het hier besproken handschrift (fol. 233-247) bevat het *Maastrichtse paasspel* (1500 verzen), een mysteriespel in Ripuarisch dialect. Het behandelt beknopt de schepping van de mens, de zondeval, de uitdrijving uit het aards paradijs en uitvoeriger een aantal taferelen uit het leven van Christus van de geboorte tot de gevangenneming. De andere taferelen, zoals de kruisiging en de verrijzenis, ontbreken, daar het laatste gedeelte van het spel niet bewaard is gebleven.

Het eerste gedeelte van het hier besproken handschrift is in Zuid-oost-Limburg, misschien in Maastricht, het tweede gedeelte in het Ripuarische gebied, tussen Aken en Keulen, tot stand gekomen. Beide gedeelten werden later samengebonden. Het eerste gedeelte moet in of ten behoeve van een mannenklooster zijn geschreven, want de preken zijn voor mannelijke toehoorders (brudere) bestemd. Later kwam het in het bezit van het tertiariïsklooster Maagdendries te Maastricht. Dat klooster werd in 1797 door de Fransen opgeheven. De handschriften en boeken werden naar het gebouw van de Centrale Administratie te Maastricht overgebracht, waar de handschriften en boeken uit de afgeschafte kloosters van het Departement van de Nedermaas samengebracht werden. In 1801 werden de handschriften en boeken uit de opgeheven Limburgse kloosters te Maastricht geveild, behalve 120 handschriften en 352 oude drukken, die in 1839 in een donker vertrekje op de derde verdieping van het gouvernementsgebouw te Maastricht

ontdekt werden. Die ontdekte handschriften en boeken werden naar 's-Gravenhage gezonden, waar zij door J.W. Holtrop, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, over de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht en de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen werden verdeeld. Het hier besproken handschrift behoorde tot de 72 handschriften, die aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage werden toebedeeld.

J. Zacher, *Mittelniederländisches Osterspiel*. Zeitschrift für deutsches Alterthum, 2 (1842), p. 302-357; H.E. Moltzer, *De Middelnederlandsche dramatische poëzie*, Groningen, 1875, p. 496-538; A.J. Flament, *Catalogus der stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als 'Bibliotheca Limburgensis'*, I, Maastricht, 1888-1889, p. LIII, nr. 377 en p. LXI, nr. 377; J.H. Kern, *De Limburgse sermoenen*, Leiden, [1895]; *Der sogenannte St. Georgener Prediger* aus der Freiburger und der Karls-ruher Handschrift herausgegeben von K. Rieder, Berlijn, 1908, p. XVII (*Deutsche Texte des Mittelalters*, 10); W. Dolch, *Die Verbreitung oberlädischer Mystikerwerke im Niederländischen*, I, Weida i. Th., 1909, p. 10, 29-33 en 37; *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae, I. Libri theologici*, 's-Gravenhage, 1922, p. 135, nr. 529; *Beatrijs van Nazareth, Seven manieren van minne*, critisch uitgegeven door L. Reypens en J. van Mierlo, Leuven, 1926 (*Leuvense Studiën en Tekstuitgaven*); J. van Mierlo, *De 10^e brief van Hadewijch en het 41ste der Limburgsche Sermoenen. Invloed van Hadewijch op de Limburgsche Sermoenen*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1932, p. 373-387; J. van Mierlo, *Over den ouderdom van de Limburgsche Sermoenen*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1935, p. 1081-1093; *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooy, Zutphen, 1940, p. 115-117, nr. 46 en p. 336, nr. 46; J.M. Schalijs, *Richard van St. Victor en Hadewijchs 10de brief*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 62 (1943), p. 219-228; J.M. Schalijs, *S. Bernardus' De diligendo Deo de grondslag voor het 41ste Limburgse sermoen*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde, 62 (1943), p. 256-269; A. van Loey, *Middelnederlands leerboek*, Antwerpen, 1947, p. 25-30; S. Axters, *Mystiek brevier, I. Het Nederlandsche mystieke proza*, Antwerpen, 1944, p. 166-173 en 340; P.C. Boeren, *De twaalf vruchten van de Eucharistie en het veertigste der Limburgse sermoenen*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 71 (1953), p. 242-281 en 72 (1954), p. 18-26; W. Slijpen, *De Limburgsche sermoenen toch Limburgsch?* Onze Taaltuin, 6 (1937), p. 266-212; E. Lüders, *Zur Überlieferung der St. Georgener Predigten. Eine Folge von Einzelbeiträgen*, Studia Neophilologica, 29 (1957), p. 246; 30 (1958), p. 72 en 32 (1960), p. 186; R. Lievens, *Een Brabants handschrift van de Limburgse sermoenen*, Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 12 (1958), p. 189-210; R. Lievens, *De Limburgse sermoenen in handschrift Amsterdam U.B. I E 28*, Dr. L. Reypens-album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens s.j. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964, Antwerpen, 1964, p. 187-204.

94. Jan Storm, Preken

Jan Storm e.a., *Preken, Zuid-Brabant (klooster Jericho te Brussel), 1466 en 1467.*

Papier en perkament; 2 + 331 + 1 bl.; blad en bladspiegel 212 × 145 mm en 145 × 85 mm; 1 kol., 29 of 30 rr. per kol. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers; moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera bastarda), behalve twee later ingevoegde bladen (fol. 315 en 316), die door een zestiende-eeuwse hand (littera textualis) zijn geschreven. Een opengewerkte blauwe initiaal met rood penwerk; rode lombarden en titels. Op fol. 299r^o, door de kopiïste, rood onderstreept: Hier ynden die sermoenen ons Eerweerdeghen paters welke ic van velen een weynich uergadert hebbe tot mijns selfs orbore ende der gheendere dier in belieuen sal te studeren Ende sij waren volscreuen int iaer ons heren .M.iiiij^c. ende lxxvj. op sinte laureis des gloriosen maerteleers dach voer vesperen; op fol. 330v^o, door de kopiïste, rood onderstreept: Dit boeck was volscreuen Jnt iaer ons heren doemen screef. Dusent. vierhondert. seuen ende tsestich. des sesten daeghs in septembri. op enen sondach; op fol. 1v^o, door de kopiïste, rood onderstreept: Dit boeck hoert te bruesele der rosen gheplant in iherico tonser lieuer vrouwen. Soe wie dat ontleent oft vent hi bewaert ende gheeft weder in rechter trouwen. Oorspronkelijke bruin kalfsleren band; voor- en achterplat met losse stempels en drievoudige filets versierd; sporen van twee riemsluitingen; rug en hoeken vernieuwd.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 4367-68.

Dit handschrift bestaat uit twee delen. Het eerste deel (fol. 3r^o-299r^o) bevat 78 preken van Jan Storm, omstreeks 1425 te Brussel geboren en in 1488 aldaar overleden. Eerst was hij procurator en later prior van de priorij Onze-Lieve-Vrouw-ten-Troon te Ouwen-Grobbendonk bij Herenthals. In 1457 werd hij commissaris en later rector van het klooster Jericho te Brussel. Gedurende 31 jaar was hij de geestelijke vader van deze gemeenschap. Van de preken, die hij op zon- en feestdagen placht te houden, is slechts een gedeelte bewaard gebleven. Zij komen in twee bundels voor. De eerste bundel bestaat uit 78 preken, gehouden in 1459-1464, die door zuster Maria van Pee, zijn geestelijke dochter en later prioeres van het klooster, uit zijn mond zijn opgetekend. Hij is in twee handschriften bewaard gebleven: het hier besproken handschrift en hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 402. De tweede bundel bevat 43 preken, gehouden in 1468-1470, die door een niet genoemde zuster zijn samengebracht. Zij maakte gebruik van 'rollen, brieven en oude quaternen, ghescreven metter hant' van Storm zelf en van aantekeningen van zuster Barbara Cuyermans. De tweede bundel is slechts in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 298 bewaard gebleven; wel bevinden er zich nog drie preken uit de tweede bundel in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit,

902. Het tweede deel van het hier besproken handschrift (fol. 300r^o-330v^o) bevat 8 preken, die in het klooster Jericho door andere predikanten dan Storm zijn gehouden: één preek van Godevaert Kemp, die 'onse eerste pater' wordt genoemd; twee preken van een minderbroeder-observant en vijf preken van Broeder Aert (Frater Arnoldus), de eerste subprior van het dominika-nenklooster te Brussel. Al de bovengenoemde handschriften zijn in het klooster Jericho geschreven en hebben tot de bibliotheek van dit klooster behoord.

Het hier besproken handschrift, waarvan het eerste deel op 10 augustus 1466 en het tweede op 6 september 1467 is voltooid, bleef in het klooster Jericho, totdat het in 1783 door Jozef II werd opgeheven. Na de opheffing werd het, samen met de handschriften uit Jericho en de andere afgeschafte Brabantse kloosters, naar de lokalen van het Comité de la caisse de religion in het nieuwe gebouw van de Rekenkamer te Brussel gebracht. Een deel van de aldaar samengebrachte handschriften werd in 1785 en 1786 aan de Chambre héraldique te Brussel geschonken; een ander deel werd in 1794 door de Franse commissarissen in beslag genomen en naar Parijs gevoerd; een derde gedeelte, waaronder zich het hier besproken handschrift bevond, werd omstreeks 1800 in de Bourgondische Bibliotheek, thans Koninklijke Bibliotheek, te Brussel geplaatst.

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, III, Brussel, 1903, p. 232-235; St. Axters, *Bijdragen tot een bibliographie van de Nederlandsch Dominikaanse vroomheid*, III, Ons Geestelijk Erf, 7 (1933), p. 16-17, nr. 231; F. Prims, *Drie ascetische schrijvers der Troonpriorij, Jan Storm († 1488), Jacob Roecx († 1527) en Cornelis Bellens († 1573)*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1932, p. 265-273; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 120-122, nr. 95; St. G. Axters, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica manuscripta 1224-1500*, Leuven, 1970, p. 31 (*Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 49).

95. Geneeskundige traktaten

Geneeskundige teksten, Vlaanderen, 1351.

Perkament; 2 + 2 + 148 bl.; blad en bladspiegel resp. 220 × 150 mm en ca. 171 × ca. 111 mm; 2 of 3 kol., 50 à 53 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera cursiva). Rood-zwarte initialen; rode, soms opengewerkte initialen; rode lombarden; rode paragraaftekens; zwarte titels rood doorstreept. Op fol.

21v^oa: Explicit antidotarius scriptus anno domini. 1351. in die ypoliti martiris; op fol. 28r^ob: Per johannem de altre; op fol. 148r^o, bovenaan, in een zestiende-eeuwse hand (littera cursiva): Scriptor qui scripsit Cum christo viuere possit Cum nomine aptum godefridus leonijs sit sic vocitatum Notarius et Aromatarius Mechliniensis. Moderne kartonnen band met bruin kalfsleren rug.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 15.624-41.

Dit handschrift bevat 18 verschillende werken, nl. 17 geneeskundige geschriften en een mystiek gedicht dat blijkbaar door de kopiist als bladvulling is bedoeld. Die werken zijn: 1. *De natuurkunde van het geheel*, een anoniem leerdicht over de hemellichamen en de natuurverschijnselen dat nog in acht andere handschriften is overgeleverd (fol. 1r^oa-6r^oc); 2. voorschriften ter bereiding van waters en oliën (fol. 6v^oa-8v^ob); 3. een vertaling van het *Antidotarium Nicolai*, een Salernitaanse verzameling voorschriften, ook bewaard in hs. Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 54; 4. opmerkingen over de pols (fol. 21v^oa-21v^ob); 5. een *Leringe van orinen*, een uroscopisch traktaat, slechts in dit handschrift bewaard, gecompileerd uit *De urinis* van Aegidius van Corbeil en het *Liber urinarum* van Isaac Judaeus (fol. 22r^oa-27v^ob); 6. het *Liber magistri Avicenne*, hier ten onrechte aan Avicenna toegeschreven, een geneeskundig handboek, slechts in dit handschrift voorkomend (fol. 24v^oa-45v^ob); 7. *Die nature ende die maniere van alle lieden*, een traktaatje over de vier 'complexien' naar Hippocrates en Galenus (fol. 46r^oa-47r^ob); 8. een traktaatje over fysiognomiek of gelaatkunde naar Hippocrates (fol. 47v^oa-48r^oa); 9. een *Leringe van orinen*, een uroscopisch traktaat, gecompileerd uit *De urinis* van Aegidius van Corbeil en het *Liber urinarum* van Isaac Judaeus, ook bewaard in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 J 8; Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8216 en Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 54 (fol. 48r^ob-51v^ob); 10. *Dit sijn 24 tekene der doot*, een vertaling van de *Secreta Hippocratis* of *Capsula eburna* (fol. 52r^oa-52v^ob); 11. het *Boec van medicine* van Jan Yperman (fol. 54r^oa-73r^ob); 12. een excerpt (vs. 955-1438) uit *Die heimelicheit der heimelicheden* van Jacob van Maerlant, een leerdicht, bewerkt naar het *Secretum secretorum* (fol. 74r^oa-75r^oc); 13. excerpten uit *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant, bewerkt naar *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré (fol. 75v^oa-77r^oc); 14. *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*, een leerdicht over de geslachtsorganen van de man en de vrouw (fol. 77v^oa-85v^ob); 15. een chiromantie (fol.

85r^ob-88v^ob); 16. een mystiek gedicht van 118 verzen uit de school van Hadewijch (fol. 89r^oa-89v^oa); 17. *Herbarijs*, een werk, waarin een aantal geneeskrachtige kruiden worden beschreven en het gebruik ervan wordt aangegeven, bewerkt naar *De medica materia* van Dioskorides en *Circa instans* van Matthaeus Platearius, en 18. de *Chirurgie* van Jan Yperman, eveneens bewaard in de hss. Cambridge, S. John's College Library, A 19; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1273 en Londen, British Museum, Harl. 1684.

Geheel het handschrift is door Johannes de Altre of Jan van Aalter geschreven. Het afschrift van de vertaling van het *Antidotarium Nicolai* voltooide hij daags vóór het feest van de H. Hippolytus, dus op 12 augustus, 1351; de andere teksten zal hij ofwel in hetzelfde jaar ofwel kort daarvoor of kort daarna hebben geschreven. In de 16de eeuw behoorde het handschrift toe aan Godefridus Leonijs, notaris en apotheker te Mechelen. In 1818 werd het door de Gentse bibliofiel en botanicus Karel van Hulthem (1764-1832) gekocht van de Londense bibliofiel Richard Heber (1773-1833). In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Bibliotheca Hulthemiana, VI, Gent, 1836, p. 45-50, nr. 193; J.F. Willems, *Over de gelaetkunde, een tractaetjen van omtrent het jaer 1351*, Belgisch Museum, 3 (1839), p. 231-235; J.F. Willems, *Brokken uit een oud geneesboek der XIVe eeuw*, Belgisch Museum, 6 (1842), p. 105-108; F.A. Snellaert, *Chiromantie of handwaerzeggerij*, Belgisch Museum, 10 (1846), p. 266-284; F.A. S(nellaert), *Gelaetkunde*, Belgisch Museum, 10 (1846), p. 285-290; *Sterre- en natuurkundig onderwijs, gemeenlijk genoemd: Natuurkunde van het geheel-al, en gehouden voor het werk van zekeren Broeder Gheraert. Een Nederduitsch oorspronkelijk leerdicht uit het laatst der XIIIe of het begin der XIVe eeuw*. Uitgegeven naar vijf zeer oude handschriften, met gebruikmaking van vier latere maar zeer nauwkeurige afschriften, met eene inleiding en aantekeningen door J. Clarisse, Leiden, 1847; *La chirurgie de maître Jean Ypermans, le père de la chirurgie flamande (1295-1351)*. Mise au jour et annotée par J. Carolus, Gent, 1854; *La chirurgie de maître Jehan Yperman, chirurgien belge (XIIIe-XIVe siècle)*. Publiée pour la première fois, d'après la copie flamande de Cambridge par C. Broeckx, Antwerpen, 1863, p. 14-24; *Traité de médecine pratique de maître Jehan Yperman, médecin belge (XIIIe-XIVe siècle)*, publiée pour la première fois d'après la copie flamande de la Bibliothèque Royale de Bruxelles par C. Broeckx, Antwerpen, 1867; *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*, uitgegeven door N. de Pauw, I, Gent, 1893-97, p. 121-190; *De 'Cyrurgie' van Meester Jan Yperman*. Naar de handschriften van Brussel, Cambridge, Gent en Londen uitgegeven door E.C. van Leersum, Leiden, [1912]; *Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der heimelikheden*. Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aantekeningen voorzien door A.A. Verdenius,

Amsterdam, 1917; J. Munk, *Een Vlaamsche leringe van orinen uit de veertiende eeuw*, Leiden, 1917; *Eene Middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai (Ms. 15624-15641, Kon. Bibl. te Brussel)*. Met den Latijnschen tekst der eerste uitgave van het Antidotarium Nicolai, uitgegeven door W.S. Van den Berg, Leiden, 1917; R. Lievens, *Een nieuw mengeldicht uit de school van Hadewijch*, Leuvense Bijdragen, 47 (1958), p. 65-85; W.F. Daems, *De Middelnederlandse vertalingen van het Antidotarium Nicolai*, Scientiarum Historia, 5 (1961), p. 1-19; L.J. Vandewiele, *Een Middelnederlands traktat over fysiognomiek*, Scientiarum Historia, 6 (1964), p. 49-65; L.J. Vandewiele, *Dit sijn. 24. tekene der doot die Ypocras met hem dede graven*, Biologisch Jaarboek Dodonaea, 32 (1964), p. 393-401; A van Panthaleon van Eck-Kampstra, *Jacob van Maerlant's 'Der naturen bloeme'. Twee notities over handschriften*, Het Boek, 36 (1964), p. 226-227; *De 'Liber magistri Avicenne' en de 'Herbarijs', Middelnederlandse handschriften uit de XIVe eeuw (Ms. 15624-15641 Kon. Bibl. te Brussel)*. Uitgegeven en gekommen-tarieerd door L.J. Vandewiele, Brussel, 1965, 2 dln.; R. Jansen-Sieben, *De Natuurkunde van het geheelal. Een 13de-eeuws Middelnederlands leerdicht*, Brussel, 1968, 2 dln.; W. Braekman en G. Keil, *Die 'Vlaamsche leringe van orinen' in einer niederfränkischen Fassung des 14. Jahrhunderts. Randbemerkingen zur Gliederung des mittelalterlichen Harntraktats*, Niederdeutsche Mitteilungen, 24 (1968), p. 75-125; W.L. Braekman, *'Den mensche te bekennen bi vele tekenen'. Het Mnl. prozatraktatje over fysiognomie en zijn bron*, Scientiarum Historia, 12 (1970), p. 113-142.

96. Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna

a. Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna, Zuidnederlandse vertaling, fragmenten, West-Vlaanderen, ca. 1340-1350.

Perkament; 8 dubbele en 2 enkele bladen, alle met tekstverlies besnoeid; blad en bladspiegel oorspronkelijk ca. 250 × 163 mm en ca. 200 × 135 à 140 mm; 2 kol., hoogst bewaard aantal rr. 47 (oorspronkelijk waarschijnlijk 48). Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers. Eén hand (littera textualis). Rode lombarden, titels en paragraaftekens; tekeningen van chirurgische instrumenten.

DARMSTADT, HESSISCHE LANDES- UND HOCHSCHULBIBLIOTHEK, zu 2201 (drie dubbele bladen); KEULEN, UNIVERSITÄTS- UND STADTBIBLIOTHEK, zonder signatuur (twee dubbele bladen); KEULEN, STADTARCHIV, G.B. Kasten A, Nr. 57 (drie dubbele bladen en twee enkele bladen).

Pl. 71

b. Lanfranc van Milaan, Chirurgia magna, Zuidnederlandse vertaling, Vlaanderen, ca. 1450.

Papier, 1 + 178 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 285 × 203 mm en 223 × ca. 160 mm; één kol., 31 à 34 rr per kol. Oude foliëring met rode Arabische cijfers van 1 tot 96 en daarbij aansluitend van 49 tot 124; moderne potloodfoliëring van 97 tot 178. Eén hand (littera bastarda, titels echter littera textualis). Opengewerkte rode initialen; rode lombarden, soms opengewerkt; zwarte titels, echter rood onderstreept; rode paragraaftekens; tekeningen van chirurgische instrumenten. Zeventiende-eeuwse hoornen band; twee lussluitingen, waaraan de lussen ontbreken.

GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT, 1272.

Lanfranc van Milaan († kort vóór 1306), de grondlegger van de Franse geneeskunde, was arts in Milaan, totdat hij omstreeks 1290 door de Visconti's werd verbannen. Hij begaf zich naar Frankrijk en oefende in Lyon en andere Franse steden de geneeskunde uit. Omstreeks 1295 vestigde hij zich in Parijs, waar hij als practizerend geneesheer en docent roem oogstte. Zijn *Chirurgia magna* bestaat uit vijf traktaten. In de eerste vier traktaten handelt hij over de hoedanigheden en de plichten van de geneesheer, de wonden, de ziekten, de breuken en de ontwrichtingen; het vijfde tractaat is een antidotarium. De *Chirurgia magna* werd tweemaal in het Middelnederlands vertaald. De eerste vertaling is in twee handschriften overgeleverd. Van het eerste handschrift zijn slechts 18 met tekstverlies besnoeide bladen bewaard gebleven, die op drie verschillende plaatsen aan het licht zijn gekomen. De bladen in het Stadtarchiv te Keulen hebben als schutbladen van handschriften in het genoemde archief gediend en zijn vóór 1937 uit die handschriften losgemaakt; de bladen in de Landes- und Hochschulbibliothek te Darmstadt zijn in augustus 1955 ontdekt als schutbladen in hs. 2201 dat in 1507 is voltooid en aan de kruisheren te Keulen heeft toebehoord; de bladen in de Universitäts- und Stadtbibliothek te Keulen zijn in juli 1964 gevonden als schutbladen van een inkunabel, die in 1483 door Ulrich Zell te Keulen is gedrukt en eveneens uit de bibliotheek van de Keulse kruisheren afkomstig is. Hieruit blijkt dat dit handschrift in het begin van de 16de eeuw te Keulen, waarschijnlijk in het kruisherenklooster aldaar, is versneden. Het tweede handschrift van de eerste Middelnederlandse vertaling van de *Chirurgia magna*, berustend in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent, is volledig bewaard, maar honderd jaar jonger dan het eerste en op menige plaats kennelijk korrump. Het heeft toebehoord aan F.A. Snellaert (1806-1872), die het in 1862 van het Antwerpse antiquariaat P. Kockx heeft gekocht. In 1872 werd het, samen met andere handschriften, door de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent uit de nalatenschap van F.A. Snellaert verworven.

K. Menne, *Deutsche und niederländische Handschriften*, Keulen, 1931-1937, p. 626-627, nr. 276 (*Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln. Sonderreihe: Die Handschriften des Archivs*, Heft X, Abt. 1, Teil 1 und 2); A. Derolez, *Rijksuniversiteit Gent, Bibliotheek. Census van de handschriften*, 6de aflevering, Gent, 1964, hs. 1272.

97. Lanfranc van Milaan, *Chirurgia magna*

Lanfranc van Milaan, *Chirurgia magna*, tweede Middelnederlandse vertaling, Holland, ca. 1460.

Papier; 3 + 188 + 2 bl.; blad en bladspiegel resp. 219 × 45 mm en 145 × 90 à 95 mm; 1 kol., 28 à 40 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera cursiva). Een blauwe initiaal met rood en blauw penwerk, een rode initiaal met blauw penwerk; rode lombarden met rood en blauw of met blauw penwerk; rode titels en paragraaftekens; hoofdstukken van J tot lxxx met rode Romeinse cijfers genummerd, ook in de inhoudsopgave voorin. Moderne bruin kalfsleren band op houten borden; twee oorspronkelijke koperen sloten, waaraan de sluihaken ontbreken; op voor- en achterplat vijf koperen knoppen, telkens met vier koperen spijkertjes bevestigd.

AMSTERDAM, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, MG II F 39.

De tweede vertaling van de *Chirurgia magna*, jonger dan de eerste, is slechts in dit handschrift bewaard. De kopiïst sloeg enkele hoofdstukken over of vond ze niet in zijn voorbeeld, maar nadien schreef hij de ontbrekende kapittels op fol. 162v^o-188v^o, zodat de tweede vertaling volledig is overgeleverd. Het handschrift werd in 1851 door de Groningse arts L. Ali Cohen (1817-1889) op de veiling van zijn Groningse confrater S.J. Einthoven gekocht. Het werd door hem afgestaan aan de Bibliotheek der Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunst, berustend in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

In dit verband is het niet zonder belang te vermelden dat ook de *Chirurgia parva* van Lanfranc van Milaan, die hij nog te Lyon voor zijn zonen schreef, in het Middelnederlands is vertaald. Die vertaling is bewaard in de hss. Londen, British Museum, Harl. 1684 en Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8216 en is tweemaal gedrukt: de eerste maal in 1481 door Conraet Brame te Leuven (Campbell, 1086), de tweede maal in 1529 door Willem Vorsterman te Antwerpen (Nijhoff-Kronenberg, 1312). Een ander Middelnederlands traktaat, getiteld de *Jonghe Lanfranc* of *Die slotel van surgien*, is geen vertaling van de *Chirurgia parva*, maar een oorspronkelijk in het Middelnederlands geschreven werk. Het komt voor in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4260-63; Cambridge, St. John's College, A 19; Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Gl. kgl. Saml. 1662, 4°; Londen, British Museum, Harl. 1684; Oxford, New College, 312 en Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 54 (onvolledig).

Cat.-S.J. Einthoven, Groningen, 1851, p. 4, nr. 118; *Catalogus librorum quos collegit Societas Neerlandica ad promovendam artem medicam ab anno M DCCC XLIX ad annum MCMXXX*, Amsterdam, 1930, p. 561.

98. Heraut Beyeren, *Die hollantsche cronike*

Heraut Beyeren, *Die hollantsche cronike*, Holland, 1409.

Perkament; 1 + 125 + 1 bll.; blad en bladspiegel resp. 232 × 160 mm en 150 à 160 × 115 mm; 1 kol., 32 à 38 rr. per kol. Moderne foliëring met zwarte inkt. Eén hand (littera cursiva formata). 102 Wapenschilden van Hollandse graven en Utrechtse bisschoppen. Een gouden initiaal op een blauw-paarse grond, gehooft met witte motieven; rode, blauwe en groene lombarden en paragraaftekens; zwarte titels op een gele grond en rood omhaald. Op fol. 125v^o door de kopiïst (grote littera textualis formata): Explicit cronographia per manus beyeren. armorum regis de ruyris anno dominij. M.CCCC.IX. vrbani; daaronder, eveneens door de kopiïst, met rode inkt (littera cursiva formata): Explicit Cronographia episcopatus traiectensis. et comitatus hollandie. per manus beyeren. quodam Gelre. armorum regis de Ruyris. Anno dominij. M.CCCC.IX. ipsa die vrbani pape. Achttiende-eeuwse bruin kalfsleren band op houten borden; rood en blauw gespikkelde sneden. Op fol. 2r^o aantekening van Cornelius Duyn; op fol. 1v^o aantekeningen van Conrad Janninck en K. van Hulthem; op de binnenzijde van het voorbord, bovenaan, aantekening van K. van Hulthem. Ex-libris van K. van Hulthem.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 17914.

In de kolofon van dit handschrift, dat als een autograaf wordt beschouwd, noemt Claes Heynsoen (1340/45-1414), de auteur van *Die hollantsche cronike* zich 'Beyeren quondam Gelre'. Hij was heraut van Willem VI, graaf van Holland, die tevens als Willem IV graaf van Henegouwen en als Willem II hertog van Beieren was. Naar dit laatste gebied van zijn landsheer noemde hij zich 'heraut Beyeren'. Voordien was hij heraut van een hertog van Gelre en noemde zich toen 'heraut Gelre'. In *Die hollantsche cronike* behandelt Claes Heynsoen de geschiedenis van de Hollandse landsheren van Dagobert I tot Willem VI en die van de Utrechtse bisschoppen van de H. Willibrordus tot Fredericus III van Blankenheim. Ter voorbereiding van zijn werk liet hij in een handschrift, thans hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 39, een deel van de bronnen overschrijven, die hij voor zijn kroniek nodig had. Het grootste gedeelte van dit laatste handschrift wordt ingenomen door een Middelnederlandse bewerking van een gedeelte van het *Chronicon episcoporum Trajectensium* van Johannes de Beka. Het eerste gedeelte van *Die hollantsche cronike* is in

hoofdzaak aan de kroniek van de Klerk uit de Lage Landen, de tweede helft voornamelijk aan de kroniek van Johannes de Beka ontleend. Als bron gebruikte Claes Heynsoen eveneens de *Rijmroniek* van Melis Stoke. Behalve in dit handschrift is *Die hollantsche cronike* eveneens in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5753-59 bewaard gebleven.

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan Jacobus van Mierop, zoon van Vincent van Mierop (1469-1550), thesaurier-generaal der Nederlanden onder Karel V. Uit dankbaarheid voor bewezen diensten werd het door Catharina Oisterlinga, weduwe van Jacobus van Mierop, en door diens andere erfgenamen ten geschenke gegeven aan Cornelius Duyn, rechtsgeleerde en handschriftenverzamelaar, geboren te Amsterdam, maar later woonachtig in 's-Gravenhage. Tussen 1613 en 1629 werd het, samen met andere handschriften, door Cornelius Duyn aan Heribertus Rosweyde (1569-1629), voorloper van de bollandisten, geschonken. Daarna maakte het deel uit van het Museum Bollandianum, de bibliotheek van de bollandisten in het jezuïetenklooster te Antwerpen. In 1778, vijf jaar na de opheffing van de Sociëteit van Jezus in de Zuidelijke Nederlanden, werd de bibliotheek van de bollandisten naar de abdij van Koudenberg te Brussel overgebracht. In 1789 werd zij aan de abdij van Tongerlo verkocht. In 1794, toen de Franse de Zuidelijke Nederlanden waren binnengevallen, werd het ene gedeelte van de bibliotheek der bollandisten, eerst bij omwonende boeren, daarna in het kasteel te Westerlo, het andere gedeelte in Westfalen, in veiligheid gebracht. Dit laatste gedeelte, waarvan het hier besproken handschrift deel uitmaakte, werd in 1825, voor zover het uit Westfalen was teruggekeerd, te Antwerpen geveild. Op die veiling werd het door K. van Hulthem (1764-1832), de Gentse bibliofiel en botanicus, gekocht. In 1837 kwam het, samen met de verzameling-K. van Hulthem, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Cat.-Abdij van Tongerlo, Antwerpen, 1825, p. 88, nr. 90; *Bibliotheca Hulthemiana*, VI, Gent, 1836, p. 279, nr. 946; S. Muller Fz., *Lijst van Noord-Nederlandsche kronijken, met opgave van bestaande handschriften en litteratuur*, Utrecht, 1880, p. 22; S. Muller Fz., *Die Hollandsche Cronike van den Heraut. Eene studie over de Hollandsche geschiedbronnen uit het Beijersche tijdvak*, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, III, 2 (1885), p. 33; F. Lyna, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, XI, Ronse, 1927, p. 82-83, nr. 7240; H. Bruch, *Supplement bij de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen van Dr. Jan Romein*, Haarlem, 1956, p. 37; M. Coens, *Les*

manuscrits de Corneille Duyn donnés jadis à Héribert Rosweyde et conservés actuellement à Bruxelles, Analecta Bollandiana, 77 (1959), p. 108-134; H.F. Wijnman, *Project voor een vervolg op het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, 1963, p. 37-38; *Karel van Hulthem, 1764-1832*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1964, p. 275-277, nr. 111.

99. Leenrecht van het graafschap Vlaanderen

Leenrecht van het graafschap Vlaanderen en andere teksten, Vlaanderen, eerste helft van de 15de eeuw.

Perkament; 3 + 67 + 1 bll.; vochtvlekken, eerste elf bladen gerestaureerd; blad 235 × 165 mm. Vier handen. De eerste hand (littera textualis formata) schreef fol. 1r^o-35v^o en 38r^o-43v^o; aldaar bladspiegel 170 × 125 mm, één kol., 30 of 31 rr. De tweede hand (littera cursiva) schreef fol. 35v^o-36v^o, 59r^ob, 59v^oa en aanvullingen tussen de regels en in de marges op fol. 1r^o-135v^o. De derde hand (littera cursiva) schreef fol. 44r^o-47v^o; aldaar bladspiegel 170 × 122 mm, één kol., 28 of 30 rr.. De vierde hand (littera textualis) schreef fol. 48r^oa-50r^ob, 60r^oa-60v^ob en 62r^oa-67v^ob; aldaar bladspiegel 180 à 185 × 132 mm, 2 kol., 30 rr. per kol., rode lombarden, rode opschriften. Moderne potloodfoliëring. Moderne schaapsleren band (haarzijde naar buiten) op houten borden, geitelere rug, sluitriem (G. Dubois d'Enghien, Brussel, 1969); voorste gedeelte van de vroegere perkamenten omslag vóór in het handschrift geplakt.

BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, IV 307.

De eerste helft van dit handschrift (fol. 1r^o-35v^o) bevat een anoniem traktaat over Vlaams leenrecht, waarschijnlijk samengesteld omstreeks 1350 en dus nagenoeg 150 jaar ouder dan het bekende *Tractaet vanden leenrechten na de hoven van Vlaenderen* van Filips Wielant, die zijn werk in 1491 voltooidde. Aanvankelijk waren er evenveel leenrechten als er leenbanken of leenhoven waren. Onder invloed van de landsheerlijkheid ontstonden leenrechten met een veel ruimer geldingsgebied o.a. het Vlaams, het Brabants, het Hollands, het Stichts en het Zutphens leenrecht. In dit traktaat werd het Vlaams leenrecht voor het eerst in de landstaal op schrift gebracht. Voornamelijk wordt erin gehandeld over de plichten van de leenman en de vererving van de lenen. Behalve in dit handschrift is het traktaat nog in drie andere handschriften bewaard gebleven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 6031-6040; Gent, Rijksarchief, Fonds Sint-Pietersabdij, 461 en Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek, 285. Een handschrift dat nog omstreeks 1880 in het Rijksarchief te Maastricht berustte, schijnt aldaar niet

meer voorhanden te zijn. Een verkorte versie komt voor in hs. Brugge, Stadsbibliotheek, 442. In 1524 verscheen het traktaat in druk bij Willem Vorsterman te Antwerpen onder de titel *Leenrechten naer costume ende ordenanchie slands van Vlaendren ende sonderlinge vanden Casteele te Ghendt*. Een gedeelte van het traktaat werd in 1837 door J.F. Willems naar het Gentse handschrift uitgegeven. In 1883 publiceerde L. Gilliodts-van Severen geheel het werk naar de postincunabel van 1524, alsook de verkorte redactie, die in het Brugse handschrift voorkomt.

De tweede helft van het handschrift (fol. 38r^o-67v^o) bevat de bepalingen van de vrede van Doornik tussen Filips de Stoute en de stad Gent op 18 december 1385 (fol. 38r^o-43v^o); de keure van Thomas van Savoye en Johanna van Constantinopel aan de Vier Ambachten in 1242 (fol. 48r^oa- 57r^ob); de voorrechten van de erfgenaam van een leen (fol. 57r^ob-59r^oa) en de keure van Thomas van Savoye en Johanna van Constantinopel aan het Land van Waas in 1241 (fol. 60r^oa-67v^ob).

Het handschrift is eigendom geweest van Lodewijk De Wolf (1876-1829), hoofdredacteur van *Biekorf*, daarna van diens broeder Karel De Wolf, apotheker te Brugge. In 1965 werd het door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel verworven.

J.F. Willems, *Oud formulier van de Vlaemsche rechtspleging omtrent het jaer 1300*, Belgisch Museum, 1 (1837), p. 40-77; *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Bourg de Bruges*, ed. L. Gilliodts-van Severen, III, Brussel, 1883, p. 193-347; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 62-63, nr. 48.

100. Eike von Repgow, Saksenspiegel

Eike von Repgow, *Sachsenspiegel*, Middelnederlandse vertaling, Holland, ca. 1410.

Perkament; 1 + 101 bl.; blad en bladspiegel resp. 250 × 170 mm en 170 × 115 mm; 2 kol., 30 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera textualis); inhoud (fol. 1-3) met rode inkt geschreven. Vier gedecoreerde initialen op een gouden grond, met staaf- en bladwerk; gouden lombarden met rood of blauw penwerk; rode titels; op fol. 1-3 blauw-gouden regelvullingen; op fol. 6r^o een miniatuur, voorstellend de Roomse keizer, gezeten, met een zwaard in zijn linker- en de rijksappel in zijn rechterhand, met de voeten rustend op een voor hem liggende leeuw. Op het schutblad voorin in een 15de-eeuwse hand (littera bastarda): Dit boeck hoert toe Zweder van Culenborch (dit laatste woord op rasuur) Wonachtich to Culenborch. Die dit vynt geeft hem weder om goods wil.

Laat-achttiende-eeuwse rood marokijnen band; midden op het voor- en het achterplat een bloemornament in verguldwerk; rug en kanten met goudstempeling; verguld op-snede.

Pl. 72

BERLIJN, STAATSBIBLIOTHEK DER STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, Ms. germ. fol. 820.

Omstreeks 1230 stelde Eike von Repgow in de *Sachsenspiegel* het land- en het leenrecht te boek dat in zijn Saksische geboortestreek gebruikelijk was. Reeds in de 14de eeuw kwam een Noordnederlandse bewerking van dat rechtsboek tot stand, die behalve in het boven beschreven Berlijnse handschrift in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 G 45, 133 H 3 en 133 H 49 bewaard is gebleven. Spoedig echter werd de oorspronkelijke tekst, die 344 artikelen telt, met gebruiken en verklaringen aangevuld. Omstreeks 1326 legde Johan von Busch die vermeerderde tekst ten grondslag aan een bewerking, die uit drie boeken van resp. 93, 71 en 84 artikelen bestaat en waarin elk artikel van een glosse is voorzien. Van die vermeerderde tekst met glossen kwam eveneens een Noordnederlandse bewerking tot stand, die in de hss. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 F 29; Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, P.E. 12 en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 44 is overgeleverd. Vermelden we nog dat in 1479 onder de naam *Die spiegel van Sassen* door Gheraert Leeu te Gouda een rechtsboek is gedrukt, waarin de bewerking met de glossen en het Nederlandse gewoonterecht tot een geheel zijn versmolten (Campbell, 1591). *Die spiegel van Sassen* werd herhaaldelijk herdrukt (Campbell, 1592-1595; Nijhoff-Kronenberg, 1931-1939 en 3891).

Het hier besproken handschrift heeft toebehoord aan Zweder van Culemborch, de schrijver van een kroniek, waarin de lotgevallen van de heren van Culemborg van 1271 tot 1493 zijn beschreven. Het is in het bezit geweest van P. van Bleiswijk (1724-1790), raadspensionaris van Holland, wiens bibliotheek in 1791 te 's-Gravenhage werd geveild. Op die veiling werd het gekocht door H. van Wijn (1773-1833), rijksarchivaris, die het aan B.A.C. de Lange van Wijngaarden verkocht. De bibliotheek van deze laatste werd in 1845 te 's-Gravenhage geveild. Wanneer het in het bezit van de Preussische Staatsbibliotheek te Berlijn kwam, is ons niet bekend.

Cat.-P. van Bleiswyk, I, 's-Gravenhage, 1791, p. 55, nr. 856; Cat.-B.A.C. de Lange van Wijngaarden, 's-Gravenhage, 1845, p. 13, nr. 270; *De Spiegel van Sassen of zoogenaamde Hollandsche Sachsenspiegel*. Volgens het eenigst bekende handschrift uitgegeven door J.J. Smits, *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, 22 (1872), p. 5-72, 170-237; B.J.L. de Geer van Jutfaas, *De Saksenspiegel in ons vaderland*. *Rechtsgeleerd Magazijn*, 7 (1888), p. 45-72; *De Saksenspiegel in Nederland*. Uitgegeven door B.J.L. de Geer van Jutfaas, 's-Gravenhage, 1888, 2 dln. (*Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, Eerste reeks, 10); E. Müller, *Eine niederländische Sachsenspiegelhandschrift*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 38 (1917), p. 307; H. Degering, *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*, I. *Die Handschriften in Folioformat*, Leipzig, 1925, p. 114, nr. 820 (*Mitteilungen aus der Preussischen Staatsbibliothek*, 7); H. Wegener, *Beschreibendes Verzeichnis der Miniaturen und des Initialschmuckes in den deutschen Handschriften bis 1500*, Leipzig, 1928, p. 134 (*Beschreibende Verzeichnisse der Miniaturen-Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*, 5); G. Homeyer, *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters*, neu bearbeitet von C. Borchling, K.A. Eckhardt und G. von Gierke, Weimar, 1931-1934, p. 17, nr. 78.

101. Ambrosius Zeebout, Tvoyage van Mher Joos van Ghistele

Ambrosius Zeebout, Tvoyage van Mher Joos van Ghistele, West-Vlaanderen, ca. 1500.

Papier; 2 + 408 bll.; blad en bladspiegel resp. 275 × 200 mm en ca. 195 × ca. 115 mm; 1 kol., 28 à 30 rr. per kol. Moderne potloodfoliëring. Eén hand (littera cursiva). Initialen, lombarden en titels niet ingevuld; geen rubricering. Zestiende-eeuwse bruin kalfsleren band op houten borden; voor- en achterplat met rolstempels en drievoudige filets versierd; twee gedreven koperen sloten; op vooren achterplat vijf koperen knoppen, vier in de hoeken en een in het midden; vier gedreven koperen hoekstukken en vier gedreven koperen beslagstukken op de randen tegen de rug; rug vernieuwd; op de binnenzijde van het achterbord een bovenaan besnoeid blad uit een dertiende-eeuws missaal in twee kolommen.

BRUSSEL, EGYPTOLOGISCHE STICHTING KONINGIN ELISABETH, 55.473.

In 1481-1485 ondernam Joos van Ghistele (ca. 1450-1520), heer van Aksel en van Maalstede en erfschout van Hulst en Aksel, met zijn kapelaan Jan van Quisthout en zijn vrienden Joris van Ghistele, Jan van Vaernewijck en Joris Palijnck een lange reis in verschillende landen, gelegen rondom het oostelijk gedeelte van de Middellandse Zee en in het Nabije Oosten. Hij bezocht o.a. Italië, Slavonië, Albanië, Palestina, Egypte, Arabië, Perzië, Assyrië, Cyprus, Syrië, Kreta, Korfoe, Sicilië en Tunesië. Volgens zijn aantekeningen en mondelinge mededelingen schreef Ambrosius Zeebout, zijn kapelaan na het overlijden van Jan van Quisthout, onder

de titel *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* omstreeks 1490 een uitgebreid relaas van die gedenkwaardige reis. Dit relaas bestaat uit acht boeken, die samen 210 hoofdstukken tellen. Méér dan aan de wederwaardigheden van Joos van Ghistele en zijn reisgenoten is daarin aandacht besteed aan de staatsinrichting, de godsdienst, de landbouw, de zeden en gewoonten en de oudheden van de bezochte landen. Geen enkel reisverhaal uit dezelfde tijd bevat zoveel bijzonderheden over de bereisde landen en geeft blijk van zoveel kritische zin. Zo is *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* ongetwijfeld van groter waarde dan de *Peregrinationes in Terram Sanctam* van Bernard van Breidenbach († 1497), kanunnik en deken van Mainz, waarvan de eerste druk in 1486 het licht zag.

Van *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* zijn twee handschriften bewaard gebleven: het hier besproken handschrift en hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 330, geschreven omstreeks 1535. In 1557, zowat 70 jaar na de voltooiing van het werk, werd het door Hendrik van den Keere te Gent in het licht gegeven. In die uitgave gaat aan de eigenlijke tekst vooraf: 1. een Franse brief, waarin Henric van den Keere zijn werk opdraagt aan Filips van Liedekerke, heer van Heestert, Eversbeek, Zulte en Landegem, wiens gemalin een kleindochter van Joos van Ghistele was en 2. een bericht aan de lezer met bijzonderheden over het ontstaan van het werk. De uitgever heeft aan de indeling in boeken en hoofdstukken niets veranderd; de proloog heeft hij echter ingrijpend bewerkt en aan de spelling, de taal en de stijl wijzigingen aangebracht. Achterin bevindt zich een gedicht van 48 verzen, getiteld *Den lof ende prijs van den Edelen Ridder ende Heere Mer Joos van Ghistele in zyne Voyagen*. In 1563 verscheen een tweede uitgave bij dezelfde uitgever en in 1572 een derde editie bij de weduwe Gheeraert van Salenson te Gent.

Van *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* moeten er méér handschriften dan de twee bovengenoemde hebben bestaan, want Henric van den Keere zegt in zijn bovengemeld bericht aan de lezer dat het boek ‘ghenouch vermaert, bekendt ende menichfuldelick ghecopieert, ghescreven ende verbreit is geweest van over veel iaren’. De bewaarde handschriften zijn van groot belang, omdat zij rechtstreeks of onrechtstreeks op de autograaf van Ambrosius Zeebout teruggaan en dus een oorspronkelijker redactie bevatten dan de drukken, waarin de spelling, de taal en de stijl is gewijzigd. Opmerkelijk is dan in geen van beide bewaarde handschriften de

titels van de boeken en de hoofdstukken voorkomen: de kopiist van het hier besproken handschrift heeft telkens ruimte daarvoor opengelaten, die van hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 330 zelfs niet, waarschijnlijk omdat in zijn model de titels van de boeken en de hoofdstukken niet waren ingevuld.

Het hier besproken handschrift is niet meer volledig; achterin ontbreken enkele bladen, die de tweede helft van het 30ste hoofdstuk en het 31ste, 32ste en 33ste hoofdstuk van het achtste boek hebben bevat. Blijkens de taal werd het in West-Vlaanderen geschreven. Volgens een potloodaan-tekening op de versozijde van het tweede schutblad voorin heeft het tot de verzameling-Huth behoord, die door de Londense bankier Henry Huth (1815-1878) en door diens zoon Alfred Henry Huth (1850-1950) werd samengebracht. Zulks is echter weinig waarschijnlijk, daar het noch in *The Huth Library. A Catalogue of the Printed Books, Manuscripts, Autograph Letters, and Engravings, collected by Henry Huth*, Londen, 1880, noch in de catalogi van de aucties, waarop de verzameling-Huth tussen 1911 en 1920 is geveild, is terug te vinden. Kort vóór de Eerste Wereldoorlog werd het door de Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth van het antiquariaat De Meuleneere te Brussel gekocht.

J. de Saint Génois, *Les voyageurs belges du XIIIe au XVIe siècle*, Brussel, [1846], p. 155-192; Ph. Blommaert, *De Nederduitsche schryvers van Gent*, Gent, 1861, p. 30-39; J. Stecher, *Josse van Ghistele*, Biographie nationale, 7, Brussel, 1880-1883, kol. 733-738; B. van de Walle, *Une version manuscrite du célèbre voyage de Josse de Ghistelles en Orient (1481-1485)*, Chronique d'Egypte, 14 (1939), p. 245-257; *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*. Réédité sous la direction de M.-Th. Lenger, III, Brussel, 1964, p. 215-221; *Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, p. 150-151, nr. 119.

Lijst der besproken en vermelde handschriften

De nummers verwijzen naar de beschrijvingen.

AKEN, Diözesanarchiv,
722 (2761): 63.

AMORBACH, Fürstlich Leiningensches Archiv,
zonder signatuur: 45.

AMSTERDAM, Bibliotheek van de Theologische Hogeschool, Verzameling
Warmond,

92 A 10: 86.

- Koninklijk Oudheidkundig Genootschap,
9: 50.

- Museum Amstelkring,
453: 83.

- Universiteitsbibliotheek,
I A 24 b en c: 21.

I A 24^L: 2.

I C 60: 91.

I D 21: 53.

I E 27: 53.

I E 28: 93.

I F 29: 76.

I G 1: 82.

I G 3: 75.

I G 5: 86.

I G 8: 53.

I G 24: 85, 86.

I G 28: 80.

I G 29: 61.

I G 40: 86.

I G 41: 46, 48.

I G 42: 80.

I G 44: 53.

I G 47: 61, 63, 65, 90, 91.

I G 48: 80.

I G 49: 80.

I G 56: 18.

I G 57: 18.

I H 36: 85.

III H 1: 92.

III H 2: 92.

V B 10: 65.

V J 1: 75.

VI B 14: 60, 70, 91.
VI B 15: 60, 69, 91.
XIV G 34: 64.
MG II F 39: 97.

ANHOLT i. Westf., Fürstlich Salm-Salmsches Archiv,
Schmitz 42: 36.

ANTWERPEN, Museum Plantin-Moretus,
243: 80.

M 15 10: 9.

- Onze-Lieve-Vrouwcollege,
451: 8.

- Ruusbroec-genootschap,

11: 41.

79: 90.

385¹: 87.

385²: 24.

- Stadsbibliotheek,

B 15.828: 27, 29, 33.

ARNHEM, Gelderse Bibliotheek,
7: 61.

ATRECHT, Stadsbibliotheek,
227/383: 1.

BALTIMORE, Walters Art Gallery,
Ms. 171: 85.

BERLEBURG, Schlossbibliothek von Sayn-Wittgenstein,
A 170: 85.

BERLIJN, Bibliothek des Obersten Gerichts der Deutschen Demokratischen Republik,
zonder signatuur: 15.

- Deutsche Staatsbibliothek
Fragment 18: 8.
- *olim* Preussische Staatsbibliothek
Ms. germ. quart. 1088: 86.
- Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz,
Hs.-Fragm. 11: 69.
Ms. germ. fol. 52: 22.
Ms. germ. fol. 593: 59.
Ms. germ. fol. 622: 25.
Ms. germ. fol. 624: 78, 79.
Ms. germ. fol. 628: 32.
Ms. germ. fol. 751, 1-10: 3.
Ms. germ. fol. 751, 29 en 30: 10, 20.
Ms. germ. fol. 751, 31 en 32: 14, 21.
Ms. germ. fol. 757, 14 en 15: 10, 20.
Ms. germ. fol. 757, 20: 28.
Ms. germ. fol. 757, 22: 12.
Ms. germ. fol. 820: 100.
Ms. germ. fol. 956: 69.
Ms. germ. fol. 1027: 68.
Ms. germ. fol. 1033: 67.
Ms. germ. fol. 1361: 69.
Ms. germ. fol. 1385: 5.
Ms. germ. quart. 176: 77.
Ms. germ. quart. 404: 84.
Ms. germ. quart. 523: 59.
Ms. germ. quart. 524: 69.
Ms. germ. quart. 525: 71.
Ms. germ. quart. 553: 80.
Ms. germ. quart. 554: 89.
Ms. germ. quart. 557: 21, 14.
Ms. germ. quart. 1006: 73.
Ms. germ. quart. 1079: 93.
Ms. germ. quart. 1080: 77.
Ms. germ. quart. 1091: 46, 53.
Ms. germ. quart. 1098: 82.
Ms. germ. quart. 1108: 92.
Ms. germ. quart. 1109: 75.
Ms. germ. quart. 1120: 75.
Ms. germ. quart. 1136: 83.
Ms. germ. quart. 1253: 80.
Ms. germ. quart. 1264: 92.
Ms. germ. quart. 1571: 59.
Ms. germ. quart. 1687: 71.
Ms. germ. quart. 1715: 10, 20.
Ms. germ. oct. 348: 84.

Ms. germ. oct. 350: 81.
Ms. germ. oct. 635: 10, 20.

BOEDAPEST, Nationaal Museum,
fol. germ. 1215 (Cod. germ. Med. Aevi 50): 3.

BONN, Universiteitsbibliotheek,
315: 73.
723: 73.
S 293: 92.
S 294: 92.
S 1251: 91.
S 2052: 90.
S 2054: 71.
S 2056: 86.
S 2561: 56, 59.

BORNEM, Sint-Bernardusabdij,
70-71: 70.

BREMEN, Stadtbibliothek,
Ms. 39: 22.
Mscr. b. 2, nr. 4: 10, 20.

BRNO, Mährisch-Ständischer Archiv,
zonder signatuur: 8.

BRUGGE, Groot Seminarie,
72/175: 26, 41, 78.
197/122: 90.
99: 80.

- Rijksarchief,
Découvertes, 351^a: 27, 30.
Découvertes, 351^b: 30.
Découvertes, 356: 27, 30.
Verzameling Brugse Vrije, Charters 255, bijlage: 30.
- Sint-Janshospitaal,
zonder signatuur: 69, 47.
- Stadsarchief,
zonder signatuur: 22, 27, 28, 30.
- Stadsbibliotheek,
442: 99.

BRUSSEL, Bibliotheca Bollandiana
31: 91.
494: 15, 71, 73, 86.

- Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth,
55.473: 101.
- Koninklijke Bibliotheek Albert I,
205: 85.
388: 61, 69, 85.
422-26: 91.
643-44: 87.
667: 55.
720-22: 25.
880-90: 55.
1116: 69.
1173-74: 91.
1351-72: 28, 60, 80.
1405: 56, 58, 71.
1507-09: 84.
1654-55: 65, 67, 84.
1714: 21.
1805-08: 28, 60, 91.
1956-57: 53.
1959: 93.
2066: 84.
2136: 86.
2137-38: 60, 87, 92.
2224-30: 84.
2246: 80.
2303-04: 39.
2341: 74.
2412-13: 24.
2528: 58.
2559-62: 73.
2694: 67, 87.
2810-13: 73.
2844: 75.
2846: 80.
2849-51: 28, 60.
2873-74: 91.
2877-78: 24.
2879-80: 24.
2905-09: 28, 60.
2979: 28, 60.
3004: 80.
3026-30: 81, 86.
3037: 24.
3045-49: 61, 81.
3067-73: 56, 93.
3093-95: 24, 28, 60.

3402-03: 69.
3416-24: 54.
3662-64: 16, 71.
3753: 91.
3986-89: 87.
4260-63: 97.
4299: 69.
4302-05: 71, 90.
4367-68: 94.
4448: 75.
4569-70: 53.
4806-07: 10, 20.
4904-06: 81.
5144: 76.
5236: 59.
5753-59: 34, 98.
6003-05: 32, 34.
6031-40: 99.
8027: 69, 73.
9018-19: 50.
9020-23: 46, 50.
10.759-60: 85.
10.765-66: 71, 80, 83.
11.085: 92.
11.146-48: 65, 67, 93.
11.150: 53, 87.
11.173-77: 56, 71.
11.178: 58.
11.231-36: 80.
11.729-30: 69.
11.967: 71.
12.001-02: 46.
12.121: 10, 20.
12.166: 62.
14.601: 23.
15.001: 25, 26.
15.054: 49.
15.067: 53.
15.071: 91.
15.092: 90, 91.
15.134: 56, 71.
15.140: 69.
15.589-623: 8, 13, 21, 26, 27, 29, 36, 39, 40, 42, 43, 47, 88.
15.624-41: 20, 21, 35, 95.
15.642-51: 21, 37, 42, 68, 88.
15.652-56: 34.
15.657: 79.
15.658: 36.

15.659-61: 10, 20, 40, 88.
 17.012-13: 27, 33.
 17.015: 33.
 17.016: 33.
 17.017: 33.
 17.018: 33.
 17.914: 34, 98.
 18.231: 9.
 18.270: 41.
 18.430: 5.
 19.295-97: 54.
 19.407: 66.
 19.545: 25.
 19.546: 22.
 19.549: 67.
 19.554: 61, 69.
 19.566: 56, 71.
 19.572: 13, 39.
 19.578: 27.
 19.582: 27.
 19.588: 26, 47.
 19.607: 27, 32, 33.
 20.040: 89.
 21.143: 2.
 21.550: 33.
 21.583-84: 24.
 21.940: 68.
 21.974: 85.
 II 112: 15, 71, 73, 86.
 II, 115, 1: 39.
 II 115, 3: 11.
 II 115, 4: 39.
 II 115, 5: 39.
 II 115, 6: 69.
 II 138: 55.
 II 147: 73.
 II 166: 81.
 II 182: 10, 20.
 II 280: 88.
 II 298: 94.
 II 478: 44.
 II 553: 28.
 II 572: 12.
 II 626: 34.
 II 1171: 21, 27.
 II 1278: 75.

II 1300: 82.
II 1332: 82.
II 1944: 56, 61.
II 2027: 86.
II 2252: 86.
II 2271: 76.
II 2409: 50.
II 2454: 65, 67, 93.
II 3398: 50.
II 3462: 73.
II 3811: 86.
II 5205: 89.
II 5220: 82.
II 5336: 69.
II 5580: 13, 26, 39, 43.
II 5949: 9, 36.
II 6627: 75.
II 6644: 82.
IV 30: 82.
IV 37: 86.
IV 94: 82.
IV 124: 90.
IV 133: 53.
IV 138: 69, 93.
IV 174: 19, 71.
IV 175: 19.
IV 177: 53.
IV 192: 44.
IV 202: 81.
IV, 209, 2: 36.
IV 209, 4: 22.
IV 209, 5: 8.
IV 209, 6: 9.
IV 209, 7: 13, 39.
IV 209, 15: 37.
IV 217: 27.
IV 282: 86.
IV 330: 101.
IV 331: 68.
IV 389: 65, 67, 84.
IV 397: 81.
IV 398, 1: 36.
IV 398, 2a, 2b, en 3: 10, 20.
IV 398, 4: 21.
IV 398, 5: 22.
IV 398, 6: 31.
IV 401: 55.
IV 402: 94.
IV 436: 82.

IV 543: 28, 30.

IV 593: 32.
 IV 636, 1 en 2: 50.
 IV 636, 5 en 6: 21.
 IV 650: 50.
 IV 684: 29, 33.
 IV 685: 33.
 IV 774: 21, 22.

Stadsarchief.

1645: 1.
 2915: 86, 87.

BÜDINGEN, Ehem. Fürstl. Ysenburgisches Archiv,
 zonder signatuur: 29.

BURGSTEINFURT, Fürst zu Bentheimsche Schlossbibliothek,
 B 37: 7.

CAMBRIDGE, Fitzwilliam Museum,

271: 63.

6 G 8: 53.

- S. John's College Library,

A 19: 95, 97.

- Universiteitsbibliotheek,

Dd. 12.25: 46.

- Mass., Library of Harvard University,

Ms. Lat. 268 (Sumner 86): 71, 73, 76, 86.

DAMME, Maerlant-Museum,

zonder signatuur: 27.

DARMSTADT, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek,

106: 63.

144: 69, 71.

449: 65, 67, 84.

466: 75.

813: 91.

814: 69.

941: 73.

984: 73.

991: 72.

989: 75.

1848: 81.

2196: 69, 71.

zu 2201: 96.

2278: 10, 20.

2290: 1.

2667: 85.
2682: 72.
3321: 21, 22.

DETMOLD, Lippische Landesbibliothek,
Ms. 70: 22.

DEVENTER, Athenaeumbibliotheek,
II D 2: 27.
10 V 1: 73.
10 V 2: 91.
10 W 6: 61.
10 W 7: 86.
101 D 1: 68.
101 D 4: 68.
101 D 5: 69.
101 D 6: 71.
101 D 7: 81.
101 D 8: 63.
101 D 18: 63.
101 E 7: 90.
101 F 5: 55.
101 F 6: 56.
101 F 7: 73.
101 F 9: 69.
101 F 10: 69.
101 F 11: 61, 69, 90.
101 F 12: 59, 61.
101 F 13: 69.

DONAUESCHINGEN, Fürstlich Fürstenbergische Hofbibliothek,
173: 6.

DOORN, 'Moesbergen', Verz. Ph. van Alfen,
zonder signatuur: 82.

DÜSSELDORF, Hauptstaatsarchiv,
G V 1: 18, 68.
Fragmentensammlung, nr. 1: 28.
zonder signatuur: 13, 26, 43.
- Kunstmuseum,
Inv. 11.285: 80.
- Landes- und Stadtbibliothek,
B 82: 91.
B 144: 80.
B 158: 61.

429: 50.
 430: 50.
 529: 69.
 632: 46.
 C 93: 81.
 F 23: 11.
 F 26 a: 11.
 F 26 b: 11.
 F 46: 22.

DYCK, Schloss,
 zonder signatuur: 21, 22.

EGMOND, abdij,
 zonder signatuur: 88.

EMMERIK, Archiv der Sankt Martinikirche,
 I 88: 64.

ESSEN, Dombibliothek,
 zonder signatuur: 76.

ETON, Eton College,
 zonder signatuur: 10, 20.

FRANKFURT, Stadt- und Universitätsbibliothek.
 Ms. germ. qu. 35: 28.
 Ms. praed. 12: 46.

FULDA, Landesbibliothek,
 Aa 144: 41.

GAESDONCK, Collegium Augustinianum,
 61: 63.

GEERVLIET, Gemeentearchief,
 zonder signatuur: 39.

GENT, Baron Oswald de Kerkhove de Denterghem,
 zonder signatuur: 41.

- Bibliotheek der Rijksuniversiteit,
 16: 50.
 123: 70, 72.
 258: 76.
 388: 64.
 529: 69.

632: 46, 50.
663: 53.
691: 8.
693: 54.
896: 69.
902: 94.
904: 73.
941: 24.
942: 10, 20.
946: 67.
976: 82.
1016: 87.
1017: 53.
1080: 53, 87.
1171: 53.
1252: 84.
1269: 92.
1271: 83.
1272: 96.
1273: 95.
1291: 88.
1301: 83.
1305: 56.
1351: 86.
1365: 81.
1374: 21, 26, 27, 28, 60, 78.
1588: 36.
1590: 39, 43.
1594: 8.
1607: 37.
1617: 10, 20.
1619: 9.
1620: 28.
1635, 1-4: 39.
1636: 10, 20.
1638: 21.
1640: 27.
1649: 31.
1654: 46.
1748: 81.
2210: 10, 20.
2541, 1-16: 30.
2541, 1-6: 27.
2541, 7-8: 28.
2541, 12-16: 29.
2749, 3 en 4: 25.

2749, 5: 8.

2749, 6: 6.

2749, 7: 21.

2749, 8: 22.

- Bibliotheek van het Groot Seminarie,
zonder signatuur: 8.
- Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde,
9: 66, 90.
10: 65, 67, 84.
fragment-S. Daems: 8.
fragment-L. Willems: 6, 8, 9.
zonder signatuur: 21, 56, 78.
- Minderbroedersklooster,
U a 40: 74, 75.
- Rijksarchief,
Fonds Sint-Pietersabdij, 461: 99.

GIESSEN, Universiteitsbibliotheek,
98: 5.

GÖTTINGEN, Niedersächsische Staats- und Landesbibliothek,
Ms. Luneb. 24a: 13, 26, 43.

GOTHA, Landesbibliothek,
Cod. membr. II 219: 34.
II 220: 36.

's-GRAVENHAGE, Koninklijke Bibliotheek,
69 B 10: 46, 52.
70 E 5: 24, 86, 93.
70 E 14: 69.
70 E 15: 56, 69, 92.
70 E 16: 16.
70 E 19: 52.
70 E 20: 91.
70 E 21: 63.
70 H 5: 56, 86.
70 H 28: 76.
70 H 30: 85.
70 H 32: 89.
70 H 33: 89.
70 H 34: 82.
70 H 40: 69.
70 H 42: 65, 67.
70 H 47: 16.
70 H 48: 68.

71 G 56: 73.
71 H 6: 87.
71 H 24: 53, 90.
71 H 39: 21, 98.
71 K 37: 13, 39.
72 A 28: 50.
73 D 9: 69.
73 E 17: 91.
73 E 19: 61, 71, 91.
73 E 24: 86.
73 E 26: 66, 85.
73 E 27: 85.
73 E 33: 69.
73 E 34: 16.
73 F 19: 21, 26, 78.
73 F 23: 90.
73 F 24: 85.
73 F 27: 83.
73 G 9: 63.
73 G 21: 63.
73 G 32: 63.
73 G 36: 80.
73 H 3: 91.
73 H 4: 75, 91.
73 H 6: 60, 91.
73 H 7: 73.
73 H 9: 46, 83.
73 H 10: 53, 91.
73 H 11: 69, 83.
73 H 12: 15, 16, 71, 73, 86.
73 H 14: 91.
73 H 16: 83, 86.
73 H 17: 15, 73.
73 H 18: 91.
73 H 19: 80, 91.
73 H 20: 91.
73 H 22: 91.
73 H 24: 91.
73 H 25: 91.
73 J 59: 10.
73 J 8: 95.
73 J 59: 20.
74 C 8: 2.
75 B 7: 23.
75 E 6: 26.
75 E 7: 50.
75 E 8: 52.

75 E 9: 52.
75 E 10: 52.
75 E 13: 90.
75 E 14: 66.
75 E 15: 53.
75 E 16: 69.
75 E 17: 69.
75 E 18: 73.
75 E 20: 25.
75 E 62: 36.
75 E 63: 36.
75 E 64: 52.
75 E 77: 52, 81.
75 F 29: 100.
75 G 1: 52.
75 G 5: 75.
75 G 6: 75.
75 G 12: 53.
75 G 13: 16.
75 G 45: 100.
75 G 67: 52.
75 H 15: 76.
75 H 57: 9, 40, 42.
75 H 58: *ll*.
76 D 41, 4: 36.
76 E 4: 22, 35.
76 E 5: 10, 20, 21.
76 E 6: 21, 26, 78.
76 E 16: 25.
76 E 23: 32.
76 J 12: 52.
76 J 13: 52.
76 J 14: 53.
78 D 38: 46, 50.
78 D 39: 50.
78 E 69: 52.
78 F 1: 70.
78 J 63: 66.
128 C 2: 46, 50.
128 D 28: 52.
128 E 2: 42.
128 E 3: 31.
128 E 4: 31.
128 E 5: 31.
128 E 6: 40.
128 G 18: 86.

129 A 10: 11.
129 A 11: 25.
129 A 12: 25.
129 C 3: 50.
129 C 23: 66, 83.
129 G 9: 69.
129 G 35: 16.
130 G 24: 32.
131 D 1: 5.
131 D 2: 37.
131 D 3: 10, 20.
131 D 4: 8.
131 D 5: 1.
131 D 7: 10, 20.
131 G 11: 61.
131 G 37: 8, 43.
131 H 41: 52.
132 G 1: 52.
132 G 2: 52.
133 B 13: 72.
133 B 17: 69.
133 C 16: 52.
133 C 17: 52.
133 D 21: 13, 14.
133 D 28: 52.
133 D 29: 15, 52, 73.
133 D 31: 50.
133 D 32: 53.
133 E 5: 15, 56, 71, 73.
133 E 6: 60, 70, 91.
133 F 14: 77.
133 F 15: 76.
133 F 17: 85.
133 F 18: 85.
133 H 3: 100.
133 H 21: 24.
133 H 49: 100.
133 L 11: 3.
133 M 32: 51.
135 F 11: 67.
135 F 12: 87.

- Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van
Wetenschappen,
XVI: 22, 35.
XVIII: 25.
XX: 27.
XXIII: 36.
XXIV: 21.
XXV: 68.

XXIX: 92.

XXX: 53, 86.

XXXVI: 47.

- Museum Meermanno-Westreenianum,

10 A 18/19: 50.

10 B 21: 25.

10 C 6: 91.

10 C 19: 25.

10 D 42: 52.

10 D 41: 52.

10 D 42: 52.

10 D 43: 41.

10 E 15: 68.

- Sint-Aloysiuscollege,

4: 65, 67.

GREIFSWALD, Universiteitsbibliotheek,

Ms. Batava in 4°, 1: 80.

nd. Hs. I 4°: 80.

zonder signatuur: 5.

GRONINGEN, Bibliotheek der Rijksuniversiteit,

216: 91.

217: 53.

405: 13, 21, 25, 26, 27, 39, 43, 47, 78.

406: 12.

P.E. 12: 100.

S.P.E.I.P. 9: 76.

HAAREN, Bisschoppelijk Seminarie,

1: 46.

HAARLEM, Bisschoppelijk Museum,

77: 86, 90.

93: 78.

127: 52.

S.J. 91: 64.

S.J. 92: 61.

S.J. 93: 75.

S.J. 165: 81.

- Stadsbibliotheek,

187 D 5: 61.

187 D 6: 52.

187 D 14: 16.

- Depot Frans Hals Museum,

II 17: 38.

HAMBURG, Staats- und Universitätsbibliothek,

Convent. 4: 13.

germ. 24 fol.: 21, 37.

Phil. germ. 20: 89.

Theol. germ. 1530: 92.

Theol. 1055: 75.

Theol. 1056 fol.: 83.

Theol. 1125 fol.: 65.

Theol. 1479, 4°: 53.

Theol. 1549, 4° (*nunc* Berlijn,
Deutsche Staatsbibliothek): 75.

Theol. 1576, 40: 61.

Phil. germ. 19 in scrinio: 22.

in scrinio 102 C: 13.

HANNOVER, Niedersächsische Landesbibliothek,

189^a: 69.

237: 53.

HAUS OFFER, WESTFALEN, Bibliotheek van Ernst Lothar von und zur Mühlen,

20: 80.

HASSELT, Rijksarchief,

fragm. neerl. 1: 11.

fragm. neerl. 2: 21.

fragm. neerl. 6: 4.

's-HEERENBERG, Huis Bergh,

zonder signatuur: 91.

HEIDELBERG, Universiteitsbibliotheek,

Heidelb. 362^a, 83: 21, 78.

Pal. germ. 51: 9.

Pal. germ. 147: 45.

Pal. germ. 340: 3.

Pal. germ. 399: 3.

's-HERTOGENBOSCH, Bisschoppelijk Museum,

401: 87.

- Provinciaal Archief der Minderbroeders Capucijnen,

1 (*olim* 244): 76.

A.C.H. 159: 73.

zonder signatuur: 13, 26, 43.

- Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant,
zonder signatuur: 72.

HOEVEN, Seminarie Bovendonk,
zonder signatuur: 72.

JENA, Universiteitsbibliotheek,
fol. 155: 12.

KALININGRAD (Königsberg), Universiteitsbibliotheek,
903: 21.
U a 9: 82.

KARLSHAMM, O. Smith,
1: 81.

KARLSRUHE, Badische Landesbibliotheek,
Sankt Georg 36: 93.

KASSEL: Landesbibliothek,
Ms. poet. 4° 29: 5.
Ms. theol. fol. 56: 56, 70.

KEULEN, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek,
zonder signatuur: 12.

-Stadtarchiv,

G.B. Kasten A, nr. 45: 12.

G.B. Kasten A, nr. 47: 27.

G.B. Kasten A, nr. 57: 96.

G.B. fol. 88: 73.

G.B. 4° 87: 89.

G.B. 4° 120: 86.

G.B. 4° 212: 53.

G.B. 4° 242: 53.

G.B. 8° 89: 86.

G.B. 8° 129: 81.

G.B. 8° 130: 86.

W. fol. 155: 59.

W. fol. 165: 69, 71.

W. fol. 169: 69, 71.

W. 4° 195: 16.

W. 4° 196: 16.

W. 4° 317: 82.

W. 4° 323*: 9.

W. 12° 25: 84.

- Universtäts- und Stadtbibliothek,
zonder signatuur: 12, 96.

KOBLENZ, Staatsarchiv, Gymnasialbibliothek,
39: 63.

KOOLKERKE, Kasteel Ten Berghe,
Baron Ernest van Caloen,
zonder signatuur (Gruuthuse-hs.): 41.

KOPENHAGEN, Koninklijke Bibliotheek,

Fabricius 96, 8°: 86.

Gl. kgl. Saml. 82, 2°: 84.

Gl. kgl. Saml. 383, 2°: 89.

Gl. kgl. Saml. 1662, 4°: 97.

Ny kgl. Saml. 168, 4°: 17.

Thott 124, fol.: 51.

Thott 108, 4°: 81.

Thott 114, 4°: 92.

Thott 524, 4°: 75.

Thott 312, 2°: 89.

Thott 314, 2°: 66.

- Universiteitsbibliotheek,
Am. 798: 16.

LAKE BLUFF, Ill., Mathews S. Parkhurst,
zonder signatuur: 51.

LEEWARDEN, Provinciale Bibliotheek,
285: 99.
684: 69.

LEIDEN, Bibliotheek der Rijksuniversiteit,

B.P.L. 14A: 22, 35.

B.P.L. 14E: 29.

B.P.L. 44: 100.

B.P.L. 61: 69.

B.P.L. 83: 16.

B.P.L. 85B: 61, 75.

B.P.L. 86: 69.

B.P.L. 101 16.

B.P.L. 911: 27.

- B.P.L. 1049: 4.
B.P.L. 1215: 15, 73.
B.P.L. 1291: 27.
B.P.L. 1800: 51.
B.P.L. 2174: 60.
B.P.L. 2231: 61, 63, 65, 67, 80, 86, 90, 91.
B.P.L. 2260: 73.
B.P.L. 2382: 73.
B.P.L. 2541: 83.
B.P.L. 2552, 33: 27.
B.P.L. 2563: 81.
B.P.L. 2627: 41.
B.P.L. 2692: 73.
B.P.L. 2706: 80.
B.P.L. 2729: 53.
Letterk. 168: 25.
Letterk. 169: 20, 21.
Letterk. 176: 27.
Letterk. 177: 28, 30.
Letterk. 179: 22.
Letterk. 181: 8.
Letterk. 183: 31.
Letterk. 187: 36.
Letterk. 191: 9, 10, 20.
Letterk. 193: 10, 20.
Letterk. 195: 9, 10.
Letterk. 196: 9.
Letterk. 205: 40.
Letterk. 210: 12.
Letterk. 219: 81.
Letterk. 221: 14, 21.
Letterk. 222: 85, 86.
Letterk. 223: 81.
Letterk. 231: 51.
Letterk. 232: 50.
Letterk. 234: 50.
Letterk. 237: 61, 76.
Letterk. 243, I, II, III: 52.
Letterk. 244: 52.
Letterk. 245: 52.
Letterk. 246: 52.
Letterk. 247: 52.
Letterk. 248: 52.
Letterk. 250: 52.
Letterk. 251: 52, 90.
Letterk. 252: 52.

Letterk. 253: 52.
Letterk. 254: 52.
Letterk. 259: 53.
Letterk. 260: 53.
Letterk. 262: 85.
Letterk. 263: 69.
Letterk. 264: 16.
Letterk. 265: 16.
Letterk. 266: 16.
Letterk. 271: 61.
Letterk. 272: 72.
Letterk. 277: 73.
Letterk. 278: 70, 74.
Letterk. 279: 69.
Letterk. 280: 69, 70.
Letterk. 281: 69.
Letterk. 283: 59, 70.
Letterk. 334: 75.
Letterk. 335: 75.
Letterk. 336: 90.
Letterk. 337: 51.
Letterk. 340: 86.
Letterk. 351: 73, 80.
Letterk. 353: 80.
Letterk. 360: 66.
Letterk. 537: 9, 10.
Letterk. 1019: 27, 33.
Letterk. 1020: 27.
Letterk. 1022: 5.
Letterk. 1031: 63.
Letterk. 1107: 7.
Letterk. 1128: 50.
Letterk. 1129: 86.
Letterk. 1196: 6.
Letterk. 1197, 2: 27.
Letterk. 1198: 28, 36.
Letterk. 1203: 36.
Letterk. 1211: 18.
Letterk. 1296: 58, 92.
Letterk. 1527, 1-5: 27.
Letterk. 1527, 6-9: 25.
Letterk. 1527, 10-12: 22.
Letterk. 1527, 13-15: 10, 20.
Letterk. 1527, 16: 37.
Letterk. 1527, 17-18: 27.
Letterk. 1752: 11.
Letterk. 1761: 69.
Letterk. 1792: 9.
Letterk. 1874: 90.

Letterk. 1897: 49.
 Letterk. 1984: 53.
 Letterk. 2002: 37.
 Letterk. 2040: 10.
 Letterk. 2064: 75.
 Voss. Var. Ling. quart. 7 I: 65.

LENINGRAD, Academie van Wetenschappen,
 XX. I. XIV. minor: 28.
 XX. I. LXII: 47.

LEUVEN, J. Deschamps,
 zonder signatuur: 37.
 - Prof. Dr. J.M. De Smet,
 zonder signatuur: 8.

LINKÖPING, Stiftsbibliotheek,
 T 216: 82.

LONDEN, British Museum,
 Add. 10.043: 50.
 Add. 10.044: 25.
 Add. 10.045: 25.
 Add. 10.286: 21.
 Add. 10.290: 89.
 Add. 11.390: 22.
 Add. 11.575: 38.
 Add. 15.310: 50.
 Add. 15.311: 50.
 Add. 15.410: 50.
 Add. 16.951: 50.
 Add. 18.162: 60, 61, 68, 69, 91.
 Add. 20.034: 61, 69.
 Add. 22.288: 85.
 Add. 25.042: 85.
 Add. 25.720: 52.
 Add. 26.658: 52.
 Add. 26.659: 52.
 Add. 26.663: 46.
 Add. 30.036: 52.
 Add. 34.392: 10, 13, 14, 20.
 Add. 39.638: 41.
 Burney 338: 82.
 Egert. 675: 92.
 Egert. 676: 60, 73.
 Egert. 2188: 48.

Harl. 1684: 95, 97.

- Dutch Church, Austin Friars,
9: 50.
- Prof. Dr. H. Thoma,
zonder signatuur: 15.

LÜBECK, Stadtbibliothek,
Ms. theol. germ. fol. 8: 51.
Ms. theol. germ. 11: 61, 73.
Ms. theol. germ. 12: 53.
Ms. theol. germ. 15: 75.
Ms. theol. germ. 16: 75.

LUIK, Universiteitsbibliotheek,
437: 46.
1333: 11.
2328: 46, 81.
2333: 46.
2635: 46.

MAASTRICHT, Rijksarchief in Limburg,
167a: 7.
167³, nr. 9: 12.
167³, nrs. 5-13: 17.
167³, 14a: 35.
3820: 82.
- Stadsbibliotheek,
479: 15, 73.

MARBURG a.d. Lahn, Hessisches Staatsarchiv,
zonder signatuur: 11.

MECHELEN, Stadsarchief,
zonder signatuur: 22.

MEGEN, Minderbroedersklooster,
zonder signatuur: 28.

MENGERINGHAUSEN, Stadtarchiv,
zonder signatuur: 11.

MIDDELBURG, Zeeuws Genootschap voor Wetenschappen,
zonder signatuur: 50.

MÜNCHEN, Bayerische Staatsbibliothek,
Cbm. Cat. 555: 6.

Cod. germ. 41: 6.
 Cod. germ. 102: 21, 39.
 Cod. germ. 135: 41.
 Cod. germ. 167: 75.
 Cod. germ. 198: 5.
 Cod. germ. 1102: 50.
 Cod. germ. 5062: 50.
 Cod. germ. 5150-51: 50.
 Cod. germ. 5205: 83.
 Cod. germ. 5249, Nr. 18: 15.
 Cod. germ. 5249, Nr. 69: 1.
 Cod. germ. 5315: 92.
 Cod. germ. 5916: 75.

MÜNSTER, Bibliothek des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalens,

96: 86.
 - Hauptstaatsarchiv,
 Dep. Landsberg-Velen: 7.
 - Minderbroedersklooster,
 zonder signatuur: 11.
 - Universiteitsbibliotheek,
 Ms. 268 39.
 Ms. 1271: 21.

NAMEN, Stadsbibliotheek,
 196, nr. 19: 1.

NEURENBERG, Stadtbibliothek,
 Solg. 8: 50.
 - Germanisches Nationalmuseum,
 8826: 69.
 22.219: 5.

NEW YORK, Pierpont Morgan Library,
 Ms. 691 85.

NIJMEGEN, Museum van Oudheden,
 12: 50.
 - Stadsarchief,
 8: 56, 73.
 11: 22.
 XIV, 3: 90, 92.
 - Universiteitsbibliotheek,
 58: 92.
 188: 90.

197: 81.

199: 81.

- Rooms-Katholiek Weeshuis,
953 (61) 68.

OLDENBURG, Landesbibliothek,
NR 75: 61, 73.

OUDENAARDE, Stadsbibliotheek (echter in het Stadsarchief bewaard),
5556/13: 35, 39, 80.
5576: 13, 14, 21.

OXFORD, Bodleian Library,
Add. B 26: 50.
Ms. Canon, Misc. 278: 21, 26, 78.
Douce 381: 39.
Dutch b 2, f. 4: 69.
Ms. Marshall 28: 21.
Ms. Marshall 29: 18, 21.
Cod. Rawl. D 913, 18: 27.

OXFORD, New College,
312: 97.

PARIJS, Bibliothèque de l'Arsenal,
8205: 56, 58.
8211: 65, 67, 84.
8215: 80.
8216: 75, 97.
8224: 80.

- Bibliothèque Mazarine,
781: 64.
920: 24, 28.

- Bibliothèque Nationale,
all. 35: 69, 71.
all. 118b: 5.
all. 118g: 9.
néerl. 2: 51.
néerl. 3: 47.
néerl. 31: 89.
néerl. 32: 68.
néerl. 38: 50, 85.
néerl. 54: 95, 97.
néerl. 118: 28.
néerl. 126: 8.
néerl. 129: 72.

POMMERSFELDEN, Bibliotheek van de Graaf van Schönborn,
280/2881: 55.

PRAAG, Universiteit, Seminarie voor Historische Hulpwetenschappen,
zonder signatuur: 12.

RIGA, Stadsbibliotheek,
1: 28.
2: 25.
3: 3.

RIJSEL, Archives du Département du Nord, Bibliothèque des manuscrits,
Cat. 269: 39.

- Universiteitsbibliotheek,
206: 92.

RIJSENBURG, Groot Seminarie,
54: 86.

ROERMOND, Bisschoppelijk Seminarie,
Op. arch. oct. I 4: 91.

ROTTERDAM, Gemeentebibliotheek,
96 A 7: 45.
96 B 2-3: 50.
96 B 5: 21, 22.
96 B 6: 8.
96 B 6: 1: 2.
96 B 6: 2: 27.
96 C 1: 86.
96 E 8: 73.
96 G 9: 92.

ROSTOCK, Universiteitsbibliotheek,
Ms. philol. 84: 40.

SINT-ANNA TER MUIDEN, Gemeentearchief,
zonder signatuur: 30.

SINT-TRUIDEN, Provinciaal Archief der Minderbroeders,
Mz 37: 64.
A.P.B., Mz F 1: 16.

STEENDEREN (Gld.), Huize Baak,
zonder signatuur: 82.

STRAATSBURG, Bibliothèque Nationale et Universitaire,
2099 (All. 175): 91.
2100 (All. 176): 61, 66.
2103 (All. 179): 86.
2930 (All. 722): 63.
2938 (Holl. 2): 36.

STRAHOV-PRAAG, Museum voor Nationale Letterkunde,
392/rl: 11.

STOCKHOLM, Archief van de Academie voor Wetenschap, Geschiedenis en
Oudheidkunde,
zonder signatuur: 3.
- Koninklijke Bibliotheek,
A 27: 56.
A 91: 81.
A 159: 69.
A 217: 71.
Huseby 15: 91.
Huseby 16: 71.
Vu 85: 27.

STUTTGART, Württembergische Landesbibliothek,
Cod. misc. 4° 30 d: 5.
Cod. poet. et philol. fol. 22: 20, 21, 22, 26, 36, 37, 39, 43, 78.
Cod. theol. 4° 135: 16.
Cod. theol. 4° 140: 53.
Cod. theol. 8° 140: 46.

TRIER, Bischöfliches Archiv,
64: 16.
- Stadtbibliothek,
487: 69.
492: 69.
807: 75.
809: 53.
811 (1342): 86.
812 (1339): 86.
1186 (488): 84.
1190 (491): 16.
1236 (604): 63.
Deutsche Fragmente, Mappe IV
3: 12.

UDEN, Abdij Maria Refugie,

B1: 81.

B2: 81.

UTRECHT: Aartsbisschoppelijk Museum,

44: 82.

46: 84.

51: 59.

54: 82.

- Bibliotheek der Rijksuniversiteit,

1330: 8.

1332: 26, 78.

1333: 10, 20.

I L 14: 53.

5 C 7: 84.

2 D 23: 46, 68, 81.

2 E 15: 91.

3 L 6: 61, 63, 65, 67, 80, 86, 90, 91.

4 E 3: 51.

4 F 18 (Cat. 1330): 8.

4 F 18 (Cat. 1332): 26, 78.

4 F 18 (Cat. 1333): 10, 20.

5 D 6: 63, 67.

5 E 14: 71, 73, 86.

5 E 17: 75, 83.

5 E 18: 91.

5 E 19: 59, 91.

5 E 20: 73.

5 E 22: 86.

5 F 5: 35.

5 F 12: 13, 26, 39, 69.

5 F 18: 76, 77.

5 F 19: 75.

5 F 20: 56.

5 F 21: 67.

5 G 33: 68.

5 L 7: 86.

6 E 5: 50.

7 N 25: 56.

8 E 29: 90.

8 J 33: 70, 71.

8 K 26: 92.

8 L 9: 83.

10 A 13: 91.

- Stedelijk Museum,

Cat. 1569: 68, 69.

UPPSALA, Universiteitsbibliotheek,
C 803c: 81.
DG 56: 35.
Inc. 35b: 437: 90.

VAALBEEK, Bibliotheek der Franciscanen,
A 21: 56, 71, 73, 86.
a 8 1: 81.

VENRAY, Klooster Jerusalem,
zonder signatuur: 73, 90.

WEERT, Provinciaal Archief der Minderbroeders,
3: 86.
4: 16.
8: 16.
9: 15, 53, 71, 73, 86.
10: 73, 86.
11: 15, 73, 75.
12: 71, 73, 75, 82, 86.

WEESP, Gemeentearchief,
III B 1: 63.

WENEN, Österreichische Nationalbibliothek,
2771: 50.
2772: 46, 50.
13.440: 22.
13.655: 61.
13.708: 26, 27, 28, 29, 36, 60, 78.
15.228: 86.
15.258: 93.
15.416: 90.
15.418: 60, 69.
15.458: 62.
Ser. nov. 65: 80.
Ser. nov. 216: 33.
Ser. nov. 248: 56, 59.
Ser. nov. 12.795: 83.
Ser. nov. 12.814: 63.
Ser. nov. 12.869: 76.
Ser. nov. 12.886: 81.

WIESBADEN, Hessisches Hauptstaatsarchiv,
3004, B 10: 88.

WISSEN, Schloss,
zonder signatuur: 8, 43.

WITTEM, Redemptoristenklooster,
1: 73.
5: 75.
7: 56, 71.
17, 92.

WOLFENBÜTTEL, Herzog August Bibliothek,
58. 7 Aug. 2°: 22.
80. 5 Aug. 2°: 70.
14. 21 Aug. 4°: 61.
18. 2 Aug. 4°: 35.
31. 7 Aug. 4°: 56, 71.
46. 2 Aug. 4°: 53.
Blankenburg 127 A: 10, 20.
Helmst. 430: 53.
Helmst. 434: 86.
404.10 Nov., 5 A: 46.

WÜRZBURG, Universiteitsbibliotheek,
M. ch. q. 144: 18, 68, 70, 85.
M. ch. q. 32: 86.

XANTEN, Stiftsarchiv,
41: 9.

ZALTBOMMEL, H. Beckering Vinckers,
zonder signatuur: 46.

ZWOLLE, Provinciaal Overijssels Museum,
Emmanuelshuizen, 4: 82.
Emmanuelshuizen, 5: 68.
Emmanuelshuizen, 12: 53.
Emmanuelshuizen, 16: 92.
Emmanuelshuizen, 18: 92.

Register

De nummers verwijzen naar de beschrijvingen.

- Abele spelen, 43.
 Adriaan van Mechelen, 86.
Aechte (Van sente), 39.
 AEGIDIUS VAN CORBEIL, 95.
 AERT, Broeder, 94.
 Aerts, 18.
 Affligem, abdij, 17, 25, 50, 55, 56, 60, 91.
Aflaten van Rome (Vanden), 20.
 Agnes, gravin van Loon, 15.
 Agnes van Kleef, 36.
Aiol, 4.
Aiol et Mirabel, 4.
 Alberdingk Thijm, J.A., 10.
 ALBERTANUS VAN BRESCIA, 10, 20, 37.
 ALBERTUS MAGNUS, 22, 66, 88.
 Albinus, Janus, 52.
 Albrecht van Beieren, 34, 40, 85.
 Alewijn, Z.H., 9, 10.
Alexander (Van die quade), 51.
 Alexander de Grote, 6, 51, 68.
Alexanders historie, 50.
 Alexis, graaf van Bentheim, 7.
Alexise (Van sinte), 69.
Aloette, voghel klein, 41.
 Alphonsus van Vadaterra, 81.
 Amersfoort, Sint-Agathaklooster, 90; -, Sint-Jansklooster, 56.
Amicus en Amelius, 68.
 Amsterdam, begijnhof, 76; -, Sint-Lucia, 65; -, Sint-Maria Magdalena in Bethanië, 61, 64.
 Anderson, J.R., 72.
 Andreas, Valerius, 54.
 Anna van Oudheusden, 85.
 Anne, Thérèse, Philippine, gravin d'Yve, 34.
Antidotarium Nicolai, 95.
Antipater (Van), 51.
 ANTONIUS, 56.
 Antoon van Bourgondië, 33.
 Antwerpen, 11; -, bollandisten, 24; -, jezuïeten, 54, 92; - Museum Bollandianum, 98.
 Arenberg, hertog van, 44.
 Arnstein aan de Lahn, praemonstratenzen, 88.
Artus (Du roi), 7; - (*La mort le roi*), 11.
 ATHANASIUS, 56, 71.

AUGUSTIJKEN VAN DORDT, 42, 43, 68, 88.
AUGUSTINUS, 39, 90.
Augustus de Jongere, 70.
Augustus Frederick, hertog van Sussex, 50.
Aupperle, 5.
Aussems, J., 15.
Ave, vul des hemels gratie, 41.
Axters, Stephanus, 55.

Bac, Govaert, 1.
BAKE, Alijt, 87.
Barbera (Van sunte), 70.
Barlaam en Josaphat, 68, 70, 71.
Barmantlo, Peregrinus, 73.
Basilius (Vanden bisscop), 70.
Batowski, 33.
Bazel, minderbroeders, 83.
Beatrijs, 20, 64.
BEATRIJS VAN NAZARETH, 93.
Bediedenis van der missen (Die), 10.
Beesd, Mariënweerd, 26.
Bellaert, Jacob, 79, 84.
Benedicite Dominus, 41.
Benedictus, H., 60.
BENOÎT DE SAINTE MAURE, 8.
Bentes, A., 26, 66.
Bergaigne, A.M., 89.
Bergsma, J., 46.
BERNARD VAN BREIDENBACH, 101.
BERNARDUS VAN CLAIRVAUX, 39, 90, 92.
BERTHOLD VAN REGENSBURG, 10, 76, 93.
Berthout, 17.
Bethlehem, zie: Herent, Bethlehem.

- Bevelinghe*, 47.
 Beydaels, Ch. J., 28.
Biechten (Vander), 39, 68.
Biechtspiegel, 68.
 Biekorf, 99.
 ‘*Bijbel van 1360*’, 50.
 ‘*Bijbelvertaler van 1360*’, 13, 46, 50, 56, 58, 60, 69, 74, 91.
 BILDERDIJK, W., 3.
 Birgitta van Zweden, 81.
Bliscap van Maria (Die eerste), 44; - (*Die sevenste*), 44.
 BLOEMARDINNE, 24, 54.
 BLOMEVENNA, Petrus, 86.
 Blommaert, Ph., 6, 8.
Boegaerde (Van den), 93.
 BOENDALE, Jan van, zie: JAN VAN BOENDALE.
 Boerrigter, W.P., 76.
 Bogaers, A., 52, 66.
 Bollen, Maria Josepha, 83, 86.
 BONAVENTURA, 16.
 Bonifatius IX, 81.
 Booth, C., 13.
Borch van Vroudenrijc (De), 42.
 Borgloon, Sint-Odulphus, 2.
 Bormans, J.H., 1, 2, 4, 12, 15, 18, 33.
 Bormans, St., 4, 15, 18.
 Bornekolve, Willem, 33.
 Bosman, Arent, 84.
 Bosman, Hendrik, 84.
Brabant (Die corte cronike van), 43.
Brabantsche yeesten (Die), 33.
 Brame, Conraet, 97.
Brandane (Van sente), 21, 43.
 Breslauer, Martin, 3.
 Brissel, Max, 5.
 Brugge, Sint-Anna-ter-Woestijne, 84.
 Brussel, 20; -, Jericho, 87, 94; -, Koudenberg, 98.
Bulla canonizationis beatae Birgittae, 81.
 Busch, Johannes, 52.
Buskenblaser (De), 43.
 Butkens, T.C., 32.

 CAESARIUS VAN HEISTERBACH, 20, 64, 65, 66, 67, 84, 90.
 CALFSTAF, 10, 42.
 Camberlyn, J., 44.
Cancellierboek, 86.
Capsula eburna, 95.

Catalogue des manuscrits trouvés dans la bibliothèque de la maison professe à Anvers, 24.

Catalogus virorum illustrium, 17.

Catoene (De boec van), 21, 39.

Caxton, W., 23.

Chanson de Roland (La), 2.

Charlotte van Engeland, 50.

Chastelaine de Vergi (La), 43.

CHRÉTIEN DE TROYES, 11.

Christina de Wonderbare, 18.

Chronicon ducum Brabantiae, 33.

Chronicon Egmundanum, 31.

Chroniques abrégées de Baudouin d'Avesnes, 31.

Claes van Aken, 23.

Claessens, Caspart, 86.

Claghe (Onzer vrouwen), 26.

Clignett, J.A., 20, 27, 35, 40.

Cocbel, Aert, 85.

Cohen, L. Ali, 97.

Colens, J., 30.

Comburgse handschrift, 21.

Compendium divini amoris, 87.

Complexien (Die boec van den IV), 35.

Confirmatio canonizationis beatae Birgittae, 81.

Conversio sanctae Catharinae, 60, 91.

Cornelissen, Cornelius, 57.

Crul, D., 30.

Culemann, F.G.H., 23, 53.

Cuyermans, Barbara, 94.

Dagobert I, 98.

DARES, 8.

Daris, J., 2.

David, J., 25.

DAVID VAN AUGSBURG, 76, 77, 90.

De Bast, M.J., 14.

de Borman de Schalkhoven, Camille, 4.

de Bruin, Florentius, 26.

de Bruin, Franco, 26.

- de Bruin, Isaac, 26.
 de Croeser de Berges, Charles Joseph, 41.
 de Flou, Karel, 30.
 Defresne, H.A., 73.
 Degering, H., 22.
 De Jonge, 11.
 de Keyser, Arend, 84, 88.
 de Lange, C., 100.
 de Leempt, G., 85.
 de Musiel, Régine, 18.
 de Nelis, C.F., 25.
 Denie, Edmond, 83.
 DENYS PIRAMUS, 12.
 de Pauw, N., 3, 7, 8.
 de Saint-Genois, Jules, 30.
 Deschamps, J., 4, 37.
 Desmoulins, Guyart, 50.
 Des Roches, Jan, 25, 33.
 de Swettere, Jan, 55.
 de Test van Emmerik, Jan, 71, 73, 86.
Deuote grueten toter alre werdichster maget ende martelarster sunte katherina, 72.
- Deventer, Diepenveen, 55.
 de Vollenhoe, J., 89.
 de Vreese, W., 5, 39, 45, 47, 54.
 de Vries, A., 51.
 de Vries, M., 4.
 de Walckiers, Edouard, 33.
 de Wilhem, H., 53.
 De Wolf, Karel, 99.
 De Wolf, Lodewijk, 99.
 Deycks, F., 4, 12.
 Dhaese, A., 30.
 d'Hulster, L., 8.
Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione Domini, 26, 48.
 Diatessaron (Luikse), 46.
 DICTYS CRETENSIS, 8.
Die coninc Ere woude opgeven, 42.
 DIEDERIC VAN ASSENEDE, 10.
 Diermanse, P.J.J., 3.
Dietsche boeken die ons toe behoeren (Die), 28.
Dietsche doctrinale (Die), 10, 20.
 DILLE, Jan, 43.
 DINGELSCHE, Jan, 43.
 DIOSKORIDES, 95.
 DIRC VAN DELF, 85.

DIRC VAN HERXEN, 61, 63, 65, 67, 76, 86, 90, 91.
Disputacie tusschen eene ioffrouwe van oerdinen ende eenen priester van oerdenen, 88.
Disputatio sancti Antonii cum tentatore ipsum sub specie reginae ad matrimonium alliciente, 71.
Disticha Catonis, 21, 36, 39.
 Doeghens, Marie, 56.
 DONATUS, 71.
 Douce, F., 39.
Drie dachvaerden (Die), 86.
Drie daghe here, 43.
Drie gaerden (Van den), 26.
Drien mylen (Vander), 86.
 Driessen, R.H., 53.
Droeflijken strijt die opten berch van Roncevale in Hispanien gheschiede (Den), 2.
 Dubois d'Enghien, G., 23.
 du Boisrouvray, Guy, 72.
 Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, 4.
Duitse orde, 4.
 Dumon, O., 30.
 Duyn, Cornelius, 98.
 Dyckse handschrift, 22.

Eckert van Homberch, Henr., 16, 21, 79, 86, 89.
 ECKHART, Johannes, 80, 87.
 Eggaert, Jan, 82.
Egidius, waer bestu bleven?, 41.
Egipten (Van den coningen van), 51.
 Ehrhardt, G., 5.
 EIKE VON REPGOW, 100.
 Einthoven, S.J., 97.
Eligio episcopo (De sancto), 60, 91.
 Ename, benedictijnen, 39.
 Enschedé-bibliotheek, 66.
 EPHREM DE SYRIËR, 56, 73.
 Erfurt, Salvatorberg, 86.
 Ermens, Jozef, 33.
Esmoreit, 43.
 Estor, Heinrich, 36.

- Eustachius (Van sente)*, 39, 70.
Evangelie van Nicodemus, 13, 36.
Evangelie van pseudo-Petrus, 36.
Ever (Van den), 34.
 Everwin II van Güterswijk, 7.
Exempelen (Sommighe), 63.
Exordium parvum, 62.
Exposicie van Apocalipsi, 88.
Exposicie vanden pater noster (Die), 67, 84.
 Eyckholt, A.F., 83, 86.
 Eyth, E.E., 5.
- Facetus*, 21, 36.
 Feifalik, J., 8.
Ferguut, 10.
 Filips de Goede, 33, 85.
 Filips de Oprechte, 9.
 Filips de Stoute, 99.
 Filips van Liederkerke, 101.
 Filips van Sint-Pol, 33.
 FLAVIUS JOSEPHUS, 25, 26.
Floire et Blanceflor, 10.
 Floris van Oudheusden, 85.
Fontaine des sciences (La), 21.
 Franciscus van Assisi, 16.
 Franck, J., 6.
 Franconis, 89.
 Franquinet, G.D.L., 4.
 Fredericus III van Blankenheim, 98.
 Frederik, koning van Württemberg, 21.
 Frederik Hendrik, prins van Oranje, 11, 42.
 FREIDANK, 43.
 Friso, Karel Hendrik, 42.
 FROISSART, Jean, 33.
 FULGENTIUS DE RUSPE 56, 92.
- Gaillard, V., 8.
 Gailliard, E., 8.
 GALENUS, 95.
 Gasparoli, J.M.M., 25.
Gaudiis beatae Mariae virginis (De), 26.
 GAUTHIER DE CHÂTILLON, 6.
 GEERT GROTE, zie: GROTE, Geert.
 Geldern, Nazareth, 68.
 Gempt, 7.
 Gent, Galilea, 82, 87; -, 'ten groenen briele' of 'te sancte magrieten', 79.

George III, 50.
Georgener Predigten (Sankt), 93.
GERAERT, Broeder, 18.
Gernandus van Schwalbach, 21.
Gerritsdochter van Deventer, Margriete, 51.
Gesta abbatum Trudonensium, 19.
Gesta Romanorum, 67.
Geste des Lorrains, 5.
Gevartius, Gaspar, 33.
Gevartius, Jan, 33.
Ghehinkenisse gods van eenen gheest, 84.
Gheile, 6.
Ghelove (t'), 43.
GHERARDUS VAN HERNE, 54.
Ghevene (Van), 37.
Gillet, A., 15.
Gilliodts, Ch., 30.
Gilliodts-van Severen, L., 30, 99.
Ginsburg, Chr. G., 53.
Glauning, O., 15.
Glodulphus, bisschop van Metz, 91.
Gloriant, 43.
Godfried I, hertog van Brabant, 33.
GOETHE, 23.
Gött, G., 1.
Göttling, 12.
Gonst is alre gauen groet, 42.
Gonz, K. Ph., 5.
Goossens, W., 45.
Gorissen, P., 1.
Goupil, Richard, 84.
Gräter, F.D., 5, 21.
's-Gravenhage, Sint-Agnes, 59.
GREGORIUS DE GROTE, 39, 60, 61, 63, 67, 84, 90, 91.
GREGORIUS VAN TOURS, 56.
Gregory, J.L.G., 90.
Grimbergsche oorlog, 33.
Groenendael, zie: Hoeilaart, Groenendael.

- GROTE, Geert, 54.
 Gruel, Léon, 85.
 Gruel, Paul, 85.
 Gruel-Engelmann, 85.
 Gruuthuse-handschrift, 41.
 GUERRICUS VAN IGNY, 92.
 GUILLAUME DE DIGULLEVILLE, 78, 79.
 GUILLAUME DE LORRIS, 21.
 GUILLAUME LE CLERC, 10.
 GUILLAUME PÉRAULT, 39.
 GUILLELMUS DURANDUS, 10, 36.
 GUYARD VAN LAON, 86, 93.
 Gysseling, M., 4.
- Haagse liederhandschrift, 42.
 Haarlem, Groot Begijnhof, 52, 53; -, Sint-Jozef, 64.
 Habets, J., 7.
 HADEWIJCH, 24.
 HADEWIJCH, school van, 95.
 Hanlo, Max, 39.
 Harvey Frost, H., 72.
 HASS, Georg, 86.
 Hasselt, Sint-Catharinadal, 50.
 Heber, R., 23.
Heemskinderen (De vier), 3.
 HEEROMA, K., 41.
 HEIN VAN AKEN, 21, 37.
 HEINRIC, 9.
 HEINRIC VAN ALKMAER, 23.
Heinrijs van cleven Sermoen (broeder), 48.
 Heinsius, Nicolaas, 20.
 Helmich, Werner, 62.
 HENDRIK HERP, zie: HERP, Hendrik.
 HENDRIK SUSO, zie: SUSO, Hendrik.
 HENDRIK VAN CALSTER, zie: HENDRIK VAN LEUVEN.
 HENDRIK VAN DOORNIK, 88.
 HENDRIK VAN LEUVEN, 88.
 HENDRIK VAN VELDEKE, 15, 73.
 Henny, Chr., 61.
 Henrick die Lettersnider, 13, 21, 78.
 Henricus van Arnhem, 85.
 Henrotte, J., 71.
 HERAUT BEYEREN, QUONDAM GELRE, 34, 98.
 HERAUT GELRE, 34.
Herbarijs, 95.
 HERBERT VAN CLAIRVAUX, 62.

Herent, Bethlehem, 24, 55, 74.
HERMANNUS DE PETRA, zie STEKIN, Herman.
Hermans, Thomas, 71.
Herne, kartuizers, 54.
HERP, Hendrik, 86.
Hessel, 15.
Hexe (Die), 43.
HEYNENSOEN, Claes, 34, 98.
HEYNRIC VAN HOLLANT, 35.
Hieronymi (De magnificentiis; De miraculis; De morte), 73.
HIERONYMUS, 56, 90.
Hillen van Hoochstraten, Michiel, 75.
Hinkaert, Jan, 54.
Hippocrates, 95.
Historiebijbel, Eerste, 50.
Historiebijbel, Tweede, 51.
Höfele, J., 15.
Hoeilaart, Groenendael, 33, 54, 55, 56, 69, 87
Hölder, H., 5.
Hoep, Aernt, 63.
Hoep, Niese, 63.
Hoffmann von Fallersleben, H., 3, 79.
Hollantsche cronike (Die), 34.
Holtrop, J.W., 1, 2, 86, 91, 93.
Hontoy, M., 47.
Honte (Boec van den), 13, 26, 43.
Hugen, Victoor, 89.
HUGO RIPELIN VAN STRAATSBURG, 38, 85.
Hulskens, Christophorus, 86.
Hultman, C.G., 78.
HUMBERTUS VAN ROMANS, 66.
Hussung, J., 2.
Huth, Alfred Henry, 101.
Huth, Henry, 101.
Huydecoper, B., 9, 10, 31, 32.
HYGINUS, 56.

Ian (Vanden biscop), 51.

Idstein, Herzogliches Central-Staatsarchiv, 88.

Ioachim ende anna (Van), 51.

Iohannes den Almoesener; (Van sunte), 70.

Irmgard, hertogin van Limburg, 32.

ISAAC JUDAEUS, 95.

Isabella van Bourbon, 44.

Israël, B.M., 70.

Iulius cheser (Van), 5.

JACOB VAN MAERLANT, 6, 7, 8, 10, 11, 16, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 42, 43, 46, 51, 78, 88, 95.

Jacob van Zuylichem, 26.

Jacoba van Beieren, 40.

Jacobus, pastoor te Waterduinen, 25.

JACOBUS DE CESSOLIS, 89.

JACOBUS DE VORAGINE, 10, 13, 23, 36, 38, 63, 68, 69, 70, 85.

JACOBUS DIACONUS, 56.

Jan I, hertog van Brabant, 32.

Jan III, hertog van Brabant, 33, 34, 36, 44.

Jan IV, hertog van Brabant, 33.

Jan II van Châtillon, 34.

Jan Beijers dochter, Margriet, 23.

Jansdochter, Mein, 76.

Jansen, Johannes, 57.

Janssen, H.Q., 30.

Jan van Aalter, 95.

JAN VAN BOENDALE, 28, 33, 36, 37.

JAN VAN HEELU, 29, 32, 33.

JAN VAN HOLLANT, 43.

JAN VAN LEEUWEN, 54, 55.

JAN VAN RUUSBROEC, 28, 54, 55.

JAN VAN SCHOONHOVEN, 55.

Jan van Westfalen, 53, 84, 89.

Jan zonder Vrees, 21.

JEAN DE MEUNG, 21.

Jherusalem (Die destructie van), 50.

Jocundus, 15, 71.

Johan IV, graaf van Nassau, 11, 42, 55.

JOHAN VAN VOIRVELT, 67.

JOHAN VAN BUSCH, 100.

Johanna van Constantinopel, 99.

JOHANNES CASSIANUS, 68, 74, 75.

JOHANNES CHRYSOSTOMUS, 90.

Johannes de Altre, zie: Jan van Aalter.

JOHANNES DE BEKA, 98.

JOHANNES DE ESSENDIA, 84.

JOHANNES ECKHART, zie: ECKHART, Johannes.
JOHANNES TAULER, zie: TAULER, Johannes.
Johannes van Soest, 9.
Johannes, vriend van gode vercoren, 41.
Joos van Ghistele, 101.
JORDAENS, Willem, 54, 87.
JORDANUS VAN QUEDLINBURG, 82, 87.
Joris van Ghistele, 101.
Jostes, J., 7.
Jozef II, 28, 56, 58, 87, 94.

Kaldekerck, J., 66.
Kalff, G., 2.
Kalkar, 70.
Karel V, 98.
Karel, graaf van Charolais, zie: Karel de Stoute.
Karel de Stoute, 44.
Karel ende Elegast, 1.
Karlmeinet, 1.
Kateline (Van sente), 60.
Katherina (Van sunte), 39, 72, 91.
Katherinen (Een suuerlyck ghedicht van), 72.
Katherinen (Een suuerlyck tractaet op), 72.
Katherinen (Sunte - translacie), 72.
Katherinen (Van - geestelike crone), 72.
Kemkens, Cristiaan, 92.
KEMP, Godevaert, 94.
Kerelslied, 41.
Keulen, kruisheren, 96.
Kijnscheide (Van ons heren), 26.
Kleef, 6, 8.
'Klerk uit de Lage Landen', 98.
Kloeke, G., 2.

- Kloosterspiegel*, 68.
 Kloss, G., 38.
 Knibbe, Jan, 43.
 Kockx, P., 96.
 KOENRAAD VAN EBERBACH, 62, 63, 67, 90.
 Kolen, 18.
 Korsendonk, zie: Oud-Turnhout, Korsendonk.
- Lammens, P. Ph. C., 44.
Lanceloet en het hert met de witte voet, 11.
Lancelot, 45.
Lancelot (Roman van), 11.
Lancelot en prose, 11, 45.
 Land van Waas, 99.
Lanfranc (Jonghe), 97.
 LANFRANC VAN MILAAN, 96, 97.
Lanseloet van Denemerken, 43.
Lantsloot van der haghedochte, 11, 45.
 Laube, A., 44.
 Le Candèle, Charles Pierre Joseph, 62.
 Lecoutere, C., 29.
Leenrecht van het graafschap Vlaanderen, 99.
Leenrechten naer costume ende ordenanchie slands van Vlaendren ende sonderlinge vanden Casteele te Ghendt, 99.
 Leeu, Gheraert, 16, 23, 56, 59, 82, 89, 100.
 Lehmann, P., 15.
 Leipzig, Bibliothek des Reichsgerichts, 15.
 le Long, Isaac, 20, 26, 29, 32, 61.
 Lensen, Henricus, 15.
 Leonijs, Godefridus, 95.
Leringe van orinen, 95.
 Leuven, Sint-Maartensdal, 60.
Leven des heilighen aspostels ende euangelisten Sinte Johans, 71.
Levene ons heren (Vanden), 13, 26, 39, 53.
Leven van Jezus, 46, 48.
Liber magistri Avicenne, 95.
Liborius (Van sinte), 71.
 Liederik, 21.
Lijd den tijt, 42.
Limburgse Sermoenen, 88, 93.
 Lindmeyer, B., 1.
Lippijn, 43.
 Lodewijk Filips, 47.
 Lodewijk van Gruuthuse, 41.
 LODEWIJK VAN VELTHEM, 7, 11, 28, 29, 30.

Lof ende prijs van den Edelen Ridder ende Heere Mer Joos van Ghistele an zijne Voyagen, 101.
Lorreinen (Roman der), 5.
Loye (Van sente), 60, 91.
LUDOLPHUS VAN SAKSEN, 53, 85.
Lulofs, B.H., 26.
Lupicino atque Romano abbatis (De), 56.
Lutgard van Tongeren, 18.

Maartensz., Frederik, 65.
Maaseik, Sint-Agnes, 59, 83, 86, 91.
Maastricht, Maagdendries, 93; -, Rijksarchief, 4, 71, 86; -, begaardenklooster, 15, 71, 73, 86.
Maastrichtse paasspel, 93.
MAERLANT, zie: JACOB VAN MAERLANT.
Maggs Bros, 19, 85.
Makaris, 4.
Mannen der oerden van cistercien (Vanden), 63.
Mannen ende der vrouwen heimelijcheit (Der), 95.
Mannheim, Kurfürstliche Bibliothek, 6.
MAP, Walter, 39, 43.
Marcus, Jacob, 31, 32, 33.
Margaretha van York, 32.
Marialegenden, 65.
Maria van Bourgondië, 44.
Maria van Loon, 11, 42.
Marien bogaert, 67.
Marien van Egypten (Van), 39, 68.
Marinen (Van sinte), 69.
Marshall, Thomas, 37.
Martijn (Van den verkeerden), 26.
MARTIJN VAN TORHOUT, 39.
Martinus II, 81.
MARTINUS POLONUS, 36.

- MARTINUS VAN TROPPEAU, zie: MARTINUS POLONUS.
Maskeroen, 37.
Matatyas ende van iudas (Van), 51.
 Matthaëus, A., 29.
 Matthes, J.C., 3.
 MAUBURNUS, Johannes, 76.
 Mechelen, Bethanië, 62; -, Thabor, 92.
 Mechteld van Gelre, 34.
Meditationes vitae Christi, 53.
 Meeussen, A.E., 1.
Melibeus, 37.
 Menne, K., 12.
 Merula, Paulus, 16.
 Meyer, W., 15.
 Miette, 82.
Min vrou heyt Wendelmoet, 42.
Misereri met Deus, 41.
 Mölmann, B., 89.
 Moll, W., 47.
 Mone, F.J., 1.
 Moonincx, Thomas, 87.
 Moorthamers, G., 83.
Moriaen (Roman van), 11.
 MORITOEN, Jan, 41.
Mouwen (Die riddere metter), 11.
 Münster, fraterhuis, 39.
 Muller, F., 47.
 Muller Fz., S. 13.
Mynnen (Van geistliker), 68.
- Nature ende die maniere van alle lieden (Die)*, 95.
Naturen leere (Boven der), 42.
Natuurkunde van het geheelal, 35, 36, 95.
 Neve, Jan, 39.
 Neurenberg, Sint-Catharina, 86.
 Neustetter, Erasmus, 21.
 NICOLAUS, 71.
 NICOLAUS VAN CLAIRVAUX, 92.
 NICOLAUS VAN LYRA, 28.
 NICOLAUS VAN STRAATSBURG, 43.
 Nijmegen, Albertinum, 67; -, Marienburg, 67; -, Maelwaels, 34.
 Notermans, J., 45.
 NOYDEKIJN, 10, 42.
Nu dicwile hordic lesen, 42.
 Nuewens, Antoine Joseph, 43.
 Nuewens, Georges, 43.

Nuewens, George Joseph, 43.
Nuewens, Petrus, 43.
Nuewens, Petrus Johan Baptist, 43.
Nys, Aegidius Carolomannus, 32.

Oberlin, J.J., 5.
Octavianus den Keyser (Van), 51.
Oedmodicheyt (Van der), 87.
Oerspronck vanden gheslechte der doerluchtiger hoger geboertiger vryedelre koninginnen ende alre werdichster maget ende martelarster Sancta katherina, 72.
Oetingen, 13.
Oetmoetheit ende die ere vander werlt (Een argument tusschen), 78.
O glorieuse almoghende god, 41.
Oisterlinga, Catharina, 98.
Olovson, Petrus, 81.
Ooster, M., 29.
Ordre de chevalerie (L'), 21, 37.
Os van Breda, Peter, 86.
OTTO VAN PASSAU, 83.
Oudenaarde, Sion, 39.
Oudenaardse rijmboek, 14.
Oudergem, Rooklooster, 17, 24, 28, 60, 80, 84, 87.
Oud-Turnhout, Korsendonk, 33, 58.
Ouwen-Grobbendonk, Onze-Lieve-Vrouw-ten-Troon, 94.
OVIDIUS, 8, 40.

Paliijnck, Joris, 101.
PALLADIUS VAN HELENOPOLIS, 57, 58.
Parabel (Sinte bernaerdus), 92.
Parabelen (Van velen edelen), 43.
Paradisus voluptatis (Omnibus consideratis), 26, 78.
Parthenopeus van Bloys, 12.
Passie ons liefs heeren die hij selver gheopenbaert heeft der heiligher vrouwen sinte birgitta, 81.
Passie ons liefs heren (Die), 24, 67, 82, 87.

- Pater noster boec*, 84.
 Peeters, H.C., 31.
Pelgherym (Vanden), 79.
 PENNINC, 9.
 Peper, M., 30.
 PERROT DE SAINT-CLOUD, 22.
 PETERS, Gerlach, 63.
 PETRUS COMESTOR, 25, 26, 38, 50, 51, 68, 85.
 PETRUS DAMIANI, 71.
 PETRUS LOMBARDUS, 85.
 Petrus van Skänninge, 81.
 Pettigrew, Ph. J., 50.
 PHAEDRUS, 10.
 PHILIPPUS TRIPOLITANUS, 20.
 PIERRE D'AILLY, 63.
 Pietersdochter, Ave, 64.
 Pinchart, A., 30.
 Pippijn van Landen, 33.
 PLATEARIUS, Matthaëus, 95.
 POTTER, Dirc, 40.
Profectus religiosorum, 76.
Pugna spirituali (De), 92.
 Puissant, Edmond, 83.
- Queste del Saint Graal (La)*, 11.
Questien van eenen goeden simpelens mensche daer die opperste coninc ziere zielen op antwoert, 88.
 QUINTUS CURTIUS RUFUS, 6.
- RADEWIJNS, Florens, 76.
 RAOUL DE HOUDENC, 11.
 Rebdorf, 55.
Rechten weck te hemelrijke waert (Den), 78.
Regula sancti Salvatoris, 81.
 Rekem, Minderbroeders, 71.
 Reinoud I, graaf van Gelre, 32.
 Reinoud II, hertog van Gelre, 26.
Remediis fortuitorum (De), 43.
Renaus de Montauban, 3.
 Rendorp van Marquette, J., 23.
Renout van Montalbaen, 3.
Revelationes extravagantes, 81.
Reynaerde (Vanden vos), 21, 22, 23.
Reynaert I, 21, 22, 23.
Reynaerts historie, 22, 23.
Reynaert II, 22, 23.

Reynaert die Vos (Die hystorie van), 23.
Reynke de Vos, 23.
Richey, M., 75.
Ridderboec, 87.
Rijkhoven, Oude Biezen, 4.
Rijmkroniek van Vlaanderen, 21.
ROBERT DE BORRON, 7.
ROBERT VAN SORBON, 86.
Rodd, Thomas, 50.
Roelandslied, 2.
Roelants van den Dorpe, weduwe, 86.
Röver, M., 31, 78.
Rogier van Leefeldale, 36.
Rombolt (Van sinte), 71.
Romulus, 10.
Rooklooster, zie: Oudergem.
Rosmalen, Marienwater of Coudewater, 72, 81.
Rosweyde, Heribertus, 98.
Rubben, 43.
Rudolf van Uutkerke, 89.
RUUSBROEC, zie: JAN VAN RUUSBROEC.

Sacrament (Van den eerwerdigen heligen), 67.
Saladijn (Van den coninc), 21.
Sahe regina, 41.
SANDERUS, A., 60.
Scharpé, L., 15.
Schijnvoet, Simon, 31.
Schrödter, G., 75.
Schoeffler, Peter, 86.
Schoemaker, Andries, 61.
Schultze, B., 15.
Schwäbisch-Hall, Ritterstift Comburg, 21.
Schwester Katrei, 86.
Scriverius, P., 29.
Scutken, Johannes, 52.
Secreta Hippocratis, 95.
Secretum secretorum, 21, 95.
Seden (Van), 21, 39.
SEGHER DIENGOTGAF, 8, 43.
Seligmann, J., 44.

- SENECA, 89.
Seneka leren, 43.
Septem gaudiis beatae virginis Mariae (De), 38.
Septem stationibus passionis Christi (De), 38.
Septem tristitiis beatae virginis Mariae (De), 38.
Sequere me, 48.
SERGIUS, 56.
Sermo anglicus de Virginis excellentia, 81.
Serrure, A.C., 24, 30.
Serrure, C.P., 2, 8, 11, 23, 24, 30, 44, 55.
Servaes (Leven van S.), 61.
SEUSE, zie: SUSO, Hendrik.
Seversz., Jan, 3, 16, 66.
SIDRAC, 21, 36.
Sielen troest (Der), 51, 68.
Silberman, Joh. Gaspar, 6.
Sint-Genesius-Rode, Zevenborren, 87.
Sint-Truiden, abdij, 17, 19, 46; -, Bernissem, 4; -, Cellebroeders, 92; -, Nonnemielen, 18; -, Sint-Luciendal, 19.
Slotel van surgien (Die), 97.
Sluiter, G.J., 76.
Smits van Oijen, Mej., 85.
Smits van Oijen, Th. G.M., 85.
Smits van Oijen-Regout, W.J. Th.H., 85.
Snellaert, Christiaen, 1, 84.
Snellaert, F.A., 6, 96.
Sonder smette, saliche rose, 41.
Sotheby, 19.
Sotternieën, 43.
Speculum humanae salvationis, 38.
Speculum monachorum, 76.
Spiegel der menscheliker behoudenisse, 38.
Spiegel der monicken (Die), 76.
Spiegel der sonden (Die), 39.
Spiegel des ewighen levens, 68.
Spiegel van den kersten ghelove (Die), 88.
Spiegel van Sassen (Die), 100.
Spijsken, Ghijsbrecht, 80.
Spreuken, 40.
Sprockine (Van alder hande), 43.
Stallaert, K., 2, 7.
Staring, A.W.C., 26.
STATIUS, 8.
Stavoren, 34.
Steel, M., 11.
Steenwinkel, J., 20, 35.

STEKIN, Herman, 65, 67, 84.
Stevaux, K., 19.
STOKE, Melis, 31, 98.
STORM, Jan, 94.
Stratenus, Cornelius, 51.
Struijk, G.P.A., 52.
SULPICIUS SEVERUS, 61.
SURIUS, Laurentius, 54.
SUSO, Henricus, 80, 90.
Susteren, 83.
Suuerlike versen daermen mede grueten sal die leden der saliger maget sunte katherina, 72.
Swaninc, Peter, 63.

Tafelboec, 85.
Tarte, J., 33.
TATIANUS, 46.
TAULER, Johannes, 80, 87.
Tay, Jan, 50.
THEOBALDUS, 71.
THEODORICUS VAN APOLDA, 63.
THEODORICUS VAN SINT-TRUIDEN, 19.
Theophilus, 43, 56.
ther Hoernen, Arnoldus, 53.
THOMAS A KEMPIS, 59, 76.
THOMAS VAN AQUINO, 38, 85.
THOMAS VAN CANTIMPRÉ, 17, 18, 22, 35, 66, 67, 84, 90, 95.
THOMAS VAN CELANO, 16.
Thomas van Savoye, 99.
Thonijs, Lodewijc, 74.
Thorpe, Thomas, 50.
Thott, O., 75.
Tien dusement martelaren (Van den), 68, 70.
Tien plaghen ende die tien ghebode (Die), 37.
TIMOTHEUS VAN ALEXANDRIË, 56, 57, 58.

- Tkint, Judocus, 36.
 Tongerlo, abdij, 98.
Totius vitae spiritualis summa, 87.
 Tross, Ludwig, 3, 7.
Truwanten (Die), 43.
Trypon (Van Sinte), 51, 61.
Twaelf dogheden (Van den), 54.
Twelf frogten (Van de), 93.
 Tydeman, H.W., 7.
- Uden, Maria Refugie, 72, 81.
 UTENBROEKE, Philip, 27, 28, 30.
 Utrecht, 22; -, Elfduizend Maagden, 52; -, Nieuwlicht, 85; -, Sint-Caecilia, 59; -, Vredendaal, 57.
- Vader boec (Der)*, 56, 69.
 VALERIUS MAXIMUS, 38, 39.
 van Alphen, Daniel, 40.
 van Baeren, Jacob, 76.
 Van Bavière, Charles Louis, 36.
 van Bleiswijk, P., 100.
 van Borsele, Margriete, 41.
 van Buuren, C., 20.
 van Caloen, Anselme, 41.
 van Caloen, Ernest, 41.
 van Caloen, Jean Adrien, 41.
 van Caloen, Paul Maximilien, 41.
 van Caster, G., 13.
 van Cats, Nicolaas, 22.
 van Coetsem, C.A., 44.
 van Coudenberg, Vrank, 54.
 van Damme, Pieter, 20, 63.
 van de Werve van Lichtaart, baron A.H.M., 25.
 VAN DEN BERGH, Jan, 89.
 Van den Bosch, 86.
 Vanden Bussche, E., 30.
 Van den Damme, Heinricus, 32.
 Van den Keere, Hendrik, 101.
Van den scepe, 22.
 van den Velden, Jhr., 76.
 van den Ven, Jaspar, 58.
 vanden Wesenhagen, Lambrecht, 36.
 vander Haeghen, F., 30.
 VAN DER LORE, Boudewijn, 43.
 van der Meer, Jacob Jacobsz., 1, 23, 50, 53, 68, 84, 89.
 vander Meersch, D.J., 39.

van Dynter, Edmundus, 33.
 van Even, E., 3.
 van Erp, 45.
 van Gendt, A.L., 53.
 van Ghelen, Jan, 1, 2.
 van Ghemen, Govert, 43.
 van Gils, P.J.M., 81.
 van Hal, J.A.J.W., 57.
 van Ham Haeijndrijck van Bijler dochter, Marija, 23.
 van Hardewijk, I., 51.
 van Hoye, Maria, 18.
 VAN HULST, Jan, 41.
 Van Hulthem, handschrift -, 43.
 van Hulthem, Karel, 25, 33, 34, 36, 43, 56, 69, 95, 98.
 van Leempt, G., 88.
 van Leeuwen, Simon, 26.
 van Liesvelt, J., 89.
 van Loo, Pieter, 31.
 van Maelsake, D., 3.
 VAN MAERLANT, zie: JACOB VAN MAERLANT.
 van Meusenbroek, A., 29.
 van Middelborch, Mauritius Yemantszoon, 50, 53.
 van Mierlo, J., 2, 39.
 van Mierop, Jacobus, 98.
 van Mierop, Vincent, 98.
 van Musschenbroek, P., 35.
 van Os, Peter, 66, 92.
 van Pee, Maria, 94.
 van Proien, Dirck Jansz., 51.
 van Quisthout, Jan, 101.
 van Salenson, Gheeraert, weduwe, 101.
Van subtilen vragen die die L. meister sunte katerina vraechden, 72.
Van sunte Ewout den heiligen bisschop, 70.
Van sunte Olaff, coninck in noerwegen ende in deenmercken, 70.
Van te leren sterven, 78.
 van Vaernewijck, 101.
 van Veerdeghem, F., 17.
 VAN VELTHEM, Lodewijk, 27.
 van Vloten, J., 7.
 van Voorst, D.C., 72.
 van Voorst, J.J., 72.

- van Westphalen, F.A., 29.
 van Wijn, H., 23, 32, 43, 100.
 van Woerden, Hugo Jansz., 82.
 van Woerden, Jan, 26.
 van Zundert, Willem, 56.
 Veldener, Johan, 38, 91.
 Venlo, Marienweide, 91.
Verba seniorum, 58, 59.
 Verdam, J., 4, 7, 8, 18.
 Verdussen, J.B., 25, 33.
Vergi (De borchgravinne van), 43.
Vergilius, 8.
 Verheijleweghen, Johannes, 44.
Victoer (Van sinte), 61.
 Vier ambachten, 99.
Vier en twintig tekene der doot, 95.
 Villingen, Sankt Georg, 93.
Vincent de ferrario (Van sunte), 70.
 VINCENTIUS FERRERIUS, H., 70.
 VINCENTIUS VAN BEAUVAIS, 6, 27, 28, 30, 68, 71.
Visio Philiberti, 43.
Visio Tundali, 67.
 Visser, Jan, 20, 29.
Vitae fratrum, 38.
Vitae patrum, 39, 56, 68, 69, 84, 90.
Vita et miracula sanctae Genovevae virginis, 15.
Vita et miracula sancti Servatii, 15.
Vita Jesu Christi, 53.
Vita prima sancti Bernardi, 62.
Vita sanctae Euphrosynae virginis, 56.
Vita sanctae Mariae Aegyptiacae Meretricis, 56.
Vita sanctae Marinae virginis, 56.
Vita sanctae Thais meretricis, 56.
Vita sancti Alexii, 56.
Vita sancti Frontonii abbatis, 56.
Vita sancti Pachomii abbatis Tahannensis, 56.
Vita sancti Pantaleonis, 71.
Vita sancti Wulfrani, 31.
 Vlaminx, Antonius, 33.
 Vogelsang, W., 47.
 von Arnswaldt, August, 68.
 von Hellwald, Ferdinand, 28.
 von Loe, Wessel, 8.
 von Senkenberg, R.K., 5.
 von Uffenbach, Z.K., 65.
 Vorsterman, Willem, 2, 9, 75, 97, 99.

VOSTAERT, Pieter, 9.
 Vrederic, Broeder, 75.
Vrou Eren, 42.
Vrouwen borch (Van der), 22.
Vrouwen geslacht (Van onser), 39.
Vrouwen lof (Van onser), 39.
Vulgata, 50, 51.

Waen, Jan, 86.
Waerneer (Van sente), 39.
Walewein ende Keye (Roman van), 11.
 Walters, Henry, 85.
 Watt, Trijntje, 76.
Wech der syelen salicheyt (Die), 88.
 Weesp, H. Johannes Evangelist of het Oude Convent, 63.
Wegen der passien (De vier), 87.
 Weilburg, 88.
Wereldkroniek, 34.
 Wermbold van Buscop, 56, 59.
 Werrecoren, Pieter, 68.
 Wielant, Filips, 99.
 Willem III, 31.
 Willem IV, graaf van Henegouwen, 98.
 Willem VI, graaf van Holland, 40, 98.
 Willem II, hertog van Beieren, 98.
 WILLEM, 'DIE MADOCKE MAKEDE', 22.
 Willem Karel Hendrik Friso, 11.
 WILLEM VAN AFFLIGEM, 17, 19.
 WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH, 40, 43.
 Willems, J.F., 23, 30, 33, 99.
 Willeumier, C.M.J., 47.
 Willibrordus, H., 98.
 Windesheim, 52.
Winter ende den Somer (Vanden), 43.
Wiven (Noch meer van), 37.
 Woeringen, 32.
 Wolf, J. Chr., 65.
 Wolff, J.A., 8.
 WOUTER DE CLERC, 31.
Wraken (Dat boec der), 37.
Wrake van Ragissel (Die), 11.

YPERMAN, Jan, 95.

Ystorien bloeme (Der), 10.

Zatočil, L., 12.

ZEEBOUT, Ambrosius, 101.

Zelem, Sint-Jan, 84.

Zell, Ulrich, 96.

ZERBOLT VAN ZUTPHEN, Gerard, 28, 76.

Zevenborren, zie: Sint-Genesius-Rode, Zevenborren.

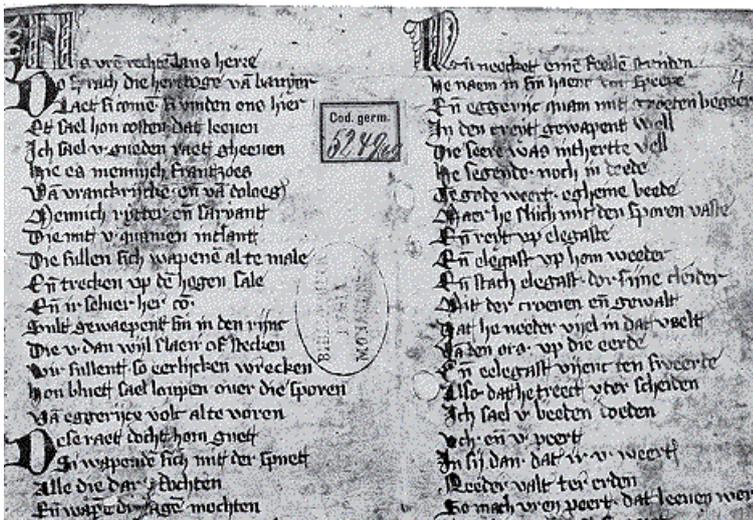
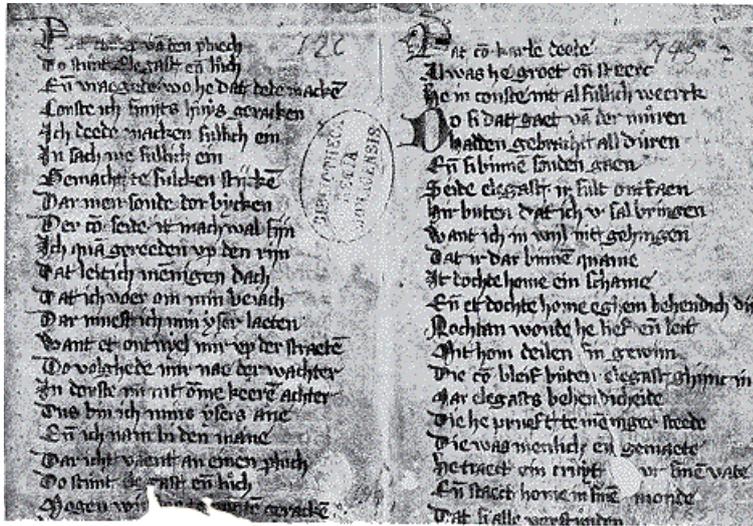
Zielen ende vanden lichame (Van der), 43.

Zutphens-Groningse handschrift, 26.

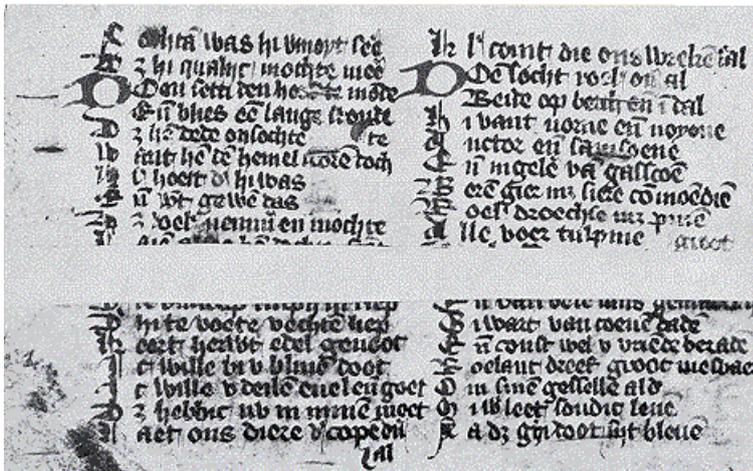
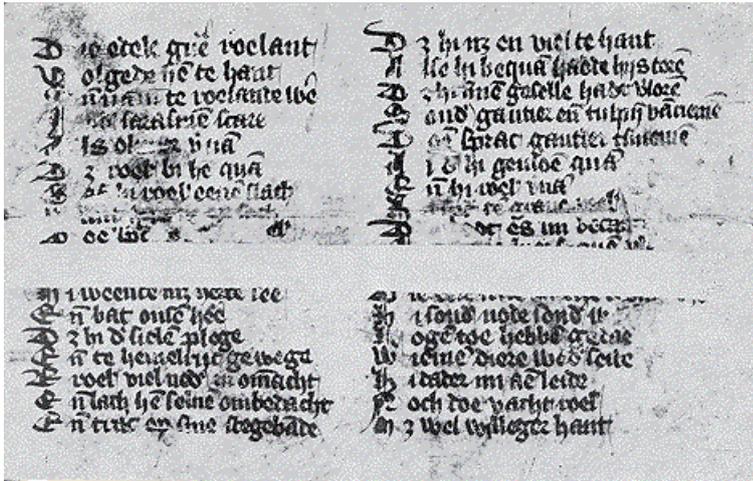
ZWEDER VAN CULEMBORCH, 100.

Platen

[Platen 1-10]

Pl. 1. - Karel ende Elegast. - München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 5249, 69, fragmenten (Cat. 1c).

Pl. 2. - Roelandslied. - Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 B 6: 1, fragmenten (Cat. 2c).

Mine vader hadde dat was w
o rchoudeu geveest ou vij jaer
h wende de ridders mitte
b den wapme biden salte
l stude ic so wel dat guideu
c ome geveest ad linder
f cheute wel bi apoline
e her id selge mine
d or te uene van hare vad
s alate onthoude alle grad
h obli lps vad moer
e n si manlyc sij en goer
s iullen mine vunte
a lle dume vren lande
Doe ginchre tale wir
d ielve h buigge met v
d ieruds beeten van leynde
s ed ydie erde
f n gange te ed sine sage
d e d quid meo sine nage
s iquaeren mer uad stome
d e ed sp god meoers vloer
d oer u agde die ed mitte
w te lilegden en widen
d oe dide .xx. openlare
d ietp gne onthoude ware
e sine boerde alu wel
d ielme ware en siel
d oe androde lufwer
w ldi geloue an onte ster
a n manwete an soude wane
e n ande voget apoline
s iome sic ren l wera god
d adic der h wano lid
f c wille geloue an gode
e n altwos stien t sine gelode
e n ant hetige gods gelike
e n papen en an clelic
e une wer eune sece
d es men pliet l lilmex
e n d iene u daghe is ome soue
d ic hie wani he renout
s i hie hie met soue rale
b i apoline w jand v wale
h ier um d winge mine ome zae
u h l v met gabriel l ien
f ridders goer van pris
e n cistele dien ic v wile
d ic oide die pome l ier gelvacht
v den uuir lid gretst

Die h berghe leme v
s oft and alle latic salie vub
h ouden wel met eren
a ll ghe wite van on lere
f etane v gne met goet loue
w ldi blauen met nu te houe
a llo linge allie sal leue
s otalic v genoueh doen geue
. xx. sprac ic tem o mo
d arm come es alld
Sigaued he ic dogu dar
v belidene hare lare
s afnet die coene toge
d eane biden sine drege
. xx. et sine boerde
s ius vad lund en sine moerde
e den te cistele d iene he wult
d ic luhoge was geprige
s i wond v p war lilegden
v andies walt l iud d l ien
s oblen met d id . d ier
d ic l ier ge me ont ou w
e n d iende l iud h i l iud
l i eede mee sp en met salde
o elogede l iud h en nacht
g i m l iud met hare c iud h
h iere eld q ien selde uir
s i moeste wren an de h iud
s i waren wel siere v l ieren
d ic h ier h iud se to e ren
d iere l iud ed d
f i l iud m iud m iud
d ic h ier h iud e re nedede
f i oger e iere houede
g i h iud . xx. die g iud
v ad dar m iud l iud g iud
g i en l iud d iud h iud g iud
e n d iud d iud h iud
h iud l iud h iud h iud
d ic l iud h iud die edele man
a iud v iud l iud
f i l iud h iud h iud h iud
g i h iud h iud h iud h iud
h iud es e iud g iud
f i o uer l iud m d g iud
a l iud l iud l iud
w iud l iud l iud l iud
h iud h iud die g iud l iud
d iud l iud l iud l iud
s iud l iud l iud l iud

Pl. 3. - Renout van Montalbaen. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 L 11, fol. 2r^o (Cat. 3).

Die mīnec waf uan īn gefcheiden. die langer
 mene wolde beiden. hi gienc al ſcone dar ſue
 lagen. dar ſi vader dien home lagen. met dū hi
 quam īn uten ougen. em ois enmocht em nūc
 crūougen. uan em willie u openbaren. dar ſine
 gene mīnke newaren. ſi waren twelef moede
 nere. noch wilame noch palteniere. ſi waren alle
 wal geborn. gūde rīdder uterwin. negien ambage
 ſi elne cunden. met lude doet ſlan ende wunden.
 ic ſal u ſcegen wie hi hier. gunbaur die ſi hadde
 uetſpree. ic nen u die gefellen ſijn. antelmē ende
 bauldewijn. amelryc ende reinier. foucarr iſtōur
 ende wozier. noch was dar kargris end alarr.
 deſ elſten name was gerard. noch waf er ein dar
 waf curſour. em cūne rīdder ende ſtour. of hi em
 moeder mene were. hi was or aller ouer here dar
 eme goe geue ungenal. war hi geboer ſi dādent
 al nu quam gunbaur gelopen ſere. dū īn gefag
 curſour ſijn here. nu ſceget ſeur hi her gunbaur.
 ghebe gewefen in dien walt. dar die ſtrare ſold
 bewarren. uan irden die dāg uūre uaren. wie
 harde luttel u noch dore. die gi untwifer hebbet

Pl. 4. - Aiol. - Hasselt, Rijksarchief, fragm. neerl. 6, fragment 1, versozijde (Cat. 4).

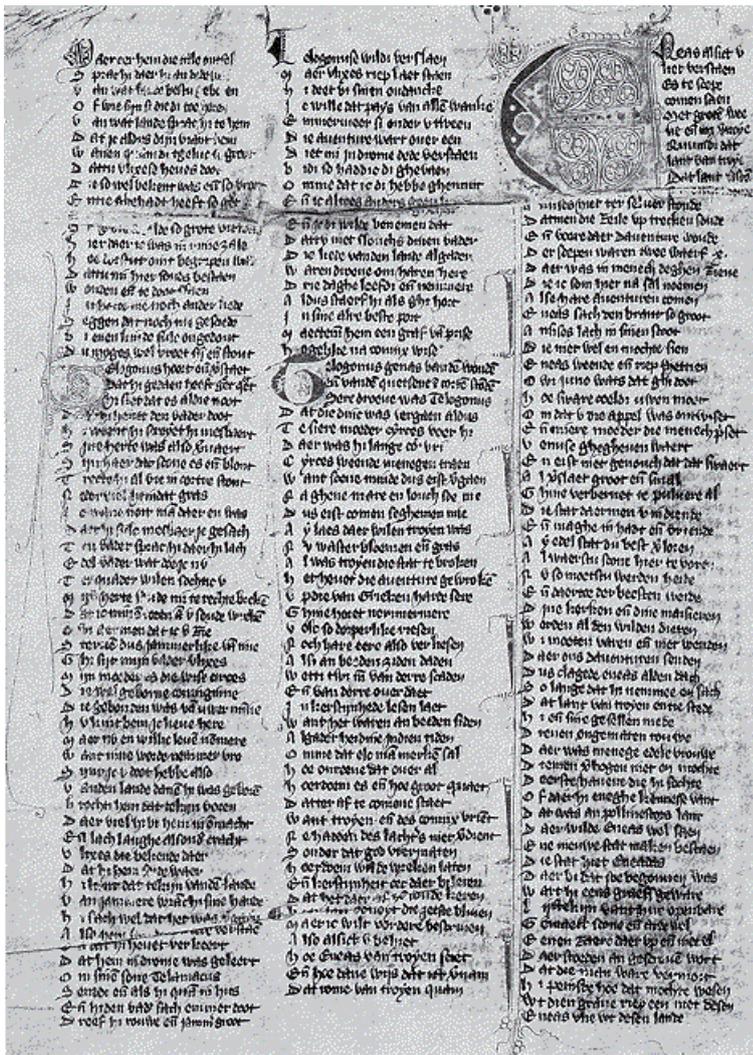
Des es costume en
 sedde. Alse men ver
 uruwes in ene
 stede. Erstwerf
 vertellen hoert
 Some sijn si also vertoert
 Dat sijn lachteren al eest goet
 Ic wane wel dar inderchede doet
 Of dat sijn niet en verstaen
 Some die liede sonder waen
 Die houesich sijn en wel geraect
 Seggen dat es wel gemaect
 En geuen hem prijs en lof
 O roet wonder hebbic daer of
 Hoe die werelt es so verhoert
 Want ons die scrifture leert
 Dat god alle dinc machte goet
 War' eest dan dar die mensche doet
 So sijn vergeten alle doget
 Dat ghyt alle merken moget
 Al sijnen hi enge doget leert
 Dat hinc enmer ten archtste heert
 Al ic hinc niet reuichte en verstaer
 Sere onstie ic dusdaen baraer
 Nochrin so willics bestaen
 Dore hare die mi heeft geuaten
 Ge sijnen alexanders geesten
 An mi god ic saelt volleesten
 Al lachteren sijn diet niet en verstaen
 Dat wil ic al te winde staen
 Al hebbe sijn niet mine roet
 Hoert dus beginne dar ic sta boet
 Ode geesten en sagen
 Vintme vele wobi dagen
 Daer vele wonders staer i bestaen

Maer bouen alle die nu leuen
 En me ontvingen liif
 Sider dar dat icste wijf
 En die icste man was gemaecht
 Sone was noet so wel geracht
 Noch so houesich man va ologen
 Dat salic wel heur achten cogen
 Al ic alexander die grote was
 Alle hystorien waren gedwas
 Daerme af bestreuen heuer
 Hadde allerad also lage geleuer
 Al ic daden ande ologes liede
 Hi hadde gedaen dar nou gestede
 Dat van noyen dars in oen wint
 Iegen darin van desen vint
 Alle die grote anouure
 Diemen leut van arture
 En van dien ridder waleweme
 Sijn heur iegen harde cleme
 Karls wuch dars maer en spel
 Iegen dat desen man geuel
 Stels ologes van den humen
 En mochte hier iegen neit gestme
 Want alexander dede reuaren
 So groet dar binnen rru-waren
 Dat hi alle die werelt dwant
 Deide ouer bier en ouer lanc
 Om sijn heeft mi bracht dar thoe
 Dat ic v wille seggen hoe
 Al ic al dar bestoet
 Die hystorie si es so goet
 Dar omme bidde gode te voren
 En bids hi oer alle diet horen
 Dat hi mi geue selken sijn
 Hoe ic die waerheit niet no min

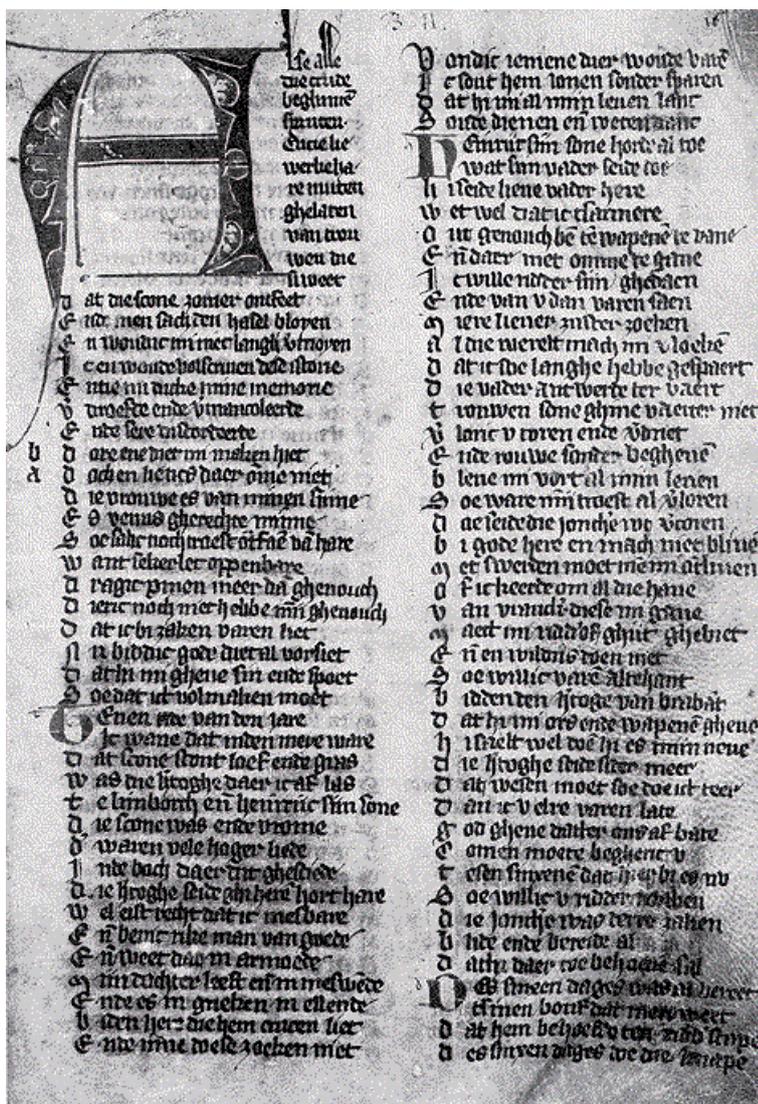
Pl. 6. - Jacob van Maerlant, *Alexanders geesten*. - München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 41, fol. 1r^o (Cat. 6b).

<p> A o vortre wel den o'd' v a ar ge uedincen he d' u v laur ne hilt van mi genide G meleur alre onlogt vnde d lre lange all' lerd'ay v h' v' amur der sege v e n d' d' oer die vado t'and' d' d' re co. soude onlange fonde y' ege die gy ganc he v' l'ay D ombre soude v' g' h' ay D ar ge d' v' v' d' v a lre soude he d' d' d' d' e' on jact' o'f' r'ibe om' r'at r' o' d' r' g' u' u' h' e' s' y' r' beh' e' e' n' g' u' e' l' u' t' e' o' r' u' s' l' a' g' e' n' a' d' e' D' d' u' e' g' u' e' l' u' t' e' d' w' e' s' t' h' v' m' h' e' w' a' e' c' i' v' e' r' d' m' e' D' a' u' i' c' a' n' a' y' m' i' s' t' l' a' n' e' d' a' r' w' e' e' n' i' e' w' e' e' w' o' l' d' a' r' h' i' d' e' o' a' r' u' u' D' i' d' d' i' s' t' a' t' h' e' h' i' e' v' i' e' S' u' r' d' o' d' i' c' n' e' m' e' r' e' n' e' w' a' e' d' e' n' a' l' l' h' i' s' t' e' g' u' a' r' a' t' h' e' r' h' e' w' S' e' l' o' r' e' d' i' e' g' y' g' n' a' r' e' v' e' r' s' t' a' y' e' n' d' i' n' y' e' n' l' e' n' s' t' e' s' o' n' d' w' a' o' y' n' i' e' t' a' n' g' w' e' r' d' i' a' n' e' d' a' y' n' e' s' y' m' e' r' h' a' l' y' d' a' d' h' e' a' y' D' o' r' a' m' e' l' d' e' m' i' t' u' e' d' e' o' d' a' y' e' n' l' a' d' e' o' f' t' v' i' d' w' o' r' e' v' e' d' a' y' W' a' r' s' o' u' d' e' v' a' n' t' e' l' a' d' e' g' e' f' e' r' a' y' D' a' r' w' e' n' o' s' h' q' u' a' l' i' t' e' h' e' b' b' e' v' i' d' e' n' u' h' o' b' b' e' h' e' s' e' l' l' e' g' e' d' u' a' y' i' e' m' o' s' a' p' i' t' a' y' e' l' l' e' v' e' n' y' e' n' a' m' s' t' e' w' a' s' t' e' e' i' b' a' n' n' e' e' a' r' h' o' f' t' d' e' o' a' m' u' r' u' b' v' e' h' a' d' e' e' n' e' m' i' g' e' v' i' a' t' a' n' h' e' g' e' f' e' r' a' y' D' i' e' h' o' s' a' i' r' s' a' u' d' y' w' e' n' y' D' a' r' w' i' b' e' n' s' t' a' n' d' e' w' a' n' y' e' o' e' d' i' a' c' e' m' i' g' u' e' r' e' d' o' s' h' e' l' a' n' d' v' o' r' e' n' a' n' d' t' a' n' e' b' e' s' t' a' b' l' e' n' d' e' n' d' u' s' t' e' i' n' a' e' r' n' a' u' e' l' u' a' s' e' n' e' v' e' h' e' s' e' d' e' m' i' l' y' d' e' G' r' e' g' e' r' h' a' n' d' h' a' l' e' n' d' r' o' e' e' n' h' e' r' d' e' e' g' o' o' r' a' d' e' w' e' g' a' n' y' e' n' m' v' o' i' d' t' o' s' p' i' g' n' e' s' o' n' d' w' a' t' e' n' u' w' e' r' d' e' w' e' h' e' g' e' d' e' p' r' i' m' i' e' D' a' u' g' u' s' t' u' s' w' e' l' s' y' s' t' e' m' s' t' a' t' e' G' i' s' t' e' i' j' w' i' n' n' e' d' e' n' i' e' c' e' e' r' v' a' t' o' p' e' n' v' G' i' e' s' i' l' e' h' i' a' v' i' e' t' e' w' e' l' u' o' s' t' a' n' e' e' n' o' h' a' n' e' n' o' d' e' p' u' o' h' e' t' e' g' a' n' e' e' n' i' g' h' u' l' e' w' i' n' n' e' i' d' r' i' c' k' e' D' a' r' b' e' l' a' r' t' e' s' s' a' l' e' w' e' l' t' h' e' D' i' e' l' a' t' e' i' d' u' a' r' e' n' a' l' e' n' i' e' l' a' g' e' a' l' s' e' a' r' u' u' r' l' a' n' e' s' a' l' D' o' e' s' a' d' e' e' g' e' d' e' o' d' a' y' e' n' i' j' g' i' s' t' e' w' o' o' d' d' a' y' </p>	<p> D' a' n' w' i' a' l' l' e' s' i' w' e' l' t' w' e' l' e' n' a' k' g' u' e' d' a' s' w' e' l' t' e' c' o' s' u' m' e' l' h' e' r' w' e' r' d' o' o' r' d' i' n' v' o' i' c' e' s' i' c' a' y' G' e' n' d' a' i' e' i' s' a' e' d' i' e' a' n' e' v' a' a' y' n' u' b' a' l' a' t' w' i' d' e' r' d' i' e' w' i' W' i' l' l' a' n' y' o' n' e' y' d' a' s' s' a' d' e' h' e' r' c' h' a' l' e' w' a' n' y' s' o' n' d' h' e' d' e' e' n' d' v' i' n' n' e' s' e' l' d' i' v' e' r' t' e' a' i' e' c' e' r' g' i' d' w' e' v' a' n' t' w' e' l' S' u' l' d' i' h' e' b' b' e' i' v' a' n' t' i' e' s' e' l' y' e' g' e' d' i' e' h' a' u' e' r' i' e' s' e' g' e' v' d' i' e' h' e' g' e' d' a' t' d' i' e' u' i' m' o' g' e' n' d' e' n' i' n' u' s' a' l' d' i' m' a' c' h' o' d' i' e' s' i' m' o' g' e' v' a' n' g' e' s' e' l' l' a' t' e' v' a' l' o' g' e' y' e' n' i' g' i' s' t' e' a' u' t' b' i' d' e' w' e' r' w' e' l' l' D' i' e' g' i' h' e' b' b' e' m' o' g' e' v' i' e' a' i' u' e' n' i' h' a' n' e' l' y' w' e' l' d' e' s' e' g' u' a' r' d' a' y' y' n' a' r' t' w' e' l' e' v' a' n' b' e' d' i' g' a' y' e' n' o' u' s' t' i' e' r' y' u' u' i' w' a' t' s' e' S' e' l' a' y' w' e' e' r' s' o' n' d' h' e' b' b' e' d' a' y' g' u' e' n' i' j' s' u' n' s' a' d' e' d' o' e' d' e' o' b' a' y' e' n' o' f' f' i' c' e' i' n' m' i' s' w' o' o' d' d' a' y' e' n' h' u' l' p' e' s' e' u' t' e' s' o' u' d' e' s' i' y' e' r' e' g' e' g' u' n' e' d' e' s' a' d' i' y' a' l' e' h' e' e' i' w' i' e' m' a' c' h' t' e' d' a' y' h' a' l' e' y' s' a' d' e' d' o' e' d' e' o' b' a' y' y' e' s' a' l' d' i' e' w' e' r' s' t' a' t' e' s' e' l' d' i' v' i' l' y' e' n' o' e' s' a' l' l' e' c' e' r' a' m' e' s' i' j' D' a' n' e' n' a' n' d' d' i' e' h' e' g' e' v' e' n' o' e' e' l' t' e' d' u' a' n' e' n' v' w' a' d' i' e' d' i' e' s' a' l' l' i' j' g' e' w' e' s' t' e' n' e' m' i' t' a' y' l' e' s' t' e' m' a' l' l' y' n' e' p' l' a' a' s' t' e' h' a' n' d' e' g' a' y' e' n' i' v' o' s' y' u' e' d' w' e' r' w' e' c' a' y' S' m' e' r' w' a' d' d' i' d' i' s' i' n' h' e' e' n' a' r' t' e' r' w' e' l' d' a' r' i' c' h' e' d' e' g' e' m' i' c' h' e' D' a' r' e' n' i' g' a' n' y' n' a' u' o' r' s' a' l' w' e' r' a' y' e' n' g' a' m' e' s' d' e' s' i' h' e' d' e' v' a' d' e' D' a' r' e' n' i' j' s' a' d' e' d' e' s' t' e' d' e' h' e' n' w' o' o' d' s' e' e' l' s' o' g' e' u' e' d' e' S' t' e' l' l' e' s' i' n' l' a' n' e' e' n' d' i' d' e' h' e' d' G' w' e' r' s' t' e' l' l' e' w' e' r' w' e' l' w' e' n' i' s' t' a' t' e' s' e' l' t' e' s' e' g' e' v' e' n' u' b' a' r' u' d' d' a' y' e' i' l' a' n' d' e' h' e' a' l' l' e' v' e' l' e' a' l' l' g' e' m' o' g' e' n' e' b' m' e' e' n' i' s' t' a' t' e' h' e' m' e' d' i' c' h' o' m' o' g' e' n' i' s' e' n' i' g' i' s' t' e' d' e' w' e' l' o' n' g' e' l' e' r' S' p' i' s' t' e' e' i' v' r' a' e' l' g' e' g' a' o' e' d' i' d' a' y' y' n' d' i' e' h' a' l' v' a' n' b' a' g' a' y' e' n' a' l' l' e' d' i' e' v' i' n' n' e' l' g' e' e' s' a' n' i' d' S' o' d' o' r' t' e' d' a' l' a' n' v' e' l' u' n' d' a' y' v' o' l' l' e' v' e' a' t' u' s' e' g' e' v' D' a' s' w' e' l' r' e' d' o' e' u' e' s' i' i' n' d' G' e' t' h' e' r' e' v' e' d' a' g' e' s' p' i' s' t' e' o' e' r' g' e' s' a' u' e' b' l' e' e' d' i' v' a' p' u' s' e' </p>	<p> D' o' e' h' e' d' i' e' g' r' e' u' s' o' n' d' m' e' e' d' i' e' e' n' d' o' e' h' e' l' e' g' e' r' y' d' a' l' a' n' d' a' y' e' n' i' b' e' r' e' l' t' e' e' i' g' i' s' t' e' r' e' e' n' v' l' a' n' e' e' n' l' a' n' e' s' o' n' d' h' o' r' e' D' i' e' d' o' e' s' o' g' i' h' e' m' e' d' i' c' h' e' s' t' D' o' o' n' e' r' i' c' h' e' d' i' e' s' t' i' j' s' t' o' r' D' a' r' h' i' h' a' d' d' e' a' y' l' a' n' e' h' a' r' D' a' r' e' t' u' a' c' h' t' a' n' e' v' i' v' l' a' n' e' h' e' c' o' n' a' y' w' a' n' p' a' n' e' v' i' v' e' v' e' r' e' n' i' p' h' a' n' e' d' i' e' v' o' o' r' d' i' e' F' e' e' n' l' u' e' d' e' d' i' e' s' i' v' a' d' i' e' a' i' s' e' l' a' y' g' e' l' o' u' a' y' o' e' e' r' h' a' r' a' s' t' a' d' h' e' r' o' n' e' s' a' l' a' d' F' i' w' o' o' d' t' e' h' a' r' e' i' t' e' r' d' i' n' D' o' e' h' i' d' e' h' e' d' e' e' i' s' t' e' y' w' o' o' d' s' e' W' a' t' s' i' w' a' a' u' t' e' d' i' e' w' e' n' a' n' d' m' e' D' i' e' t' r' u' e' h' a' d' d' e' g' e' w' e' n' s' t' a' y' s' e' g' e' v' D' a' n' l' i' y' e' a' n' e' g' e' n' e' u' D' i' e' h' i' d' u' o' e' d' e' l' e' m' e' n' t' e' p' h' a' c' i' D' i' e' t' r' a' d' i' t' i' o' n' e' r' d' i' e' w' o' o' d' s' i' j' D' o' e' s' a' d' e' d' i' e' o' a' m' u' r' e' n' s' i' r' u' y' r' o' m' a' n' t' e' v' a' a' l' d' i' e' g' i' h' e' d' i' e' s' i' e' r' W' a' t' a' l' d' i' e' m' e' p' a' n' e' g' e' d' w' e' r' W' e' r' h' o' p' d' a' r' m' e' w' i' t' r' g' a' n' e' D' o' e' s' a' d' e' d' e' y' c' o' n' i' g' e' n' d' e' n' o' l' a' c' e' t' d' i' n' g' e' w' e' d' a' y' m' i' d' S' m' e' d' i' e' h' i' s' o' w' a' e' r' u' b' e' s' e' n' o' u' s' d' o' n' e' o' e' w' a' d' i' e' w' i' h' d' e' s' D' a' r' h' i' v' d' o' n' e' a' l' d' i' e' w' e' l' t' m' i' n' g' G' i' l' e' e' s' r' e' b' a' r' h' e' b' b' e' d' a' r' g' i' e' w' i' t' S' o' l' e' d' a' r' g' u' s' n' a' c' h' m' e' n' d' i' c' h' w' e' G' e' w' i' s' t' e' w' e' a' l' l' v' b' e' d' D' o' e' g' r' a' f' h' e' d' i' e' o' v' a' s' t' i' n' g' i' j' e' n' d' o' e' s' t' a' t' v' a' h' e' m' i' l' y' e' n' a' l' d' i' e' h' i' h' e' d' e' d' e' s' i' m' a' y' v' a' h' i' e' h' e' m' e' l' y' c' h' h' e' r' s' i' g' e' d' e' e' n' d' a' r' h' i' d' u' m' b' e' i' a' g' e' w' i' l' l' e' h' a' r' v' a' d' w' a' s' e' n' l' a' d' e' e' i' s' t' a' l' l' e' D' o' e' v' o' e' n' i' l' y' r' e' b' l' i' s' t' i' s' w' e' v' e' r' e' t' i' n' e' w' a' e' t' e' n' s' e' d' a' n' e' v' e' n' l' e' d' i' e' d' i' g' e' g' u' e' e' n' d' a' n' e' D' i' e' o' n' d' h' e' g' e' f' a' e' t' e' s' i' j' g' e' m' o' n' e' D' i' e' r' e' l' d' i' h' a' n' h' o' e' h' i' s' a' l' b' a' r' e' e' n' e' l' a' e' d' e' s' a' p' d' e' s' o' n' d' h' a' u' e' y' n' d' a' n' e' h' e' m' i' g' e' e' n' t' o' e' n' d' m' o' D' a' r' v' i' n' g' i' j' e' n' d' e' s' e' d' e' d' i' n' D' a' t' s' i' j' l' a' n' d' i' j' s' o' u' d' e' w' e' l' D' o' e' t' a' r' e' t' e' v' i' a' l' i' s' a' l' v' a' d' e' l' e' G' l' u' e' t' a' r' e' h' e' m' i' l' y' s' a' d' e' D' o' e' n' i' s' t' a' t' e' n' i' l' y' s' o' n' d' h' a' d' e' v' a' n' b' l' a' s' i' s' e' w' o' e' e' n' b' l' a' d' e' n' d' e' a' n' d' d' i' g' e' s' e' r' p' a' m' i' d' e' W' a' s' h' i' r' e' g' a' n' o' s' d' e' s' t' a' r' e' n' i' s' t' a' d' e' l' e' g' o' n' e' s' e' n' p' h' a' n' y' d' a' r' h' a' u' e' a' n' i' g' e' o' e' b' o' d' e' n' i' d' a' l' d' a' r' t' e' h' i' e' r' s' a' l' l' e' g' e' v' </p>
---	--	---

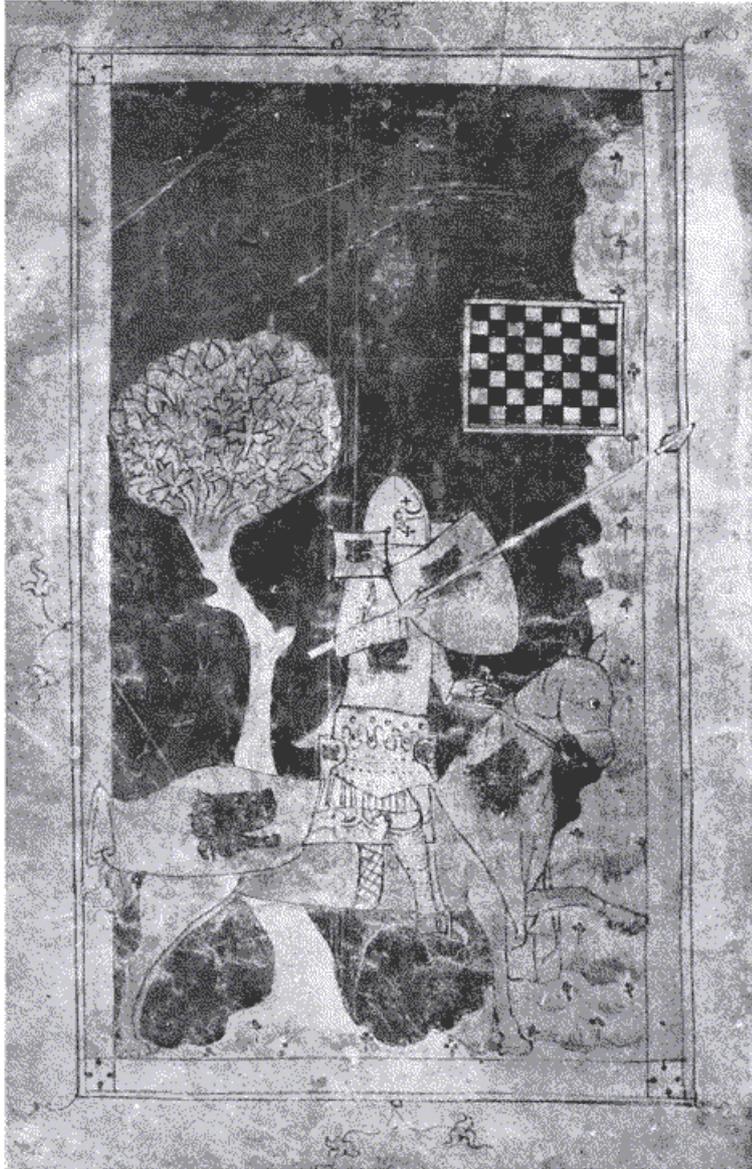
Pl. 7. - Lodewijk van Velthem, Boec van coninc Arthur. - Münster, Hauptstaatsarchiv, Dep. Landsberg-Velen, fol. 2r^o (Cat. 7a).

Pl. 8. - Jacob van Maerlant, *Historie van Troyen*. - Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2749, 5, fol. 4v^o (Cat. 8a).

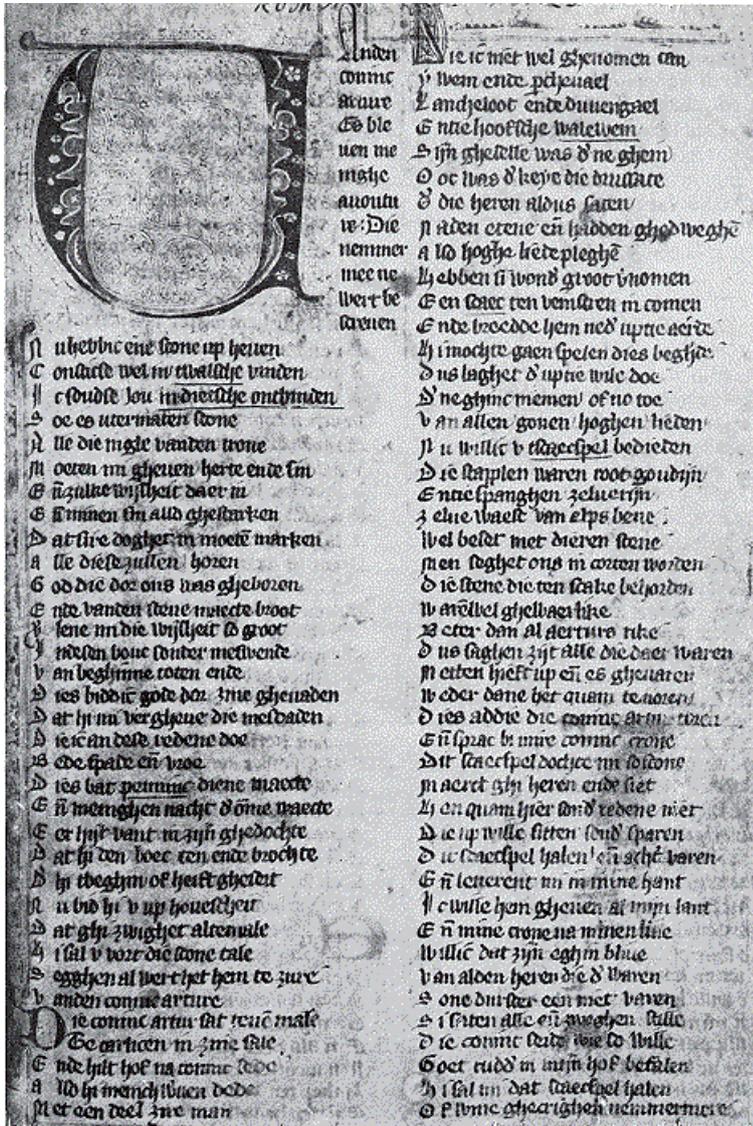

Pl 9. - Heinric, Roman van Heinric ende Margriete van Limborch. - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 195, fol. 16r^o (Cat. 9).

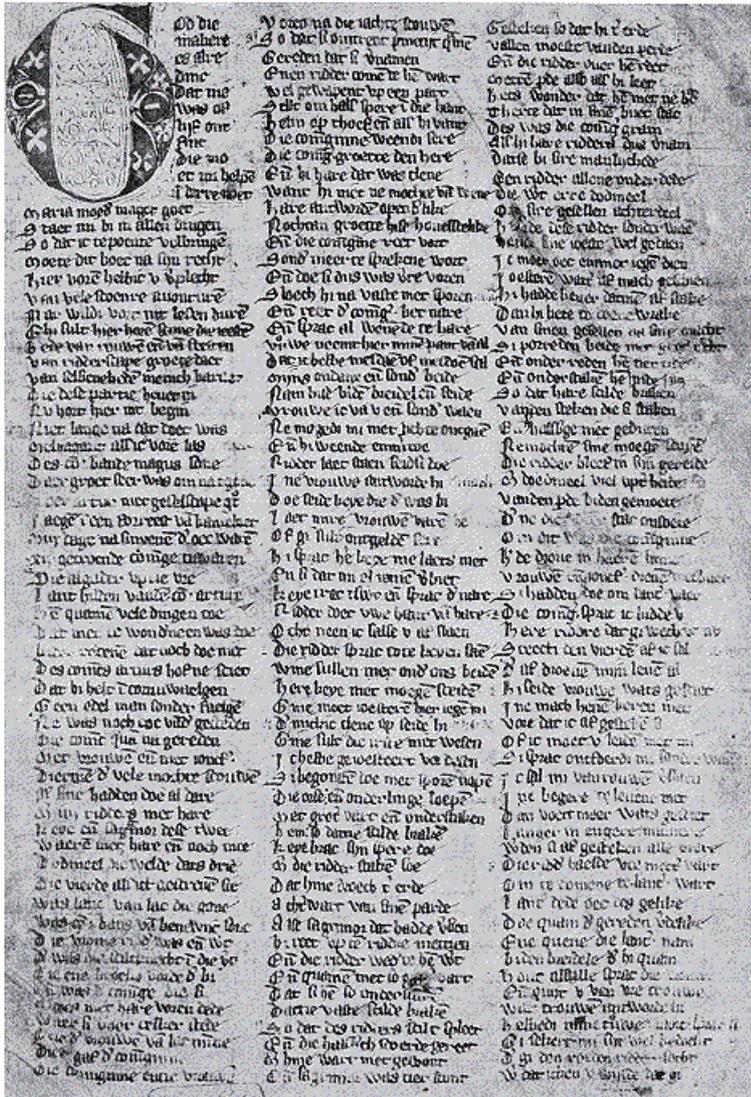

Pl. 10. - Walewein en het zwevende schaakbord. - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 195, fol. 120v^o (Cat. 9).

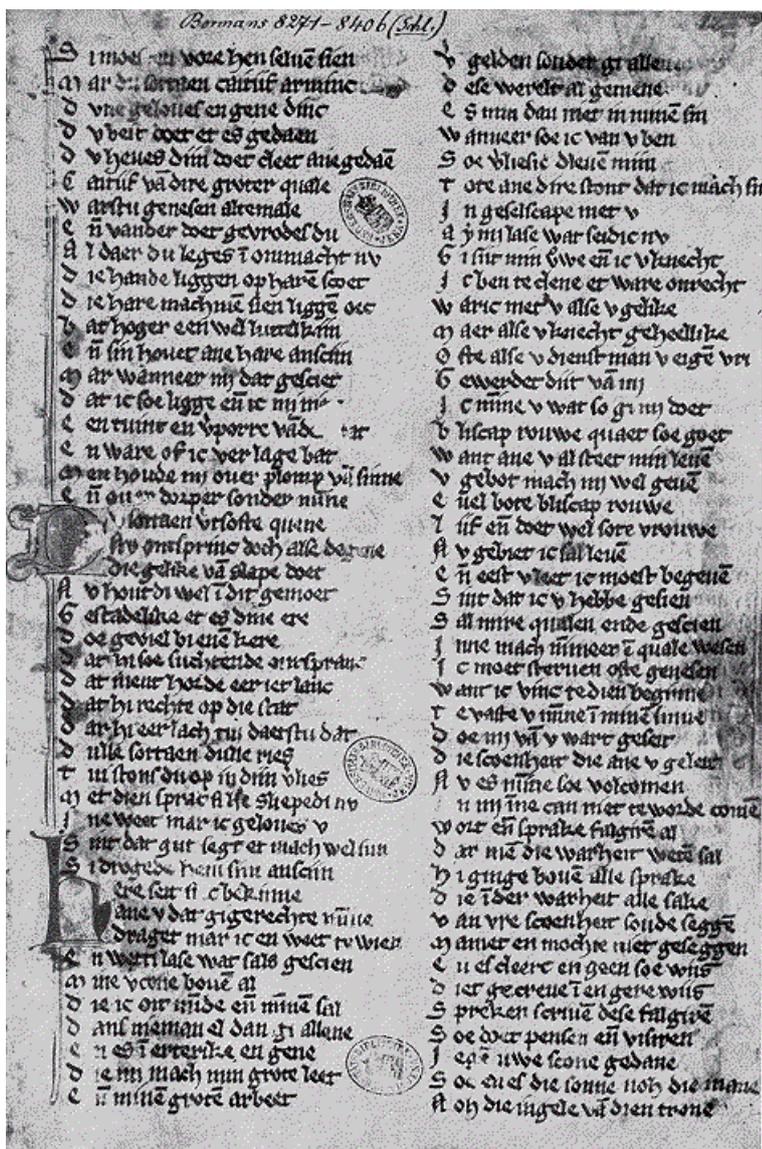
[Platen 11-20]

Pl. 11. - Penninc en Pieter Vostaert, Roman van Walewein. - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 195, fol. 121r^o (Cat. 9).

Pl. 12. - Roman van Lancelot. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 129 A 10, fol. 1r^o (Cat. 11b).

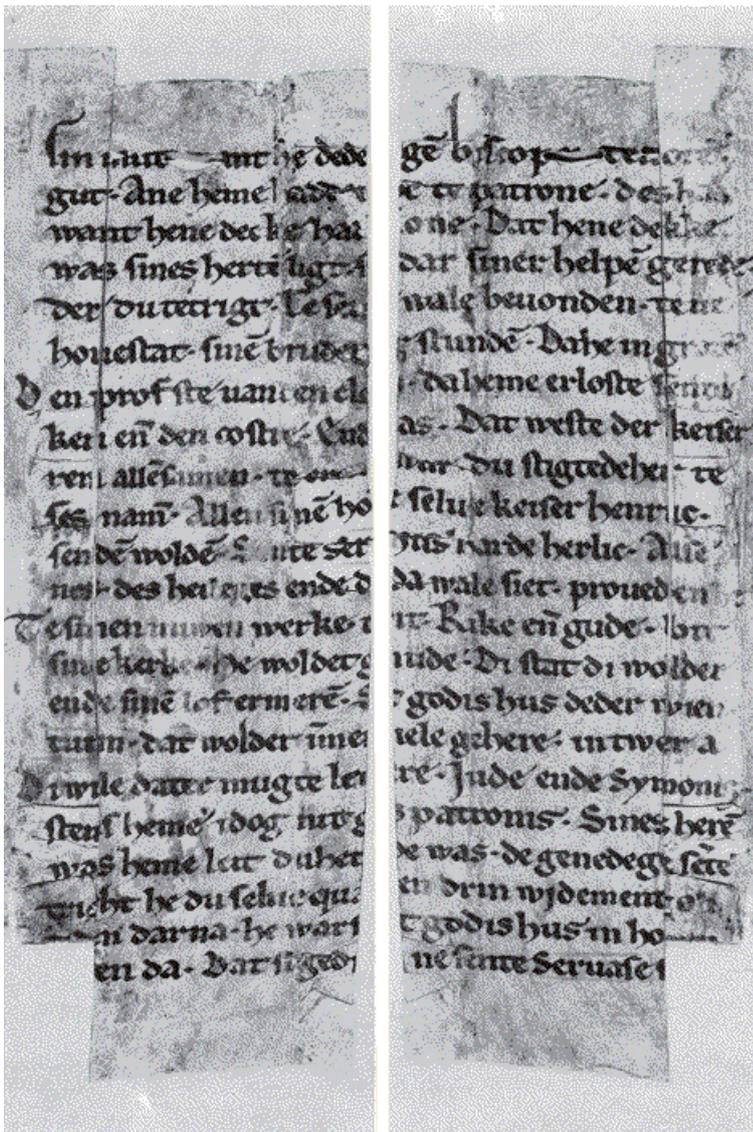

Pl. 13. - Parthonopeus van Bloys. - Jena, Universiteitsbibliotheek, fol. 155, fragment (Cat. 12).

. CXXIII .

<p> S vinct mensē voet en heit nīe wart D ar sulsi coepen noch wel seer S onfouwe ne tieghe en ghod oke here I te pierer sach dar gheuecht D ar sijn meest gheoghede rōd vecht H i ghinc vaste tien ueden wart A lse hi dar qm hi wat sijn swaert E nde sloegh maleide ene knecht D ie mette prins was ingheuecht D ar men tormente onsen here V ermate ramblike seer P iet had seer ende ghere onwaerde V ies prins kneet met sine swaerde E nen wel groete slach hi gaf D ar tose van sinen hoefde vor af O nse here kerde te pier wart E nde side piet non dijn swaert E nde steeft wed in sine lide S laestu meer du doet mi leede P iet hic soude hebben sond waen W idie meer dan en scaet inge sien J inden tweit ende inde hulpe mijn D ie seeghe de uede souden sijn N se here nam die ote van de kneet D ie piet af sloch in recheucht D ar die knape vor hem stont H i seeterle wed an hi wart ghesont A lse dese muade was ghesont D e uede ne lieens dar omme niet S man daer alle onsen here </p>	<p> D ie in groete anenen was seer S i leedene wech in scrifscops lide D ar sach hi sine viande wale A lse hi dar qm alchaut D oe tiepe si alle dit een trawant P ieter hi qua achter ghegan D ar men den meest leedde ghevaen H ochtmae trachi achter waert B edienens hi was altoes veruact T oeter zale so quam hi voren D ar een malsin hilt de doeren S o sach ghene en wardes gheware E nde quam tehen hi wart in vare G an hic weet wel sond waen D ar hic di sach ghutren ghean G etten man die hier es ghevaen S iet uen di hier me sal di slaen S eghe minan seghe mi nu W at seghetur of iof want bestu B estu leet iof bestu pape O f bestu del mannes knape P iet antworde dien wite dan H ic ne kenne niet den man G et he ne bēme niet ghesont H o van hem ne hebbie niet te sone W are ghesweeft dies wānes knaet H ic ne quame niet in dit gheuecht D ar loeghende piet doe wel zere E ne wart sinen rechte here H i sach alomme here eut ne </p>
--	---

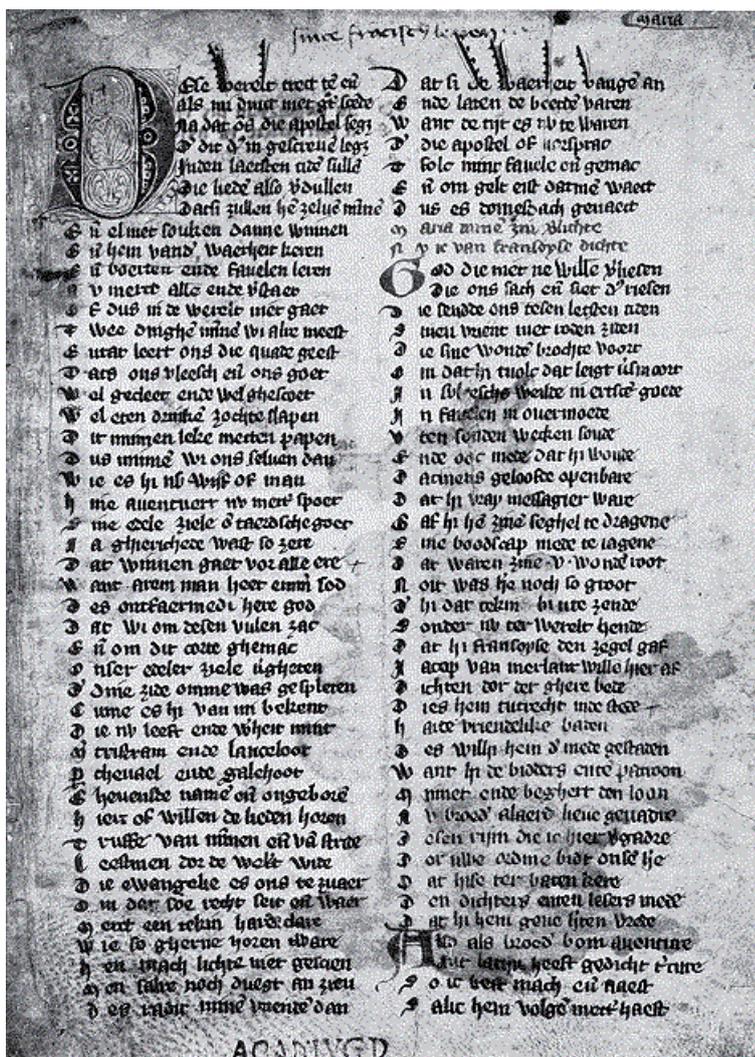
Pl. 14. - Van den levne ons heren. - Oudenaarde, Stadsbibliotheek, 5576, fragment (Cat. 14).

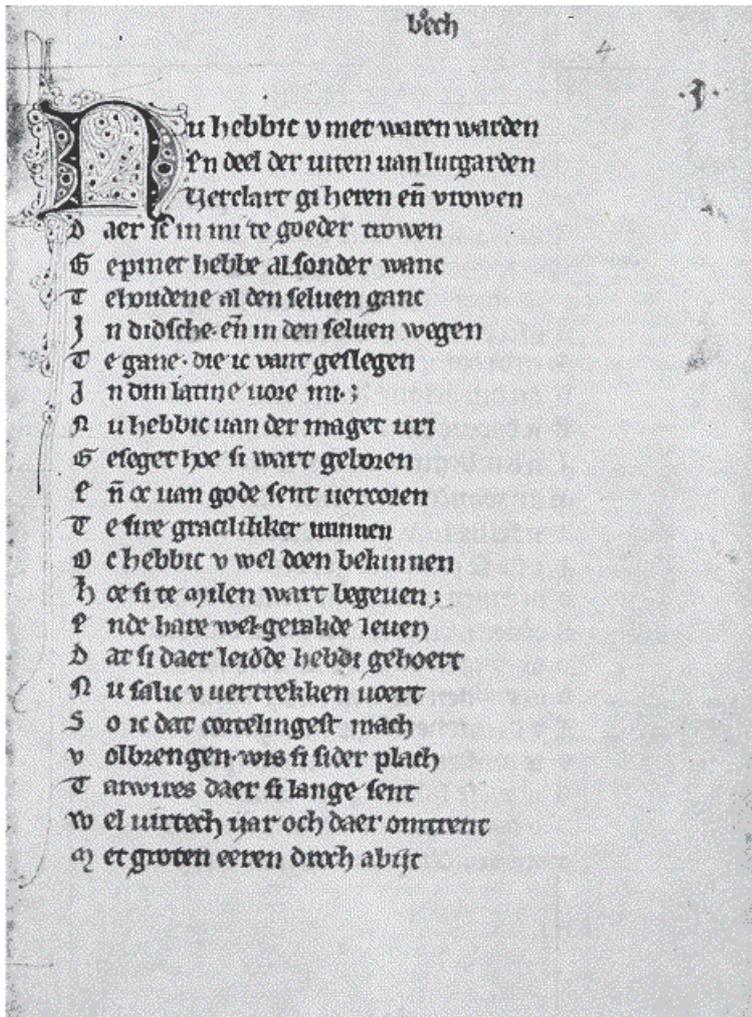
Pl. 15. - Hendrik van Veldeke, *Sint-Servatiuslegende*. - München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 5249, 18, 1, fragment (Cat. 15a).

Heynrich die dit beuchte
 Ende in dutschen dichte
 Ende alle dies hoem baden
 Ende hulpe daer toe daden
 Ende allen dient lieff was
 Den moet god ende sinte Seruaes
 Verloessen en ontbeden
 Als hi dit leuen eynden
 Dat hon god moet ~~ande~~ gheuen
 Vroude ende ewich leuen
 En wome ouerwanchelijck
 Amen des bidt heynrich
 In des waren gods namen
 Goede lude alle te samen
 Die dit boeck hoeren lesen
 Dat hi in haer ghedynge moet wesen
 Te gode van hiemelrike
 Dat hi ghenadelike
 Sijne ziele moete ontfien
 Want hi derhe hadde mesdien
 Ende eyn sondich mensche was
 Dat hem der goede sinte Seruaes
 Sijne ziele moete verloessen
 Vanden duuelen den boesen
 Dat si hem nyet en moeten scaden
 Ende hi die ziele moete bestaden
 In dat ewighe liecht
 Die grote heer van truecht
 Dat hi sijne ziele make vry
 In den name gods amen dat is
 A M E N.
 A M E N.

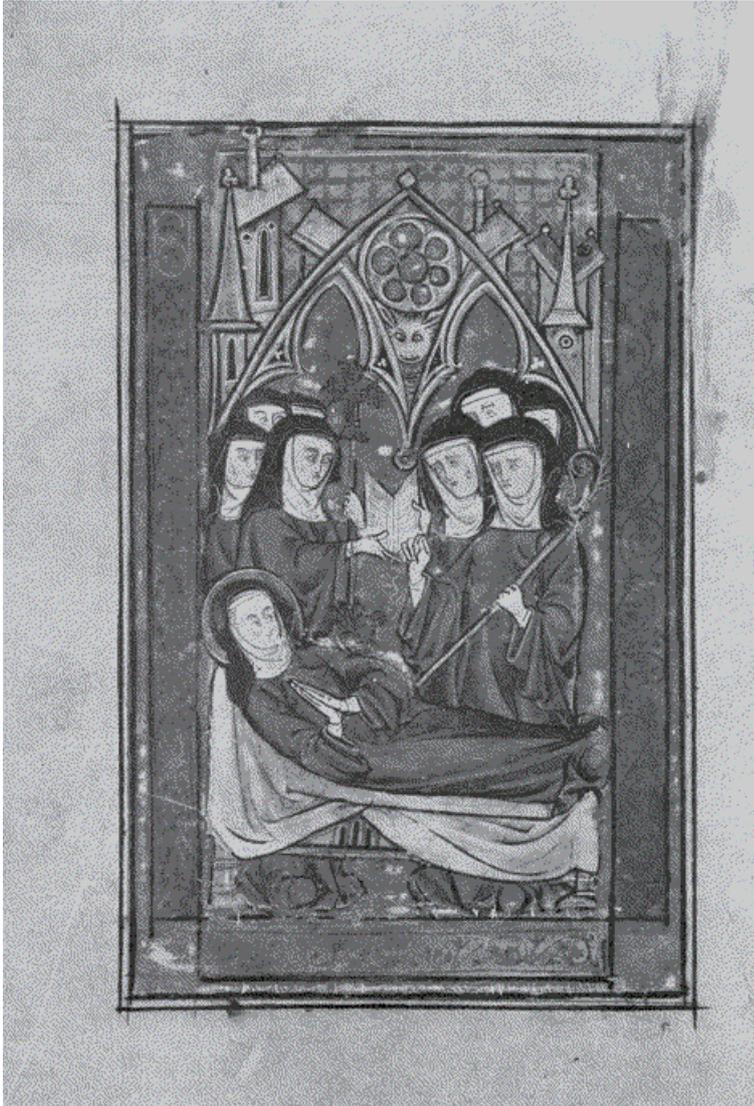
Pl. 16. - Hendrik van Veldeke, Sint-Servatiuslegende. - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 1215, fol. 106^v (Cat. 15b).

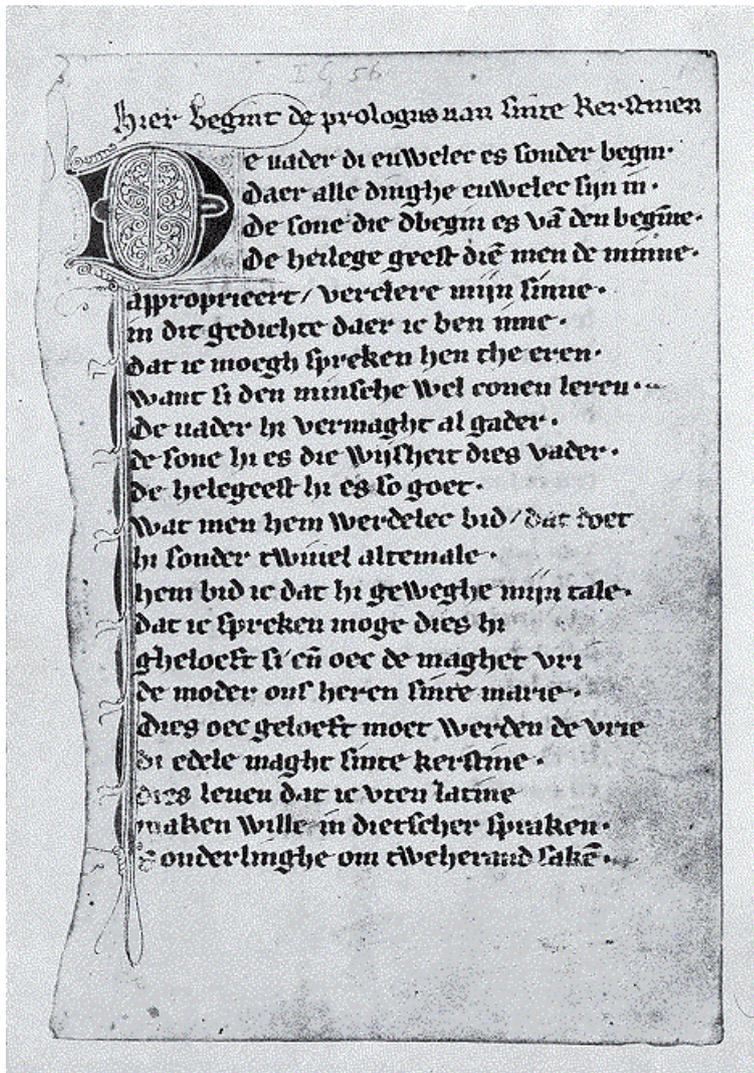
Pl. 17. - Jacob van Maerlant, *Sinte Franciscus leven*. - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 101, fol. 1r^o (Cat. 16).

Pl. 18. - Willem van Affligem, *Leven van Sint-Lutgard*. - Kopenhagen, Koninklijke Bibliothek, Ny kgl. Saml. 168, 4°, fol. 4r^o (Cat. 17).

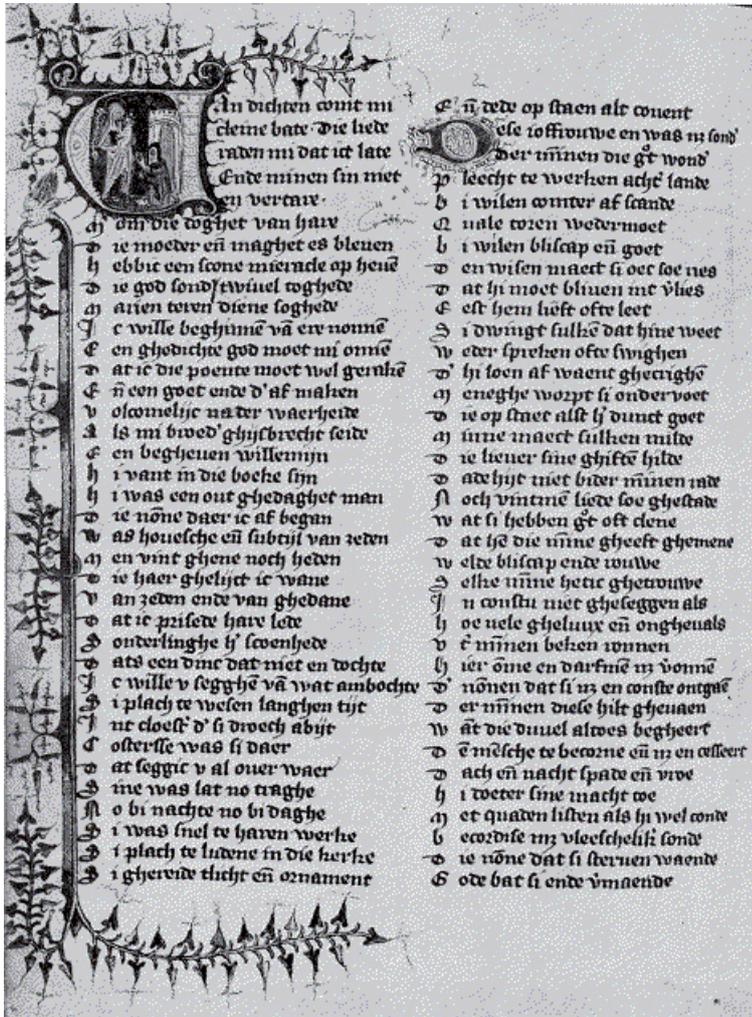

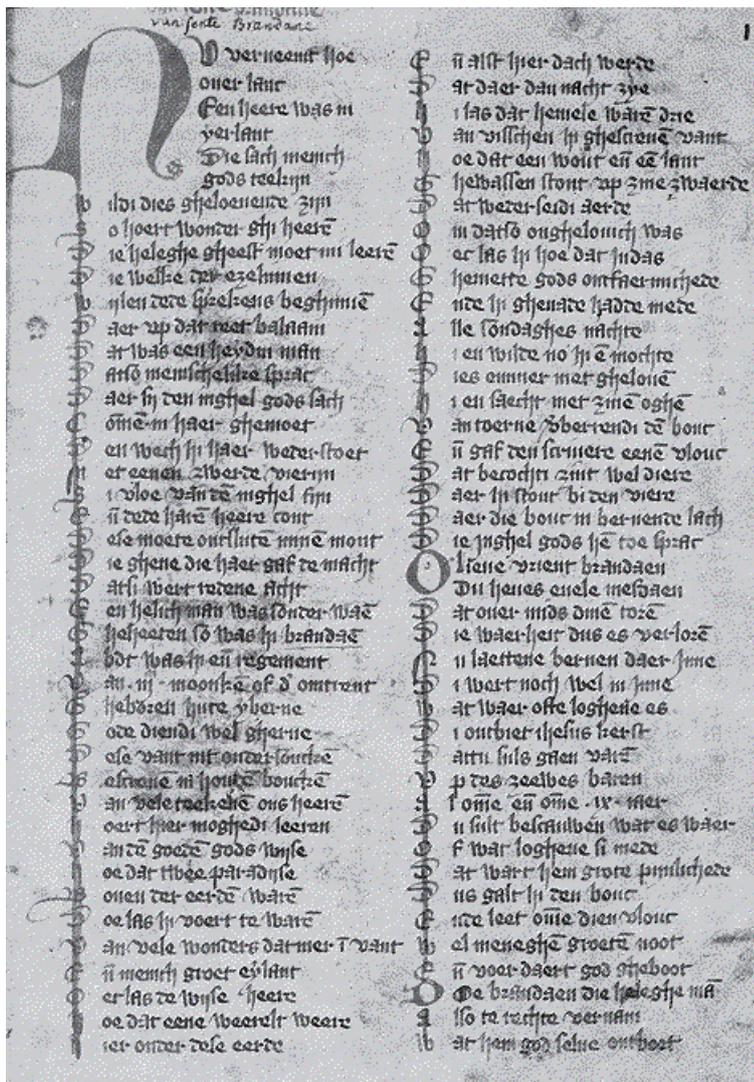
Pl. 19. - De H. Lutgard op haar sterfbed. - Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Ny kgl. Saml. 168, 4°, fol. 168v^o (Cat. 17).

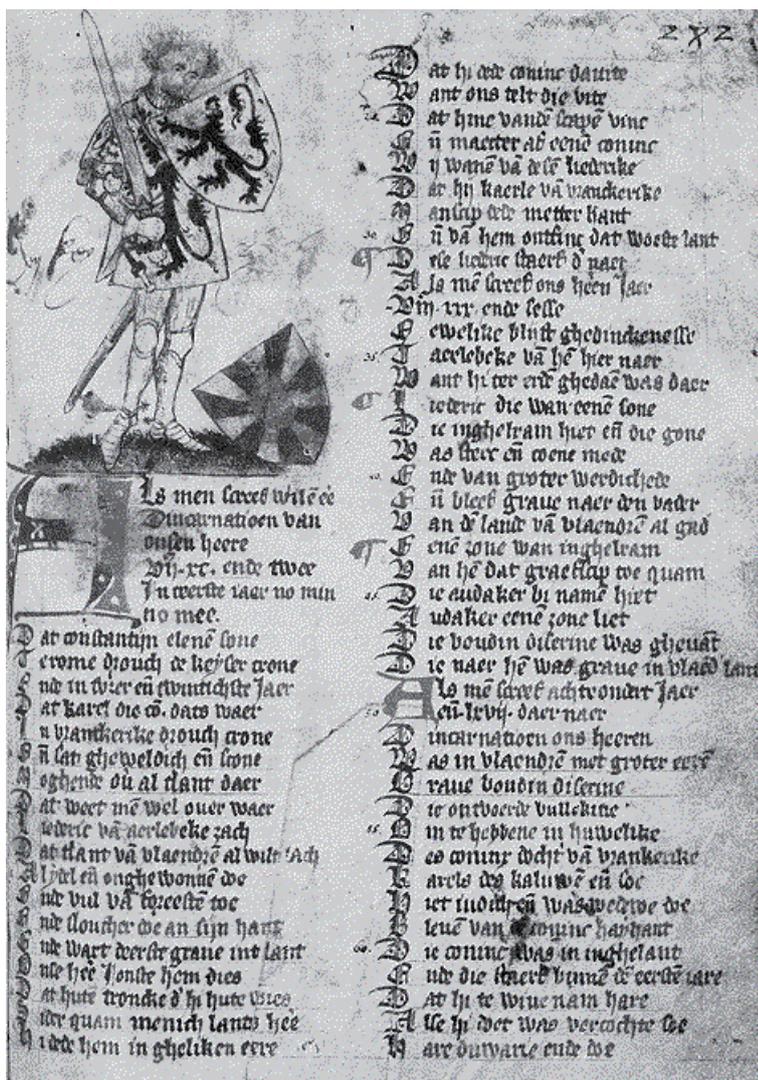
Pl. 20. - Broeder Geraert, *Sinte Kerstinen heilige leven*. - Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 56, fol. 1r^o (Cat. 18).

[Platen 21-30]

Pl. 21. - Beatrijs. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 5, fol. 47v^o (Cat. 20).

Pl. 22. - Van sente Brandane. - Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22, fol. 179^r (Cat. 21).

Pl. 23. - Rijkroniek van Vlaanderen. - Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22, fol. 282^r (Cat. 21).

Willam die maddock maecte
 Daar hi dicke om waecte
 Hem ianode zeer haerde
 Dat die gresse van reynaerde
 Niet te recht en is gesaenen
 Een deel is dair after gebleuen
 Daer om dede hy die vite zoeken
 Ende heeftse witten walsche boeken
 In dintsche aldus begommen
 God wil ons sijn hulpe gonen
 Nu keer my dair toe mynen synne
 Dat ic bidde in dit begynne
 Beide den dorpers ende den doren
 Off sy comen dair zyt horen
 Dese rym ende dese woort
 Off sy hem dunckē niet goet ghehoort
 Dat sy die ongelaster laten
 Mer so wie die doget laten
 Die maken mitter logen valsch
 Ende oordelen mēnge rym valsch
 Dair sy niet meer of en weten
 Dan sy doen hoe sy alle heten
 Die nu woenen bynnen pauwen
 Dedem sy wel si sondens vertyen
 Ende laten begnen elcken man
 Mit sulken kunsten als hi can
 Dit en seg ic niet om myne wil
 Myn gedicht waar gebleue stil
 En hads my niet een gebeden
 Die in groter heuscheden
 Ganc keert al har zaken
 Si bad my dat ic woude make
 Die auentuer van reynaerde
 Al ben sp ic die musaerde

Pl. 24. - Reynaerts historie. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 14.601, fol. 1r^o (Cat. 23a).

xxxiii

En tijn niet veel te quader
 Doe sprac hi moedact en verneder
 pēnant die dat op my wil loyren
 Daar laghen si al an diēt seggen
 En ghy te voren het yscrym
 Gh' d'neet my dar ic wil sijn
 En on hebbe al gheboden
 En tijn myn punt dat al v'reden
 Dalsch sijn en ghy dan toe

10 Die comen onsfine die wedden doe
 En sprac se ghy ette ons bezighen
 Dar ghy open dach von moerthen
 Te cruce wient als campen
 Te doen als ghy seuldich sijt te doen
 Doe wart die rader en die bea
 Kraigen hout yscrym den heet
 Sincleue en die dat grynbaet
 Verborche den vos vernaert

20 **D**ie sprac tot he die aprome
 En tijn wel waer sie en tijn te sijn
 In oem leede my een les
 Dat alre dege salich es
 Te ghenen die camp bechten moec
 Den spae elere en maeter goet
 Leoder he die abt bintelo
 En syde hem oer alsoe
 Want hi sijn elere te wesen pluch
 Darme he niet v'winnen en mauch
 Lymie die duse in ghenen stuyt

30 **H**em dumen dat t' moeyen tijt
 q'ut macheren monde ouer beest
 Daar om nebe sijn onbebeest
 Je sele ouer v'leser metgen
 Doe en dafde voer die woff' uet sege
 In en mach v' die suide my noch meci
 Ertet camp da hold' onthec
 Cruten danc myn leue more
 Dijn suer ic recht danc op roye
 Dar hoep ic sel seer behen my

40 **A**l v'vraet manghen bleue hem by
 Des nachtes en ruten hem tijt
 V'vraet v'vraet die sijn profijt
 En sijn v'vraet seer beghent
 Bede tusschen hoefde en steert
 En hant alre mach af sehen

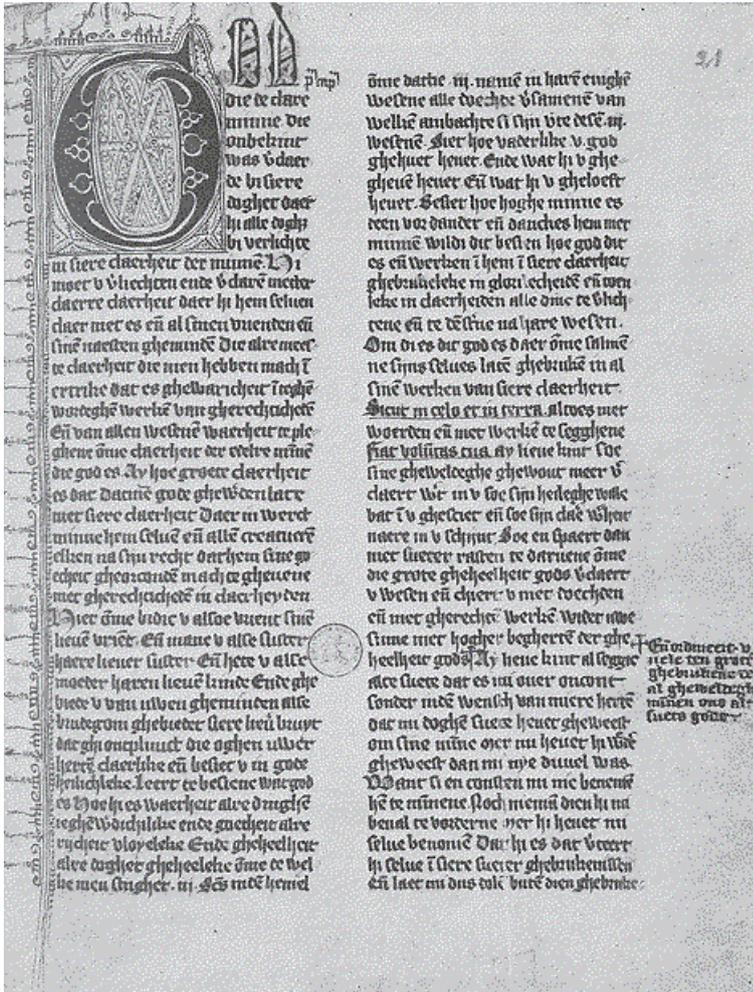
En dan nae wel nyst olie spieren
 Doe wert hem al dar hyst soe glat
 Den onder nuyghent en hebbe tut
 Want hi was vet en wel ghebort

50 **H**oue selsi wat ghy doet
 En tijn v'vraet te d'richten ymen
 Doe maech metgen veel opmen
 A'er houde cheut g' want ynt cruyt
 Thent v'vraet doet en dat tijt
 Doe seker vol alven ruten staert
 En slaet se den wolve in sijnen laert
 Docht ghy hem in sijn ogen ralen
 En sicut sijn lucht al duyster make
 En dat soude v'vraet v'tromen

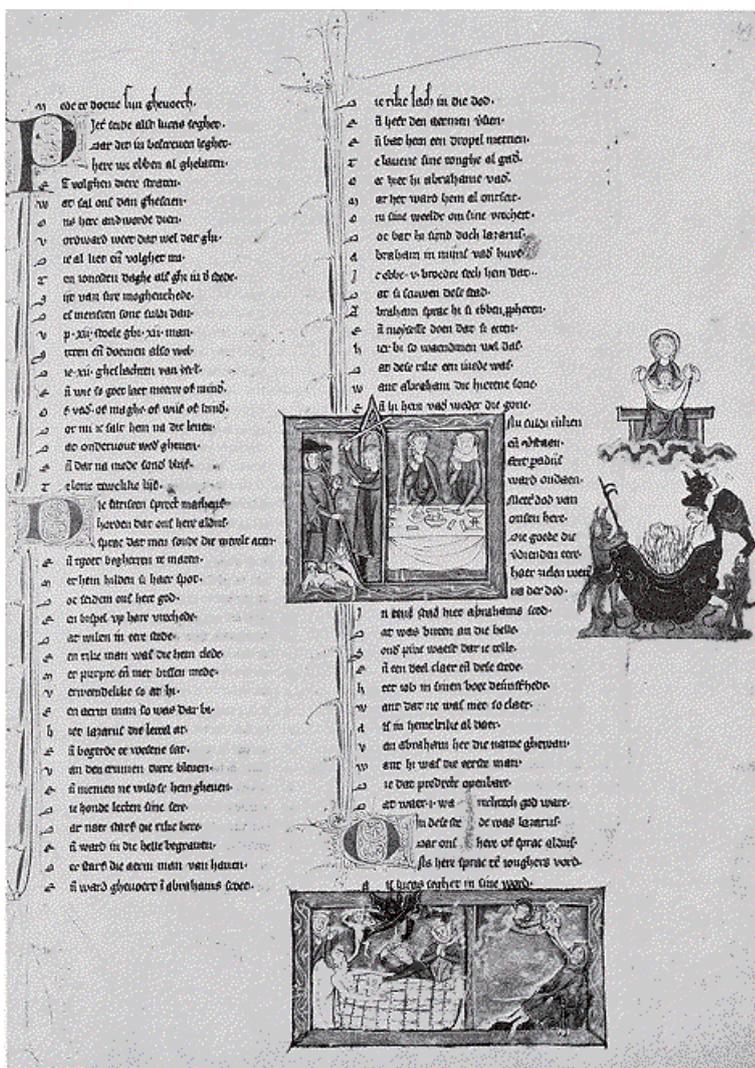
60 **E**n hem tot groten hynder comen
 q'ar anders seld' al in een
 Te steet houden tusschen v'vraet
 Op dat hi v'vraet niet bi en bat
 En v'vraet hant al plat
 A'f'waert leggen om v'vraet
 Op dat hi v'vraet niet bi en bat
 Doe en mach hi v'vraet nuyghent d'eren
 En v'vraet v'vraet te wesen
 En tijn seer v'vraet v'vraet slegen
 En laeten hem nae v'vraet en v'vraet

70 **E**n v'vraet loept teghen den v'vraet
 Dan ghy sijn en stoff' maect v'vraet
 En docht mitten v'vraet op v'vraet
 Dat mede seld' hem meest haben
 Dat sel hem in die v'vraet v'vraet
 Duer sel hem v'vraet seer me v'vraet
 Duer v'vraet dat hi v'vraet sijn v'vraet
 E'vraet om v'vraet v'vraet
 En v'vraet of s'vraet v'vraet hem durt swaest
 En v'vraet doet hem v'vraet durt
 In v'vraet v'vraet v'vraet v'vraet
 In en sel v'vraet v'vraet hi is
 Doe seer seld' he danc mede v'vraet
 En v'vraet laet v'vraet v'vraet v'vraet
 Thent hi een deel is v'vraet
 V'vraet sel v'vraet sijn die v'vraet
 Al is hi groet hi en heeft geen v'vraet
 Die clauden doen hem grote v'vraet
 V'vraet dat ghyse hem v'vraet durt
 V'vraet niet mede dat ic mijn v'vraet v'vraet
 V'vraet v'vraet durt v'vraet v'vraet v'vraet

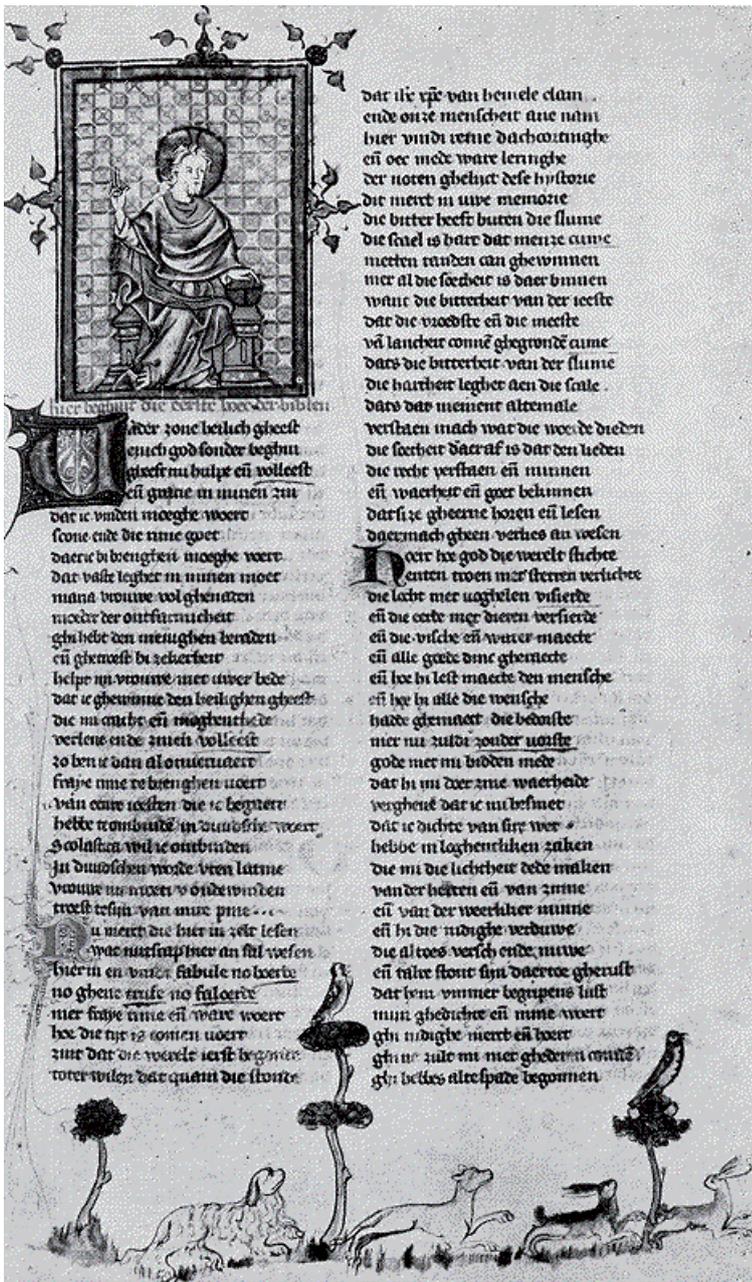
Pl. 25. - Reynaerts historie. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 B 7, fol. 1r^o (Cat. 23b).

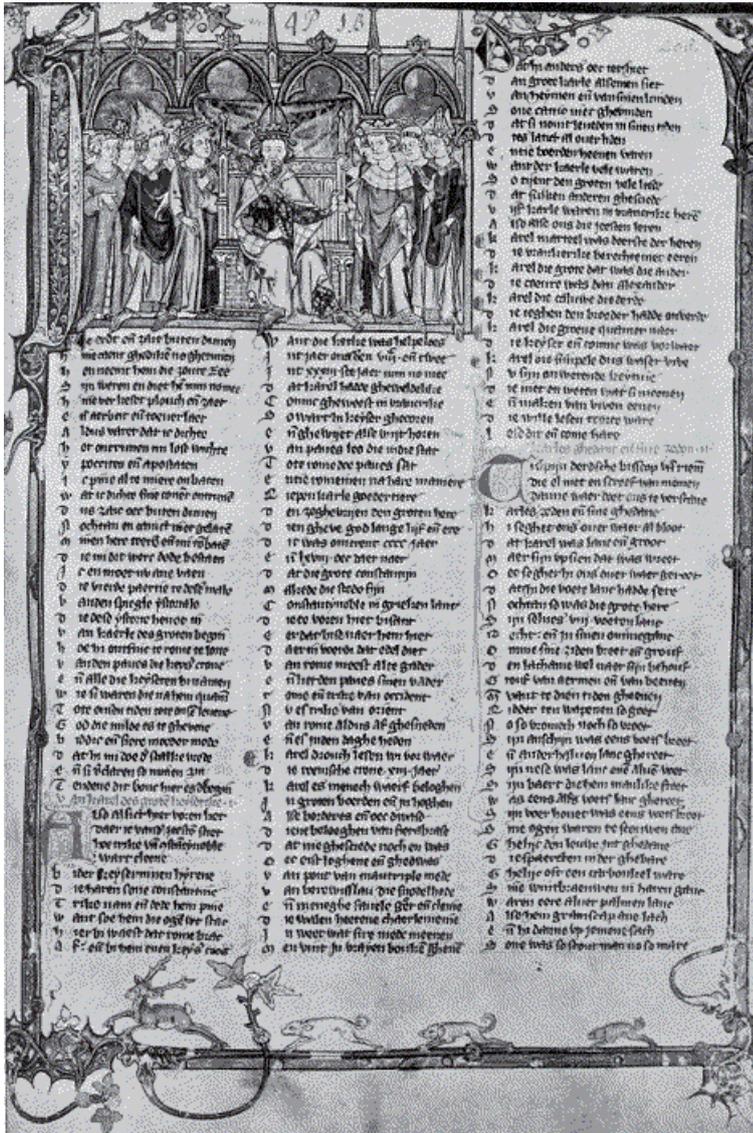
Pl. 26. - Hadewijch, Brieven. - Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 941, fol. 21r^o (Cat. 24).

Pl. 27. - Jacob van Maerlant, Rijnbijbel. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.001, fol. 149° (Cat. 25).

Pl. 28. - Jacob van Maerlant, Rijmbijbel. - Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 405, fol. 23r^o (Cat. 26).

Pl. 29. - Jacob van Maerlant, Spiegel Historiae. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XX, fol. 208r^o (Cat. 27).

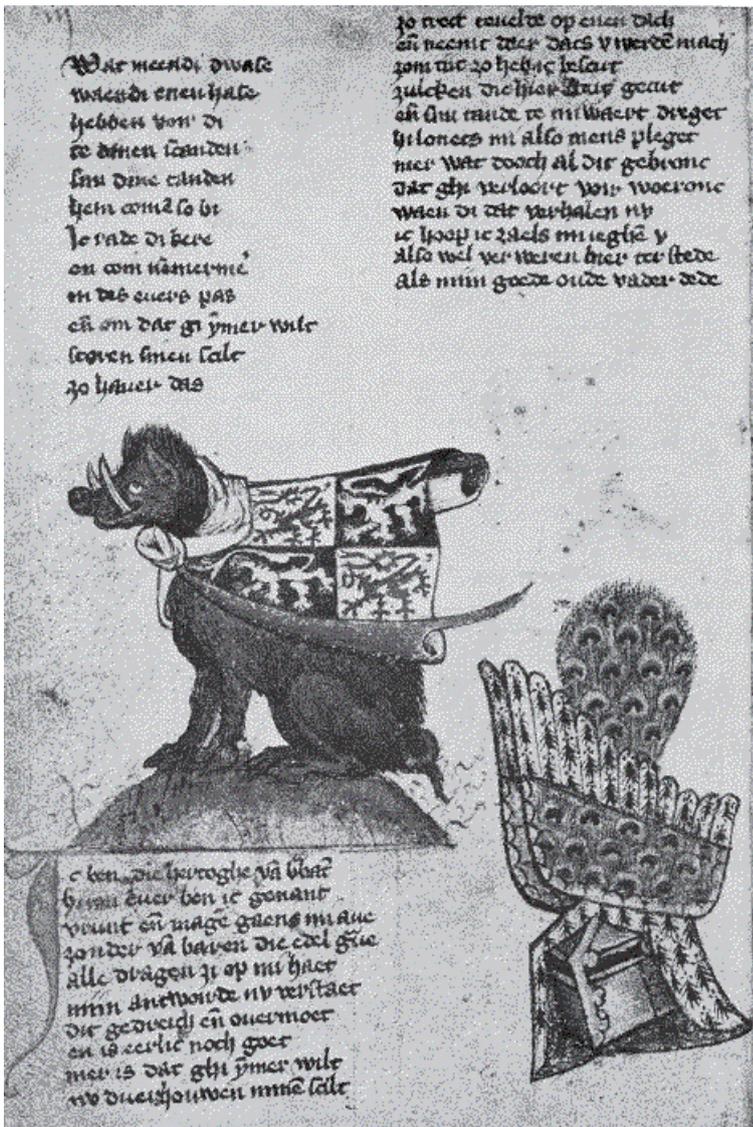
[Platen 31-40]

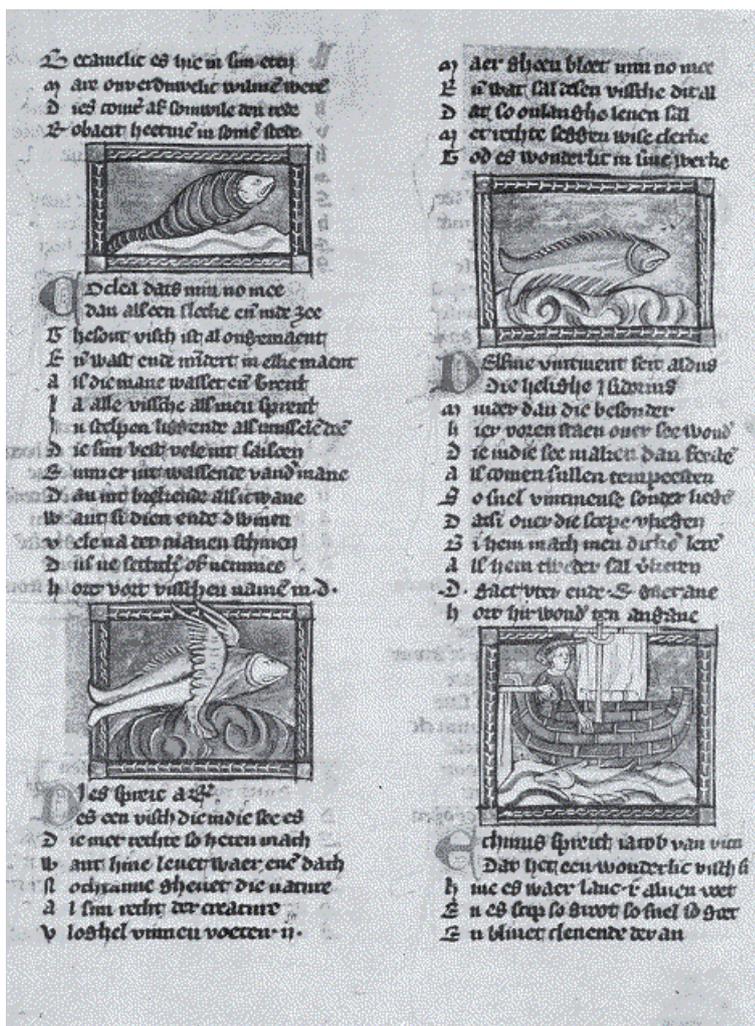
Pl. 31. - Melis Stoke, *Rijkroniek*. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 3, fol. 1r^a (Cat. 31).

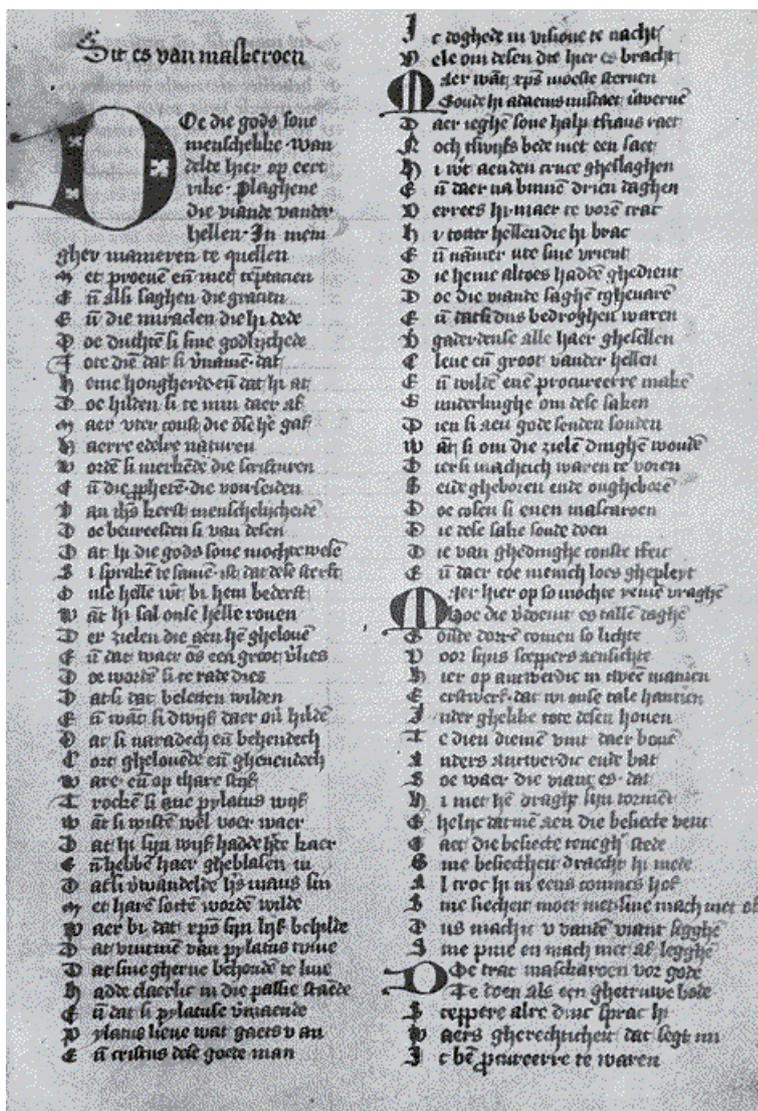
Pl. 32. - Jan van Heelu, *Rijkroniek*. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 23, fol. 1r^o (Cat. 32).

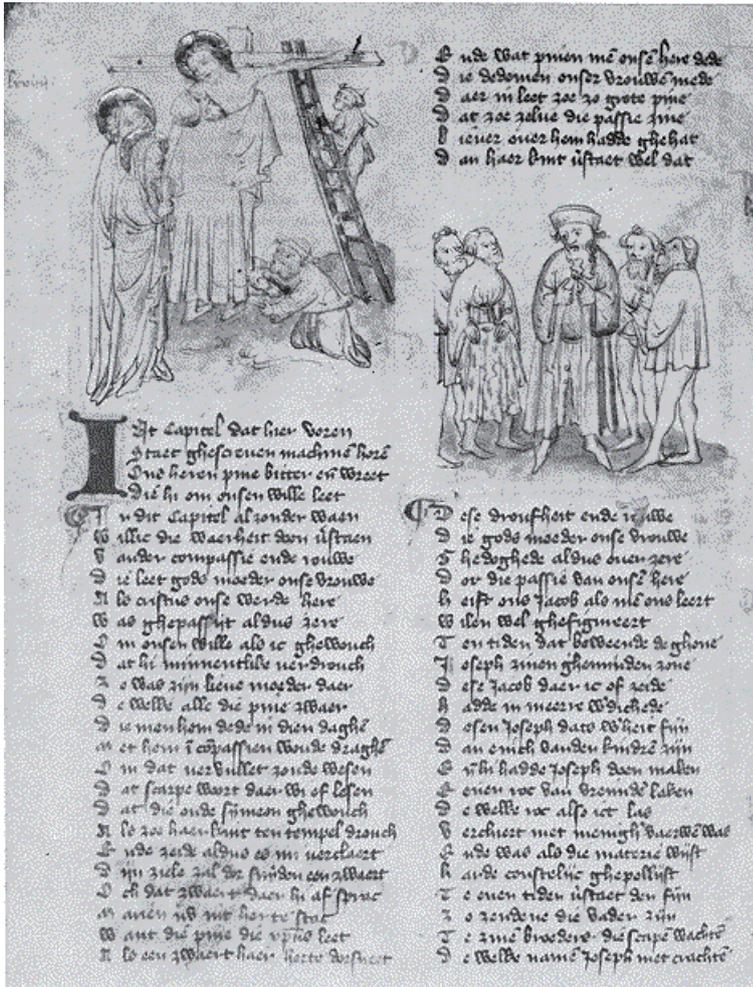

Pl. 33. - Wapenboek van Gelre. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.652-56, fol. 2v^o (Cat. 34).

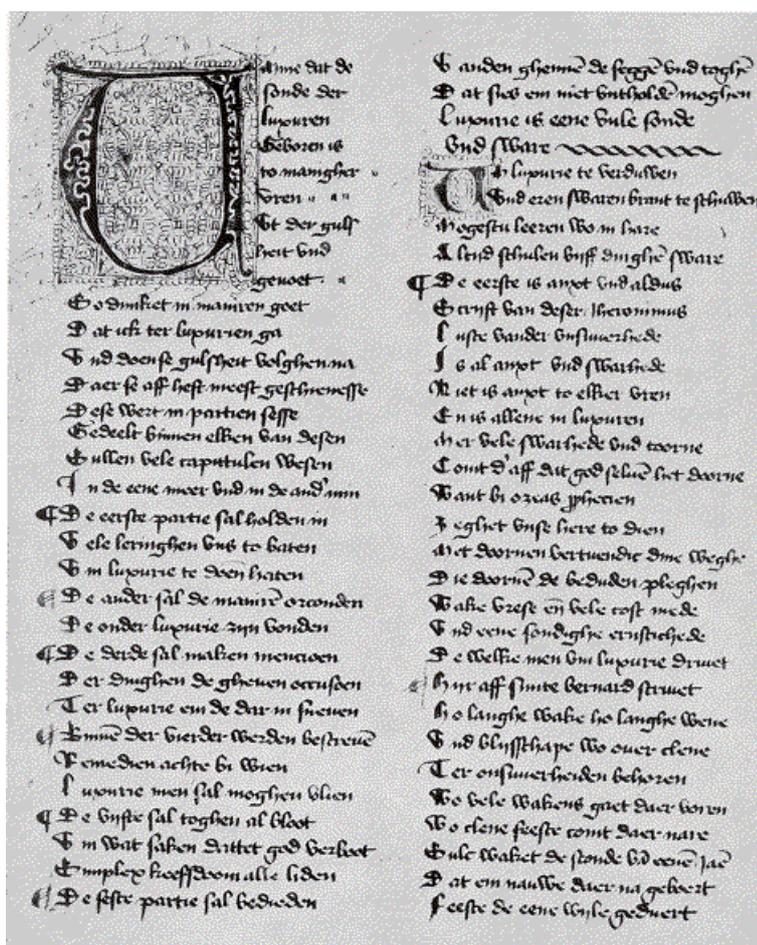

Pl. 34. - Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Bruikleen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XVI, fol. 114v^o (Cat. 35).

Pl. 35. - Dit es van Maskeroen. - Oxford, Bodleian Library, Marshall 29, fol. 80r^o (Cat. 37).

Pl. 36. - Spiegel der menscheliker behoudenisse. - Londen, British Museum, Add. 11.575, fol. 61v^o (Cat. 38).

Pl. 37. - Die spiegel der sonden. - Münster; Universiteitsbibliotheek, Ms. 268, fol. 4r^o (Cat. 39).

affir. hds. maia

Dat god op seiden hant
 schiephaps menich hōne stat
 die sonderlinghe aanc der
 menschen sijn hant natuerlic
 ghebeudet na wenschen
 Den enen heeft weelde gheuelet
 Ende den anderen arm gheslagen
 So sijn des gheschaps caritaten
 weder verre ende ende wyde gheoueliche
 die heylighen lichten wueninghe lochte
 die heylighen verlicht der mensche sinne
 den enen buide den anderen binnen
 die kunst die menichghedende sijn
 Als alle der waer is aenschijn
 Daer hi mede wuude gheslaken
 Den arm scheinper bijde zichten
 Want heeft die zichte des seluikes genst
 So heeft die arme den zichte kunst
 Daer hyl den zichte mede ontdeert
 die ghyft hyl wysheit ende oick moer
 by moer gheert in allen steden
 Als die zichte mit gheueheden
 die wensmoer by sine schar
 Ende en gheert dit noch dat
 dan gheert dit is al sijn verueninghe
 by en wil kunst laten noch loeninghe
 loch der poeten lesfen horen
 Trouwe sy waren hyl te wose
 anders ghesijn die vrome man
 Daer ic wacl veel ghemene hay
 die sichten kunst en hoghe leue
 Des man hyl noch sprocken eere
 In oude daen sal also langhe
 Als die plantē gaen hoe ganghe
 trouwen die sijn menichghed
 sijn kunst en puse mer en eey
 Doch donct my ynsens wueringhe wesen
 Darne hay sarme ende lisen
 Ende te maten laten wensfacy
 Daer om heb ic ter seclē ghegaen
 van loyghen ende philosophie
 Als ic die rechte waerheit lye

So ist dat ic met veel en wensne
 haer die goede oude grammatien
 heb ic onthoude in minen leuiff
 die ic se bet her waer in lieff
 poeten ende oude ghesen
 heb ic zeer begheert te vesten
 want ander konsten sijn in te hoghe
 ic en can sic niet mit mine oge
 trouwen noch den sijn geuonden
 die goddicheit te contempleren
 die laer ic den theologetien
 ende den meysteren van medicinen
 sullen der steden nutfary soeken
 dan legistay laer ic haer boeken
 dieer sinderen ende velen
 die hoer codicen ende digesten
 Ende der philosophien listen
 die ic den conuincien dinsten
 die allen konsten te diensten staen
 dat wil ic tughē mit pater hyspaen
 poeten en historien zand
 sijn myn sinne wacl ghemende
 daer om so wil daer van dichten
 wat mine ghemeden moer ic stichten
 in allen ghemeden dinsten
 die gheue wone vroecheden aen brighē
 op dat die minentlike scone
 die aller vrouwe is ene reoue
 die troostinghe daer by gheueghe
 daer ic hiden moer aff zwighe
 wat vester is ouer langhe ghesluit
 god gheue haer duseurwess saluer
 die my den moer te herten pleit
 daer was misse mit aenden dach
 die man ende sarme vade bloede
 die wile ic hadde die ysele roede
 Ende recht was in swosten lant
 wat ic mit hoghe ziele ghesant
 om eenē ghouwess in silre list
 daer dachman mer off en wist
 ic bleeff daer langhet dan een jaer
 also wast my verwant aldaer
 by wilen so ghinghe ic spassien
 opeene lopende wuizen
 om te verdriue melancholie

Pl. 38. - Dirc Potter; Der minnen loep. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 6, fol. 131°
 (Cat. 40).

met der valschhe mids mit
 n ouer al haer boss ghesladi
 i aduieren dach ende nach
 er metter minnen vrieden enel
 as weent up hem des bodie dach
En inder boss onrem valem
 egher cauit me zonne bestem
 an din tonghe zekelich

Idas up der eiden leest
 ael di met rechte verspen mach
 ant wie rome minne m'venden heeft
 igh beruidstu nachr ende dach
 icmen ne ghecistu verdach
 egher doet niman en sach
 ume best up erde met nuttelich

Ey inder t. c.
Inen valschhe blad ondanc
 o salic haer ghesladi zyn
 ant si mich niet in haer bedwanc
 e hope so es sic wt me min
 c weer een vuut vor din vonn
 acs al duns schapen medijn
 ac nuichstu dan ghesliden mych

Ey inder boss onrem valem
 egher cauit me zonne bestem
 an din tonghe zekelich
 e. r. god t. c.

Man herte die heft v vut vermen
 k lene met valsch zinne
 e en ander mach mi aue
 e uer: wat was nye ghedoen
 h ind herten keyserinne
Man herte t. c.
 e bibdu vnu haer met verloren
 e hefte d'ne minne
 w ant te ghen heer kenne
Man herte t. c.

Willen van den kerels zinghen
Isin van quader heit
Sin van de rutes dwinghen
Idinghen enen langhen daer
Haer cleeden die sijn al ontwaer
En h'ade h'ijn up haer h'oft ghesapt
Esp'acn s'ner al uer d'ant
Haer wonden ende haer sc'nen ghesapt
Wonglen wey diar ende caes
Hat heit hi al den dach
Haer omme es de hevel so daes
Hi heres meer dan h'is mach

Kenen groen rughmen aue
Es erde wel sin gheuoch
Hen neime hi in sijn haue
Is hi wil gnen ter ploech
Han come tot hem sin wyl de vult
Spinneade in d'enen weche
Een fletter ommev'it haer mule
Ende gaer sin suete blocken
 tonghele ende wey t. c.

Ter kerelle wille hi gaen
Hen d'ant dat es een g'ime
Haer wylhet al omme slaen
Het s'ner verweffen st'ue
Han gaet hi d'inken van den wine
Sappans es hi v'shuert
Han es al de werelt z'ne
Tet hant ende peot
 tonghele ende wey t. c.

Met enen seculschen kenne
So gaet hi d'ur sin valsch
Hi come tot me wine
Hi vil v'ant hi sine flasthe
Han gheest so hem vele quader v'ontic
Is haer de hevel ghenacet
Han gheest in haer en sic van den h'f'ouk
Han es de p'aps ghemacet
 tonghele ende wey t. c.

Dan come d' g'ne comenuse
Ende p'p'ryen t'ur'ur'el'ent'ut

Pl. 39. - Wi willen van den kerels zinghen. - Koolkerke, Kasteel Ten Berghe, Gruuthusehandschrift, fol. 25v^o (Cat. 41).

e mach mi helpen niet en blac
 er si mi niet darre haer bas
 Ich badt der liefste z c

in herte aen striden oden blact
 p hope leuen leet min in
 w ant elvuel zwact des minnes maer
 Wat men zinghet slecht of suift
 n streken hende es krus ghevin
 in herte aen striden oden blact
 p hope leuen leet min in
 o wie dat ieghen stude kuffe
 in herte es zwact hie zeer eboeghin
 n herte not menschen wel ne flect
 in herte z c

Chauwe ende stede Gaemte comae
 h erenheit ende vae
 hegedich edel wis ende vae
 och haer si duschen maere
 mypel meender sone ende gar
 us ickse keunen lare
 ick veruouwen balde jar
 unwaer te mi haere

o lane so meer wat si mi dat
 ch huer zae dienen ghere
 hecht der hebben ewer vloe
 hecht si mi zacht ende ier
 der ter dwinet doe minns heren vloe
 as ich mi dus gheue
 ick veruouwen z c

A wen mi vadiwe in den behar
 w ave ich das not andere
 s alre ontete al aorch gheue
 h el jar van mi weer

Ich heb mi redijue hulden ghet
 o gantli al mijn der
 ick veruouwen balde jar z c

lreite voghel clein
 in nature es zeer ende rem
 o es dijn eel zanc
 aer dienstu met den hae allen
 e loue om sinen danc

Der omme demic met di ghemem
 nder voghel willic ghem
 an di mijn leuen zanc

lreite voghel clein
 in nature es zeer ende rem
 o es dijn eel zanc

Der dood onreue velen
 e tene die es wel dan compen
 reme dien in y bedwanc
 aet malle herten sin di em
 onder leos beuanc

lreite voghel clein
 in nature es zeer ende rem
 o es dijn eel zanc
 aer dienstu z c

De hochste staet der vroplicheit
 in volzucht te leuen
 als minne vul der veruouwen

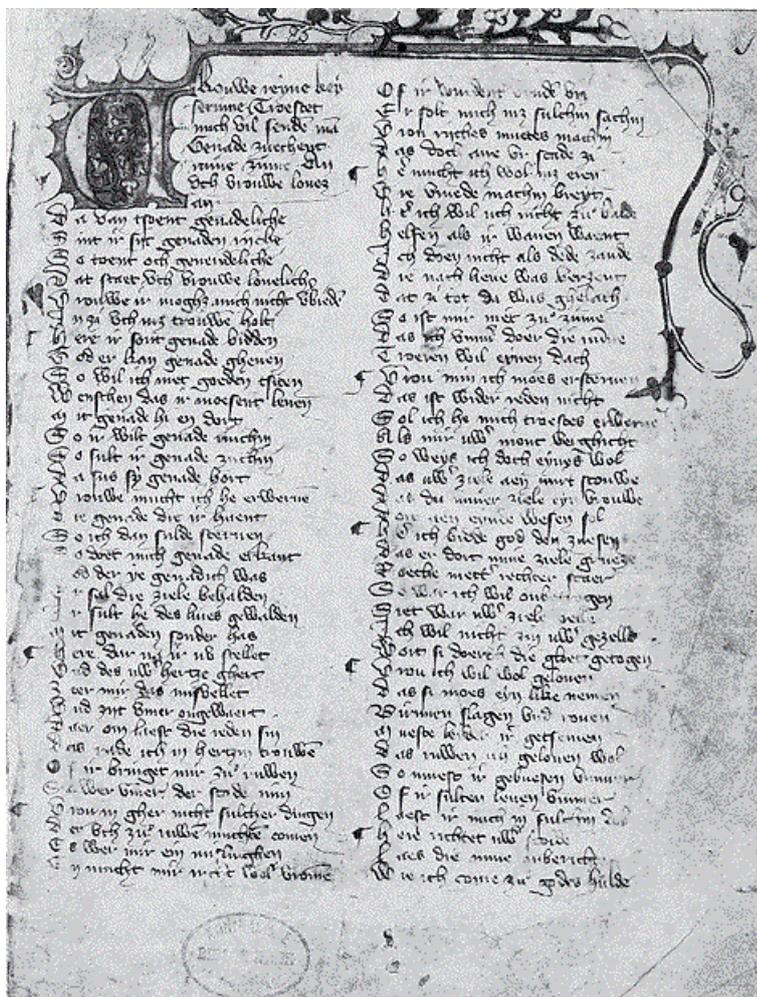
ant minne gheest als leet of leet
 ghenouchlic gont die maket euen

De hochste staet z c

olus ende ghy heet met mi flect
 ick huer fischheit mach si mi gheue
 van om allen ardeit

Pl. 40. - Aloeette voghel klein. - Koolkerke, Kasteel Ten Berghe, Gruuthuse-handschrift, fol. 33v^o (Cat. 41).

[Platen 41-50]

Pl. 41. - Het Haagse liederhandschrift. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 2, fol. 1r^o (Cat. 42).

Fine some mir-ache dar aufe broulle
 dede mi theophiluse en ene some
 exempel

17. 7.

Gode biddo dat hi mi sende
 vallen bespinnne gaedey ynde
 me dine wille bespinnne
 over ir mi dat noch ande bekinnne
 als of ir mochte en of ir couste
 en mi god sware hulpen ande
 me mir-ache van sijn goeder
 en van sijn offken. Der maer
 ander moeder en sonder maghet
 en ons heft tyndachtig beaghet
 ofe mir-ache wille bespinnne
 in dat sal behouden bliuen
 ande lichte in dierfche besiede
 over de sijn vele lide
 na niet te vreden en soude wese
 el huer dat sijn in lichte besij
 te noch dat de openbare
 en yndert wille die ir sone
 me sal mi dat niet lachter en
 ofe minny name d'bi en nchere
 dat ir mi noch onder kinde
 dat ir in dierfche rime kinde
 na arand die sone broulle
 ne ir naest god best beroude
 dat ir daer ofene ydelhede
 ofe daer den prijs en ymer mede
 ofe begonnen de sake
 en om te sijn mit ghimake
 en sijn ydelheit. en linder sijn
 ofe in dierfche andersonde
 en over daer den ghere hof
 en ene al goet en comen of
 lorchten vreser achter rake
 ofe ofter in der wache sijn wale
 ofe armeny meghene van my in sijn
 ofe mochtit langhen voer wachse.

dat niemen en ware mijn ghene
 ofe ant mijn offbal ware sijn
 ofe a dien dat mi ghescreven sijn
 ofe die werelt en sijn quier
 ofe arden alle hede yhen
 ofe iden si hem seluen besien
 ofe ne der achter rake ydelheit
 ofe sijden hem wachen si vechte
 ofe lorchten die de beste wamen sijn
 ofe mi dese maghet van sijn
 ofe en die die hede maer bespinnne
 ofe en maeste metten seluen mijn
 ofe el die ghedachte niet wel ghinn
 ofe en niet alse wel als. y. and sijn
 ofe ofter minne ongherrechtiche
 ofe en mine bespinnne sijn mede
 ofe el hebbe wach of en die
 ofe el hebbe die wille goet de me
 ofe el hebbe die sone omvinnne
 ofe ar ir die moere volcomen
 ofe ofe kien en ons te vreden
 ofe ofe wat en my goet en na
 ofe ofe dende gode aermoechlike
 ofe aermoechlike en niet vonden
 ofe ofe sone manny onse gelley
 ofe ofe wat den aermyn ghedacht
 ofe ofe daer ir ne daerne wat offerand
 ofe ofe en aelmoesene wat hi goet
 ofe ofe goet sijn vade daer ir wat naest
 ofe ofe sijn goet wat den over mit offerand
 ofe ofe en sijn hi seluen sone de allen
 ofe ofe en aermyn wat hi goet sone
 ofe ofe en sijn vade andere
 ofe ofe el den wesen alse vader
 ofe ofe der veldulpen troest al god
 ofe ofe wat aermoechlike en rike
 ofe ofe en sijn na middel sijn ghelike
 ofe ofe ne des goere deke wimmen
 ofe ofe ar si hem seluen willeen binne
 ofe ofe sijnne dede hi goet warden
 ofe ofe ofe sone wat hi in die berke
 ofe ofe en die berke en dende onse
 ofe ofe ofe hiet sijn sone ghelike
 ofe ofe en god ne sone ghelike

Pl. 42. - Theophiluslegende. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623, fol. 196v° (Cat. 43).

Dierste prologhe

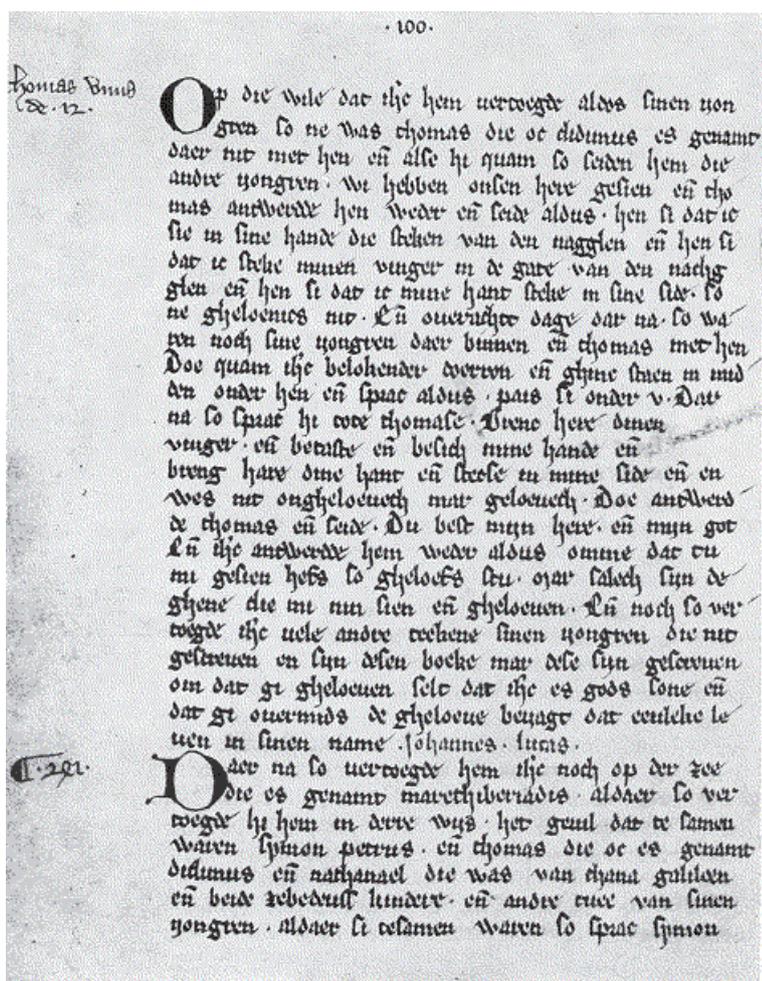
Maria vonckē. ende rayende licht
 Des hemels. die den toren sijn licht
 Vnder heileger dincuuldicheyten
 Ic bidde. v innilic. aengesicht
 Dat ghy v graac. soe in ons sicht
 Dat unse lof. daer by moct bryen
 S onder verleyen. Keyn sijn kerfouwe
 Wilt onsen prince. en oer sijn vrouwe
 En charloot. onsen iongen hee
 Met sijn vrouwe. behueden vor vrouwe
 Ende alle h vruende ionge en ouwe
 Moet god bescermen. van alle seere
 En oer voort mee. sijn lant sijn steden
 Dorpe. sloce. wil god in vreden
 Altoes behuede. vor melual
 En alle de ghene. om cozt gebeden
 Die geerne. alsants profijt in deden
 Vor bruesel. biddic bouen al
 Voert guetic v milic. groet en smal
 Sijnt willecome. edele. en gemeyne
 Die hier dus innilic sijt vfacint
 In desen melodroten pleyne
 Sijnt willecome. edele. en gemeyne
 T puel. vut troye. den edelen greyne
 Segropt. gebloeyt. es bruesel genaemt
 Wy gueten v milic. groet en deyne
 Die toulser feestē. hier sijt wilsaemt
 Sijnt hier welcomē. soet betaemt
 Want dz lieflic beelde lofflam
 Die welc. hier noch opten sauel steet

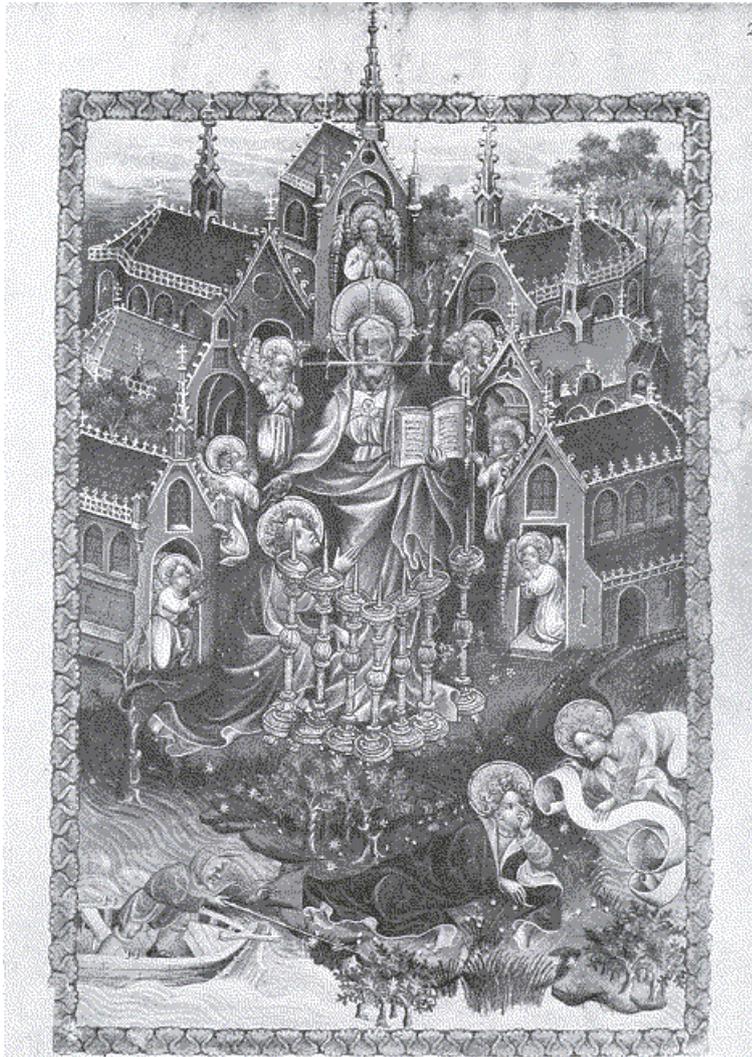
Pl. 43. - Die eerste bliscap van Maria. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 192, fol. 2r^o (Cat. 44).

vnder werelt. En omme dat mijn
 vrient dese ere. waagen mit so ne
 uer hi omboden alle die ridders
 van sinen lande. en hi heuet ghe
 leit dat hi mi niet hem vrient sal
 en ieden hoer hebben sal mach hi
 en te vrede v hardere leit hi dat
 ghi mangen helpt mine vrient
 bedt. leit si ic weet wale eest dat
 ghi hem helpt hi sal den conroy
 van unen. Doequam die ridd
 in die camere. en hi was wale ge
 maect en stur en hi was blont
 en allene sine vriendinne sach so
 stier si op tegen hem. en seide hie
 siet hier mijn here wale weine
 die v mangen helpen sal ten to
 ndie en alle dat die ridders vster
 solep hi te mijn here. wale weine
 en namene in sine arme en hie
 tene wel come wese wale alle
 ridders die leefden. Doe vugede
 hem in ijn here wale weine hie
 dat hi hie. en hi seide dat hi hie
 te amagunus. Doe seide hi hem
 van den conroy die vben soude
 also alle hem die ionfrouwe ghe
 leit hadde bedt hi vrende wel dat
 hie noch niet geweten ne hadde
 en hi bat hem op grot vrientcap
 die hie hem hie. en mijn here ma
 le vein seide dat hie gemy doen
 soude. Wane hebt leit hi die ridd
 en iedur hie in dem letter ic en
 sal hebten den prijs van de con
 roie. Doe ghingense siet ten ere
 ne. en alle die van daer vrimon
 vrenten blide van den geloue dat
 in ijn here wale weine gelouet
 hadde bedt sie hadden grote hie
 dat sieden conroy vrimon soude

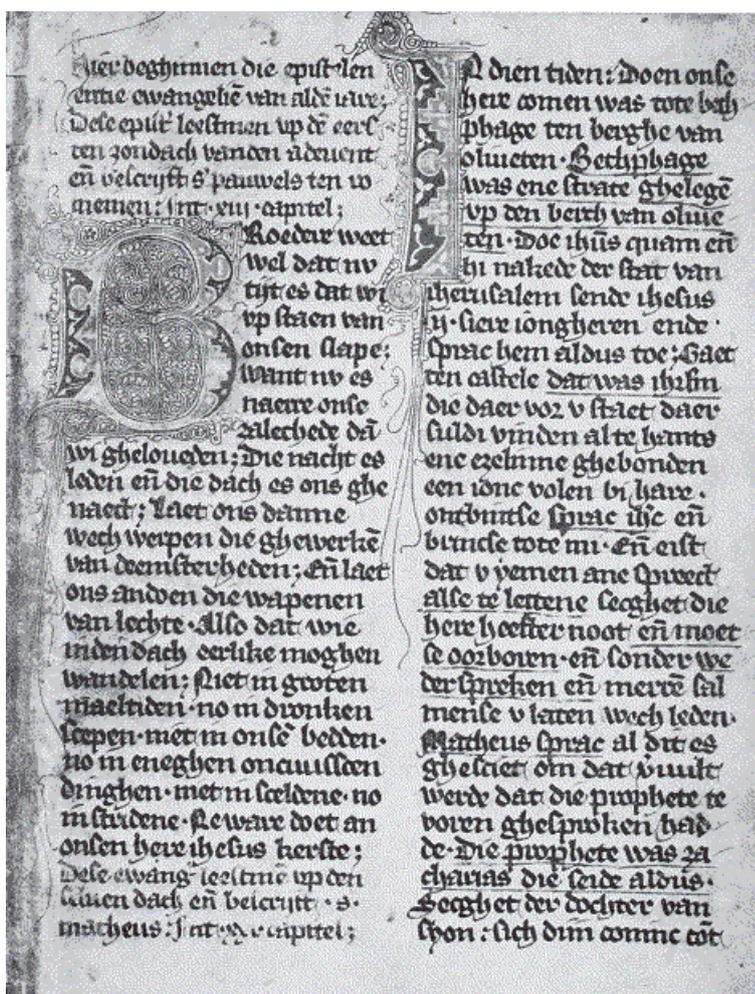
Sander dages sinangus alle
 op waren gelaen en sie wer
 waren de vrenten en wech. en die
 ionfrouwe cleide hare so uhelec
 dat noit engene bat gecleedt en
 was. en si was ce ene de scerite
 ionfrouwe van al den lande. Doe w
 er die ionfrouwe en wech en hare
 gelinde. en dedden so verre dat sie
 quamen op ene steen volke. Doe si
 gense daer onder in een dal enen
 conroy die begommen was op een
 conroy. en de conroy martou
 art. en dierch die dach engene
 mangen. maer hi hadde doen so
 v paveloen in middewert van
 den vrenten daer die conroy
 sijn wijf in was en ander vrenten
 van den lande. Maer ce in dme
 den conroy ce sene. en daer was
 ene ionfrouwe der conroy
 nicht die seide die sijn alle hoede
 die si hebben soude den hoer bedt
 haer vrient deede bedt. maer alle
 amagunus vriendinne quam
 so seide si dat si niet uer en soude
 waer omme sone ionfrouwe leit
 si. ad dier omme leit si amagunus
 vriendinne datter venter ridders
 sijn dan hi. en die nu comen sijn.
 En wie es dat leit si die ionfrouwe
 si gode leit si sine name ne segge
 v niet. maer ghi salceme sienten
 ce was der conroy. **T**and.
 nicht leit verolgen en seide
 dat si hare quame meegen v hare
 en tene hare den riddre die si me
 me. Doe ghinc si ce hare stappens
 en sie besagen die ridders die stou
 gen op ende neder. en mijn here
 wale weine vugede amagunus

Pl. 44. - Proza-Lancelot. - Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 A 7, fol. 1r^o (Cat. 45).

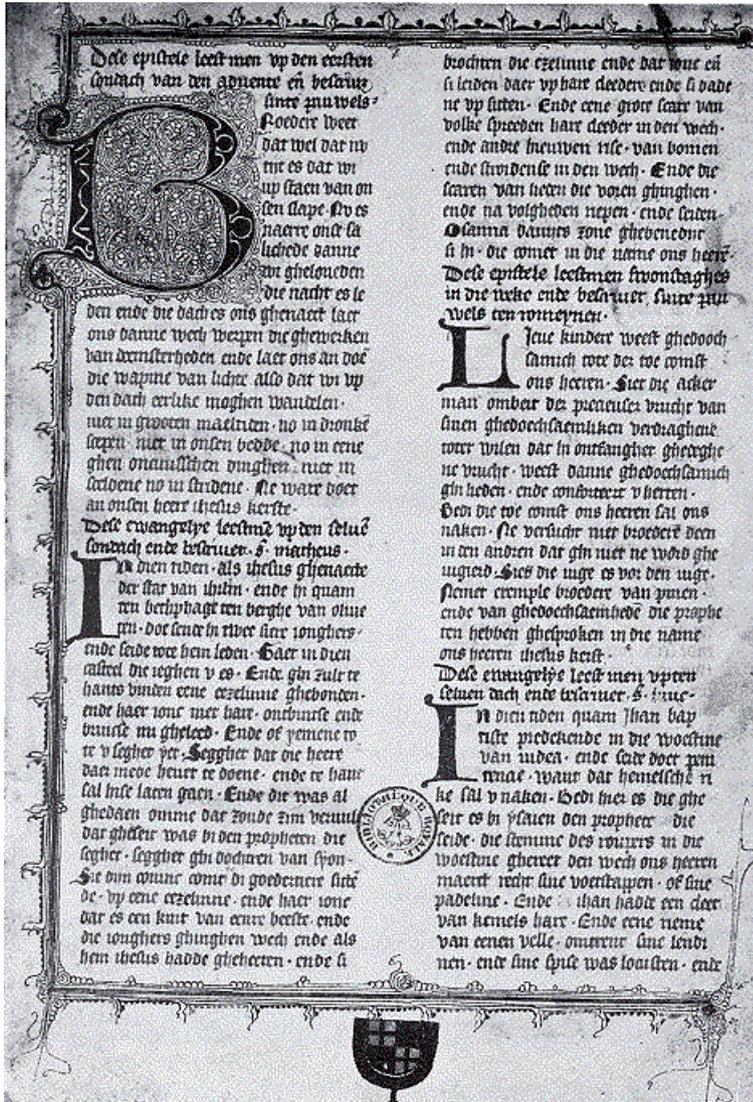
Pl. 45. - Leven van Jezus. - Luik, Universiteitsbibliotheek, 437, fol. 99^v (Cat. 46a).

Pl. 46. - Vertrek van de schipper, die de H. Johannes naar zijn verbanningsoord heeft gebracht. Een engel overhandigt hem een rol perkament, waarop hij zijn visioenen zal neerschrijven. Het eerste visioen. - Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl. 3, fol. 2r^o (Cat. 47).

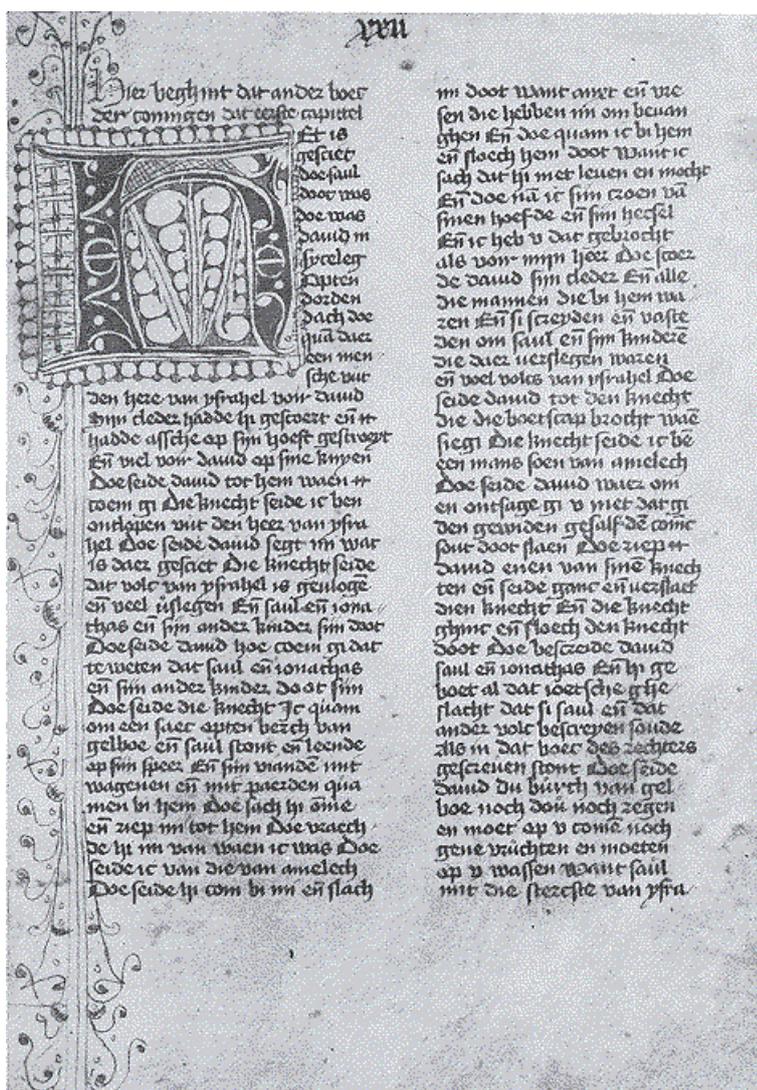
Pl. 47. - Epistelen en evangeliën, eerste Westvlaamse vertaling. - Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 41, fol. 1r^o (Cat. 48).

Pl. 48. - Epistelen en evangeliën, tweede Westvlaamse vertaling. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.054, fol. 1r^o (Cat. 49).

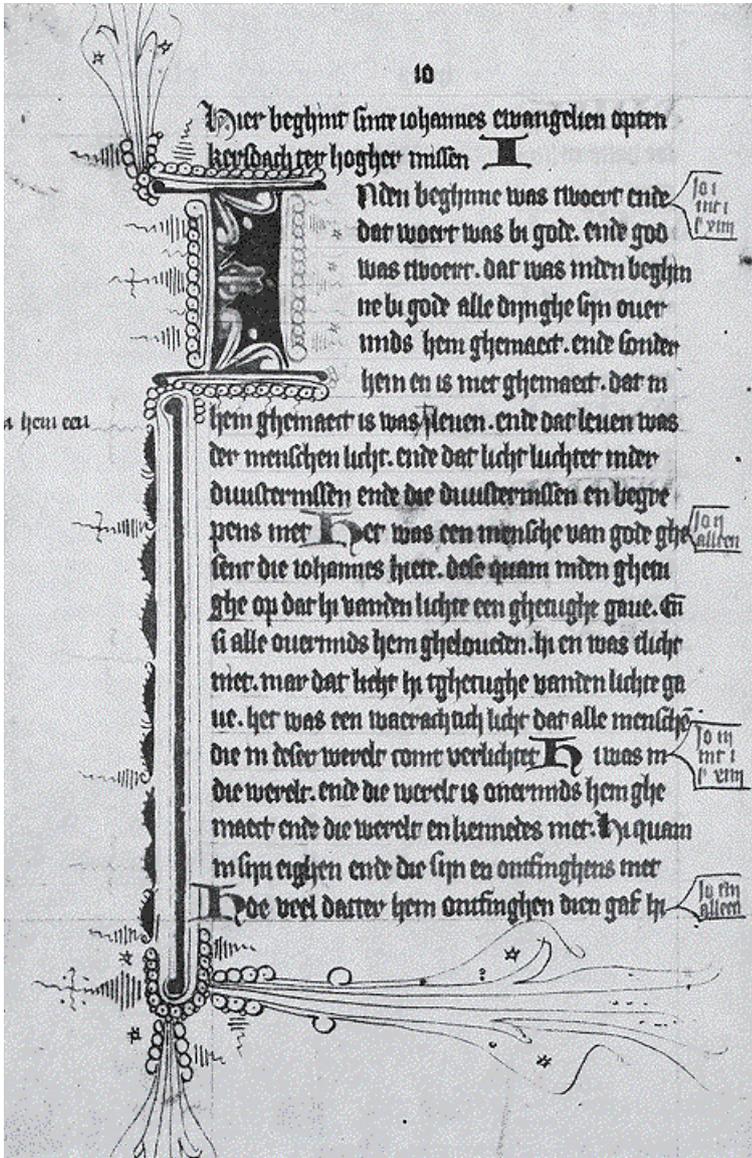

Pl. 49. - Eerste historiebijbel. - Londen, British Museum, Add. 15.311, fol. 1r^o (Cat. 50b).

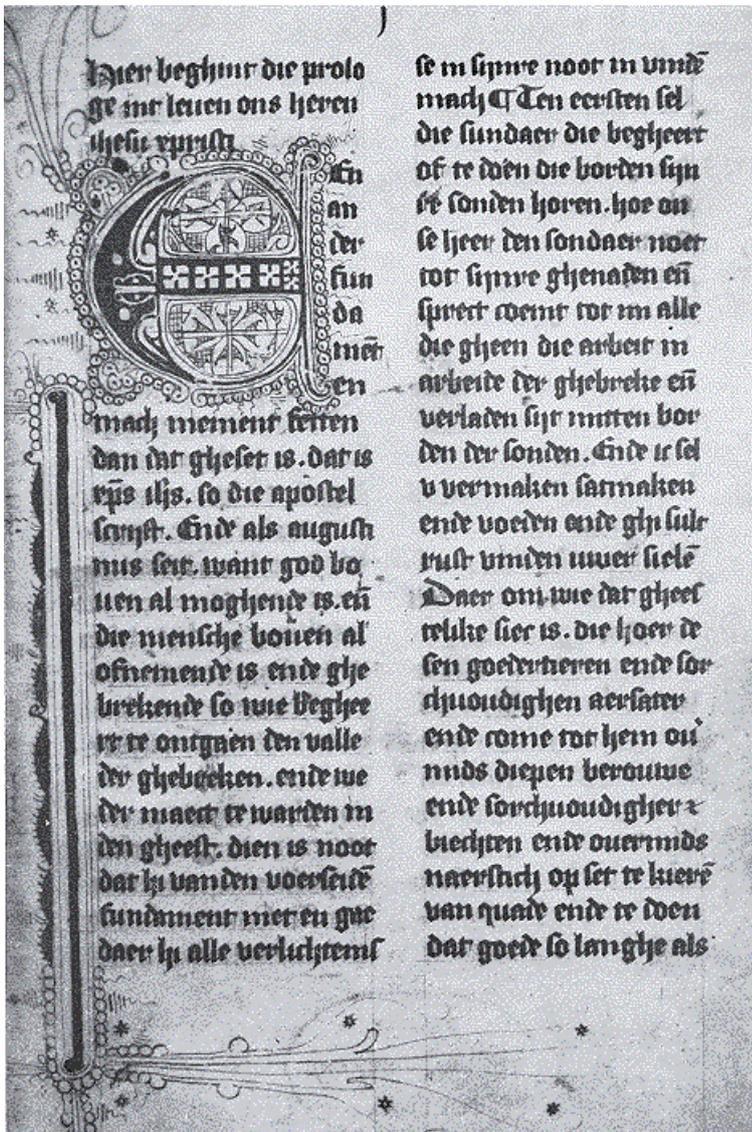

Pl. 50. - Tweede historischebijbel. - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 231, fol. 130^r (Cat. 51).

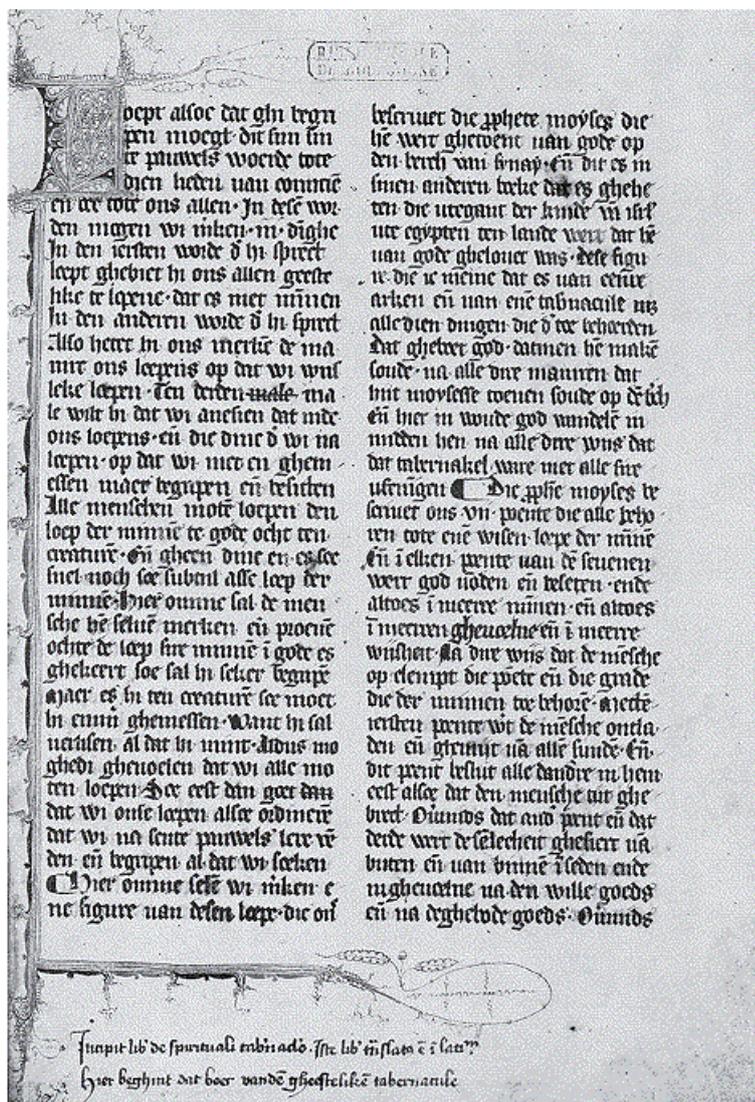
[Platen 51-60]

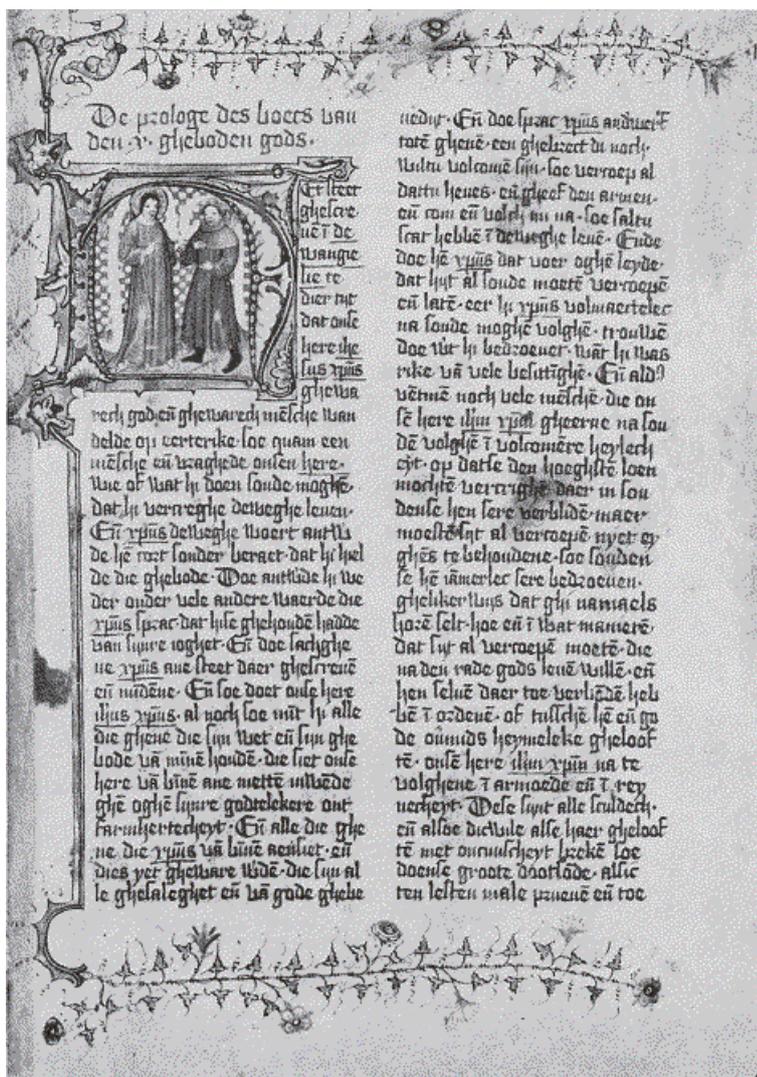
Pl. 51. - Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 G 1, fol. 180v^o (Cat. 52a).

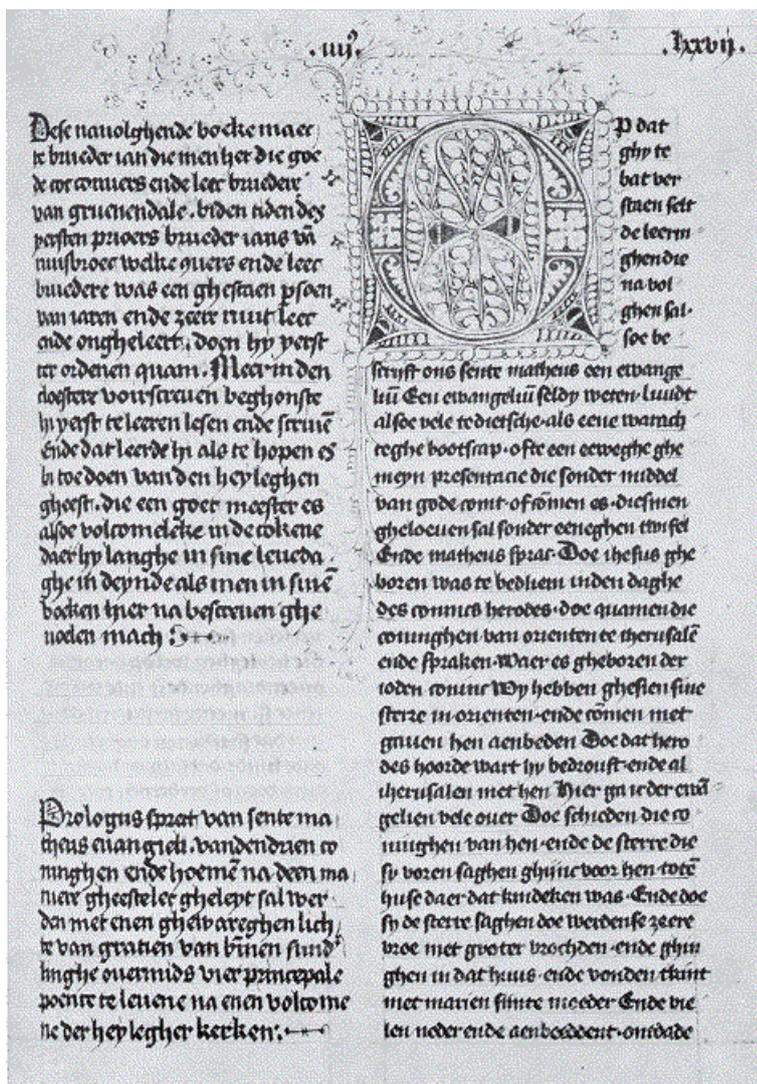
Pl. 52. - Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus. - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Letterk. 1984, fol. 1r^o (Cat. 53).

Pl. 53. - Jan van Ruusbroec, *Vanden gheesteliken tabernakel*. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.295-97, fol. 3r^o (Cat. 54a).

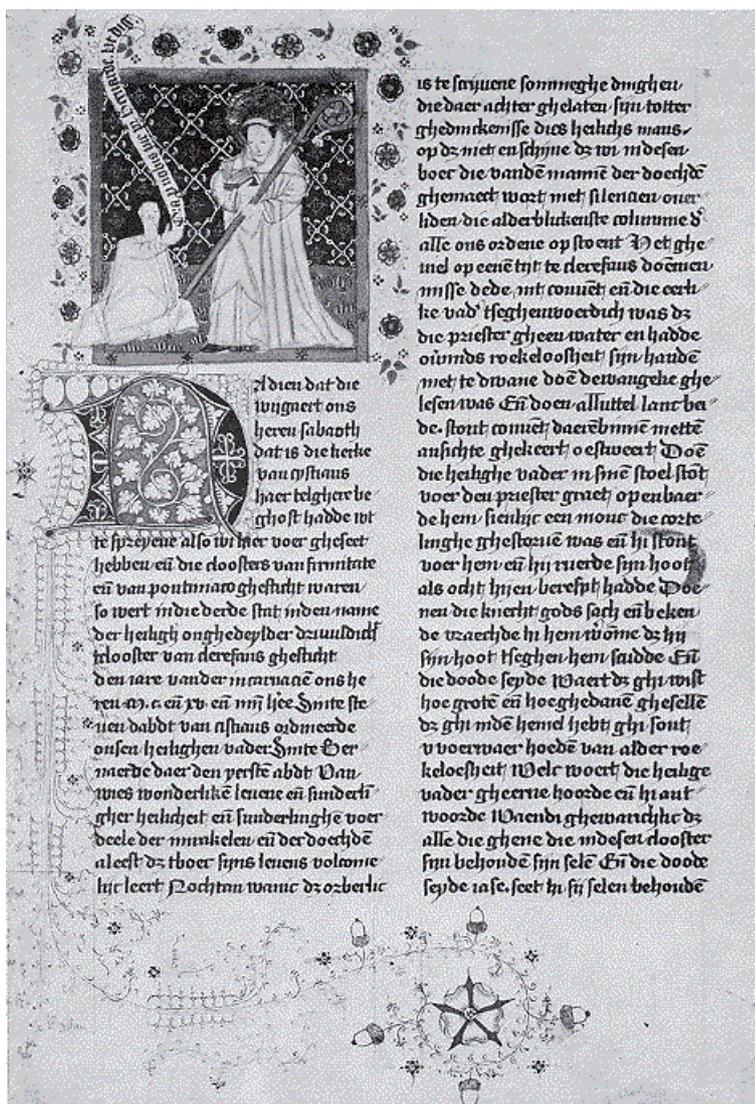
Pl. 54. - Jan van Leeuwen, *Vanden x gheboden gods*. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 138, fol. 3r^o (Cat. 55a).

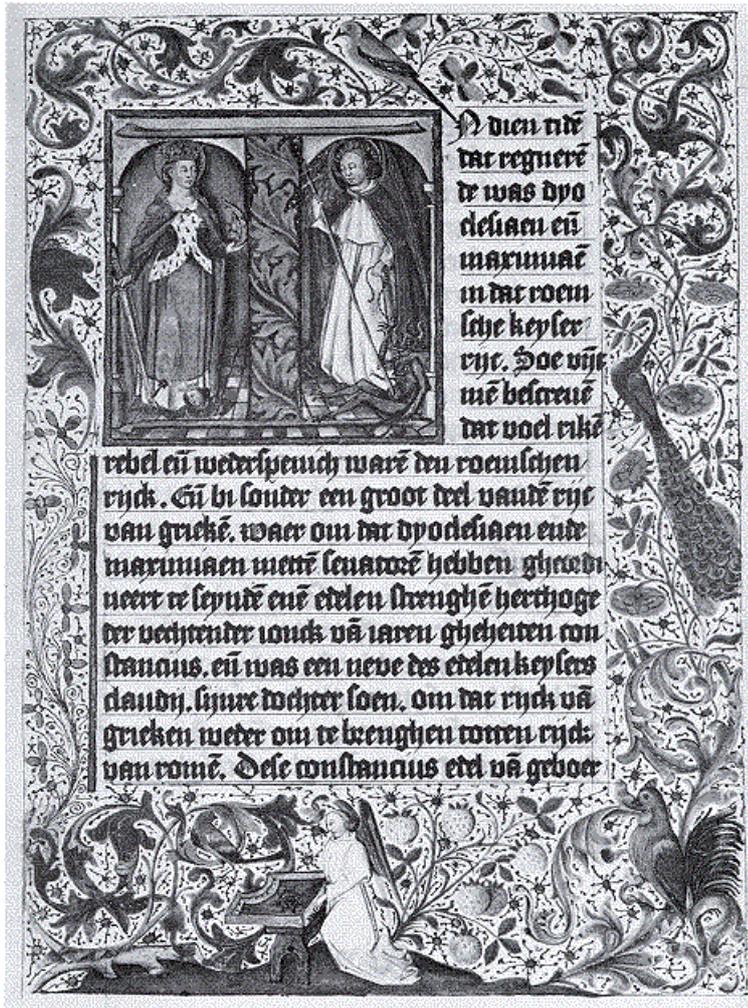
Pl. 55. - Jan van Leeuwen, *Vanden drien coninghen*. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 401, fol. 77r^o (Cat. 55b).

Dit es een ploghe op d' vad' boec. .
Duden beghinne
 loe heeft ons hee
 god op d' mensche
 like gheselchte
 ghetoeent sine god
 deloese goederkerenheit in sijre
 graet die hi altoes den mensche
 ghelouden heeft. Si welker gra
 den vele vaders heide in doute tel
 tament. Dat in een deel in diet
 scher talen hi gods hulpen ghe
 maect hebbe. En oec na nuwe tel
 tament die he selue eenvoudich
 te hare v'stemmellen ghekeert
 hebbe. En in dier v'stemmelle v's
 den si haer wesen wamen dat si
 quamen en werweert dat si sou
 den moete. En hi dier graet die
 he god v'leende loe hebbe si hem
 inenuegher maniere gheregeert
 ter eeren en ten loue van haren
 god. Selue belaten en regeerden
 dit goet van eertrike soub n'ne
 van eertriker ghenuechte hem
 seluen houdende onbesmet van
 gheregher begyerten ter eeren
 gods selue hetent al en leuente
 hare lichamen ter doot om die
 n'ne haers gods. Andere ware
 die hem v'saeden v'and werelt
 en van allen mensche en vloen
 vloot in wilderuelen en twou
 den om v'uehke en soub comer
 daer haer selfs te pleghene in
 heplegher oefenighen. Van dese
 vaders herachtte wel sinte pau
 wels men hi v'suchtende seide. De
 hepleghen hebbe gheleden spot
 te en slach en hier en boue oec
 boyen en herker si worden be
 mert en in dootlach des swerets
 v'legghen. Si ghinghen sine de
 deren van hare en in pellen van
 groete lueke hebbende en v'noep
 ghedogghende en quellunghe en
 teler en was die werelt in weert.
 Van desen v'maent gregorius
 oer en leet aldus. Siet gods wt
 couene doen toud haer vleesch en
 maken haren gheest ster si ghe
 bieden den duuelen si blincken in
 doedden si v'ouweerden dese eert
 sche dinghen en si prediken den
 like leuen met woerde en nu seide
 Dat ewelike leue w'nen si ster
 uende. En daer toe gheraken si
 in toumenten men machte doote
 en men machte van dien leuene
 niet afkeeren. En hier om loe wil
 lic en meyne hider hulpen ons
 heere te diescher talen te treke
 ne d' heplegher vad' leuen te eem
 ple en te leeringhen ald' gheene
 die he d' die w'ne gods van allen
 willen afscheeden en haren voet
 stapen volghen in willeggher ar
 maeden en v'ueke. Om te gheerige
 ne den loen daer dese vaders voer
 in ghetoiden sijn om dat si waude
 leu selue doerden nauwen jng
 wede diese ten ewegghen leuene
 heeft ghebracht. Hier es de ploghe
 vte. En hier volcht van janne de her
 uijt van sinen doctore en hoc hij
 woende. Dat ierste Capittel. .
Den eersten fundamente va
 onsen werke loe selen wy
 nemen te exempel van alle goe
 de werken janne den heruijt die
 alleu ghenoech sijn mach de he
 leghe religiose ghetachtte te ver
 heffene ter hoedert va doechte.
 En diese wel v'uechte mach totē

Pl. 56. - Der vader boec. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.134, fol. 1r^o (Cat. 56).

Pl. 58. - Koenraad van Eberbach, *Exordium magnum ordinis Cisterciensis*, Zuidnederlandse vertaling. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 12.166, fol. 28r^o (Cat. 62).

Pl. 60. - Leven en passie van de H. Catharina van Alexandrië. - Parijs, Bibliothèque Nationale, néerl.
129, fol. 1r^o (Cat. 72).

[Platen 61-72]

Pl. 61. - *Mystiek huwelijk van de H. Catharina.* - Parijs, *Bibliothèque Nationale, néerl. 129, fol. 33v^o* (Cat. 72).

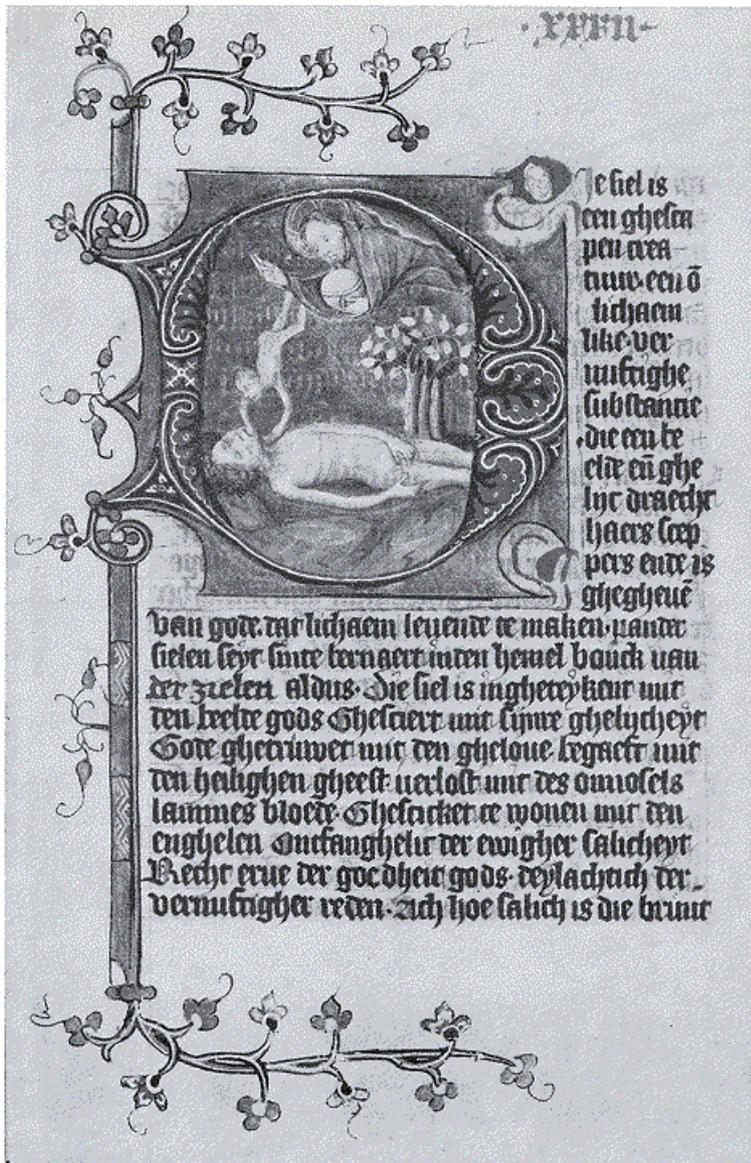
43

N haert ghi goede hede hoe dat ic voer en wat quader aude
 ruere dat ic hadde en wat mi toequa in desen besche daer
 af dat ic ghecoopt hebbe . als ic emer toghuere in die doe
 lere valere al datende nederwaert . ene aude quene va
 mer woerdeleker sijnen ende vele anders van ic te vo
 ren ghesen hadde sach ic staende in minen werch . zu
 was zere wonderlic om sijn . her schein bij redite aulse
 soe mi dochte als zu mi sach dat zu mi wilde verheueit op lopen noer
 van sulken besche noch indamele noch in effectuele va sulken nature noch
 van sulken vorne in
 pouders en ghedueret
 mi met dat ic alsit out
 sach . Doe was man en
 ghelooft en gheliet mi
 dat onder alle . al omme
 ghedoet mit aude sle
 tere en mit pouemiers
 enen sie hadde zu aen
 haren hals en her sijn
 wel dat sine met hol
 en wilde maken want
 so sterker in wotak en
 yser . hant tonghe die
 zu vuerghestaken had
 de die hant haer zere h
 waer te doen may zere
 was die tonghe dan af
 veruert . dawl en ghe
 dymmeit . en hadde
 so handen en alle stribben . door af die .ij . handen hadden maghels va
 grifdenen voer af zu deene achter haren rugge hiele in woude
 ter manieren en dand voren . In deene van haren anders hadden
 hielte ene vake en ene balanche d' su mede woude de zodiac en de
 sunne omme te verropene . In dand hant hiele so ene stotele . In de vuf
 ste hant hielte ene heere ende op hant hoest . d'wilt su een manne
 de welke hant oghen dalen dede en nederwaert stende . de seste
 hant hielte opharen hant die zere was en gheafloerit en som
 tijt sief sief opwaert en hant tonghe . En als ic dese quene sach
 en dat ic voer haer moeste liden zere was ic veruert . wat ic va as
 hant zere vmoert als ic verghesert vande anders quene . help hee
 god seide . si bin doot . si dat mi dese lulle quene mit foreest arref
 niet . si heeft so vele handen dat ic mi beduchte . ghegript so mi dat
 ic haer nennmoer en sal ontgaen . o seete here ihesus beiner mi
 of anders sint bin ic verloren .

In desen pointe sach ic dese quene comen te mi waert omme mi
 te grincen en te dolen . bi manette seide zu die mi god es
 en in wien dat ic gheleue . ic hebbe di hier ontcheit du moe
 tee hier sterue . legt ned' omme scarpe en palst' en doet manschap mine
 manet . bi wien dat ic gheprist' bin en gheest . hem moetsu ond'
 dand zyn en ghedienstich . en dan sal ic in standelic en lachtelic doen
 sernen . als mi dese lulle quene dufghedane wonden begonste te

Pl. 62. - Guillaume de Digulleville, Pelgrimage van der mensheliker creaturen. - Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 624, fol. 43v^o (Cat. 79).

Pl. 63. - Dirc van Delf, *Tafel vanden kersten ghelove*, winterstuk. - Baltimore, *The Walters Art Gallery*, W. 171, fol. 25r^o (Cat. 85a).

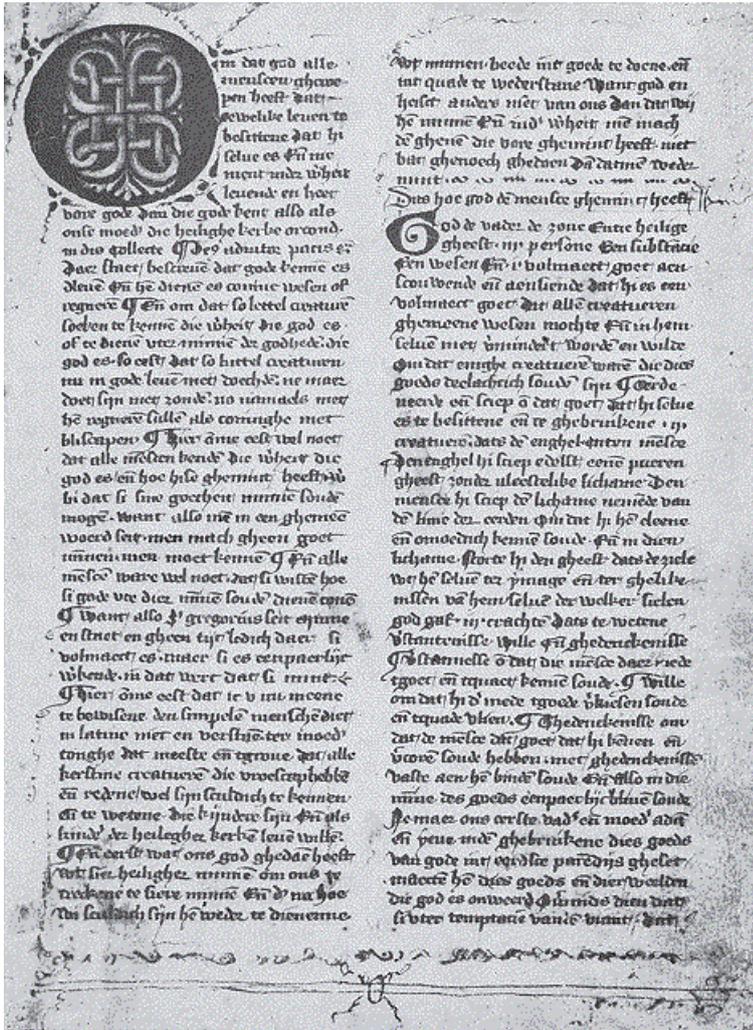

Pl. 64. - Dirc van Delf, Tafel vanden kersten ghelove, zomerstuk. - New York, The Pierpont Morgan Library, 691, fol. 106^v (Cat. 85b).

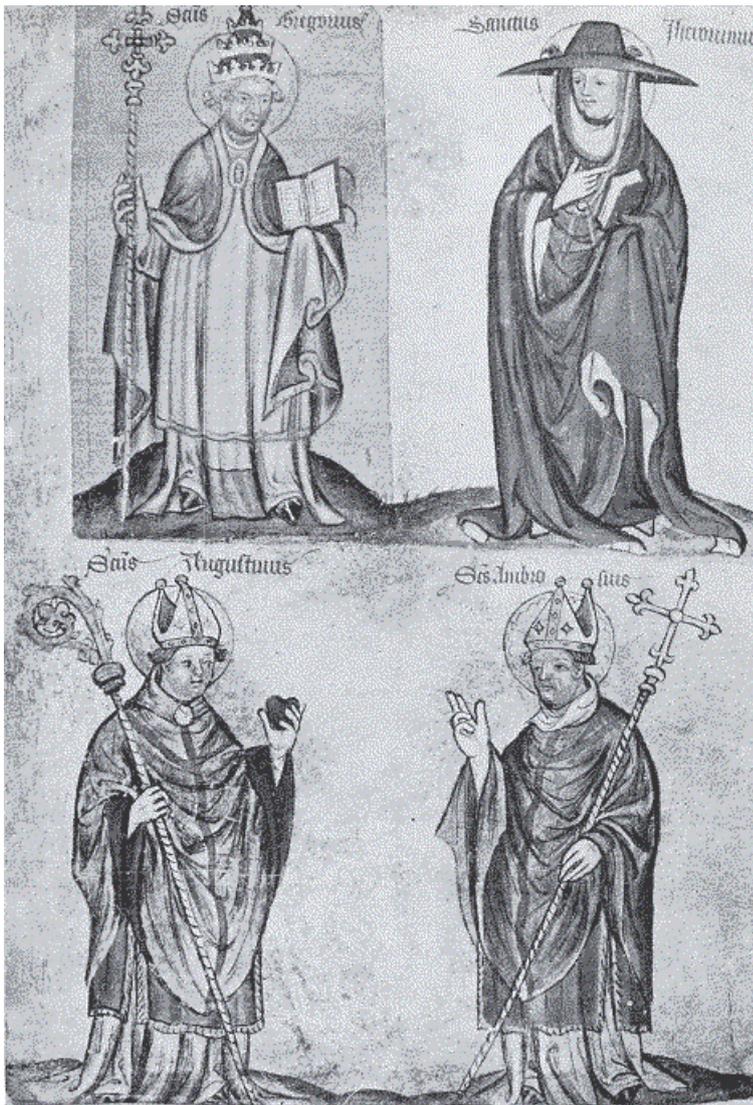
Die ewige waarheit
 spreck ind euange
 lie dat niemāt
 en mach twee he
 re dien oostceest
 also dar hē yemāt
 hē soe es noot dat hi de ene tim
 en de andere hāte sū wāt is duc
 te gemide m dō sū hē dat v dese
 vof woit de raker m dō dō gthi d
 werelt ridd sht en oic d werelt
 diē gelyc dar uwe straet en uwe
 grotte familie getuge geest tē de
 werelt en hōr dienare toe behouē
 ene andere hē dā xpm die nā
 me dat gthi dra ghet. Wāt gthi na
 hē kerste heet en v hē hebr v bō
 den hē te dienē indē doepsele
 dā mē sprac m uwe ysoe lredo.
 Dā sē gēloeuighe hē gthi oic
 hope ic nā maels selue al wille
 hebt gēbest en gē cofur meert
 m dē veruisele dā m latine cō
 firmacie heet dā m diet fche
 es te seggen een vastmakinge.
 Welke xps selue gēruyt geest vā
 der werelt en sū thitike en es
 vā deser werelt sū andsvant.
 De pite deser werelt sht hē es aē
 m rone en hē en hē off nāe m vō
 de boe es noot m hē lieue vriet nā
 dō wō is wāt dese twee pite gtrū
 m sū die gthi v pite te dienē dō gthi
 de ene getrouwe sht en de andere
 ogetrou. Wāt m dicit lieue ge
 m dē dō gthi de gthē getrou sht
 dē v te lesse sal af gāen qualer
 lōc dūc dā w r nke mach. Wāt

gthi meest smērade volgt en bkeert m;
 sūe dienare gelyc gregory seit
 he wse d wke es teke d mne en ghy
 oic mer v late sht en moghet gthi en
 moet mette ene pte hōndē. Wāt s m
 ewighe sht des hē als job de pte tugs
 dā hē seurdat des mē sē leue es ee rō
 dscap soe hebe die b sū gēnade eē
 ridd beu des adē hē m aē genome
 wt caritate. v rōd w sē nade g dāe
 vā dese twee hē rē hōr mach hō lā
 hō halper e sōu gē indē hōre loen
 wē s sht hō g dā een vā om dō s
 als dā gēlex sht dā wāt dat oic dō dā
 ad belanc es dō wō s de sht gē on
 dū hē dē. Wāt bet wāc papē dā d vrede
 en dā gēlex hē s dā mē nō mochte v
 late sht dō dā gthi te bat moght v
 te wāt gthi de ene moet af gāe
 vte y best weert es te v kusen.
 Indē ierste oic lieue gemide suldi
 werē dō dese hē hē s dē cō dā hē m
 dā sē segge des vrede dō hē lū rō
 de ewige gods onogod en mē sē
 de adē die ic hē hē m dā tcken
 vō ene hē hōndē dō hē m dā wā hē
 hē s hā wāt s en als hē dienē die
 d wā s riddē deser werelt es de
 pite vā babylone dā s dō s fū sē
 en des dō medē lucifer de bose geest
 de lep dē d riddē deser dō s aē g hē
 werelt m sū mē venij d sōndē v blyt
 dō s lieue de valle als dā d s pte m
 de af gtrāt d hē lē d hē mē rē oic
 m hē lieue vriet hōe o gelyc es deser
 pite nā mē soe es hōr g dāe en
 al dā hē toe behouē t dō s gthi
 tē stont sē t verstaen!

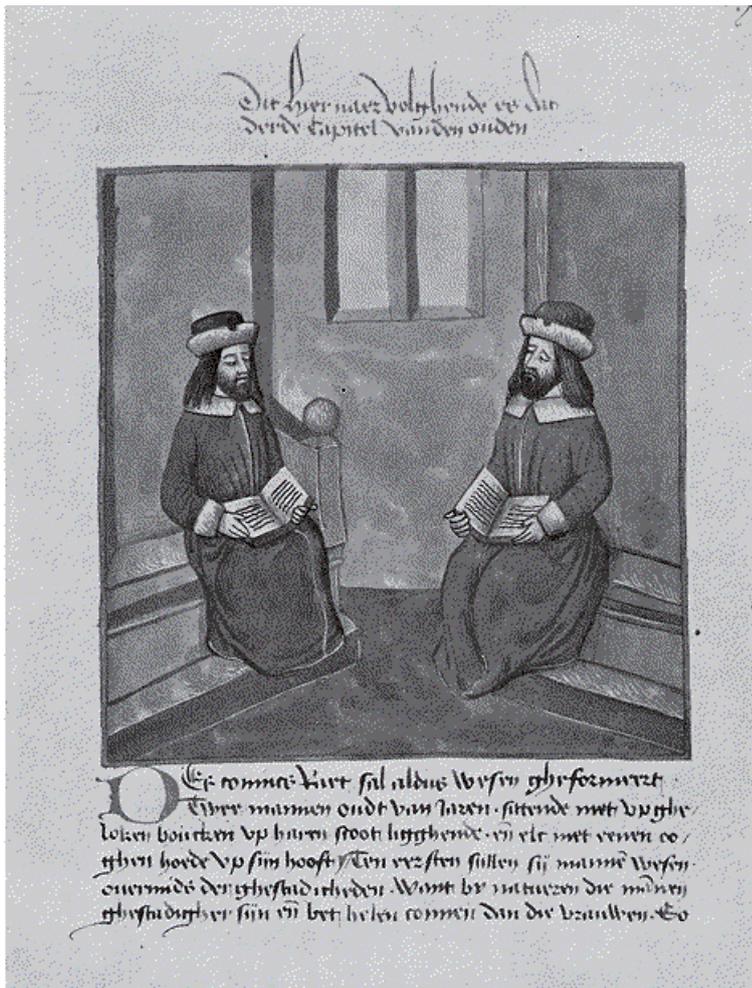
Pl. 65. - Ridderboec. - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 643-644, fol. 1r^o (Cat. 87).

Pl. 66. - Die spiegel vanden kersten ghelove. - Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004, B 10, fol. 3r^a (Cat. 88).

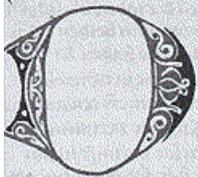

Pl. 67. - De H.H. Augustinus, Hieronymus, Augustinus en Ambrosius. - Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004, B 10, fol. 121v^o (Cat. 88).

Pl. 68. - Jan van den Berghe, *Dat kaetspel ghemoralizeert*. - Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Gl. kgl. Saml. 383, 2°, fol. 22r^o (Cat. 89).

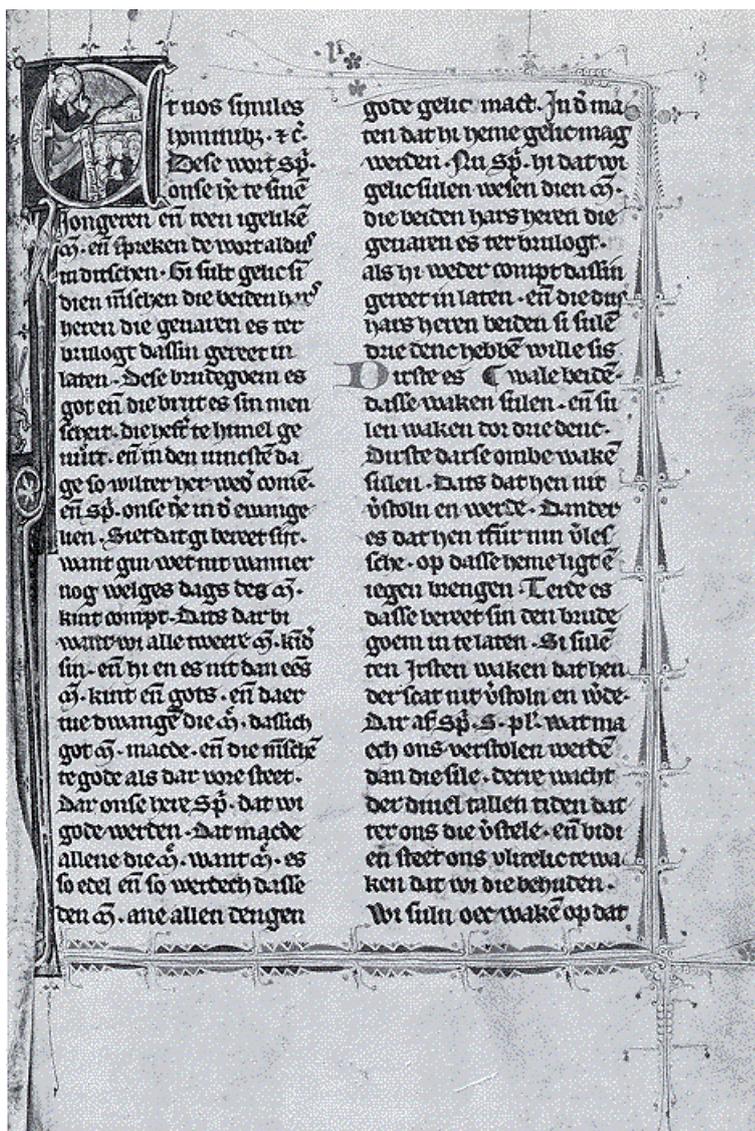
hier vollyt dat sonner stuck der sermo
nen des hointhulocpente lecrants
sint ueruaerets Outen heylighen
paetelstaek dat ierste sermoen.

Je leuwe vā
udas ghe
slachte heeft
veruonme.
waerliken
die iustheit
heeft veruō
nen die boef

heit eyphende vanden euen eynde
totten anderen eynde sterckelike en
sackerde alle dinc suetelike. En ver
uon die blasphemie der ioden inder
galghen des cruets. En hi bant den
sterken gheuapenden inden voer
borghe. en hi vartit seghe teghen die
moghentheit der doot. O du iode w
sin nu din onhoefliche woerde en din
blasphemie. En du bose vianit waer
sin nu die vaten dinne vanghenisse.
en waer is nu din vintanc des doots
Die woegheer is confus gheuordē.
die rouer is is beroeft. En die doot
dier dus langhe al verheert veruon
der haer van dier nuwer moghent
heit. Wat waest o du iode dattu cer
ghufteren voer dat cruce stondes en
suidste din sundighe ongheloeu
ghe hoest. Wat waerstu den salighe
hoefde alre ghelougher menschen
alsoe moeghe met dinen onhoefliche
woerden segghende. Christus die comit
van ismel risme neder vanden cruce
O vcinde tonghe. O bose woert
O beduclielike redene. O mypha
en waest dat met dattu een luttel
hier te voer seideft. Is noet dat ee
menslic op dat alle dat volt met en
vergne. Mer want dat gheen loghe
en was soe en seideftu dat met van

di seluen. noch du en spracste die woer
den met dinis selfo herte. Is hi een co
mit van ismel hi rime neder vanden
cruce. Sonder tinnel dat sin die woerde
of meer des gheens woerde die van be
ghine loghenachtich heeft gheueft.
Want wat schijnt daer nae te volghē
dat hi neder rimen soude waer hi een
comit. en soude hi niet meer rime
Dus en ghedenestij met du onde serpe
te hoc confus dattu winer van hem
ghinghes. doen du di niet en smeendes
te segghen. sende di neder waert en alle
dese dinghen wilte di gheuen wiltu ne
der vallen en my aenbeden. En du iode
is di dat veeghete dattu ghehoert heb
ste dat die heere sal regner vanden hou
te soe dattu hem voer ghenen comit
houden en wiltu om dat hi bliuet inde
houde ayer by aenitueten du en hebste
dit niet ghehoert. Want ten is niet de
ioden. mer den heidenē gheboefstap
Want daer staet ghestruen. segt den
heidenen want die heere heeft ghereg
neert vanden houde. Hier om waest
wel recht dat die heidensche richter de
tytel des cruets aenden cruce stinē soude
aen dat houde en die ioden en hadden
gheen machte te veruandele als si gher
ne hadden ghebaen. Op dat mit dien
als ghelindert woide die passie ons
heeren dat dan oer ghelindert soude
worden onse verlossinghe. Si riepen
hi rime af vanden cruce is hi comit
van ismel. Immer want hi inder w
heit comit is. soe en sal hi niet laten
den tytel des cruets. En hi en sal niet
af legghen die roede sinre moghent
heit nes wonderlike moghentheit
hi heeft op sin scouderen. Als die pro
phete ysayas van hem gheprophetiert
hadde. Die ioden seiden tot pilatum
En wilt niet struen comit der ioden

Pl. 70. - Limburgse sermoenen. - 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 5, fol. 3r^o (Cat. 93).

Pl. 72. - Eike von Reggow, Saksenspiegel. - Berlijn, Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 820, fol. 6v^o (Cat. 100).